

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՎՈՒԹՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

◆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

◆ ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ ԵՎ ՍՈՒՍԵՐ.
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ
ԵՎ ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ

◆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2010

ՀՏԴ- 941 (479.25)
ԳՄԴ- 63.3 (2 Հ)
Գ 328

Կազմող և հրատարակիչ՝
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

Գ 328 ԳԱՎՈՒԹՃՅԱՆ Մ.

«Ուսումնասիրություններ Հայոց հնագույն պատմության» - Եր.:
Հեղինակային հրատարակություն, 2010.- 488 էջ:

Սփյուռքահայ հայագետ Մարտիրոս Գավուրճյանի ուսումնասիրությունները վերաբերում են հայոց ծագումնաբանության և հնագույն պատմության հիմնահարցերին: Նրա ուսումնասիրությունները հրատարակված լինելով արտերկրում, հաճախ անմատչելի են մնացել հայրենի ընթերցողներին: Ներկա ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի երկու մենագրություններն ու երկու հոդվածները: Հրատարակությունը կատարվում է հեղինակի ընտանիքի հատուկ արտոնությամբ, որը նրա միակ ժառանգորդն է:

Գիրքը հասցեագրված է հայագետներին և ընթերցող լայն շրջանակներին:

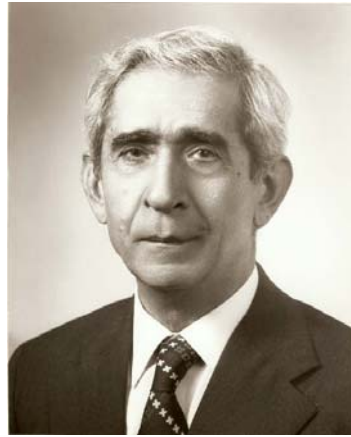
ՀՏԴ- 941 (479.25)
ԳՄԴ- 63.3 (2 Հ)

ISBN 978 - 9939 - 53 - 620 - 0

© Հ. Ազիզբեկյան, 2010

Մարտիրոս Գավուրճյանը ծնվել է 1908 թ. Թուրքիայի Քոնիայի վիլայեթի Նիզդե քաղաքում: Ռուբինյան իշխանական տոհմի շառավիղներից է:

1915 թ. կրելով եղեռնի ամբողջ սարսափն ու տառապանքը և անցնելով Տէր-Չորի դժոխքով, Գավուրճյանների ընտանիքը հասնում է Իրաք և բնակություն հաստատում Մուսուլ քաղաքում: Ավարտելով Մուսուլի հայկական եկեղեցուն կից դպրոցը՝ 1926 թ. ընդունվում է Հալեպի Ամերիկյան քոլեջ, որն ավարտելով 1930 թ., ուսումը շարունակում է Բեյրութի Ամերիկյան Համալսարանում՝ ստանալով ճարտարապետի որակավորում: 1934 թվից աշխատել է որպես ճարտարապետ, ապա Մուսուլի քաղաքապետարանի գլխավոր ճարտարապետ, նախագծել բազմաթիվ հասարակական ու բնակելի շենքեր, ամբողջ արվարձաններ:



**ՄԱՐՏԻՐՈՍ
ԳԱՎՈՒՐՃՅԱՆ
(1908-1988)**

Մարտիրոս Գավուրճյանը մասնակցել է Նինվեի պեղումներին և կատարել հայագիտական ուսումնասիրություններ: 1947 թվին Մ. Գավուրճյանն ընտանիքով հայրենադարձվում և հաստատվում է Երևանում: Նրա նախագծով Հայաստանում կառուցվում են 35-ից ավելի բնակելի շենքեր, գործարանային համալիրներ, ակումբներ և այլ կառույցներ: Իր անձնվեր ու անբասիր աշխատանքի համար բազմիցս պարգևատրվել է պատվոգրերով և մեդալներով: 1972 թ. նրան շնորհվում է Հայաստանի վաստակավոր ճարտարապետի կոչում:

1973 թ. Բեյրութում հրատարակվում է Մ. Գավուրճյանի հայրենիքում մերժված «Արմեն և հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն» մենագրությունը, որը մեծ համբավ է բերում հեղինակին:

1979 թ. հաստատվում է Կանադայի Մոնթրեալ քաղաքում, որտեղ և ապրած 9 տարիների ընթացքում տպագրում է երեք հայագիտական մենագրություններ և բազմաթիվ հոդվածներ:

Մարտիրոս Գավուրճյանը մահանում է 1988 թվին և հուղարկավորվում իր ծննդյան 80 ամյակի օրը՝ օգոստոսի 8-ին: Նրա աճյունը հանգչում է Մոնթրեալի Մոնթ Ռոյալ գերեզմանատանը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պատմությունն անընդհատ պայքարի մի մեծ շղթա է, որի օղակների ամրությունը կախված է այն կերտող ժողովրդի ինքնության գիտակցման խորությունից:

Մեփական պատմությունից, արմատներից և ազգային ավանդություններից կտրված ժողովուրդը նման է մանկուրտի կամ ենիչերիի, որից կարելի է ձևավորել ամեն բան, նրա մեջ ներարկելով այլ աշխարհընկալում և այլ մտածելակերպ: Այդպիսով կարող են ինքնությունը կորցնել և դիմագրկվել ամբողջ ժողովուրդներ, որոնք հեշտությամբ կվերածվեն օտարի ծառայի և խամաճիկի:

Այս մտքի իրավացիությունը լավագույնս կարող է հիմնավորվել մեր՝ հայերիս հազարամյակների պատմությամբ: Մեր պատմության շղթայի օղակները սկսում են թուլանալ և խամբել այն ժամանակաշրջանից, երբ մենք սկսում ենք հեռանալ մեր բնիկ ինքնությունից, ազգային ավանդույթներից և օրենքներից: Այդ գործընթացը մեծ քափ է առել, թերևս, Տիգրան Մեծի ժամանակներից, երբ Հայաստան ներմուծվեցին հրեական գաղութներ, իսկ Տիգրան Մեծի նման տիրակալի տիտղոսաշարուն «արքայից արքա» և «աստված» տիտղոսներից հետո ավելացավ «հելլենասեր» բառը ...

Հիմնական հարվածը հասցվեց 301 թվականին, երբ պարթև Գրիգորի միջոցով կարողացան ոչնչացնել հայ ժողովրդի ամբողջ մշակույթը, պատմությունը, ազգային կրոնը, գիրը, ավանդույթները: Մենք աստիճանաբար մոռացանք մեր բնիկ աստվածներին, ինչն էլ մեզ ավելի հեռացրեց մեր իսկական ինքնությունից և ավելի ու ավելի թուլացրեց:

Սակայն ժամանակ առ ժամանակ զարթնում էր ազգային ոգին, ինչն արտահայտվում էր տարբեր շարժումների տեսքով, որոնք դաժանորեն ճնշվում էին: Ազգային գիտակցության, ազգային ոգու և մտքի հզոր զարթոնք ապրեց հայ ժողովուրդը հատկապես խորհրդային տարիներին, երբ փակվեցին եկեղեցիները և գրեթե արգելվեց կրոնը: Երկրում զարգացավ նաև հնագիտությունը, պեղումների շնորհիվ մեկը մյուսի հետևից հայտնաբերվեցին հնագույն խոշոր հուշարձաններ, որոնք խոսում էին Հայկական լեռնաշխարհի՝ քաղաքակրթության բնօրրան լինելու, լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած խոշոր պետական միավորումների մասին:

Եվ այս անգամ Կրեմլի հատուկ առաջադրանքով մի շարք «գիտնականներ» սկսեցին «հիմնավորել» և «ապացուցել», որ հայտնաբերված հնագույն պետական միավորումներից ոչ մեկը կապ չունի հայ ժողովրդի հետ: Ամփջապես հայտնվեցին նրանց բազմաթիվ հետևորդներ, որոնք ծափահարեցին այդ շինծու և պատվիրված տեսակետներին՝ ստանալով բարձր «գիտական կոչումներ»: Նրանք իրենց հոգևոր հայրերից էլ ավելի ակտիվորեն սկսեցին «ապացուցել», որ հայ ժողովուրդը չի ունեցել քաղաքակրթական մեծ պատմություն և ոչ մի կապ չունի Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված հնագույն հուշարձանների հետ:

Այդ համատարած խավարում սկսեցին ծագել փոքրիկ կանթեղներ, որոնցից ամենախոշորը, թերևս, Մարտիրոս Գավուքճյան պատմաբանն էր: Նա այդ ժամանակների համար համարձակ և հազվագյուտ ուսումնասիրություններով ու հայտնագործություններով կարողացավ այդ անթափանց խավարը ճեղքել Արայի լույսով և ապացուցել, որ Հայկական լեռնաշխարհը ամենահնագույն ժամանակներից եղել է **հայկական**, այնտեղ ձևավորված հնագույն պետական միավորումները և այնտեղ հայտնաբերված վաղնջական հուշարձանները հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասերն են:

Խորհրդային բռնապետությունն, ինչ խոսք, թույլ չտվեց, որ Մարտիրոս Գավուքճյանի ուսումնասիրությունները տարածում գտնեին Հայաստանում: Նրա արժեքավոր ուսումնասիրությունները գրեթե չտպագրվեցին հայրենիքում (բացառությամբ մեկ-երկու հոդվածի), ինչը, նրա մտերիմների վկայությամբ՝ մնաց գիտնականի չիրականացած երազանքը:

Մարտիրոս Գավուքճյանի բոլոր գրքերը հրատարակվեցին սփյուռքում: Նա վախճանվեց 1988 թվականին և թաղվեց հեռավոր Կանադայում:

Ներկա հրատարակության նպատակն է տպագրել Մարտիրոս Գավուքճյանի ուսումնասիրությունների ընտրանին, ինչը կնպաստի սփյուռքահայ հետազոտողի աշխատանքների ճանաչմանը մայր հայրենիքում: Ներկայացվող հատորում, որը լույս է տեսնում Մարտիրոս Գավուքճյանի ընտանիքի հատուկ արտոնությամբ, ընդգրկվել են հետևյալ աշխատանքները.

1. «Հայ ժողովրդի ծագումը» (Մոնթրեալ, 1982) և «Արմենիա, Սուբարտու եւ Սումեր: Հնդեւրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը» (Պէյրուք, 1988) գրքերն ամբողջությամբ,

2. «Վերին ծովի տեղադրությունը» հոդվածը, որը լույս է տեսել Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում (Երևան, 1977, N 2),

3. «Հայ-ուրարտական առնչություններ» հոդվածը, որն իբրև զեկուցում ընթերցվել է 1978 թ. Երևանում կայացած Հայ արվեստին նվիրված երկրորդ միջազգային գիտաժողովում, սակայն հրատարակվել է Բեյրութում լույս տեսնող «Ջարթոնք» թերթում (սույն հատորում զետեղելու համար այն մեզ տրամադրեց հեղինակի որդի Սարգիս Գավուքճյանը):

Հեղինակի առաջին գիրքը՝ «Արմեն եւ հայ անունների ծագումը եւ Ուրարտուն» (Պեյրութ, 1973) չի ներառված այս հատորում, քանի որ դրանում ներկայացված նյութերն՝ ավելի լրացված ու ճշգրտված՝ տեղ են գտել հեղինակի 1980-ական թթ. լույս տեսած երկու գրքերում, որոնք ընդգրկված են այստեղ: (Մարտիրոս Գավուքճյանը հրատարակել է չորս գիրք. չորրորդը գրքերից մեկի անգլերեն թարգմանությունն է՝ «Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia», Montreal, 1987):

Նշված աշխատանքներում հայտնված որոշ տեսակետներ արդեն հնացել են, որոշների մասին էլ այսօր կան նոր փաստեր ու հայտնագործություններ: Մենք, սակայն, ձեռնպահ մնացինք որևէ մեկնաբանություն կամ լրացում անելուց՝ նշելով միայն աշխատությունների հրատարակության թվականները:

Մարտիրոս Գավուքճյանի աշխատանքները լույս են տեսել տարբեր երկրներում, տարբեր հրատարակչությունների կողմից, ուստի ունեն տարբեր ուղղագրություններ: Մենք պահպանել ենք այս հատորում զետեղված բոլոր աշխատանքների ուղղագրությունը՝ ըստ դրանց սկզբնօրինակների: Բոլոր գործերի անփոփոխ վերահրատարակությունը Գավուքճյանների ընտանիքի պայման-ցանկությունն է:

Ներկա հատորում միասնական համարակալումով են ներկայացված բոլոր քարտեզները: Շփոթ չառաջացնելու նպատակով՝ ծանոթագրությունների համարակալումը տրվում է ըստ էջերի:

Մարտիրոս Գավուքճյանի ուսումնասիրությունների ընտրանին հրատարակելով Երևանում՝ մենք իրականացնում ենք նրա անկատար մնացած երազանքը՝ իբրև հարգանքի տուրք նրա վառ հիշատակին:

Հովհաննես Ազիզբեկյան

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՄՈՆՈԳՐԲԱԼ, 1982

ԳԼՈՒԽ Ա

ՍՈՒՍԵՐԵՐԷՆԻ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ԾԱԳՍԱՆ
ՈՒ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՐՅԵՐՈՒՄ

Յայտնի է, որ հայերենը իր հիմքով հնդեւրոպական լեզու է: Այս պատճառով՝ հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի տեղի հարցը մեծ ու վճռորոշ նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի ծագման խնդրում: Այս հարցը երկար ժամանակ եղել է գիտնականների վեճի առարկան:

Մի ժամանակ այդ հայրենիքը տեղադրում էին Միջին Ասիայում. յետոյ բերեցին տեղադրեցին Սեւ Ծովի հիւսիսում ընկած հարաւային Ուկրաինայում. ապա տարան հիւսիսային Եւրոպայ՝ Բալթիկայի շրջան, ոմանք էլ՝ Դանուբի աւազան ու Բալկաններ:

Եւրոպական այս տեղադրումներից ելնելով՝ Եւրոպայից դուրս գտնուող հնդեւրոպալեզու ժողովուրդներին գաղթած համարեցին Եւրոպայից՝ Կովկասի վրայով իրանական սարահարթ եւ նեղուցների վրայով դէպի Փոքր Ասիայ եւ Հայկական լեռնաշխարհ:

Հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը Եւրոպայում տեղադրելը ի հարկէ առանց պատճառի չէր. հնդեւրոպական լեզու են խօսում եւրոպական ժողովուրդների մեծամասնութիւնը. երկրորդ՝ եւրոպացիներ էին նախապէս այս հարցերով զբաղուող գիտնականները, որոնցից ոմանք զերծ չէին քաղաքական միտումներից. երրորդ՝ խոր անցեալում Եւրոպան Ասիայից բաժանող նեղուցների վրայով կատարուած շարժումներին կամ արշաւանքներին, կոնկրետ տունալների պակասից (եւ ելնելով հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի եւրոպական տեղադրութիւնից)՝ տալիս էին եւ ոմանք դեռ տալիս են «հնդեւրոպական ժողովուրդների՝ Եւրոպայից դէպի Փոքր Ասիայ գաղթ»-ի մեկնաբանութիւն, եւ հնդեւրոպալեզու ժողովուրդների՝ Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհում ու նրա արեւելքում գտնուելը համարում էին (շատեր դեռ համարում են) այդ ենթադրեալ ուղղութեամբ կատարուած գաղթերի հետեւանք:

Գաղթի այս վարկածի վրայ յենուելով՝ հայերին համարեցին դրսից եկածներ, որոնք Հայաստան են մտել Ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ: Այս մտքով նախապաշարուած լինելով, ուրարտագիտութեան հենց սկզբից, հայերին համարեցին Ուրարտուի համար եկտր-օտարներ՝ անտեսելով հակառակը ապացուցող տուեալները, այդ թում եւ հնագիտական այն կարեւոր փաստը, որ հնագէտները ուրարտական նիւթական մշակոյթի շերտի վրայ ուրարտականից զանազանուող նիւթական այլ մշակոյթի նստուածք չեն գտնում: Աչքի զարնող այս երեւոյթը գաղթի տեսութեան հետ հաշտեցնելու համար ասում են, թէ հայերը, առանց իրենց կողմից մի այլ բան բերելու, շարունակեցին ուրարտական մշակոյթը անփոփոխ ու անխափան, մի բան, որը բնաւ չի լինում եւ ոչ մի տեղ էլ չի եղել: Միշտ էլ նոր եկտրները բերել ու թողել են եկտրի իրենց օտար եւ հնից տարբերուող հետքերը: Միայն այս փաստը բաւական է ընդունել, որ Ուրարտուից յետոյ օտար եկտրներ չեն եղել:

Արդէն, ինչպէս ցոյց ենք տուել մեր նախորդ աշխատութեան մէջ, երեւան են եկել նոր եւ ուժեղ տուեալներ հնդերոպական մայր լեզուի հայրենիքը տեղադրելու Փոքր Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում:

Մերձաւոր Արեւելքում ու Փոքր Ասիայում յայտնաբերուած սեպագիր ու հիերոգլիֆ արձանագրութիւնների միջոցով որոշակիօրէն յայտնի է դարձել հնդերոպալեզու ժողովուրդների գոյութիւն ունեցած լինելը Փոքր Ասիայում III հազարամեակին մ.թ.ա:

Սեպագիր արձանագրութիւններով պահպանուած՝ աշխարհի ամենահին լեզուներից մին (եթէ ոչ ամենահինը) հանդիսացող սումերերէնի մէջ հայերէնի հետ համընկնող բառերի գոյութիւնը կարեւոր վկայութիւն ենք համարում (արմէնների ենթադրեալ գաղթի թուականից հազարաւոր տարիներ առաջ) սումերների մերձակայքում հայախօս ցեղերի գոյութիւն ունեցած լինելը հաստատող:

Այստեղ բերում ենք, որոշ ընտրութեամբ ու որոշ դիտումով, սումերական 100 բառեր ու բառակապակցութիւններ կամ բարդ բառեր (կան դեռ չբերուած շատ ուրիշներ), որոնց՝ հայերէնի հետ

ունեցած ուղղակի կապի քննութիւնը առիթ է տալիս լեզուաբանական, որով եւ պատմագիտական որոշ նոր խորհրդածութիւնների:

Ահա սումերական այդ 100 բառերը¹ եւ նրանց հետ համընկնող հայկականները: Միաժամանակ հայ բառի դիմաց Հ. Աճառեանի «Արմատական բառարան»-ից բերում ենք հայ բառի իմաստի կամ ծագման (եւ հնդեւրոպական լինելու կամ չլինելու) մասին հնդեւրոպաբանների դիտումներից ամփոփ ու հակիրճ նշումներ:

¹ Այս բառերի համար նայել P. Anton Deimel, “Sumerisch-Akkadisches Clossar” Roma I, 1934:
Stephen Langdon, “A Sumerian Grammar and Christomathy”, Paris, 1911:

2. ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՍԱՏՈՒՈՂ
ԿԱՄ ԿԱՊՈՒՈՂ ՍՈՒՄԵՐ ԲԱՆԵՐ

Նո.	սոււմեր բառ	սոււմեր բառի իմաստը	հայ բառ	հայ բառի իմաստը	հնդեվրոպական արմատ՝ հայ բառի ծնող՝ ըստ Աճառ-եանի	Աճառեանից՝ հնդեւ. արմատի իմաստը կամ ժառանգ-ներից բառերը: Կարծիքներ.
	2	3	4	5	6	7
1	ab, ab-ba	«գերդաստանի նախահայր»	hau	«պապ, հորը հայրը»	auo-	«ժօր կողմից պապ»
2	ab, ap	«ծով»	ափ	«ջրի եզր»		
3	a-da-ar	«արտ, դաշտ»	արտ	«ցանուած կամ ցանելիք հող»	ag'ro	▶ ածր ▶ արծ ▶ արտ
4	agar	«արտ, դաշտ»	ագար(-ակ)			փոխառութիւն հնդեւ. մի լեզուից
5	akkil	(աքթադ՝ ikkillu) «ցաւի ճիշ»	աճաղաղ	«աքրոր»	ki-◀ kel	(կրկնութեամբ) «կանչել, գոչել»
6	an-pa	«երկնային բարձրութիւն»	ամպ		n̄bhō, mbhō	սանս. nabhas «ամպ, երկինք, մթնոլորտ»
7	anšu	«էշ»	էշ		ek'wo	«էփ»
8	an-ub-ta	«աշխարհի կողմերը»	մպաստ(-ակ)	«նշան առնելու տեղ, նետի նշաւակ»		

9	ara	«աղալ»	արալ		al, առիական ար	
10	arabu	«ըրի թուշուհ»	կարապ			
11	arbuš	«արգանդ»	հարս	«հարս»	prk-prek	«խնդրել, հարցնել»
12	a-sur-ra	«շեն»	շն	«մեզ»	sādhyo	«ուղիղ»
13	a-zi-da	«աջ»	աջ			
14	ba-an-lah	«վիհ թակարդի»	բանակ	«զորքի խուճաք»		
15	bad, bat	«պատ, պարիսպ»	պատ	«որմ»		
16	ba-la	բոյս	բարեղ	«բաղ-բաղ, բաղ «կից, յար»		
17	bar, babbar (bar-bar)	արեւի աստուած, արեւ	արփ	«եթեր, օդից այն կողմ մինչեւ հրեղէն երկնք»		
18	bar	«վառել»	վառ(-ել)			հնդեւ. ver «եփել»
19	bar-su	«գատաւոր, իշխան»	բարծ	«բարձրաստիճան անձի նշան տեղում տեղ»		իրանականից, որի պարզ ձեւը չկայ, կայ պրս. bāliš
20	bi, ba (karst)	«խօսել, խօսք, լեզու»	բա	բալ «խօսել»	bhā	«խօսել»
21	bir	«սպաննել, աւերել»	վիր(f)	բան, բառ		լատ. feritus «զարհուած»
22	bu	«կրակ փչել, արծարծել, բռնկուել»	բն(g)	«բոց, ալու»	bhā, bhē, bhōs, bhāu-es	«բոյս, փայլ, ցուլ» հայր անած է ցոյ պրս. tab «տաբուլիւն»
23	dab, tab	«առկայծել, բոցավառուել»	տապ	«տաբուլիւն»		

Նո.	սոււմեր բառ	սոււմեր բառի իմաստը	Հայ բառ	Հայ բառի իմաստը	Հնդեւրոպական արմատ՝ Հայ բառի ծնող՝ ըստ Աճառ- եանի	Աճառեանից՝ Հնդեւ. արմատի իմաստը կամ ժառանգ- ներից բառեր: կարծիքներ.
	2	3	4	5	6	7
24	dag, zæg	«սկիզբ, սահման» «լուսաւոր, պայծառ»	ծագ	«ծայր սկզբի եւ վերջի», «արեւի դուրս գալը»		Հնդեւ. kəgh
25	dam-tab-ba	«տանձ»	բամբ	«Համետ»		
26	dah	«փոխարինել, հատուցել»	ծախ	«ծախք, վաճառք»		
27	dam	«ամուսին (կին կամ այր)»	ծամ	«Հիւսած մազ»		
28	dib, dub	«թափել»	բափ	«թափել»		
29	dir, țir	«բարձր լինել»	բիւ	«բուշիլ, բուշիլը»	pter-	
30	du	«բայել, քայլուածք»	նոս		pod	
31	dui, tul	«ծածկել, պատել»	բալ	«հողի տակ ծածկել»		Հնդեւ. stag
32	egi	«մեծանալ, իշխանուհի»	ամ	aug-		
33	elhu, ulii	«ողբալ, կոծել, ճիշտ»	լալ		pla	«գարնել, ծեծել, կոծել»
34	eme	«լեզու, խօսել»	իմայ	«Հասկանալ, իմանալ»		
35	dEn-gur	ջր-ծովի աստուած	Անգնի	(Տորգ Անգնի)	ըստ Նորենացու՝ սա ալեկոծոււմ էր ծովը, նաև էր բնկողմում.	

36	ezini, ašnan ²	«հացահատիկ»	աշուն, աշնամ			{ սու. osene «աշուն», գրթ. asan «հունձ»
37	ga, ga-ga, gag	{ «խփել, հարուածել», «ցից, փայտէ սեպ» }	գահիլ	«գարնել»	-	
38	ga, gal	«լինել, գոյութիւն ունենալ»	գոյ	«գոյութիւն»	ves	«մնալ, բնակիլ»
39	gab, gaba	«կործք»	գաւ(-ակ)	«կենդանիներէ ետեւի կողմը»		
40	ga-bi-ri	«լեռ, սար»	գաւատ			կովկասեան կամ խալ- դական ընտանիքից փոխառութիւն
41	gabri	«զէմ գուրս գալ, մրցակից»	գուպար	ըմբռնարտու- թիւն, կռիւ, պատերազմ»		
42	gala, galal	«պաշտօնական փաստաթուղթ»	գալար	«ոլորք»		
43	gamar	«ծանր կշռել, գերակշռել»	գումար	«խուճր, հաւաքում»		
44	gan gana	«նեցուկ»	գամ			
45	gašan	«փայտէ սողնակ» «ուժեղ, վիթխարի»	գազան	«վայրի կենդանի»		պրս. gazidan «կծել»
46	gīlim	«կենդանի»	գնդմ	«բուրդ»	velmn	
47	gīm, gīn	«սպասուհի, սարկուհի»	կիմ		g'en	
48	gīn	«գնալ»	գնալ			լատ. venia, գրթ. gīman «գալ», հնդեւ. ga արմատից.

2. Ašnan-ը հացահատիկի սուսերական գիցուհի է. տե՛ս S. Kramer, "The Sumerians", Chicago, 1963, p. 173.

Նո.	սուճեր բառ	սուճեր բառի իմաստը	Հայ բառ	Հայ բառի իմաստը	Հնդեւրոպական արմատ՝ Հայ բառի ծնող՝ բառ Աճառ- եանի	Աճառեանից՝ Հնդեւ. արմատի իմաստը կամ ժառանգ- ներից բառեր: կարծիքներ.
	2	3	4	5	6	7
49	kir-tab, gir-tab	} «կարիճ»	կարիճ			սուճեր kir «կարիճ» (karst)
50	gu, gug		գոգ	«ասել»	vogh	
51	gu-edin-na	«երկիր, գետին» + «գաղտնա- վայր»	գետին	«Հողի երեսը»		
52	gurun	«պտուղ, հունձժ»	գարուն		ũestr ▶ vēr	-ուն հաւանաբար մասնիկ է
53	guskin	«ոսկի»	ոսկի			
54	gu-tab-ba	«գործ թելի» (gu=ku=«թել»)	կտաւ	«վուշի բոյսը», «վուշով գոր- ծուած կտոր»		
55	hab	«նիգով փակել»	խափ	որոգայթի մէջ բռնուիլը, խափանում»		Հնդեւ. snap «ծածկել»
56	huş	«կտրատել»	խուզ	«պոկել, կտրել»		
57	iddir, ide	«Հեծնել»	հծծ	«Հեծնել»	sed-	սանս. sedin «ճիւղոր» Հնդեւ. oki «աչք»
58	igi	«աչք»	աչ(ք), ակ(ն)			
59	ilulu	«աղեղ»	աղեղ			
60	ka-izi	«վառել, կրակ»	կալծ			
61	ki-mah	«գերեզման»	կմախ		gaid	

62	ku, kur	«կերակուր»	կուր, կեր	«կերակուր» մանաւանգ անասունի»	g'er	
63	ku-babbar	«արծաթ»	կապար			
64	kulla	«ծածկոց»	փուլ			
65	liš	«կտոր, փշուանք»	լիս	«մանրել, փշրել փոշի դարձնել»	qlək, qlok-	«ցաւացնելու չափ սեղմել, ճնշել, ճզմել»
66	lu	«ուշխար»	ուլ	«այծի, եղնիկի ձագ»	polo	
67	lug, luh	«լուացուած, մաքրել»	լոգ, լոլ	«լոգանալ լողանալ»	lov-	
68	maḥ	«գերեզման, մահ»	մահ			
69	maḥar	«ձկնորսի ցանց»	մախալ	«տողրակ, ֆուրձ»		
70	marun	«մրջիկ»	մրջիւն		moruo-	Հայր Զ-ն մասնիկ է խնայ աւելացել է իւ մասնիկը
71	meš	«մեծ քանակութիւն»	մեծ		méga-	
72	mu, mun	«անուն»	անուն		anmṛ, anomn	
73	muḥur	«կրակ բորբոքել»	մոխիր	«այրուածի փոշի»		
74	mul	«վառել-կպցնել, բռնկուել»	մուլ	«պլպլացող, արկայծող, ծուկ»	smōl	«այրի կամաց-կամաց, ծխալ»

Նո.	սուճեր բառ	սուճեր բառի իմաստը	Հայ բառ	Հայ բառի իմաստը	Հնդեւրոպական արմատ՝ Հայ բառի ծնող՝ բայտ Աճառ- եանի	Աճառեանից՝ Հնդեւ. արմատի իմաստը կամ ժառանգ- անից բառերը: Կարծիքներ.
	2	3	4	5	6	7
75	anag, nagga	«անագ, կապար»	անագ			
76	pu, bu	«փչել»	փու (f)		phu	
77	šar	«կանաչ, կանաչութիւն»	ծառ		g'rs0-	որից g'ers «տրեւել», «Թիւրքից բան հիւսել»
78	šen	«կռիւ, պայքար»	ջամ(թ)	«աշխատանք, ճիգ»	yθ	
79	šir	«լոյս»	շող	«ճառագայթ, նշող, ցոլք»		լտ. sol «արեգակ» Հնդեւ. keu- «փայլել»
80	tibira tibir	«մետաղագործ» «ձեռք» = (աբբադ. katum = կայքին)	տապար			
81	tu	«ծնել, սերնդագործել»	ծու	«Հակեթ»		Հնդեւ. oujom- Հիւ- բլմանը չի ընդունում. ձ-ն մնում է չբացատրուած
82	tur	«մտնել»	դուռ	«դուռ, պալատ»	dhur	
83	u, ud	«արեւ, օր, փոթորիկ»	արդ, օր	«օր»	audho-	au-«փչել» + dh աճ.
84	udu	«տղիար»	արդի▶ օրի	«տղիար»		
85	ug	«փոթորիկի դեւ»	ոգի հոգի		peu ▶ paũjo	«փչել, շնչել»

86	ugru	«գագաթ գլխի»	ուղիղ	«գլխի ծուծը»		Հնդեւ. eu- «ճարպ» անգլ. soft «կեղտոտ» ձ-ն անած մասնիկ է
87	u-gul-ta	«տոկ»	գեղձ	«սաստիկ փափազ»	vel	
88	ul	«արտ, դաշտ»	հող	«հող, գետին»	pol-	
89	ulu	«խուֆին, ճորտութիւն, առատութիւն»	լի	«լցուած»	plē-	
90	umman	«ժողովուրդ, բազմութիւն»	ամէն		smmo-	
91	umun	«ջրաւազան, ճահիճ»	հուն	«գետի մէջ ծանծաղ տեղ»	pont-	
92	ur	«արգանդ»	ոռ	«յետուք, տակ»	orso	
93	usar	«ցանկապատ»	եզր	«ծալր, սահման»	eg'h-	ը մասնիկ է
94	ussu	«ութ»	ուք		oktō	
95	ultima	«մթութիւն»	մութ			պրս. tum «մութ»
96	utul	«հովիւ»	հոտաղ	«հովիւ»	pā-	pā-▲հօտ (d' աճ)▲ հօտաղ
97	uz	«էգ այծ»	այծ, էծ		aig'	
98	zag	«աջ կողմ»	ձախ			
99	zid	«ուղիղ»	շխռ(-աղ)	«ուղիղ»		
100	zu-ab	«ծով»	ծով			

Յուցակը չխճողելու համար չենք բերել սումեր բառերի դիմաց նրանց աքքադականները, որոնք, մի քանի բացառությամբ, ձայնով չեն կապում սումերականների հետ, որով աքքադական լեզուն հայերենի համար միջնօդակի դեր չի խաղացել. հայերի շփումը սումերների հետ եղել է ուղղակի:

Յայտնի է, որ սումերերենը չի համարում հնդեւրոպական: Իսկ, ինչպէս կարելի է տեսնել բերուած ցուցակում, սումերերենի հետ համընկնող այս 100 հայ բառերից 42-ը հնդեւրոպական են: Իսկ ուրիշ 9 հատն էլ՝ հաւանաբար հնդեւրոպական: Մնացած 49 բառերը հնդեւրոպական չեն՝ մաքուր սումերական են: Հնդեւրոպական են հետեւեալները. *աղալ*, *աճ*, *ամէն*, *ամպ*, *անուն*, *աջ*, *արտ*, *աքաղաղ*, *բա* («խօսել»), *բոց*, *գարուն*, *գեղձ*, *գեղմ*, *գոգ* («ասել»), *գոյ*, *դուռ*, *եզր*, *այծ*, *էշ*, *թիռ*, *լալ*, *լես* («մանրել»), *լի*, *լոգանալ* («լող»), *ծառ*, *կայծ*, *կեր*, *հարս*, *հաւ* («պապ»), *հեծ*, *հող*, *հուն*, *հօտաղ*, *մուլ* («ծուխ»), *մրջիւն*, *հոգի* («ոգի»), *ոռ*, *ոտ*, *ուլ*, *ջանք*, *փուք*, *օղ* («աղ»): Հաւանաբար հնդեւրոպական են. *աչք* (*ակ*), *գնալ*, *թաղ*, *խափ*, *ծագ*, *ձու*, *շող*, *ուղեղ*, *վառել*:

Եթէ հաշուի առնենք այս երկու լեզուներին (մեռած սումերերենը եւ կենդանի հայերենը) իրարից բաժանող վերջին հազարամեակների մեծ ժամանակահատուածը, ապա այսքան ընդհանրութիւնների գոյատեւումն անգամ պէտք է մտածել տայ երկու լեզուների միջեւ հնում կատարուած փոխազդեցութիւնների մեծութեան մասին:

Այս բառերից ոմանք գտնուում են սումերական ամենահին արձանագրութիւններից ոմանց վրայ, մի բան, որը մեզ կտանի մ.թ.ա. III հազարամեակ: Ի հարկէ սումերները հնդեւրոպական այս փոխառութիւնները չկատարեցին հենց՝ այդ բառերին կրող արձանագրութիւնների օրերին. հետեւաբար պիտի ընդունել, որ սումերները խոր անցեալում՝ մ.թ.ա. III հազարամեակից առաջ շփման մէջ են գտնուել հայերէն խօսող ցեղերի հետ: Որով դժուար է չընդունել, որ հնդեւրոպական անկախ լեզուաճիւղ հանդիսացող (հաւանաբար հենց մայր լեզուի ուղղակի սերունդն եղող) նախահայերէնի կրողները մ.թ.ա. 4-րդ հազարամեակից ոչ ուշ ար-

դէն գտնուում էին Հայկական լեռնաշխարհում՝ սումերների մերձակայքում:

Հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի՝ Եւրոպայում տեղադրութիւնը նախապաշարեց ոչ թէ միայն հնդեւրոպալեզու ժողովուրդների ծագման հարցերով զբաղուած հնագէտներին ու պատմաբաններին, այլ եւ հնդեւրոպական մայր լեզուի վերականգնման գործով զբաղուող համեմատական լեզուաբաններին՝ վերականգնման այդ գործում մերթ մեծ կշիռ ու առաջնակարգ տեղ տալով եւրոպական լեզուներին:

Հնդեւրոպական մայր լեզուի բառարմատները հանուում են՝ առնելով հնդեւրոպական յայտնի բոլոր լեզուների մէջ տուեալ բառի ունեցած ձայները եւ կատարելով դրանց համեմատական քննութիւնը: Այդ մօտեցումը բնական ու գործնական լինելով հանդերձ՝ լի է սխալուելու հնարատրութիւններով, յատկապէս երբ հաշուի առնենք նաեւ այդ գործով զբաղուած եւրոպացի լեզուաբանների եւ նրանց հետետողների նշուած նախապաշարումը:

Օրինակի համար մի պահ պատկերացնենք այսպիսի մի քան. հնդեւրոպական մայր լեզուն տրոհուում է մի քանի ճիւղերի: Նրանցից մէկը հարազատօրէն պահուում է մայր բառարմատ (ասենք) ar-ը: Ժամանակի ընթացքում միւս ճիւղերց մէկը այս ar-ի սկզբում աւելացնում է p ձայնը, մի ուրիշ ճիւղ ar-ի վերջում կցում է s ձայնը, իսկ մի ուրիշը ar-ի r-ն փոխում է l-ի: Այս երեք ճիւղերը տրոհուում են մի շարք ենթաճիւղերի, որոնք միջճիւղային շփումներով ծաւալում ու ամրացնում են այդ արմատում p, s եւ l ձայները: Ներկայ լեզուաբանը հնդեւրոպական այդ բոլոր ճիւղերից վերցնելով այդ արմատի ունեցած ձեւերը, գտնում է, որ ճիւղերց մէկը ունի ar, ոմանք par, ոմանք ars, ոմանք als կամ pal, իսկ շատերը pals: Համեմատելով այս (մօտաւորապէս համանիշ) բառերի պարունակած ձայները՝ գտնում է, որ միայն մէկը ունի r բաղաձայնը, իսկ մնացածը՝ p, l, եւ s, եւ հաշուի առնելով, որ r ունեցողը չի գտնուում Եւրոպայում, իսկ միւսների մեծամասնութիւնը Եւրոպայում՝ հնդեւրոպական մայր լեզուի ենթադրեալ հայրենիքում, եզրակացնում է, որ այդ բառի հնդեւրոպական մայր արմատը պէտք

է ունեցած լինի *pls* ձայները եւ հետեւցնում է, թէ *ar* ունեցողը կորցրել է *p* եւ *s* ձայները եւ *l*-ն էլ փոխել է *r*-ի:

Սումերերէնը պահել է հայերէնի հետ համընկնող մի շարք հնդեւրոպական բառեր, որոնք, հայերէնի նման, բառասկզբում հնդեւրոպական միւս լեզուների ունեցած *v*-ի տեղ ունեն *g*: Սումերերէնը պահել է նաեւ մի շարք հնդեւրոպական բառեր, որոնք, ինչպէս հայկականները, բառասկզբում չունեն լեզուաբանների կազմած հնդեւրոպական համապատասխան մայր արմատների սկզբի *p* եւ *s* ձայները:

Սումերերէնը, ինչպէս ասացինք, աշխարհի հնագոյն լեզուներից մէկն է. եւ պիտի ընդունել, որ հնդեւրոպական համարուող այդ բառերը գոյութիւն ունեցած պիտի լինեն սումերերէնի մէջ՝ նրանց կրող արձանագրութիւններից առաջ:

Բերում ենք այդպիսի բառերից հնգական օրինակ (հնդեւրոպական արմատները եւ նրանց ժառանգները բերում ենք Աճառեանից. ասում է, թէ նշուող հնդեւ. արմատներից են ծագել նրանց դիմաց բերուող հայ բառերը).

1. Հնդեւ. *Vēsr* > հայ *գարուն*. *g*-ով է նաեւ սումեր *gurun* «հունձք, պտուղ»: Նշուած հնդեւ. արմատի ժառանգներից են

լտ. <i>vēr</i>	}	«գարուն»		
հիւլ. <i>vār</i>				
սանս. <i>vasantá</i>				
զնդ. <i>vañhar</i>				
հայրս. <i>Vāhara</i>				
պիլ. <i>vahar</i>				
զնչ. <i>varno</i>				
հւլ. <i>vesna</i>				
յն. <i>Ξαρ</i> ,			}	«գարուն»
կիմր. <i>Guiannuin</i>				
կորն. <i>guaintoin</i>				

2. Հնդեւ. *vog^oh* > հայ գոգ «ասել». *g*-ով է նաեւ սումեր *gu*, *gug* «խօսել», *gu-gu* «ճիչ»: Հնդեւրոպական այս արմատի ժառանգներից են.

լտ. *voĉeo* «խոստանալ, ուխտել»
սանս. *vāghát* «ուխտաւոր, զոհ խոստանալ»
զնդ. *aog* «ծանուցել, ասել»
յն. *עֹזֵה* «ուխտ, աղօթք»

3. Հնդեւ. *Ves-* > հայ գոյ. *g*-ով է նաեւ սումեր *ga* «գոյ». Հնդեւ. այս արմատի ժառանգներից են.

սանս. *vasati* «բնակիլ, մնալ»
զնդ. *vañhaiti* «բնակում է»
գոթ. *wisan* «մնալ, բնակիլ»
հրգ. *wist* «բնակավայր»
հիւլ. *vist* «բնակավայր»
հիռլ. *foss* «մնալ»
գոթ. *wisan* «լինել»
անգլ. *was* «էր, կար»:

4. Հնդեւ. *Velmn* > հայ գեղմ «բուրդ». *g*-ով է նաեւ սումեր *gilim* «կենդանի էակ». Հնդեւ. այս արմատի միւս ժառանգներից են

լտ. <i>vellus</i>	}	«բուրդ»
գոթ. <i>vulla</i>		
գերմ. <i>wolle</i>		
անգլ. <i>wool</i>		
լիթ. <i>vilna</i>		
հւլ. <i>vlŕna</i>	}	«բուրդ»
բրըտ. <i>gloan</i>		
կիւր. <i>gwlan</i>		
կորն. <i>gluan</i>		

Հայերէնի եւ սումերերէնի նման բոլոր. կիւր. եւ կորն. ճիւղերի էլ g-ով ձեւ ունենալը պիտի չվերագրել պատահականութեան:

5. Հնդեւ. vel > հայ գեղձ «սաստիկ փափաք». g-ով է նաեւ սումեր u-gul-ta «սով» (ասում է, թէ հայ բառի ձ-ն աճ է, բայց սումեր բառի –ta- վերջաւորութիւնը ժխտում է այդ): Հնդեւ. արմատի ժառանգներից են

լտ. volo «ուզել»
սնս. vāranam «ընտրութիւն, փափաք»
զնդ. var «ընտրել, կամենալ»
զոթ. wiljan «սուզել»
հիւլ. val «ընտրութիւն»
լիթ. vėlyju, vėlyti «փափաքիլ, տենչալ»
հւլ. volja, voliti «ուզենալ»:

Վերնում բերուած հինգ արմատների ամփոփ պատկերը հետեւեալն է.

1. Ասում են հնդեւ. vēsr > *գարուն*. g-ով է նաեւ սումեր *gurun*
2. Ասում են հնդեւ. vog^oh > զոգ. g-ով է նաեւ սումեր gu, gug
3. Ասում են հնդեւ. Ves- > զոյ. g-ով է նաեւ սումեր ga
4. Ասում են հնդեւ. velmn > գեղմ. g-ով է նաեւ սումեր gilim
5. Ասում են հնդեւ. vel > գեղձ. g-ով է նաեւ սումեր ugulta:

Ըստ համեմատական լեզուաբանների՝ հայերէնը որոշ դէպքերում կորցրել է հնդեւրոպական բառասկզբի p ձայնը, մինչդեռ համապատասխան մի շարք սումեր բառեր նոյնպէս չունեն p: Ահա այդպիսի հինգ օրինակ (օրինակները չերկարացնելու համար չենք բերում հնդեւ. արմատների միւս ժառանգները).

1. Հնդեւ. pod > հայ ոտ. կայ նաեւ սումեր du «քայլել»
2. Հնդեւ. pla > հայ լալ. կայ նաեւ սումեր ellu, ulili «լալ»
3. Հնդեւ. polo > հայ ուլ. կայ նաեւ սումեր. lu «ոչխար»
4. Հնդեւ. pters > հայ թիռ. կայ նաեւ սումեր dir, tir «բարձր լինել»

5. Հնդեւ. *peu* > հայ ոգի. կայ նաեւ սումեր ug «փոթորկի դեւ, գայրոյթ»

Ասում են որոշ դէպքերում հայերէնը հնդեւրոպական բառասկզբի *p*-ն փոխել է *h*-ի. իսկ սումերերէնում պահպանուած համապատասխան առանց *p*-ի մի քանի օրինակներ կարող են յուշել, որ հայերէնի այդ *h*-ն ոչ թէ *p*-ի ձայնափոխութիւն է, այլ կարող է աճած լինել որպէս սաստկացուցիչ: Ահա դրանցից հինգ օրինակ.

1. Հնդեւ. *pol* > հայ հող. կայ նաեւ սումեր *ul* «դաշտ»

2. Հնդեւ. *Prk* > հայ հարս. կայ նաեւ սումեր *arhuš* «արգանդ»

3. Հնդեւ. *ponto* > հայ հուն. կայ նաեւ սումեր *umun* «ճահիճ, ջրաւազան»

4. Հնդեւ. *poijio-* (<*peu*) > հայ հոգի. կայ նաեւ սումեր ug «փոթորիկի դեւ, գայրոյթ»

5. Հնդեւ. *pa* > հայ հօտաղ «հովիւ». կայ նաեւ սումեր *utul* «հովիվ»

(Ասում է, թէ հօտաղը-ը աճել է *d*-ով, իսկ *ղ*-ի մասին խօսք չկայ):

Ասում են, թէ որոշ դէպքերում հայերէնը կորցրել է հնդեւրոպական բառասկզբի *s*-ն. սումերերէնում պահպանուած մի շարք համապատասխան օրինակներում նոյնպէս բացակայում է *s*-ն:

Ահա դրանցից հինգ օրինակ

1. Հնդեւ. *sabhio* > հայ աջ. կայ նաեւ սումեր *azida* (*a-zi-da*) «աջ»

2. Հնդեւ. *smmo* > հայ ամէն. կայ նաեւ սումեր *umman* «ժողովուրդ, բազմութիւն»

3. Հնդեւ. *smol* > հայ մուլ. «ծուխ, առկայծող», կայ նաեւ սումեր *mul* «բռնկուել, վառել-կայցնել»

4. Հնդեւ. *sruyos, srutis* > հայ առու. կայ նաեւ սումեր *aru* «ջուր թափել, ածել», սումեր *uru* «հոսիլ» (*Karst*), «ալեկոծում» (*Deimel*)

5. Հնդեւ. *sed* > հայ հեծ (-նել). կայ նաեւ սումեր *ide, iddir* «հեծնել»

Թէեւ որոշել էինք բերել միայն հնգական օրինակ, բայց ուզում ենք այս վերջինների վրայ աւելացնել հետաքրքիր *թուք* բառը,

որը առանձին եւ նշանակալի փաստ է պարունակում: Ասում է, թէ հայ *թուք* բառը եկել է հնդեւրոպական (ենթադրեալ) *stju* արմատից՝ կորցնելով սկզբի *s*-ն: Իրականում *թուք* բառը բնաձայն է, արմատը՝ *թու*: Մարդը թքելիս հանում է *թու* ձայնը, մինչդեռ այդ գործողութեամբ չի ստացում *s*-ով *stju* ձայնը: Հետեւաբար պիտի ընդունել, որ նախնականը՝ հենց բուն արմատականը *թու* էր: Որով դժուար է ընդունել, որ հայ *թուք*-ի ծնողը *stju* ձեւն է: Միանգամայն պարզ է, որ բնաձայնական *tu* կամ *pu* արմատի վրայ մի լեզուաճիւղ աւելացրել *s* ձայնը եւ այդ ձեւն էլ դարձել է մայրը *s*-ով ձեւ ունեցողների (լատ. *spuo*, գոթ. *speiwan*, հիւլ. *spȳja*, գերմ. *speien*, անգլ. *spew*, հոլլ. *spuwen*, լիթ. *spiauju...*): Արդէն մի շարք լեզուաճիւղեր պահպանել են *tu* ձեւը (պրս. *tuf*, օսս. *t'u*, քրդ. *tu*, *taw*, հինդուստ. *tuf* եւ այլն): Մի քանի լեզուներում պահպանուած *tuk* ձեւը (աֆղան. *tuk*, քրդ. *tuk*, հինտուս. *tahuk*, ինչպէս եւ թրք. *tukurmak*) խօսում է հայ *թուք* բառի օգտին, ուր բացատրում է *ք*-ի գոյութիւնը որպէս յոգնակի:

Կարծում ենք նոյնպէս բնաձայնական է գորտ (գորտ-գորտ-գորտ...) բառը, իսկ *v*-ով *verdo* ձեւը չի ներկայացնում գորտի հանած ձայնը:

Ահա մի հետաքրքիր օրինակ նաեւ վերելում նշուած (ենթադրեալ) *p > h* ձայնափոխութեան հարցի համար: Ասում է, թէ հայ *հինգ* բառը եկել է հնդեւրոպական *penke* արմատից՝ *p*-ն փոխելով *h*-ի: Մինչդեռ աքքադական *hanšu* (տարբերակ՝ *hamšu*) «հինգ» բառը նոյնպէս ունի *h*-ի ձայնը: Չենք կարծում ասուի, թէ աքքադականն էլ *p*-ն փոխել է *h*-ի: Գուցէ ասուի, թէ աքքադականը կարող է այդքան հին չլինել եւ ժամանակակից չլինել հնդեւրոպական մայր լեզուին, այլ կարող է փոխառութիւն լինել տուեալ բառի սկզբում *h* ունեցած հնդեւրոպական մի լեզուաճիւղից: Միեւնոյն է, այդպիսի դէպքում նախ փոխատու այդ լեզուն կարող էր լինել միայն հայերէնը, քանի որ հնդեւրոպական ընտանիքում միայն հայերէնը ունի *h* սկզբնաձայնը: Երկրորդ՝ փաստ կլինի *h* կրող հայ բառի հնութեանը, երրորդ՝ յաւելեալ ապացոյց կլինէր խոր անցեալում հայերէն խօսողների առկայութեանը աքքադների մերձակայքում: Նոյն բանը կարելի է ասել, եթէ *հինգ* բառը ծագումով սեմական-աքքա-

դական էր: Այդպիսի դեպքում պիտի ընդունել, որ աքքադական *hanšu* բառից է գալիս հայ հինգ բառը (որպէս փոխառութիւն), որը եւ դարձել է աղբիւր հնդեւրոպական միւս լեզուաճիւղերի համար, մի բան, որը ենթադրում է խոր անցեալում հայերի՝ հնդեւրոպական միւս լեզուները կրող ցեղերից աւելի մօտ լինելը աքքադներին:

Թէեւ հայ-աքքադական հարաբերութիւնները առանձին թեմայ ենք համարում, եւ դրա մասին կը խօսենք առանձին, բայց իրենց հետաքրքրութեան համար կը բերենք երկու օրինակ եւս.

Հայ *երկ* բառը ծագեցնում են հնդեւ. *dwī* ձեւից (*dw > րկ*): Կայ սակայն հայ *երկ* բառի ձայնը յիշեցնող աքքադական նոյնանիշ *riḥu* «ծնել, սերնդագործել» արմատը: Այս արմատի՝ հայերէնի հետ ունեցած նոյնութեան հարուցելիք հարցերից խուսափելու համար աւելի հեշտ է նմանութիւնը վերագրել պատահականութեան:

Հայ *ճի* բառը ծագեցնում են հնդեւ. *ghēya* արմատից (*gh > ձ*), կայ սակայն աքքադական *sisû* «ձի» բառը, գուցէ աքքադական փոխառութիւն է, քանի որ ձին Աքքադ իջաւ աւելի ուշ ժամանակներին, այնուհանդերձ ոչ շատ ուշ, քանի որ սումերները ճանաչում էին ձիուն եւ նրան կոչում էին «լեռան էշ»:

Հայ *արտ* «վարելիք հող, դաշտ» արմատը հանում են հնդեւ. *ağro-* ձեւից, ասելով, որ *ağro-* ձեւը նախ տուել է ածր-, տեղափոխութեամբ՝ արծ եւ յետոյ ծ-տ ձայների փոխանակութեամբ արտ: Իսկ պատահական նմանութիւն են համարում կամ մի կողմ են թողնում սումեր *adar* «արտ, դաշտ», արաբ. *ardh*, պիլ. *arta*, քրդ. *ard*, օսս. *ardus* «արտ» բառերը: Ըստ Աճառեանի՝ հնդեւ. *ağro-*ձեւի ժառանգներն են յն. *αγρος* լտ. *ager*, սանս. *ājra*, գոթ. *akrs*, հրգ. *ackar*, *achar*, գերմ. *Acker*, հիւլ. *akr* «ազարակ, արտ, անդաստան»: Ինչպէս տեսնում ենք, հնդեւրոպական ոչ *ağro-* ձեւը, ոչ էլ նրա նշուած ժառանգներից որեւէ մէկը ունի *t* կամ *d* ձայնը: Հետեւաբար գտնում ենք, որ հնդեւ. *ağro* ձեւը եւ նրա նշուած ժառանգները պիտի կապել սումեր *agar* «արտ, դաշտ» բառի հետ, որի հետ պիտի կապել եւ հայ *ազար* (-ակ) բառը, իսկ հայ *արտ* բառը՝ սումեր *adar* (*a-da-ar*) բառին, որի հետ պիտի կապել նաեւ վերելում բերուած արաբ *ardh*, պիլ. *arta*, քրդ. *Ard*, օսս. *ardus*, ինչպէս եւ

անգլ. earth «երկիր, գետին», հւքս. ard «ցանուած հող, արտ», ասոր. atra «երկիր» եւ այլն:

Հնչիւնային համապատասխանութիւնների տեսակետով ի հարկէ յատկանշական երեւոյթներից է այն, որ սումեր ց ձայնը ընդհանրապէս համընկնում է հայ գ-ի հետ (օրինակ՝ agar-ագար [-ակ], gaba-գաւ [-ակ], gabiri-գաւար, galal-գալար, gašan-գազան, anag (nagga)-անագ, gilim-գեղմ, gug-գոգ, guedina-գետին, ugulta-գեղծ, Enguar-Անգեղ եւ այլն), իսկ սումեր k-ն համընկնում է հայ կ-ի հետ (օրինակ՝ kimah-կմախ, kaizi-կայծ, kur-կուր (կեր), kubabbar-կապար, kirtab-կարիճ, guskin-ոսկի եւ այլն): Եթէ սումերերէնում պահպանուած այս համընկնումներից հնդեւրոպական եղողները գտնուում էին սումերերէնի մէջ նրանց կրող արձանագրութիւնների ամենահին թուականներից շատ առաջ (III հազարամեակ), ապա դա կարող է մեզ տանել հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման նախորդող ժամանակներին, մի բան, որը ցոյց կտար, որ հայերէնը աւելի լաւ է պահպանել հնդեւրոպական մայր լեզուի հնչիւնները եւ աւելի մօտ է կանգնած մայր լեզուին, քան միւս ճիւղերը, քանի որ սումերերէնում, համապատասխան տեղերում, այլ ձայն ենք գտնում:

Հայերէնի հետ համընկնող սումեր բառերի մեր բերած ցուցակում կան այնպիսիներ, որոնք ոչ թէ պարզ արմատներ կամ բառեր են, այլ բարդ բառեր կամ բառակապակցութիւններ, որոնք անկասկած պատկանում են սումերական լեզուին: Դրանք այնպիսի բնոյթ ու կազմութիւն ունեն, որ դրանց՝ հայերէնում գտնուելը պէտք է համարել անհերքելի եւ ցայտուն վկայութիւններ խոր անցեալում երկու ժողովուրդների ունեցած *ուղղակի* շփումների համար:

Այդպիսիներից են հետեւեալները.

1. an-ub-ta (երկինք + կողմեր) «աշխարհի կողմերը» > *նսպատ* (-ակ)
2. an-pa (երկինք + թեւ, վերակացու) «երկնային բարձրութիւն» > *ամսյ*
3. a-sur-ra (ջուր + ձայն անել) «մեզ» > *շեն*
4. a-zi-da (ձեռք + դէպի աջ + տանել, պահել) «աջ» > *աջ*

5. bar-su (նստելու տեղ + նստել) «դատար, իշխան» > *բարձ* «մեծարի նստելու բարձ»
6. dam-tab-ba (ամուսին + կապել-միացնել) «սանձ» > *թամբ* «համեա»
7. ga-bi-ra (հաստատութիւն + խօսիլ, ձայն հանել) «լեռ» > *գաւառ*
8. kir-tab, gir-tab (դաշոյն + կրել, բռնել) «կարիճ» > *կարիճ*
9. gu-edin-na «արտ, երկիր + դաշտավայր, հարթավայր» > *գետին*
10. gu-tab-ba «թել + գործ` կապել-միացնել» (gu=ku «թել») > *կտաւ*
11. ka-izi (բերան + կրակ) «կրակ վառել, կրակ» > *կայծ*
12. ki-mah (վայր + մահ) «գերեզման » > *կմախ*
13. ku-babbar (փայլուն + արեւափայլ, սպիտակ) «արծաթ» > *կապար*
14. u-gul-ta (տուն-ուտելիք + կողոպտել) «սով» > *գեղձ*
«սաստիկ փափաք, կարիք»
15. zu-ab (յայտնի + ովկիանոս) «ծով» > *ծով*

Սուներական այս բառակապակցութիւնների կամ բարդերի գոյութիւնը հայերէնում` չի կարող պատահականութիւնների արդիւնք լինել: Անգամ չի կարելի մտածել, որ դրանք մի այլ լեզուի միջնորդութեամբ կատարուած փոխառութիւններ են: Դրանք կարող են իւրացուել միայն սուներերէն լեզուն հասկանալով-խօսելով: Հասկանալ-խօսելու համար էլ պէտք էր սովորել, եւ այդ կանուխ ժամանակներում սովորելու համար էլ պէտք էր լինել սուներների ոչ-հեռու հարեանները:

Օրինակ` եթէ որ եւ օտար լեզուն տեսնէինք հայերէն *ճրիակեր, լայնախոհ, աստղաբաշխութիւն* եւ նման բարդ բառեր կամ, ասենք, ծայրէ ծայր, քիչ թէ շատ, հազիւ հազ եւ նման բառակապակցութիւններ, դժուար թէ այդ օտար լեզուն դրանց գոյութիւնը վերագրէինք պատահականութիւնների, եւ չենք կարծում գտնուէր նաեւ մի լեզուաբան, որ ասէր, թէ հայերէնն է փոխառուն: Կասկած չկայ, որ հայերէնում սուներական վերոյիշեալ բառակապակցու-

թիւնների գոյութիւնը խոր անցեալում սումերների հետ ուղղակի շփման արդիւնք է: Ճիշդ է, որ դրանք հայերէնում քարացել են, դրանց բաղադրիչ անդամների առանձին իմաստները չեն զգացում, այնպէս ինչպէս հիմայ քարացել են գրաբարեան *ի հարկէ, ցտեսութիւն, զուգէ* եւ նման արտայայտութիւնները եւ դրանց նախկին կազմը չի զգացում:

Ուշադրութիւն է գրաւում եւ այն, որ բերուած սումեր բառակապակցութիւնների հետ համընկնող հայ բառերից ոմանք համարում են հնդեւրոպական: Դրանցից են.

an-pa = ամպ = հնդեւ. *n̄bhó, m̄bhó*

a-zi-da = աջ = հնդեւ. *sādhyo*

ka-izi = կայծ = հնդեւ. *gaid*

u-gul-ta = գեղձ = հնդեւ. *vel*

Եթէ հաստատ է այս բառերի հնդեւրոպական լինելը, ապա չի կարելի չընդունել, որ դրանք սումերերէնից անցել են հնդեւրոպական մայր լեզուին:

Վերետւում մեր բերած 100 բառերն ու բառակապակցութիւնները սումերերէնի ու հայերէնի միջեւ եղած նմանութիւնների եւ ընդհանրութիւնների մի մասն են միայն: Եթէ հաշուի առնենք այս երկու լեզուները կրողներին հետագայում իրարից բաժանող հազարամեակների մեծ ժամանակահատուածը ու նրանց ապրած տարբեր միջավայրերի բնակլիմայական տարբեր պայմանները, ապա այսքան ընդհանրութիւնների գոյատեւումն անզամ մտածել է տալիս երկու լեզուների միջեւ հնում կատարուած առետրի փոխազդեցութիւնների մեծութեան մասին:

Ի հարկէ կարելի է հարց է նաեւ թէ ե՞րբ եւ ո՞ր է կատարուել երկու լեզուների շփումը: Այս հարցի համար անում ենք հետեւեալ ելակետային խորհրդածութիւնը.

ա. Այս բառերից ոմանք գտնում են նաեւ սումերական հնագոյն արձանագրութիւնների վրայ, իսկ այդ արձանագրութիւնների ժամանակները մեզ տանում են մինչեւ III հազարամեակի առաջին կէտը (մ.թ.ա):

բ. Պիտի ընդունել, որ հենց արձանագրութիւնների առաջին օրերին չէ, որ սումերները կատարեցին այդ փոխառութիւնները, այլ բաւական առաջ եւ երկարատեւ շփման ընթացքում:

գ. Պիտի աչքի առաջ ունենալ այն հանգամանքը, որ այդ կանուխ ժամանակներում մարդիկ զուրկ էին հաղորդակցութեան ու հեռաւոր տեղերի հետ կապի էֆեկտիվ միջոցներից, չկար գիր, չկար հեռաւոր վայրերի հետ գործուն առեւտուր, չկար աշխարհակալ պետականութիւն, հիմնական միակ գործուն շարժումը քոչուրութիւնն էր: Հետեւաբար այդ ժամանակներին մշակութային փոխանակութիւնները կարող էին կատարուել աւելի փոխանակող կողմերի հարեւանութեամբ եւ ուղղակի շփումներով:

դ. Ի հարկէ մենք չենք անտեսում փոխանցման գործում միջնօղակի դերը, սակայն, ինչպէս նշել ենք, սումերահայ լեզուական այս փոխառութիւնների գործում սեմական աշխարհը փոխանցողի (միջնօղակի) դերը չի կատարել:

Ի մի բերելով ասուածները, մեզ մնում է ընդունել, որ լեզուական տարրերի այդ փոխանակումները կատարուել են III հազարամեակից առաջ (մ.թ.ա):

Միւս կողմից՝ հնդեւրոպական արմատների համեմատութեամբ հայերէնի ձայնային նշուած տարբերութիւնները՝ սումերերէնի մէջ երեւացող համապատասխան բառերի վրայ էլ գտնուելը մտածել է տալիս, որ հայերէնը նշուած ձայնափոխութիւնները կատարել է սումերների եւ նախահայերէնը կրող ցեղերի միջեւ կատարուած շփումից եւ լեզուական տարրերի փոխանակութիւններից առաջ, այսինքն՝ սումերների՝ հարաւային Միջագետք իջնելուց շատ առաջ՝ առնուազն 5-րդ հազարամեակին (մ.թ.ա), մի բան, որը հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումը կտանի աւելի խոր անցեալ: Այլապէս ստիպուած կլինենք ընդունել, որ սումերերէնն ու հայերէնը նշուած բառերում պահել են հնդեւրոպական մայր լեզուի ձեւերը, մի բան, որը կարող է կասկածի տակ դնել հայերէնի համար կազմուած եւ ընդունուած ձայնափոխութեան օրէնքները եւ կարող է ցուցմունք լինել, որ այդ օրէնքները գործել են հակառակ ուղղութեամբ ցեղակից միւս լեզուներում:

Հնագիտութիւնը բաւական ճշդութեամբ պարզել է սումերներին՝ Սումեր իջնելուց առաջ ապրած վայրերի հարցը: Սումերի մի շարք հնագիտական վայրերի պեղումները եւ դրանց արդիւնքների դասակարգումն ու ուսումնասիրութիւնները յայտնի են դարձրել, որ հարաւային Միջագետքում, նոր քարէ դարի ժամանակներում, Պարսից Տոցի եզերքների մօտ նախապէս բնակութիւն է հաստատած եղել եղեգներից հիւսուած տնակներում ապրող մի նախնական ժողովուրդ: Այս ժողովրդի հետքերը առաջին անգամ յայտնաբերուել են ներկայումս *Al-Ubaid* կոչուած վայրի պեղումների ամենաստորին շերտում, եւ դրա համար էլ սրանց ժամանակաշրջանը այդ վայրի անունով պայմանականօրէն կոչում են *Ալ-Ուբէյդեան* մշակոյթի (նախադինաստիական առաջին) ժամանակաշրջան:

Այս ժողովրդի ինքնութիւնը դեռ լրիւ չէ պարզուած: Առաջ կարծում էին, որ նրանք եկել են Իրանի կողմերից: Յետագայ ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տուել, որ Սումերում առաջին հաստատուողները, որ եկել են 4500 թուերին կամ առաջ (մ.թ.ա), եղել են (գոնէ նրանցից մի մասը III հազարամեակին ծանօթ էին որպէս) *սուբարիներ*, եւ գտնում են, որ սրանցից են մնացել *Տիզրիս*, *Եփրատ* եւ սումերական մի շարք քաղաքների անունները¹:

Ալ-Ուբէյդեան մշակոյթին յաջորդել է սումերական կոչուող եւ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան հասած մի ժողովրդի հետքերը, որոնք առաջին անգամ յայտնաբերուել են Սրուք-ի (Ս. Գրքում՝ *Erech*, այժմ՝ *Warka*)՝ սումերական ամենահին քաղաքի վայրի պե-

¹ Samuel N. Kramer, "The Sumerians", Chicago, 1963, p.40-41: Արդեօ՞ք Սումեր (Շումեր) բառը գալիս է Սուբարի (Շուբարի) բառից: *Սուբարի* անուան սումերական ձեւը *Սուբիր* է, որը կարող է նոր տեղում, III հազարամեակին, բարբառային *բ > մ* տարբերութեամբ փոխուած լինել Շումիր > Շումեր ձեւի. կան եւ այլ օրինակներ, ուր *բ*-ից յետոյ եկող ձայնատրից յետոյ *բ*-ն փոխուել է *մ*-ի. օրինակ՝ *Ներքուվթ > նեմթութ* (*բ > մ*), *Սինախերիթ > Սենեքերիմ* (*բ > մ*), սուբարեան *Բուրսանուն > Բուրսատու > Սուրատ* (*բ > մ*) այսպէս էլ գուցէ *Սուբիր > Սումիր > Սումեր* (*բ > մ*): Սուբարեան Բուրսանուն բառի համար տե՛ս Kramer-ի գրքի նշուած էջը: Պիտի նշել, որ գրի ստեղծումը եւ Սումեր անունը պիտի վերագրել ոչ թէ միայն Ուրուքեաններին, այլ նրանց եւ Ալ ուբէյդեանների ու սեմիտների միաձուլումից առաջացած ժողովրդին:

դումներով. դրա համար նրանց ժամանակաշրջանը կոչուել է *Ուրուքեան* մշակոյթի (նախադինաստիական երկրորդ) ժամանակաշրջան:

Գիտութեանը յայտնի է դարձել արդէն, որ սումերերէն լեզու խօսող եւ սումերական մշակոյթը կրող այս հնարամիտ ժողովուրդը (նրանց է վերագրուում գրի ստեղծումը) նախապէս եղել է լեռնային ժողովուրդ: Ըստ վերջին մի քանի հետազոտողների, այս ժողովրդի եւ նրանց նախորդների միջեւ էթնիկական-մարդաբանական տարբերութիւնների մասին դժուար է որոշ բան ասել: Յայտնաբերուած հնագիտական ու մարդաբանական նիւթերը որոշիչ բնոյթ չունեն այս հարցում: Առաջին եկողները գրաւոր հետք չեն թողել, սումերական արձանագրութիւններն էլ որեւէ բան չեն ասում նրանց մասին: Հարցին մօտենում են ւաւելի լեզուաբանական տեսակէտով: Kramer-ը ասում է, թէ սումերերէնը ւաւելի միավանկ արմատների լեզու է, մինչդեռ Սումերի հնագոյն տեղանուններից շատերը եւ հողագործութեան ու արհեստագործութեան վերաբերող տերմինները երկվանկ ու բազմավանկ բառեր են, որոնք սումերերէնով չեն ստուգաբանուում. հետեւաբար չեն պատկանում սումեր լեզուին, այլ նրանց նախորդողների լեզուին¹: Նա սրանց կոչում է սուբարիներ, իսկ Benno Landsberger-ը՝ proto-Euphrateans²: Ի հարկէ եթէ սրանք սուբարիներ էին, ապա պատկանում էին խորրի ցեղին, իսկ խորրիները եղել են Հայկական լեռնաշխարհի ժողովուրդ:

Ճիշդ է, որ սումերերէնը առաւելապէս միավանկ արմատների լեզու է, բայց զարգացրել է նաեւ որոշ տոկոսով երկվանկ ու բազմավանկ բառեր՝ բարդ բառեր կամ բառակապակցութիւններ: Ի հարկէ մեր ունեցած տուեալներով դժուար է խօսել նրանց էթնիկական պատկանելիութեան մասին. դժուար է նաեւ ասել, թէ ճիշդ ո՛ր էր նրանց ծագման բուն օրրանը: Սակայն գիտութեանը յայտնի է, որ սումերները ծագումով եղել են լեռնային ժողովուրդ³:

¹ Kramer, նոյն տեղում, էջ 40:

² Նոյն, էջ 41:

³ Seton Lloyd, "Twin Rivers", Oxford, 1943, p. 5.

Նրանք, նախքան Սումեր իջնելը բնակուելիս են եղել Միջագետքի եւ Ասորիքի հիւսիսում բարձրացող լեռնաշխարհում ու հարեւան շրջաններում՝ հենց նոյն Սուբարի կոչուած երկրում: Սումերները հաւատում էին, որ իրենք լեռների ծնունդ են. սումերական արձանագրութեան վրայ կարդում ենք. a-kurgal e-ri-a «որին հայրը՝ մեծ լեռ ստեղծեց»¹:

Նրանք լեռնային այս շրջաններից 5-րդ հազարամեակի վերջերին կամ 4-րդ հազարամեակի սկզբներին (մ. թ. ա.) Եփրատ ու Տիգրիս գետերի հոսանքով աստիճանաբար իջել են հարաւի բերրի ու բարեխառն կլիմայ ունեցող դաշտավայրերը եւ վերջնական բնակութիւն հաստատել իրենց նախորդողների բնակավայրերի շրջաններում՝ Պարսից Ծոցի ափերի մօտ: Նրանց լեռնային այդ բնակավայրերից դէպի Սումեր տանող ճանապարհների վրայ մի շարք հին կացարանների հնագիտական պեղումները յայտնաբերել են սումերական ուրուքեան մշակոյթի նախատիպը հանդիսացող միջնական մշակոյթի մնացորդներ²: Այդ կացարաններից կարելի է յիշել հետեւեալները.

Ըստ սումերական մի դիւցազներգական գրոյցի՝ սումերական հնագոյն քուրմ-արքաները սերտօրէն կապուած են եղել Aratta անունով մի քաղաք-պետութեան հետ, որը գտնուած է եղել, ըստ Kramer-ի, Ուրմիա լճի շրջանում: Անհաւանական չէ, որ այս Aratta-ն գտնուած լինի Ուրուատրի-Արարաղ լեռներում: Չրոյցում սումերական Erech քաղաքի արքան Aratta-ի արքայից խնդրում է իր կառուցելիք տաճարի համար շինաքար եւ քարգործ վարպետներ-որմնադիրներ ուղարկել, փոխարենը ուղարկում է հացահատիկ, խօսում է նավերի պատրաստման մասին շինաքարերը գետով ուղարկելու համար. ի հարկէ դա կարող էր կատարուել Տիգրիս գետի վրայով: Կարելի է նաեւ դիւցազներգութեան մէջ յիշուած այն վկայութիւնը, որ Սումերից Aratta տանող ճանապարհի վրայ է գտնուել Hurum լեռը, որին Kramer-ը համարելով խուրրիների լեռներկիր՝ Aratta-ին բաւական ճշրութեամբ տեղադրում է Ուրմիայ լճի շրջանում: Տե՛ս Kramer, նշուած գիրքը, էջ 275:

Հեղինակը 1982 թվականին հայտնած ենթադրությունն ավելի զարգացրեց 1987-ին հրատարակած «Արմենիա, Սումեր եւ Սուբարտու» գրքում՝ նվիրելով մեկ գլուխ «Արատտա և Էրեք» վերտառութեամբ, որը գետնեղված է սույն հատորում – հրատարակիչ/:

¹ S. Langdon, “A Sumerian Grammar and Christomathy”, Paris, 1911, p. 94:

² Seton Lloyd, “Twin Rivers”, Oxford, 1943, pp. 9-12: Տե՛ս նաեւ Woolley, “Ur of the Chaldees” (Pelican Books), 1940, pp. 83-88:

1. Մուսուլի հիւսիսում երկու բլուր.
ա. Արպաչիյա (պեղումը է բրիտանական թանգարանի կողմից 1931 թուին):

բ. Թէփէ-Գաուրա (պեղումը է Պենսիլվանիայի համալսարանի կողմից 1931 թուին):

2. Մինճար լեռների ստորոտում մի վայր (պեղումը է Իրաքի կառավարութեան կողմից 1939 թուին):

3. Նիսիբիսի մօտ Թէլ-Հալաֆ կոչումով վայրը (պեղումը է Baron Von Oppenheim-ի կողմից 1914 թուականից առաջ):

1935 թուին Թէլ-Հալաֆեան խեցեղէնի նմանները գտնուեցին՝ Տիգրիսի վերին աստիճանից մինչեւ Միջերկրական հասնող շրջանների վրայ տարածուած: Գիտութեան կողմից Թէլ-Հալաֆեան ժամանակաշրջանը թուագրում է մօտ 4500 թ. (մ. թ. ա.):

4. Սաքչէ-Գէօզի (պեղումը է անգլիական մի արշաւախմբի կողմից):

5. Անտիոք (պեղումը է ամերիկեան արշաւախմբի կողմից):

Վերելում ասացինք, թէ սումերացիները նախ քան Մուսեր իջնելը ապրել են Միջագետքի եւ Ասորիքի հիւսիսում տարածուող լեռնաշխարհում: Ուստի պայման էր, որ Մուսերի եւ նշումը հնագիտական շրջանների (Թէլ-Հալաֆի, Սաքչէ-Գէօզի, Անտիոքի, Մինճարի լեռների եւ միւսների) նոր-քարեդարեան մշակույթները համընդհանրութիւն ունենային Հայկական լեռնաշխարհի նոյն ժամանակաշրջանի բնակավայրերի մշակութային նստուածքների հետ:

Եւ յիրաւի, Հայկական լեռնաշխարհի մի քանի նոր-քարեդարեան բնակավայրերի (Խուրբերդի, Մալաթիայի, Վանի, Կոզեակ ու Մաշտոցի բլուրների եւ այլն) հնագիտական պեղումները հաստատում են այդ համընդհանրութեան գոյութիւնը:

Խօսելով Հայկական լեռնաշխարհի ու հարեւան երկրների նոր-քարեդարեան բնակավայրերի մշակութային կապերի մասին՝ Ս. Հ. Սարգսեանը գրում է. «Այդ է ապացուցում Կիլիկիայի, Ասորիքի, Փիւնիկիայի եւ վերին Միջագետքի (Մերսին, Կալա-ատ-Չարմոյ, Ռաս-Շամրա, Ջերէլ-Բիբլ Ա.) նիւթերի համընդհանրութիւնը Հայկական լեռնաշխարհի նիւթերի հետ, առանձնապէս նոր-

քարեդարեան խեցեղենի հետ, որը թուագրում է մօտաւորապէս 6-րդ հազարամեակի սկզբից մինչեւ 4-րդ հազարամեակի վերջը¹:

Այստեղ չբերեցինք անունները բոլոր այն վայրերի, որոնց հնագիտական պեղումները երեւան են հանել սումերական մշակոյթի հետ համընկնող նիւթական նստուածքներ: Սակայն կարծում ենք, որ այսքանն էլ բաւական է ցոյց տալու այն ուղղութիւնը, որով իջել են սումերները դէպի հարաւային Միջագետք, եւ այն լեռնային շրջանները, ուր բնակուելիս են եղել Սումեր իջնելուց առաջ:

Ի՞նչ եզրակացութիւն պիտի հանել այս բոլորից:

Նշուած սումերական 100 բառերն ու բառակապակցութիւնները, նրանց մօտաւորապէս 42-50 տոկոսի հնդեւրոպական լինելը, նրանց՝ աւելի հայերէնի հետ ունեցած կապը, ինչպէս նաեւ հիւսիսային Միջագետքի, Հայկական լեռնաշխարհի ու Կիլիկիայի մի շարք հնագիտական վայրերում սումերական մշակոյթի նախատիպ հանդիսացող նիւթերի յայտնաբերումը թելադրում են մեզ անել հետեւեալ խորհրդածութիւնները:

1. *Նախահայերէնը կրող ժողովուրդը խոր անցեալում գտնուել է Սումերների մերձակայքում՝ եղել է նրանց հարեւանը:*

2. *Հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը սումեր-աքքադների շփման շրջանակում գտնուող Հայկական լեռնաշխարհն է ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջանները:*

3. *Հայերէնը կրող ժողովուրդը խոր անցեալից ի վեր գտնուում է Սումեր-աքքադների հիւսիսում բարձրացող Հայկական լեռնաշխարհում, ատոդատոն է, բնիկն է իր լեռնաշխարհի, չի եկել Եւրոպայից:*

4. *Հայերէնը հնդեւրոպական անկախ եւ կենդանի ճիւղն է, որ, լինելով ուղղակի սերունդը հնդեւրոպական մայր լեզուի, գտնուում է հենց նրա (մայր լեզուի) հայրենիքում, չի հեռացել իր ծագման օրանից:*

¹ Ս. Հ. Սարգսեան, «Նախնադարեան Հասարակութիւնը Հայաստանում», Երեւան, 1967, էջ 151:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՆԱԻՐԵԱՆ ՀԱՅ-ԱՐՄԷՆՆԵՐԸ

Սուներական լեզուի պահած տուեալներից զատ կան նաև հնդեւրոպական, պատմագիտական ու դիցաբանական տուեալներ ու փաստեր, որ արմէնները առկայ էին Հայկական լեռնաշխարհում արմէնների ենթադրեալ գաղթի թուականից շատ առաջ:

Ժամանակին այս հարցի կապակցութեամբ մանրամասնօրէն քննարկել ենք Նարամ-Սինի արձանագրութիւնները, ուր յիշում է Արմանին¹: Ներկայ առթիւ ուզում ենք բերել այդ տուեալների մի մասը՝ վերջերս Սիրիայում կատարուած հնագիտական մի կարեւոր յայտնագործութեան լոյսի տակ:

Աքքադների մեծ Արքայ Նարամ-Սինի (2290-2254) դէպի հիւսիս կատարած արշաւանքների մասին մեզ հասել է մէկից աւելի սեպագիր արձանագրութիւններ, ուր յիշատակում է *Արմանի* երկիրը:

«Նարամ-Սին եւ իր թշնամիները» անունով յայտնի խեթական արձանագրութեան մէջ, որ գրուած է մ. թ. ա. II հազարամեակի սկզբներին, Նարամ-Սինի դէմ կռուած 17 թշնամիների մէջ 11-րդ տեղում յիշում են «Արմանի Քաղաքի երկիրը» ու նրա «թագաւոր Մադակինան»: Ահա Նարամ-Սինի 17 թշնամիների ցուցակը.

1. Անմանաիլա՝ Գուշուա քաղաքի երկրի թագաւորը,
2. Բունանա [...]՝ Պակկի[...] քաղաքի երկրի թագաւորը,
3. Լապանաիլա՝ Ուլիվի քաղաքի երկրի թագաւորը,
4. [...]ննիպաիլա՝ [...] երկ[րի] թագաւորը,
5. Պամպա՝ Խաթթի քաղաքի երկրի թագաւորը
6. Զիպանի՝ Կանէշ քաղաքի [ե]րկրի թ[ագաւորը],
7. Նուր [...],
8. Խուվարուվաշ՝ Անուրրի քաղաքի երկրի թագաւորը,
9. Տիշշ[ե]նկի Պարաշի քաղաքի երկրի թագաւորը,

¹ Մարտիրոս Գալուստեան, «Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն», 1973, էջ 7-36:

10. [.....],
11. Մադակինա՝ Արմանի քաղաքի երկրի թագաւորը,
12. Իս-Գիպպ[ու]՝ մայրիների լեռան թագաւորը,
13. Տիեշշ[ի.....],
14. Ուր-լարակ՝ Լարակ քաղաքի երկրի թագաւորը,
15. Ուր-ըլանդա՝ Նիկկի[...] քաղաքի երկրի թագաւորը,
16. Իլշունաիլ՝ Տուրկի քաղաքի թագաւորը,
17. Տի[շ]բինկի՝ Կուրշաուրա քաղաքի երկրի թագաւորը:

Նարամ-Սինի արձանագրութիւնն ուսումնասիրողների մեծամասնութիւնը, նրանց թւում յայտնի եւ մեծահմուտ գիտնականներ B. Hrosny, G. Contenau, S. Smith, J. Garstang, L. King, E. Mayer, N. Adontz, E. Forrer եւ ուրիշներ, այս տեքստը գնահատել են որպէս վստահելի աղբիւր եւ այդտեղ բերուած տուեալները՝ որպէս պատմական արժէք ներկայացնող վկայութիւններ: Սակայն կան պատմաբաններ, որոնք տեքստի հաւաստիութեան մասին կասկած էին յայտնել: Այդ կասկածանքների հեղինակները հայագիտական տեսակէտով բաժանում են երկու խմբի. առաջինում նրանք են, որոնք, հիմնուելով խեթական արձանագրութեան՝ Նարամ-Սինից 2-3 դար յետոյ գրուած լինելուն վրայ, այն համարում էին աւանդութիւնից առնուած կիսառասպելական յիշողութիւն, որով պատմականօրէն ոչ վստահելի: Իսկ երկրորդում նրանք են, որոնք տեքստը համարելով հանդերձ պատմական՝ այնտեղ յիշատակուած *Արմանի*-ն, ոմանց սխալ տեղադրումներից ելնելով, չեն նոյնացնում *Արմենիա* անուան հետ: Հայագիտական տեսակէտով ուշադրութիւն գրաւողն այն է, որ այս կասկածանքների վրայ ընհանրապէս յենում են նրանք, որոնք հայ ժողովրդի ծագման հարցում տակաւին կառչում են նրա՝ Բալկաններից գաղթած լինելու վարկածից:

Այստեղ աւելորդ ենք համարում կրկնել այդ կասկածանքների պատճառաբանութիւնները հերքող մեր փաստարկութիւնները. այդ հարցը լայնօրէն քննարկուած է մեր վերոյիշեալ գրքում: Այստեղ, սակայն, առիթ ենք համարում աւելացնել որոշ նոր փաստեր:

Քանի որ Նարամ-Սինի այս 17 թշնամիների մէջ յիշում են Փոքր Ասիայում գտնուած Խաթթի ու Քանէշ երկրները, ապա կարելի է մտածել, որ Նարամ-Սինը այս շրջանները հասնելու ճանապարհին հանդիպած կլինի նաեւ Հայկական լեռնաշխարհ՝ գոնէ նրա հարաւ-արեւմտեան շրջանները: Եւ յիրաւի, Գիարբեքիւրի մօտ, իր տեղում (in situ) գտնուած՝ *Նարամ-Սինի յաղթանակի կոթողը*¹ իր սեպագիր արձանագրութիւններով՝ կասկած չեն թողնում, որ Նարամ-Սինը եղել է Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան շրջանում եւ կռուել է նրա ուժերի դէմ:

Մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ հայագիտութեան ուշադրութիւնն ենք հրաւիրել նաեւ Նարամ-Սինի մի իսկական աքքադական արձանագրութեան վրայ, ուր յիշուած է *Արմանիի* հետ եւ *Իբլան*: Ահա աքքադական այդ արձանագրութեան տեքստի թարգմանութիւնը:

«*Աստուածային Naram-Enzu-ն (Naram-Su-en)՝ հզօր արքան (աշխարհի) չորս կողմերի, նուաճող Armani-ի եւ Ibla-ի*»²:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Նարամ-Սինը իր այս առանձին արշաւանքով նուաճում է *Արմանին*՝ այս անգամ *Իբլայի* հետ, որը չի յիշում 17-ի արձանագրութեան մէջ:

Եթէ Նարամ-Սինի 17 թշնամիները զինակցել եւ Նարամ-Սինի դէմ կռուել էին իրենց միատեղուած հաւաքական ուժերով (Հրոզնին եւ ուրիշներ այդպէս են կարծում), ապա ճակատամարտը պէտք է տեղի ունեցած լինէր Գիարբեքիւրի մօտ՝ Նարամ-Սինի յաղթանակի կոթողի շրջանում: Իսկ եթէ Նարամ-Սինի 17 թշնամիների ցուցակը խեթական արձանագրութեան մէջ բերուած է որպէս մի մօտաւոր գումարը նրա կատարած առանձին-առանձին արշաւանքների, ապա այդ ցուցակում պէտք է, որ Արմանիի հետ մտնէր եւ Իբլան: Այդպիսի դէպքում՝ իւրաքանչիւր առանձին արշաւանքի համար էլ, իրենց վայրերում, պիտի թողած լինէր մի առանձին յաղթանակի կոթող (ի հարկէ կարելի է մտածել, որ այդպէս էլ արել է, բայց դեռ չեն գտնուել): Այսուհանդերձ անհաւանական չէ, որ Գիարբեքիւրի յաղթանակի կոթողը վերաբերում է Արմանի եւ Իբլա

¹ G.A. Barton, “The Royal Inscription of Sumer and Akkad”, London, 1929, p 141.

² Մեր նշումը գիրքը, էջ 30. Իբլա անունը ոմանք վերջերս կարդում են Էբլա:

կատարած արշաւանքին: Այսպիսի դէպքում յաղթանակի կոթողի վայրը պատկանում էր Արմանի երկրին, քանի որ, ինչպէս կտեսնենք մի քիչ յետոյ, Իբլայի տեղը արդէն գտնուած է:

Իբլան յիշում է նաեւ Գուդէայի մի արձանագրութեան մէջ: Ահա նաեւ այդ արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող մասի թարգմանութիւնը:

«Երբ տունը Նինգիրսուի նա կառուցեց, Նինգիրսուն, արքային որ նա սիրում է, վերեւի ծովից մինչեւ ներքեւի ծովը բացաւ նրա ճամբան ինչպէս դուռ: Ամանոսից՝ մայրիների լեռից մայրի ծառեր, որոնց երկարութիւնը 60 կուրիտ էր ... Ուրսու քաղաքից՝ (որ գտնուում էր) Իբլա լեռան վրայ, սասպալու ծառեր, մեծ ամալու ծառեր, թուլութու ծառեր անտառոտ լեռան՝ վերածեց գերանների...»¹:

Նարամ-Սինի արձանագրութեան մէջ Իբլան յիշում է որպէս մի երկիր, իսկ Գուդէայի արձանագրութեան մէջ յիշում է որպէս մի լեռ, որի անտառոտ շրջանում գտնուում էր Ուրսու քաղաքը: Ուրեմն Իբլան եղել է մի լեռնային երկիր:

Վերջին տարիներին՝ Սիրիայի Հալէպ քաղաքից 60 կիլոմետր հարաւ-արեւմուտք գտնուող *Սարազէպ* գիւղի մօտ գտնուող *Թէլ-Սարտիխ* բլրի վրայ պեղումներ էր կատարում Հռոմի համալսարանի իտալացի հնագէտ Պրոֆ. Պաուլօ Մաթիէն: Բարեբախտաբար նրա աշխատանքները տուել են անսպասելի մեծ արդիւնք: Նա յայտնաբերել է բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցած մի հին քաղաք, որը գոյութիւն է ունեցել III հազարամեակի վերջին քառորդում: Այդ քաղաքը եղել է սեմական եւ ունեցել է մի (մինչեւ այս գիւտը) անձանօթ սեմական բարբառ: Պեղումները յայտնաբերել են 16500 կաւէ սեպագիր տախտակներ, որոնց նախնական քննութիւնը ցոյց է տուել, որ (ըստ Պրոֆ. Մաթիէյի) այդ քաղաքը *Իբլան* է:

Մենք թէւ մի փոքր կասկած ունեինք յայտնաբերուած այդ քաղաքի ինքնութեան այդ որոշման դէմ, որովհետեւ Իբլան, Գուդէայի արձանագրութեան մէջ, յիշում է որպէս մի անտառոտ լեռներկիր, որի անտառներում գտնուում էր *Ուրսու* քաղաքը: Սինչդեռ

¹Նոյն, էջ 33:

Թէլ-Մարտիխը մի չնչին անհարթութեան վրայ է: Այս խնդրի մասին Հալէպ գրած նամակիս՝ հայ մշակոյթի երախտաւոր գործիչ ու պաշտպան Տոքտ. Ռ. Ճէպեճեանը իր պատասխան նամակում գրում է, թէ այս խնդրով յատուկ եւ առանձին գրոյց է ունեցել Պրոֆ. Մաթիէյի հետ, որը ասել է, թէ Թէլ-Մարտիխի մօտերքը բլրային է, որը կարող էր տափաստաններում ապրող Գուդէայի համար լեռ թուալ: Միաժամանակ ատելացրել է, թէ մի քանի արձանագրութիւնների տուեալները կասկած չեն թողնում, որ Թէլ-Մարտիխում գտնուած քաղաքը *Իբլան* է: Մենք ընդունեցինք, որ Իբլան արդէն յայտնաբերուել է: Սեմական լեզուով գրուած մի շարք սեպագիր տախտակների նախնական ընթերցումները պարզել են, որ Իբլան եղել է սեմական եւ ունեցել է բարձր քաղաքակրթութիւն, ընդգրկել է ընդարձակ երկիր, որը տարածուել է Կիլիկեան Տարոսից այն կողմ՝ դէպի Փոքր Ասիայ: Հետեւաբար պիտի մտածել, որ Գուդէայի ասած Իբլա լեռներկիրը գտնուում էր ոչ թէ հենց Իբլա քաղաքի շրջապատում միայն, այլ նաեւ հիւսիսում տարածուող լեռնային շրջաններում, ուր եւ պիտի գտնուած լիներ Ուրսու քաղաքը, քանի որ Թէլ-Մարտիխի վայրում գտնուածը Իբլան է: Ուստի անհաւանական չէ, որ Ուրսուն գտնուում էր Հայկական Տարոսի արեւմտեան թեւի վրայ, Մալաթիայի շրջանում, «Եփրատի գլխաւոր գետանցի *Ուրշա* կամ Ուրուսա (Պետինգերեան քարտէսի ad Aras, այժմ՝ Փորուտ գիւղից ոչ հեռու) քաղաքի...» տեղում¹:

Ամենայն դէպս, կարելորդ այն է, որ արդէն Իբլայի տեղը յայտնի է, մի բան, որը ատելի է հեշտացնում Արմանիի տեղադրման գործը:

Նարամ-Սինի արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ արդէն Արմանի եւ Իբլա երկրները իրարից շատ հեռու չէին կամ սահմանակից էին: Միաժամանակ պարզ երեւում է, որ Արմանին եւ Իբլան իրարից տարբեր եւ առանձին ուժ ներկայացնող թագաւորութիւններ էին, քանի որ 17-ի արձանագրութիւններից գիտենք, որ Արմանին առանձին թագաւորութիւն էր:

¹ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», Երեւան, 1971, I, էջ 196:

Իբրևան յիշում է նաև Նարամ-Սինից առաջ՝ նրա մեծ հայր Սարգոնի մի արձանագրության մէջ: Ահա այդ արձանագրության մեզ հետաքրքրող մասը:

« ... Սարգոն արքան Տուտուլիում Դագանին մատուցեց պաշտամունք. վերին երկիրը ... նա տուեց Մարին, Եարմուտին եւ Իբրևան մինչեւ անտառը մայրիների եւ լեռները արծաթի՝ Սարգոնին... »¹:

Երեւի Սարգոնի գլխաւոր նպատակներից մէկը եղել է շինարարութեան համար ձեռք բերել մայրի ծառի գերաններ եւ արծաթ: Նա իր ճանապարհին նշուած քաղաք-երկրները նուաճելու համար շարժուած պիտի լինի Եփրատով դէպի վեր: Նախ նա հասել է Մարի, որ ամորիտների մայրաքաղաքն էր (սա տեղադրում է ներկայ Իրաք-Սիրիա սահմանագծի՝ Եփրատը հատող կէտում): Յետոյ Եփրատով շարժուել է վեր ու հասել Եարմուտի եւ ապա Եփրատի ոլորանի մօտ լքել է գետը եւ ուղղուել է դէպի արեւմուտք ու հասել Իբրևա: Այստեղից էլ շարժուել է դէպի հիւսիս ու հասել Կիլիկիայի Ամանուս լեռան մայրիների անտառը եւ արծաթի լեռները:

Սարգոնը իր այս երթով չի հանդիպել Արմանին: Հետեւաբար պիտի ընդունել որ Արմանին չէր գտնում իր այս երթի ճամբուն վրայ: Որով այն չէր գտնում Եփրատի՝ Մարիից մինչեւ գետի ոլորանը ընկած հատուածի շրջաններում եւ ոչ էլ այս շրջանների եւ Իբրևայի միջեւ ընկած տարածութիւններում. որով չէր գտնում (ինչպէս նշել են ոմանք) Հալէպի տեղում:

Հետեւաբար ճիշդ կլինի ընդունել, որ Արմանին սուրարիական էր եւ գտնում էր ատելի Սուրարի կոչուած երկրում՝ ընդգրկելով իր մէջ Խաբուրի եւ Եփրատի միջեւ ընկած տարածութիւնները, Հայոց Միջագետքն ու Աղձնիքը: Ուստի կարելի է մտածել, որ յետագայում Արմէ-Շուպրիան ընդգրկում էր Աղձնիքի հետ եւ հարաւային այս շրջանների կարեւոր մասը, քանի որ Շուպրիան հենց Սուրարին է, որը խուրրիների երկիր էր: Հետեւաբար մնում է ընդունել, որ Արմանին սուրարիական էր: Յետագայում այս շրջան-

¹ G. A. Barton, "The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad", London, 1929, p. 141 (անգլերենից հայերէն թարգմանութիւնը կատարուել է մեր կողմից):

ներում յայտնի էին խուրրիական Խառան, Ուրհա (Ուրֆա-Եղե-սիա) Վաշշուգանի, Կարանիա, Արկանիա եւ այլ քաղաքներ:

Բ. Հրոզնին եւ նրան հետեւած մի քանի ուրիշներ Արմանին ենթադրաբար տեղադրել էին Հալեայի տեղում: Ի հարկե դա չի համապատասխանում արձանագրութիւնների համադրուած տուեալներին:

Խեթերի Մուրսիլ Ա-ի հայր Խաթթուսիլը (19-րդ դար մ.թ.ա.) Հալեային յիշում է Խալպա ձեւով¹: Այդ ժամանակաշրջանին է, որ աշշուրեան Սարգոն Ա-ը (1980-1948) յիշում է *Արմանիին*: Որով Արմանին չէր կարող նոյն ժամանակներին կոչուել թէ՛ Խալպա եւ թէ՛ Արմանի:

Հալեայը նշանատր է իր ջրհորներով: Թէեւ քաղաքի կողքով անցնում է մի աննշան գետակ, բայց այն տարուայ չորս եղանակներին (միշտ) չի հոսում: Վերջերս Եփրատից ջուր բերելուց առաջ բնակիչները խմում էին ջրհորի եւ անձրեւի ջրերը ամբարող հորերի ջուր, որոնք նշանատր են Հալեայում, միաժամանակ քաղաքում տեղ-տեղ կար մտակայ աղբիւրներից բերուած ջրի ծորակներ, որոնցից օգտւում էին բնակիչները: Կարելի է մտածել, որ տափաստանային այս շրջանում Հալեայի առաջին բնակիչները հաստատուած էին մի աղբիւրի կամ ջրհորի շուրջ, որից էլ քաղաքը ստացել էր իր անունը: Սումերերէն *halba* (աքքադերէն *halpu*) նշանակում է «աղբիւր» կամ «ջրհոր»²: Որով անհաւանական չէ, որ *Հալեայ* անունը պահում է յիշատակը այս *halba* անուան, մանաւանդ որ, ինչպէս նշեցինք, Խաթթուսիլը Հալեային յիշել է հենց *Խալպա* ձեւով: Ուստի պիտի մտածել, որ այդ քաղաքը հենց իր ծննդի օրերից կոչւում էր Խալպա-Հալեայ, մի բան, որ տեղ չի թողնում նրան Արմանի կոչուած լինելուն:

Ինչպէս նշեցինք, Իբլան եղել է բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցող մի հզօր երկրի մայրաքաղաք, որի տիրապետութեան սահ-

¹ Ն. Արոնց, «Հայաստանի պատմութիւն», Երեւան, 1972, էջ 29:

² P. A. Deimel, "Sumerisch-Akkadisches Glossar", 1934, տե՛ս *halba*:

Հետաքրքիր է նշել, որ Բէյրութ քաղաքի անունն էլ առաջացել է Փինիկերէն *բերոթ* «ջրհոր» բառից (Կամսար Աւետիսեան, «Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան», Երեւան, 1969, տե՛ս Բէյրութ):

մանները գտնուել են Ամանոսից էլ այն կողմ, որի անտառներին հասնելու համար Սարգոնը ստիպուած է եղել նախ նուաճել նրա կենտրոն Իբլան: Այդպիսի հզօր Իբլան այդ ժամանակներին իր տիրապետութեան տակ պիտի ունեցած լինէր նաեւ իր մօտ գտնուող Հալէպը: Եթէ Արմանին լինէր Հալէպը, ապա խեթական նարամսինեան արձանագրութեան մէջ կը յիշուէր ոչ թէ Արմանին իր թագաւորով, որպէս առանձին թագաւորութիւն, այլ նրա տեղ կը յիշուէր Իբլան ու նրա թագաւորի անունը, քանի որ այդ արձանագրութեան մէջ, ինչպէս տեսանք, ամէն մի երկիր յիշուել է իր գլխաւոր քաղաքի անունով որպէս այդ քաղաքի երկիր: Մանաւանդ, բարեբախտաբար, ինչպէս տեսանք, մեզ հասել է Նարամ-Սինի մի աքքադական արձանագրութիւնը, ուր նշում է, թէ նա (հաւանաբար մի առանձին արշաւանքով) նուաճել է Արմանի եւ Իբլա երկրներին: Սա ինքնին ցոյց է տալիս, որ Արմանին ու Իբլան եղել են առանձին ուժ ներկայացնող առանձին երկրների կենտրոններ:

Ինչպէս ասացինք՝ Արմանին պիտի գտնուած լինի խուրրիական Սուբարի կամ Արմէ-Շուպրիա երկրում: Անգամ նրա խուրրիական *-նի* կամ *-ն(ի)* վերջաւորութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն սեմական չէր եւ պատկանում էր, ինչպէս նշեցինք, խուրրիական Խառան, Վաշշուկանի, Կարանիա, Առանիա, Արկանիա եւ մի շարք այլ *-նի* կամ *-նիա* վերջաւորութիւն ունեցող անունների շրջանակին:

Նշեցինք, որ Արմանին յիշուել է նաեւ աշշուրեան Սարգոնի մի արձանագրութեան մէջ: Տեսնենք, այս հարցի կապակցութեամբ, ինչ կարող են մեզ թելադրել այդ արձանագրութեան տուեալները: Սարգոնը Արմանիին յիշում է հետեւեալ 5 երկրներից յետոյ. «Շուպրի (*Չուպրի*), Ռ-սպիգում, Արրասպիսա, *Լուբդի*, *Լուլլուբի*, *Արմանի*»: Ինչպէս տեսնում ենք Արմանին յիշում է... *Լուբդի* եւ *Լուլլուբի* երկրների հետ: Լուբդիի մասին Ադոնցը բերում է հետեւեալ տեղեկութիւնը. «*Լուբդին Ասարխատրոնի օրով* (681-669) նոյնպէս կդառնայ Արգանենի մի շրջանի անունը»¹: Ուրեմն Լուբդին գտնուում էր Ծոփքի արեւելքում: Իսկ Լուլլուբին, հաւանական

¹ Ն. Ադոնց, նոյն գիրքը, էջ 26:

է, այստեղ ոչ թէ Փոքր Չաբի վերին ասագանում տեղադրուող Լուլու կամ Լուլումու երկիրն է, այլ Կորդուք-Խաբխի շրջանում տեղադրուող Ուլլուբին: Դրա համար կարող է որոշ չափով ցուցմունք լինել հետեւեալը:

Աշշուրցի Սարգոնը իր նոյն արձանագրութեան մէջ մի տեղ Լուլլուբիի հետ միասին յիշում է հետեւեալ երկրները ... *Մարխաշի, Լուլլուբի, Տուգրիշ* եւ *Շուբարտու*:

Շուբարտուն յայտնի է: Տուգրիշի մասին Շամշի Ադադ I-ը (1879-1847) գրում է, որ «*Տուգրիշի թագաւորներից եւ վերին երկրի թագաւորներից հարկ է ստացել...*»: Ժամանակին մանրամասնօրէն ցոյց ենք տուել, որ «Վերին ծովը» Վանա լիճն է եւ «Վերին երկիրն» էլ նրա շրջանում գտնուող լեռներկիրը¹: Որով Տուգրիշն էլ պիտի գտնուէր Նաիրեան երկրների շրջանում: Իսկ Մարխաշին էլ արդէն Մարաշն է: Ուստի Լուլլուբին չէր կարող Շուբարտուի, Նաիրեան երկրների եւ Մարաշի շրջանակից հեռու լինել: Սալմանասար Ա-ը խօսելով Արիմների հետ դաշնակցած խեթական բանակին ջախջախած լինելուն մասին՝ նշում է իր յաղթանակները *Ների, Լուլուբի եւ Սուբարի երկրների դէմ: Ներին գտնում էր Ջուլամերկի, Մուսասիրի շրջանում*², որով Լուլլուբին պիտի գտնուած լինի այստեղի եւ Սուբարիի արանքում: Ուստի այս երեւոյթն էլ հաշուի առնելով՝ պիտի ընդունել, որ այս Լուլլուբի անունով նշում էր Ուլլուբին: Հետեւաբար Լուրդիի (Արգանենէ-Ադճնիքի) եւ Լուլլուբի-Ուլլուբիի (Կուդմուխի-Խաբխիի) շրջաններում էլ, կամ նրանց մօտ, պիտի լինէր Արմանին, մի բան, որը աւելի է հաստատում նրա՝ Արմէ-Շուպրիայում կամ այդ ժամանակուայ Սուբարիում գտնուած լինելը:

Մեր վերոյիշեալ «Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն» գրքի վերջին գլխում երկար եւ մանրամասնօրէն քննարկել ենք Ասորեստանի արքաների արձանագրութիւնների մէջ

¹ Մ. Գավուրչեան, «Վերին ծովի» տեղադրութիւնը», «Լրաբեր» (Հայկ. ՍՍՀ գիտ Ակադեմիայի), Երեւան, 1977, 2, էջ 94:

/Կարևոր այս հոդվածը՝ նույն վերնագրով՝ գետեղել ենք սույն հատորում – հրատարակիչ/:

² Ն. Ադոնց, նոյն տեղում, էջ 113:

յիշուած Արիմէ երկրանուան ձեւի ծագումն ու նրա՝ հայերի անուան հետ սերտ կապ ունեցած լինելը: Այստեղ աւելորդ ենք համարում այդ երկար մէջբերումներն ու փաստարկութիւնները կրկնել: Բայց տեղին ենք համարում բերել Ադադ-Նիրարի Բ-ի (911-891 մ.թ.ա.) *Արիմէ* երկրի դէմ կատարած արշաւանքների մասին խօսող արձանագրութիւնից մեզ հետաքրքրող եւ *Արմանիի* մեր տեղադրումը հաստատող հատուածներ: Ահա այդ հատուածները.

« ... : Այդ տարին, Աիրու ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ, Պատուա քաղաք(ում), որը գտնուում է Կաշիարի լեռան ստորոտում, նա մղեց (մի պատերազմ): ... : Այդ տարին եւ Ուլուլու ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ Մուրարիբ (?) քաղաքում, որը գտնուում է Շուպրէ երկրում, նա մղեց մի պատերազմ»¹: Կարծում ենք՝ այս վկայութիւնների մասին կարիք չկայ աւելորդ մեկնաբանութիւններ: Ինքնին ասում է, թէ *Արիմէ երկիրը գտնուում էր Կաշիարի լեռների շրջանում եւ Շուպրէ երկրում*:

Արմանիի եւ Իբլայի նուաճման մասին խօսող՝ Նարամ-Սինի արձանագրութեան մի այլ աքքադական օրինակում Արմանի երկրի հետ յիշում է նրա այդ օրուայ արքայի *Ռեդ-Թեշուբ* անունը²: Թիգլաթ-Պալասար Ա-ի (1117-1080) ժամանակներին Կուտմուխիի թագաւորը կոչում էր *Կալի-Թեշուբի* որդի *Կիլի-Թեշուբ*³: Ասարհադդոնի (680-669 մ.թ.ա.) ժամանակ Շուպրիայի թագաւորը նոյնպէս կոչում էր *Կալի-Թեշուբ*⁴:

Մ.թ.ա. III հազարամեակի երկրորդ կեսին Արմանիի (Սուբարի-Շուպրիայի) թագաւորի *Ռեդ-Թեշուբ* կոչուելը, II հազարամեակի վերջին քառորդում Կուտմուխիի թագաւորների *Կալի-Թեշուբ* եւ

¹ D. Luchenbill, “Ancient Records of Assyria and Babylonia” 1927, p. 119-121:

² Նարամ-Սինի այս արձանագրութիւնն առաջին վերծանողը, նկատի առնելով տեքստի աքքադական լինելը եւ կարծելով որ Արմանին սեմական է, Ռեդ-Թեշուբ անուան երկրորդ բաղադրիչ IM գաղափարագիրը կարդացել է *Ադադ*՝ փոխանակ կարդալու *Թեշուբ*: Այս մասին երկար խօսուել է մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ:

³ Ն. Ադոնց, նշուած գիրքը, էջ 55:

⁴ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», I, Երեւան, 1971, էջ 334:

Կիլի Թեշուբ կոչուելը եւ I հազարամեակի (մ.թ.ա.) առաջին կէտում Շուպրիայի թագաւորի նոյնպէս *Կայի-Թեշուբ* կոչուելը մեր հարցի տեսակետով ունի կարեւոր եւ թելադրիչ նշանակութիւն: Նախ նշանակում է, որ Արմանին պատկանում էր հենց *Թեշուբին* պաշտող սուրբիական-խորրիական շրջանակին, երկրորդ՝ ցոյց է տալիս, որ III, II եւ I հազարամեակներում (մ.թ.ա.) խորրիական եղող այդ Սուրբի-Շուպրիա-Կուտմուխի շրջանակի ժողովուրդների կրօնա-էթնիկական գոյավիճակում հիմնական փոփոխութիւն չի կատարուել՝ ինչ-որ «Եկտրների հեղեղ» յիշեցնող վերափոխիչ ազդեցութիւն չի եղել:

Մեր ժողովրդի անուան արմանի ձեւը սեմական աշխարհում գոյատեւել է մինչեւ հիմա. արքայների ներկայ արաբ սերունդները մեզ դեռ հիմա էլ կոչում են *«արմանի»*:

Ասուրաբաբելական ժամանակներից յետոյ, մինչեւ արաբների քաղաքական ասպարէզ իջնելը, Մերձավոր Արեւելքում տէր ու տիրութիւն էին անում պարսկական եւ յունահռոմէական ռազմաքաղաքական ու մշակութային ուժերը, եւ հակառակ այն բանի, որ այդ ամբողջ երկար ժամանակահատուածում հայերը այդ ուժերի կողմից կոչուում էին *արմին* եւ *արմէն*, բայց արաբները չեն մոռացել մեր անուան իրենց գիտցած հին ձեւը, եւ աւանդաբար շարունակում են հայերին՝ իրենց վաղեմի հարեւաններին կոչել *արմանի*:

Անգամ հետաքրքիր է հայերի երկրի՝ արաբների կողմից *Արմանի*, պարսիկների կողմից *Արմինա* եւ յոյների կողմից *Արմենի* կոչուած լինելը: Արմանի երկրի շրջանը, յատկապէս Շուպրիան, II հազարամեակի վերջին քառորդում ու I հազարամեակի առաջին կէտում (մ.թ.ա.) Ասորեստանի եւ Ուրարտուի արձանագրութիւններում կոչուում էր *Արիմէ*, *Արմէ*, *Ուրումէ* կամ *Ուրմէ* ձեւերով՝ առանց խորրիական -*նի* վերջաւորութեան: Բոլոր ուսումնասիրողները ընդունում են, որ Արմանի կամ Արմենի անուան -նի վերջաւորութիւնը խորրիական է: Բայց ինչպէ՞ս է պատահել, որ ասորեստանեան եւ ուրարտական երկար ժամանակներում, աշշուրեան Սարգոնից (1980-1948 մ.թ.ա.) մինչեւ Դարեհի Բեհեստունեան արձանագրութիւնը (520 մ.թ.ա.) անցած մօտ 1450 տարիների ընթացքում, ոչ մի անգամ չյիշուած՝ խորրիական -նի վերջաւորութիւն ունեցող ձեւը

Ասորեստանի եւ Ուրարտուի անկումից յետոյ (1450 տարի ընդմիջումից յետոյ) յանկարծ սկսեց նորից յիշուել՝ այդ էլ արաբների, պարսիկների եւ յոյների կողմից, երբ արդէն հրապարակում չկային խուրրիները: Սա կասկած չի թողնում, որ թէեւ Ասորեստանի եւ Ուրարտուի պաշտօնական արձանագրութիւններում չէր յիշուում - նի վերջաւորութիւն ունեցող ձեւը, սակայն այն դրանց ժամանակներին էլ կեանքում (ժողովրդի մօտ) գործածական էր: Պիտի մտածել, որ Արիմէ, Արմէ, Ուրումէ եւ Ուրմէ ձեւերը գործածական էին միայն Շուպրիայի շրջանում ապրող հայկական ցեղի (կամ ցեղերի) եւ նրա երկրի համար, բայց ժողովուրդը (օտար հարեւանները) կեանքում ընդհանրապէս Հայաստանին կոչում էին Արմանի կամ Արմենի եւ հայ ժողովրդին արմանի, արմին կամ արմեն, իսկ պաշտօնական շրջանակում կամ գրութիւնների մէջ դրանց փոխարէն գործածում էր՝ ցեղերի համար *Նաիրի*, իսկ պետութեան համար *Խուրրի-Միտաննի* եւ յետոյ *Ուրուսարի-Ուրարտու* տերմինները (ինչպէս ներկայումս մայր Արաբիայից՝ Սէուդեան Արաբիայից դուրս հազարաւոր տարիներով սեմական եղող՝ ասուրաբաբելական եւ յետոյ էլ արաբ խալիֆաների երկիր հանդիսացող եւ արաբական տեղաբնիկ բնակչութիւն ունեցող Միջագետքին պաշտօնապէս կոչում են Իրաք եւ նրա արաբ ժողովրդին էլ՝ իրաքցիներ): Հո -*նի* վերջաւորութիւն ունեցող խուրրիական ձեւը չստեղծուեց արաբների, պարսիկների եւ յոյների կողմից: Արդէն, ինչպէս ասացինք, արաբները բնաւ չեն մոռացել մեր *արմանի* ազգանունը:

Արմանի անունը ճշդօրէն պահպանուել է մեր հին մատենագրութեան մէջ: Յայտնի է, որ *Արմենակ* անձնանունը գալիս է արմեն ցեղանունից կամ *Արմենի* երկրանունից: Արմենի անունը աւելի յոյների յիշած ձեւ էր, ինչպէս Պարսկաստանի Դարեհը մեր ժողովրդի անունը յիշում է արմին եւ մեր երկրինը՝ Արմինա ձեւով: Արմենակ անուան հնագոյն ձեւը, որպէս էպոնիմը հայ ժողովրդի կամ նրա երկրի, պահպանուել է մեր հին ձեռագիր մատենաների մէջ, որոնք ժամանակին պահել են խոր անցեալից եկող աւանդական կամ գրաւոր յիշատակութիւններ ու տեղեկութիւններ: Խորենացու, Սեբեոսի, Մխ. Այրիվանեցու, Սամուէլ Անեցու եւ այլ հայ մատենագիրների մօտ այս անունը պահպանուել է *Արմենակ*,

Արամանեակ կամ *Արմանեակ* ձեռով: Հենց այս Արամանեակ կամ (աւելի հինը) Արմանեակ անուանաձեւի մէջ պահպանուած է Արմանի երկրանունը: Արմանեակ անձնանունը, որպէս էպոնիմ, կազմուած է *Արմանի* անուան վրայ աւելացնելով -ակ մասնիկը, ինչպէս Հայկակ, Յուլակ, Փայլակ ու հայկական նման այլ անձնանունները: Հայերէնի լեզուական օրէնքի համաձայն՝ *ակ* մասնիկի աւելացումով՝ *Արմանի* անուան *ի* վերջաւորութիւնը փոխուել է *ե*-ի, որով *Արմանի-ակ* անուանաձեւը դարձել է *Արմանեակ*, ինչպէս *պատանի՝ պատանեակ, աղանի՝ աղանեակ* եւ այլն:

Սա արդէն փաստ է, որ *Արմանի* անուանաձեւը կար ու պատկանում էր հայերին: Այն սեմական չէր. մանաւանդ, ինչպէս ասացինք, իր *-նի* վերջաւորութեամբ խորրիական էր: Որով ճիշդ է նրա՝ խորրիական Սուբարի-Շուպրիայում տեղադրութիւնը: Այս տեսակէտով պէտք չէ կողքով անցնել այն կոնկրետ փաստի, որ արաբները դեռ մինչեւ հիմա էլ հայերին կոչում են *արմանի*:

Յայտնի է, որ հեթանոսական խոր անցեալում կրօնը մեծ դեր է խաղացել ժողովուրդների կեանքում: Թէեւ հեթանոսութիւնը բազմաստուածեան էր, բայց ամէն մի ցեղ ու պետութիւն ունէր իր առանձին ազգային գլխավոր աստուածը: Հետեւաբար պարզ է, որ ցեղերն ու պետութիւնները, շատ դէպքերում, իրարից պիտի գանազանուէին իրենց գերագոյն աստուածների անուններով: Հետագոտութիւններն արդէն ցոյց են տալիս, որ ժողովուրդներից շատերը կոչուել են իրենց ազգային գլխաւոր աստծոյ անունով:

Բուեռագիր արձանագրութիւնների մէջ յաճախ կարդում ենք, թէ այս կամ այն թագաւորը յաղթել է այսինչ *քաղաքի երկրի* թագաւորին: Այդ բանը տեսանք Նարամ-Սինի մասին խօսող խեթական արձանագրութեան մէջ: Սա պարզօրէն ցոյց է տալիս, որ ցեղի կամ պետութեան ընդհանուր երկիրը կարող էր իր անունը ստացած լինել իր կենտրոնական կամ արքայական քաղաքի անունից, որը շատ դէպքերում կրել է տուեալ ցեղի կամ պետութեան գլխաւոր աստծոյ անունը:

Դոկտ. Հ. Ա. Մատիկեանը ասում է, թէ «*ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհայացքով մը սկսած է...:*

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբէք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է»¹:

Dr. G. Contenau-ն էլ գրում է, թէ «խոր անցեալում տարբերութիւն չէին դնում երկրի ու նրա աստծոյ միջեւ» («*La Haute antiquité ne faisait pas de différence entre un pays et ses dieux*»)²:

Աչքի առաջ ունենալով վերելում բերուածները, կարելի էր սպասել, որ Առաջաւոր Ասիայի հնագոյն ժողովուրդներէից ու ցեղային միութիւններէից մէկին ներկայացնող Արմանի կամ Արմենի անունը առաջ եկած լինի այս անունը կրող ցեղի կանխագոյն գլխաւոր աստծոյ անունից:

Հետազոտութիւնները արդէն պարզել են, որ հայ ժողովրդի գլխաւոր աստուածութիւնը եղել է արեւ-կրակը եւ նրանք իրենց այս աստուածութիւնը կոչել են Ար կամ Արա: Արայի արեւային բնոյթի մասին խօսել են յայտնի շատ գիտնականներ: Այդ հարցը լայնօրէն լուսաբանուած է նաեւ մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ, որով կարիք չենք տեսնում այստեղ կրկնել:

Մենք գտնում ենք, որ Արմանի կամ Արմենի անուան ծագումը պայմանաւորուած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական ու լեզուա-կրօնական միջավայրով: Այդ միջավայրը եղել է Հայկական լեռնաշխարհում այդ հին ժամանակների սումերահայ մշակոյթի եւ սումերական ու հայկական լեզուների միջավայր, ինչպէս եւ Հայկական լեռնաշխարհում (այդ ժամանակներում յաճախակի գործող հրաբուխների պայմաններում) *արեւ-կրակի* Ար կամ Արա աստծոյ պաշտամունքի միջավայր:

Հետեւաբար գտնում էինք, որ *Ար-մա-նի* անունը բարդ բառ է, որի սկզբի *Ար* բաղադրիչը հենց հայերի ազգային արեւի աստուած *Ար-ն* (*Արա-ն*) է. անուան միջին *մա* (փոփոխակ՝ *մէ*) բաղադրիչը նշանակում է «շէն, ծին, սերունդ կամ որդի»: *Մա-ն* իր այս իմաստով յայտնի էր Առաջաւոր Ասիայում գրեթէ բոլոր ժողովուրդների

¹ Դոկտ. Հ. Ա. Մատիկեան, «Արա Գեղեցիկ», Վիեննա, 1930, էջ 1-2:

² Dr. G. Contenau, “La Civillisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni”, Paris, 1948, p. 75:

մօտ, այն յայտնի էր նաեւ սումերներին¹: Որով *Ար-մա* (փոփոխակ՝ *Արմէ*) նշանակում էր «Արաշէն կամ Արաժին, Ար-ի սերունդ, Ար-որդի, Արայորդի կամ արեւորդի», իսկ Արմա-նի (կամ Արմէ-նի) անուան –նի վերջաւորութիւնը խորրիական յոգնակերտ մասնիկ է եւ միաժամանակ տոպոնոմիական վերջածանց: Որով *Արմանի* (կամ *Արմենի*) նշանակում էր «արեւորդիներ» կամ «արեւորդիների երկիր», ինչպէս յոգնակերտ ք վերջաւորութիւն ունեցող *Հայք*, *Վիրք* անունները, որոնք նշանակում են թէ «հայեր, վրացիներ» եւ թէ «հայերի երկիր եւ վրացիների երկիր» (հմմտ. Դայաէնի-Տայք, Ծուպանի-Ծուպք, Ալգինի-Աղձնիք եւ այլն):

Որով Արմա[-նի] (աւելի ուշ շրջանում այս ցեղանուան աւելի յայտնի Արմէ[-նի] ձեւը) նշանակում էր «Ար-ի սերունդ», եւ քանի որ, ինչպէս ասացինք, Ար-ը կոչւում էր նաեւ *Արա*, ապա *Արմէ* անունը կարող էր կոչւել նաեւ *Արամէ*, որը արդէն, ինչպէս գիտենք, Ուրարտուի պետութեան հիմնադիր արքայի անունն էր՝ ունենալով «Արեւորդի» իմաստը, ու որը Խորենացու մօտ Արամ ձեւով պահպանուել է որպէս հայերի նահապետներից մէկը: Ուստի կարելի է ընդունել, որ Արմէ-Արամէ (Արամ) անունը հենց Արմա-նի կամ Արմէ-նի անուան բաղադրիչ մասն էր, այսինքն ներկայացնում էր հենց հայերի՝ օտարների կողմից ծանօթ ցեղանունը: Ուրեմն հնուց եկող ճիշդ տեղեկութիւն էր պահել Խորենացին, երբ Արամի մասին գրել էր, թէ աշխարհի բոլոր ազգերը Արամի անունով են մեզ կոչում արմէն եւ մեր երկիրը՝ Արմենի՝ («... յորոյ անունն էւ ամենայն ազգք աշխարհիս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, եւ Պարսիկք եւ Ատրիք՝ Արմենիք») (*Ա-ժք*):

Ար-մա (կամ *Ար-մէ*) անուան *մա* բաղադրիչի «շէն, ծին, սերունդ, որդի» իմաստի համեմատութեան համար բերում ենք միայն մի քանի անուանաձեւեր.

¹ S. Langdon, “A Sumerian Grammar and Chrestomathy”, Paris, 1911, p.277. այստեղ տե՛ս սումեր. Ma = Beget, build («սերել, շինել»):

P. A. Deimel, նշուած բառգիրքը, տե՛ս սումեր. ma=աքքադ. BANŪ («շինել, սերել») V Me = աքք. BANŪ (գերմ. «erzeugen», սերել):

Raimond Jestin, “Abrégé de Grammaire Sumerienne ”, Paris, 1951, p. 92, տե՛ս սումեր. Ma = ֆրանս. “créer/êtr crée = «ծնել, ծնիլ»:

Դոքքամա - Սա Հայասայի քաղաքներից մէկի անունն է.

Աստատամա - Խուրրի-Միտաննի երկրի արքայի անուն.

Տարկումա - Այս տեղանունը յիշուած է խեթերի Մուրսիլի կողմից. այն գտնուում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմրտեան շրջանում: Տարկու-մա նշանակում է «Տարքու (Տորք) աստծոյ շինածը՝ «Տորքաշէն»:

Արտաշամա - Սա անունն է հայոց Արտաշէս արքայի դստեր (տե՛ս Խորենացի, Բ-Ժա). Արտաշա-մա նշանակում էր «Արտաշա-ծին կամ Արտաշէսա-ծին»:

Հին անցեալում շատ անձնանուններ ու տեղանուններ ունեցել են *-մա* վերջաւորութիւն, բայց կարծում ենք այսքանն էլ բաւական է ցոյց տալու, որ այս *-մա* վերջաւորութիւնները ունեն «շէն, ծին, սերունդ կամ որդի» իմաստը, ինչպէս արքայազն, հայկազուն եւ նման այլ անուանաձեւերի *-ազն* եւ *-զուն* վերջաւորութիւնները ունեն «ծին, սերունդ, որդի» իմաստը: Փոքր Ասիական՝ ծննդաբերութեան-պտղաբերութեան դիցուհու *Միւ* անունը կապուած պիտի լինի այս բառարմատի հետ:

Պատմագրական վկայութիւններ կան, որ «Արայի որդի» արտայայտութեամբ նշուում էր արմէն ցեղին կամ ժողովրդին պատկանած լինելը: Այդպիսի ուղղակի օրինակ կայ Հ. Ա. Մատիկեանի՝ Յովսէպոս Փլաւիոսից բերած հետեւեալ տեղեկութեան մէջ. «...հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջ, թէ ինչպէս Գաւիթ գանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով ի մէջ այլոց Մովաբացիներու վրայ ... կ'աւելցնէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս *Ծովիաց Աղրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ* քալեց եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով.....»¹:

Յայտնի է, որ Ծովիքը հայկական թագաւորութիւն էր եւ նրա Աղրազար թագաւորն էլ հայ էր. այնպէս որ այս թագաւորին *արմէն* ցեղանունով բնորոշելու տեղ կոչել են «*Արայի որդի*», որը, ուրեմն, տալիս էր *արմէն* անուան իմաստը. սա կոնկրետ փաստ է, որ Ար-

¹ Հ. Ա. Մատիկեան, «Արա Գեղեցիկ», Վիէննա, 1930, էջ 305-306: Ընդգծումը մերն է (Մ. Գ.):

մանի կամ Արմենի նշանակում էր «Արայի որդիներ» կամ «Արայի որդիների երկիր»:

Արդէն քրիստոնէութեան մուտքից յետոյ էլ դեռ տեղ-տեղ շարունակում էին գոյութիւն ունենալ «արեւորդիներ» կոչուող հայ աղանդատորները, որոնց դէմ դուրս եկաւ Ներսէս Շնորհալին: «Արեւորդի» կոչումը պահում էր Հայաստանում դեռ XII դարում (մ.թ. յ.)¹:

2. ԱՐ ԿԱՄ ՀԱՐ

Թէև հայերը եւ նրանց երկիրը ուրիշների կողմից ծանօթ էին *Արմանի* կամ *Արմենի* անունով որպէս «արեւորդիներ եւ արեւորդիների երկիր», բայց հայերը, իրենց գերագոյն աստուած *Ար* կամ *Արայի* անունով, իրենք իրենց ուղղակի կոչել են *ար*, որը հնչել է նաեւ *հար*, ինչպէս *Արմա* անունը Խորենացու մօտ յիշում է *Հարմա* ձեով: Օրինակներ շատ կան, ինչպէս ասել ենք, որ ցեղը կամ ցեղախումբն ու նրա մայրաքաղաքը կամ երկիրը կոչուած են եղել ուղղակի իրենց գերագոյն աստծոյ անունով. ինչպէս ասորեստանցիներն ու նրանց երկիրը կոչուել են իրենց գերագոյն աստուած Աշշուրի անունով: Այսպէս էլ խոր անցեալում հայերը իրենք իրենց կոչել են *ար* կամ *հար* եւ իրենց երկիրը՝ Հարք:

Յայտնի է, որ Մար-Աբան իր մատեանի կարեւոր մասը ընդօրինակել է Նինուէում² գտնուած քաղդէական (յունարէնի թարգ-

¹ Լէօ, Երեւան, 1966, էջ 270:

² Քննական պատմաբանները Մար-Աբայի աղբիւրի մասին Խորենացու պատմածը համարում են ոչ-պատմական, մտացածին շարադրանք՝ յենուելով այն իրողութեան վրայ, թէ այդ ժամանակներին Նինուէն վաղուց դադարել էր գոյութիւն ունենալուց: Սինչդեռ հին Արեւելքի պատմութիւնից գիտենք, որ շատ դեպքերում կործանուած քաղաքի մի մասում շարունակել է կեանքը, կամ յետագայում նորերն են բնակուել: Մար-Աբայի այդ աղբիւրի ժխտման հարցում Նինուէի կործանման պատմութեան վրայ յենուողները իրենց այս պատճառաբանութիւնները բերում են նստած լինելով իրենց սենեակներում, աչքի առաջ ունենալով Ասորեստանի պատմութիւնը: Սինչդեռ իրական պատկերը այլ է: Նրանք, ո-

մանուած) մի հին մատեանից: Խորենացին էլ Մար-Աբայից քաղելով՝ պահել է մի շատ հին տեղեկութիւն-յիշողութիւն, որ Հայաստանի այդ կենտրոնը նախապէս կոչուած է եղել *Հարք*:

Խորենացին Հայկի մասին Մար-Աբայից գաղելով գրում է. «...Բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք» (բնակում է մի բարձրաւանդակ դաշտում եւ այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք) (Ա-Ժ):

Խորենացին յաջորդ գլխում գրում է. *«Բայց գղիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակ տեղոջ, ի տեսիլ կանանց եւ որդոց իւրոց»* (Բայց Բելի դիակը, ասում է [Մար-Աբաս], դեղերով զմրսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք եւ թաղել մի բարձրաւանդակ տեղում ի տես իր կանանց եւ որդիներին):

Ինչպէս տեսնում ենք՝ առաջին յիշատակութեան մէջ ասում է, թէ նշուած լեռնադաշտակը Հայկն է անուանել Հարք, այսինքն հայերի աստուածն է (նահապետն է) անուանել կամ նրա անունով է անուանուել Հարք: Իսկ երկրորդ յիշատակութեան մէջ վկայու-

րոնք եղել են Իրաքի Մուսուլ քաղաքում՝ տեսած կլինեն, որ Նինուէի ւերակների փոքր բլրի վրայ ներկայումս իսկ կայ *Նէբի-Յունս* անունով մի գիւղ, ուր կայ մի շատ հին մզկիթ, որը ժամանակին եղել է քրիստոնէական վանք: Այդ մզկիթում մի խոր եւ մութ սենեակում պահում է (ինչպէս ասանդականօրէն հաւատում են) Յովնան մարգարէին կուլ տուած ձկի ոսկորները: Դրա համար էլ այդ գիւղը կոչում է Նէբի-Յունս (Nebi-Yuns) «Յովնան մարգարէ»: Այդ սենեակը համարում է սուրբ եւ այցելուների համար մնում է անձեռնմխելի: Այդ վանքը գալիս է քրիստոնէութեան առաջին դարերից, նախապէս եղել է հեթանոսական տաճար, որը կարուցւած է եղել մի անելի հնի ւերակների վրայ: Այդ տաճար-վանքում, ի հարկէ, կարող էին ժամանակին պահուած լինել քաղդէական եւ յունական մատեաններ, մագաղաթներ: Նինուէի ւերակների մեծ բլրի (Քոյուն-ճուքի) շրջապատում, ոչ շատ հեռու, կան քրիստոնէական այլ վանքեր, որոնք հաւանաբար նոյնպէս ունեն (հիմքով) հեթանոսական ծագում: Հետեւաբար ճիշդ չէ պնդել, թէ Մար-Աբայի ժամանակ չկար Նինուէ եւ Նինուէական գրադարան կամ մատեանների-մագաղաթների գրապահոցներ: Ի հարկէ այդ շրջանը Ալեքսանդրի ժամանակ եւ նրանից յետոյ էլ՝ քրիստոնէութեան սկզբի օրերին, կարող էր դեռ տեղում կոչուած լինել Նինուէ: Եւ ինչո՞ւ Էրեբունի անունը կարող էր դիմանալ 2750 տարի, իսկ Նինուէի նման մի նշանատր անուն չէր կարող դիմանալ մի քանի հարիւր տարի ու հասնել Մար-Աբայի ժամանակներին:

թիւն կայ, որ այդտեղ էին ապրում Հայկի որդիներն ու կանայք՝ այսինքն հայերը՝ Արորդիները:

Հարքի մասին կայ նաեւ սեպագրական վկայութիւն: Մուշի մօտ գտնուած է Ուրարտուի Մենուա արքայի մի կոթողը, որի չորս երեսների վրայ կան արձանագրութիւններ. երեսներից մէկի վրայ գրուած է, թէ Մենուան արշաւել է Ուրմէ երկրի վրայ եւ այդտեղ՝ *Ar-hi* երկրում («Ար-եան՝ Արայեան երկրում») թողել է արձանագրութիւն: Ահա այդ արձանագրութեան հետաքրքրող մասի թարգմանութիւնը. «*Քաղաք Ատաունէ. դուրս ելայ (արշաւի) Ուրմէ երկրի դէմ, նուաճեցի եւ Ուրմէ երկիրը. կանգնեցրի այս արձանագրութիւնը Արխի երկրում...*»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ կոթող-արձանագրութեան վայրը՝ Արխի երկիրը (երեւի Ուրմէ երկրում) գտնուում էր Մուշի մօտ (երեւի նրա անմիջապէս հարաւ-արեւմուտքում), որով Մուշի շրջանը, որը կից էր մեզ ծանօթ Հարքին, կոչուում էր *Արխի «Արեան»*. ուրեմն նա պիտի լինի Հարքի մի մասը կամ նրա շարունակութիւնը²:

Վանայ լճի վերեւից Հայաստանի ամբողջ կենտրոնով անցնում է *Արածանի* գետը: Ղափանցեանը իր «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատութեան մէջ իրաւացիօրէն ցոյց է տուել, որ *Արածանի* անունը նշանակում է «Արայի գետ»:

Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջանը կոչուում էր *Արմէ «Արի սերունդ, Արի սերնդի երկիր»*:

Թիզլաթ-Պալասար I-ը Վանայ լճից հարաւ ընկած շրջանը կոչել է Հարիա³, որը եղել է Կուտմուխի երկրի հարեւան եւ ուր

¹ Գ. Ա. Մելիքիշվիլի, «Ուրարտական սեպածեւ արձանագրութիւններ» (ռուսերէն՝ YKH), Մոսկուա, 1960, էջ 165-166:

² Խորենացու պահած «բայց գրիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակ տեղուք...» յիշատակութեան տեղ Գ. Սրվանձտեանցը գաղել է «Հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռքով սպաններ է գԲէլ եւ հաներ *Նեմրոթայ գրուխ*, այն տեղը թոնիր շիներ, մէջը կախեր վառեր է» (Գրոց ու Բրոց, էջ 31-32): Ինչպէս տեսնում ենք Սրվանձտեանցի նշած «Նեմրոթի» տեղ Խորենացին բերում է «Հարքում մի բարձրաւանդակ տեղ», ուրեմն Հարքը տարածում էր նաեւ Նեմրոթի շրջան, հետեւաբար Մուշի դաշտն էլ մտնում էր Հարքում:(Ընդգծումը իմն է - Մ.Գ.):

³ D. Luckenbill, նշուած գիրքը, էջ 78-79:

կռուել է նրա ութ լեռների ստորոտներում գտնուած 25 քաղաքների դէմ: Ուրեմն Հարիան եղել է ընդարձակ երկիր: Արդէն *Հարիա* նշանակում է «Հար երկիր» կամ «հարերի երկիր», այսինքն՝ *Հարք*: Դա նշանակում է, թէ այս շրջաններում նոյնպէս ապրում էին *ար > հար* կոչուած ցեղերը:

Արդէն Խորենացին Մար-Աբայից գաղելով պահել է տեղեկութիւններ, որ Վանայ լճից հարաւ գտնուող Արարաղը (Ուրուաղրին) եւ Կադմոսի գտնուած տեղը (Կադմուխին) նոյնպէս եղել են Հայկի որդիների՝ հայերի բնակութեան վայրեր: Նա գրում է. «...*Գնայ (Հայկ) յերկիրն Արարաղայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդուլք իրուլք եւ դստերօք եւ որդոց որդուլք ...եւ բոլոր աղխի: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, եւ տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդոյ Արամանեկայ*» (...գնաց [Հայկ] Արարաղի երկիրը, որ գտնուում է հիւսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով եւ որդիների որդիներով ...եւ բոլոր տուն ու տեղով: Գնում բնակում է մի լեռան ստորոտում, դաշտավայր տեղում ...այնտեղ կալուածում շինում է բնակութեան տուն եւ տալիս ժառանգութիւն Կադմոսին, Արամանեակի որդուն (Ա-Ժ):

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ բերուել է վկայութիւն, որ Արարաղը (որպէս ժառանգութիւն տրուած լինելով Կադմոսին՝ կցուած լինելով Կոդմուխին) բնակութեան վայր է եղել նոյնպէս Հայկի որդիների եւ դստրերի: Ահա այս շրջանն է (Ուրուատրին), որ Թիզլաթ-Պալասարը կոչում է *Հարիա*, այսինքն արերի կամ հարերի երկիր, որը նոյնպէս նշանակում է *Հարք*:

Վանայ լճից արեւելք ընկած շրջանի հայկական նախարարութեան *Արծրունի* անունը գալիս է Ուրարտուի ժամանակներից: Մենուան իր՝ Բերկրիի մօտ կանգնեցրած արձանագրութիւն-կոթողի վրայ *Արծրունի* անունը յիշում է *Արծուհինունի* ձեւով, որը եղել է անունը Արճակ լճի հարաւային ծայրի մօտ գտնուած մի քաղաքի:

Ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուով *ծուէ* կամ *ծուհնի* բառը նշանակում է «լիճ»: Որով *Ար-ծուհնի-ունի* նշանակում է «Ար-լիճ» կամ «Ար-լճի-շէն»: Ուրեմն այս քաղաքը կոչուած է եղել Արճակ լճի անունով: Հետեւաբար կարելի է ենթադրել, որ

Արճակ (կամ Արճիշակ) տերմինը առաջացել է *Ար-ծուէ* («Ար-լիճ») անուան վրայ *-ակ* մասնիկի աւելացումով (առաջացնելով *Ար-ծուէ-ակ > Արճակ*):

Վանայ լճից հիւսիս-արեւելք (Վանի հիւսիսում) ընկած շրջանները հնում կոչուել են *Առբերանի*: Ղափանցեանը մեծ ճշդութեամբ ցոյց տուեց, որ *Առ-բեր-անի* նշանակում է «Առ-ցեղ-եր». ցոյց տուեց, որ Առ-բեր-անի անուան միջին -բեր- բաղադրիչը նշանակում է «ցեղ», իսկ -անի (կամ -նի) վերջաւորութիւնը՝ յոգնակի մասնիկ: Որով *Առ-բեր-անի* տերմինը նշանակել է «առ ցեղեր»: Ղափանցեանը գրում է. «...Տարութեան (Տուրութեան), Առբերանի կամ Առբերան, որոնք տառացի նշանակել են «տար-ցեղեր» (=Հայկական Տարոս) եւ «առ-ցեղեր»:¹

Սալմանասար Գ-ը (859-824 մ.թ.ա.) Վանա լճից հիւսիս-արեւելք ընկած տարածութիւնը կոչել է *Արամայի*: Այս տեղանունը հնչուած է նաեւ Արմարիլի (Արմա-րի-լի) ձեւով՝ Արմա բաղադրիչից յետոյ, -լի յոգնակի մասնիկից առաջ, դնելով –րի ածանցը (հմմտ. Կաշիա-րի, Շուբա-րի, Նամ-րի, Խուր-րի, Մուզու-րի, Կիր-րու-րի, Ուէդու-րի եւ այլն):

Արա-մա-լի անուան *-լի* վերջաւորութիւնը յոգնակերտ մասնիկ է՝ ինչպէս *Ար-մա-նի* կամ *Ար-մէ-նի* անուան *-նի* վերջաւորութիւնը (հմմտ. Բիախնի-լի, Արգիշտիխնի-լի, Մենուախնի-լի եւ այլն), որով *Արա-մա-լի* տերմինը համընկնում է (նոյնանում է) *Արա-մա-նի* կամ *Ար-մա-նի* (Ար-մէ-նի) ձեւի հետ:

Պիտի միաժամանակ նշել, որ Արամայի եւ Առբերանի անունները գրեթէ նոյն շրջանի կամ իրար կից շրջանների համանիշ ու համազօր անուանաձեւեր էին: Ինչպէս տեսանք, *Արմա* (*Ար-մէ*) կամ Արա-մա (Արա-մէ) տերմինը նշանակում էր «Արի-սերունդ, Ար-որդի», որով ինչպէս Ար-մա-նի կամ Արա-մա-լի անուանաձեւը նշանակում էր «Ար-որդի-ներ, Արի-սերունդ-ներ», այնպէս էլ Առբեր-անի նշանակում էր «առ-ցեղ-եր»: Հետեւաբար *Արմանի* (*Արմէնի*), *Արամայի* եւ *Առբերանի անունները համանիշ տերմիններ էին, որոնք զոյութիւն ունէին հենց Ուրարտուի ժամանակ*:

¹ Գ. Ղափանցեան, «Ուրարտուի պատմութիւնը», Երեւան, 1940, էջ 78-79:

Արմանի (Արմենի) կամ Արամանի եւ Արամալի տերմինների նոյնութիւնը թելադրում է ընդունել, որ հենց Ուրարտուի ժամանակ Ուրարտուի այս կենտրոնական մասը արդէն կոչւում էր *Արամալի-Արմանի*, մի բան, որին ուժ է տալիս ուրարտական արքաների շարքում *Էրիսենա* անուան գոյութիւնը, իսկ նախրեան Արմէ շրջանը, լինելով Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան ծայրամաս, չէր մասնակցել (կամ հնարատր չի եղել նրան մասնակցել) իր ցեղակից նախրեանների ուրարտական միութեանը, պահպանել էր իր առանձին իշխանութիւնը, որին Բիայնայի հետ կապելու համար որոշ ջանք էին թափում ուրարտական արքաները՝ Ատրետանի խանգարիչ ազդեցութիւնների պայմաններում:



Քարտէս 1:

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայաստանի ամբողջ կենտրոնում, Վանայ լճի ամբողջ շրջապատում, ապրել են *ար* կոչուած ցեղերը: Այդ պատճառով Հայաստանի բուն կենտրոնը (Ուրարտուի կենտրոնը) կոչուել է Հարք: Մուշի արեւմուտքում ընկած շրջանը կոչուել է *Արխի երկիր* «*Ար-եան* երկիր»: Վանայ լճի հարաւում ընկած տարածութիւնը կոչուել է *Հարիա* «արերի-հարերի երկիր»: Վանայ լճի հիւսիս-արեւելքում ապրող ցեղերը կոչուել են *Առքերանի* «առ ցեղեր», կոչուել են *Արամայի* «Արայի սերունդներ», Արճակ լիճը կոչուել է *Ար-լիճ*: Այս լճի հարաւային ծայրի մօտ գտնուած մի քաղաք Ար-լճի անունով կոչուել է Արծուիհիունի (Արծրունի). Վանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին հրաբխային մի լեռնագագաթ կոչուել է *Արտոս*, Հայաստանի կենտրոնական գետը կոչուել է *Արածանի* «Արայի գետ»: Այս անունները ընդգրկում են Հայաստանի ամբողջ կենտրոնը՝ Վանայ լիճը (Ուրարտուի կենտրոնը) իր չորս կողմերի շրջաններով հանդերձ: Իսկ Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջանը կոչուում էր *Արմէ* «Արի սերունդ, Արի ցեղ» կամ «Արի սերնդի երկիր»:

Ի հարկէ սա դեռ բոլորը չէ: Հայաստանի ամբողջ տարածքում սփռուած են *Ար* եւ *Արա* (սրա տարբերակ՝ *Եր* կամ *Երի*) անուան հետ կապուած տեղանուններ կամ ցեղանուններ: Մի շարք լեռների, գետերի, բերդերի, գիւղերի ու քաղաքների անունները կազմուած են (սկսում են) *Ար* աստծոյ կամ *ար* ցեղի անունով: Օրինակ՝ լեռներ են՝ *Արագած* («Արայի գահ»), *Արայի լեռ*, *Երիտիա* (յիշում է Սալմանասար Գ-ը), *Արածին*, *Արտոս*, *Եր լեռ* (Վանանդում), *Արունի* եւ *Ուրունի* (յիշում է Աշուրնագիրպալ Բ-ը՝ Տումմէ երկրում), *գետեր են՝ Արածանի, Արաքս (Երասխ), բնակավայրեր են՝ Արուրա եւ Արուրէ* (Տումմէ երկրում), *Արշէն, Արահեզ, Արագէջ, Երիշատ, Արած, Արահուծ, Արին* եւ այլն. ցեղանուններ են՝ *Առքերանի, Արամայի, Էրիախի, Էրիկուախի* եւ այլն. անձնանուններ են՝ *Արա, Արախա, Հարմա, Արամախա* եւ այլն: Կարծում ենք, որ այսքանն էլ բաւական է ընդունելու, որ Ար անունով կազմուած են տեղական շատ անուններ երկրի *ար* կոչուած ցեղերի կողմից:

Հայերը իրենց արեւ-կրակի գերագոյն աստուած *Ար-ի* (*Արայի*) անունով իրենք իրենց կոչած են եղել *ար* կամ *հար* եւ իրենց երկրի կենտրոնը՝ *Հարք*: Հեթանոսութեան ատելի ուշ ժամանակներին է, որ *Հարքի* տեղ երեւում է *Հայք*, *հար-ի* տեղ *հայ*: Արդէն ոչ մի բերդ կամ քաղաք, ոչ մի գետ կամ լիճ չի կոչուել հայ կամ Հայկ անունով, կամ այս անուններով բաղադրուած որ եւ է անունաձեւով: Յիշում է «Հայոց ձոր» տերմինը, որը արդէն անուն չէ, այլ՝ բառակապակցութիւն եւ որը իր կազմուածքով պարզ երեւում է որպէս յետագայի արտայայտութիւն կամ կազմուածք:

Հար > հայ անցման նման երեւոյթներ շատ կան մեր լեզուում. *ր > յ* անցումը հայերէնի համար օտար երեւոյթ չէ: Անգամ հայերէնի մի քանի բարբառներում *ր-ի յ* հնչիւնի վերածուելը օրինաչափ եւ ընդհանուր երեւոյթ է: Պրոֆ. Արարատ Ղարիբեանը այս մասին գրում է. «*ր* բաղաձայնը արտասանում է *յ* Խոտրջուրի, Չէյթունի, Հաճընի բարբառներում, Հաղբութի բարբառի Տումմի գիղի խօսուածքում եւ Ղափանի Արաշէն գիղում: Այդ բարբառներով գրուած տեքստերի մէջ կը նկատենք, որ ամէն տեղ *ր* հնչիւնը վերածում է «*յ*» հնչիւնի: Այդ կատարուել է այն պատճառով, որ արտասանութեան ժամանակ լեզուի ծայրը դէպի քիմքն է բարձրացել շատ ատելի քիչ քան պէտք է, *ր-ն* մեղմացել է եւ վերածուել *յ* հնչիւնի: Փափկացման այդ միջին ճանապարհը կարելի է գտնել Երեւանի արուարձան հանդիսացող Նորքի խօսուածքի մէջ»:

«Մերաստիայի բարբառում *ար* կապակցութիւնը դարձել է *յյ*, օրինակ՝ գըյյուգ-կտրուկ, Բէյյօս-Պետրոս եւ այլն»¹:

Ի հարկէ մեծահնուտ լեզուաբան Ղարիբեանը *ր > յ* անցման բոլոր երեւոյթների մասին տեղ չի տուել իր գրքում. օրինակ՝ Համշէնի բարբառով *ջուր* բառը հնչում է *ճու՛ր*², Բուրդուրի բարբառով *հարիւրը* հնչում է *հայիւր*³:

Գրաբարում *ա* եւ *ո* ձայնաւորներով վերջացող բոլոր բառերից եւ բառաձեւերից յետոյ (մի քանի բացառութեամբ) գրում է *յ* տառը: Նրանց մէջ կան այնպիսիներ, որոնց -այ վերջաւորութիւնը

¹ Ար. Ղարիբեան, «Հայ բարբառագիտութիւն», Երեւան, 1953, էջ 132:

² «Գրական թերթ», Երեւան, 1967, ապրիլ 14, էջ 4:

³ «Պատմաբանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1966, էջ 243:

արմատական է (վրայ, քուրայ, պարագայ եւ այլն), բազմաթիւ են այնպիսիներ, որոնք ստացում են բառերի վերջաւորութիւնների քերականական փոփոխութիւններով, օրինակ՝ անորոշում -ալ վերջացող բայերը սահմանական եղանակ ներկայ 3-րդ դէմքում վերջանում են -այ-ով (օրինակ՝ սուրայ, կարդայ եւ այլն): Որոշ գոյականներ ունեն սեռական -այ կամ -ոյ վերջաւորութիւններ (օրինակ՝ Վանայ, Սեւանայ, աղջկայ, աստծոյ, սիրոյ եւ այլն): Բառավերջի այս յ տառերը մեր ժամանակներում չեն հնչում, բայց նրանք առաջ հնչուել են, այլապէս չէին գրուի: Այստեղ հետաքրքրականը այն է, որ *հայ* բառը նոյնպէս վերջանում է *այ-ով*, բայց նրա *յ-ն* հնչում է: Այս երեւոյթը թելադրում է, որ *հայ* բառի *յ-ն* արժէքով նման չէ վերելում նշուած եւ չհնչուող *յ-ով* վերջացող բառերի *յ-ին*. այլ խօսքով՝ հայ բառի *յ-ն* առաջ չի եղել *յ*, եւ մեր ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այն առաջ եղել է *ր*:

Հաւանաբար այդպէս են եղել նաեւ մի քանի (նոյնպէս) միավանկ բառերի վերջում գտնուող *յ-երը*, որոնք նոյնպէս հնչում են, եւ որոնք նոյնպէս պէտք է տարբեր արժէք ունեցած լինեն չհնչուող *յ-երի* հետ համեմատած: Օրինակ՝

Ճայ - ըստ Աճառեանի «Արմատական բառարանի» - «ուրուր», «մի տեսակ ագռաւ», «մի տեսակ ծովային թռչուն». նման են հնչում տարբեր լեզուների մէջ զանազան հոմանիշ բառեր. վրաց. *ճարի* «ձկնորս թռչուն», գւռ.-ից... Մշ. *ճարեգ* «թռչուն սարեակի ցեղից»:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ *ճայ* անունը վրացիները հնչում են *ճարի*, Մուշի բարբառում նոյնպէս կայ *ճարեգ* ձեր, ուստի կարծում ենք, որ *ճայ* բառի *յ-ն*, որը հնչում է, ունի տարբեր արժէք քան այն *յ-երը* որոնք չեն հնչում, եւ երեւի առաջ եղել է *ր*:

Խոյ - «արու ոչխար». այս բառը շատ հետաքրքրական է. այն ունի նաեւ դիցաբանական արժէք: Մեր կարծիքով խոյը մի ժամանակ եղել է արեւ աստծոյ խորհրդանիշը (տոտեմ), եւ այդ ժամանակներին այն հնչուել է *խոր* կամ *խոռ*: Յիշենք եգիպտական արեւի աստուած Hor-ը, արաբ *hār* «տաք», պարսիկների *խոռ* «արեւ» բառը: Հայերէնում կայ *խար* (խար-ել) «այրել, տաղել», որից ունենք *խար-ոյկ*: Այս կապակցութեամբ շատ հետաքրքրական է

մեր Սասունցի Գալիթ էպոսում Փոքր Սհերի (արեւ-կրակի աստուած) մասին պահուած մի վկայութեան յիշատակութիւնը, որ բերում է որպէս խօսք Ձեռնով Յովանի. նա խօսքը ուղղելով Սհերին՝ ասում է. «Որդի, առ հագի, նստի, Սասնայ տան խոյերէն դու ես մնացել, էլ ես խնայեմ ո՞ւմ համար¹: Ի հարկէ առաջուայ *խոյերն* էին *Սանասարը* (արեւի աստուած), *Սեծ Սհերն* (արեւ-կրակի աստուած) ու *Գալիթը*: Եգիպտոսի արեւի աստուած Ra-ն երբեմն պատկերացում էր արեւի թեւաւոր տիակով, որին երբեմն կցուած էր լինում *խոյի* երկու կոտոշ²: Յիշենք նաեւ Հայաստանի տարբեր շրջաններում գտնուող *խոյի* քանդակները եւ հենց սիւների վրայ դրուող *խոյ*-ակները, որոնք կասկած չեն թողնում խոյի պաշտամունքի մասին: Հետեւաբար գտնում ենք, որ *խոյ* բառի *յ*-ն (որը հնչում է) սովորական *յ* չէ (այլապէս չէր հնչուի, ինչպէս գոյ բառում) եւ մեծ հաւանականութեամբ ունի *ր*-ի ծագում:

Խոյ-ը (որպէս քաղաքանուն) գտնում է Ուրմիոյ լճի հիւսիսում: Սարգոնը նրան յիշում է *Ուլխու* ձեւով, որը մեր հների մօտ հնչուել է ($լ > ր$) *հեր*, իսկ յետագայում ($ր > յ$)՝ *խոյ*: Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ *հար* > *հայ* անցումը կատարուել է Ուրարտուից յետոյ՝ հեթանոսութեան ուշ շրջանին:

3. ՆԱԻՐԻ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Ինչպէս ասացինք, խոր անցեալում արեւ-կրակի պաշտամունքը պայմանաւորուած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի լեռնագագաթներից շատերի հրաբխային գործունէութիւններով: Աստուաբաբելական ժամանակներում յաճախակի գործում էին *Ուրուատրի-Արարադի* (Կորդուքի) լեռնագագաթը, Սասունի շրջանում հայկական Տաւրոսի *Անդրք* կոչուած գագաթը, յատկապէս Վանայ լճի շուրջ գործող *Նեմրութը*, *Արտոսը*, *Թոնդրուակը* եւ ու-

¹ «Սասունցի Գալիթ», Երեւան, 1961, էջ 304:

² W. M. Flinders Petrie, “The Gods of Ancient Egypt” “Wonders of the Past”, Vol. I. p. 167:

րիշներ: Նեմրութի նշանաւոր խառնարանը դեռ գործում էր մինչեւ 1440 թուերը, իսկ Թոնդուրակը դեռ չի էլ հանգել ու ծխում է մինչեւ հիմայ: Այս պատճառով է, որ արեւ-կրակի աստուածութիւնը եղել է երկրի բնիկների՝ նաիրեան հայերի ազգային գլխաւոր աստուածութիւնը:

Այս պատճառով է, որ Ասորեստանի արքաները իրենց տափաստանային երկրի հիւսիսում բարձրացող Հայկական լեռնաշխարհին, իրենց խօսքով՝ «վերին երկիր»-ին կոչել են *Նաիրի*, որը նշանակում էր «Կրակի երկիր»:

Առաջ գիտնականները կարծում էին, թէ Նաիրի անունը նշանակում է «գետերի երկիր», բայց յետագայում յայտնաբերուած արձանագրութիւնների համադրուած ուսումնասիրութիւնները եւ դիցաբանական ու լեզուաբանական տուեալների հետ դրանց համեմատական քննութիւնները ցոյց տուեցին, որ Նաիրի նշանակում է «կրակի երկիր»: Այս մասին երկար խօսուել է մեր վերոյիշեալ գրքի Ե եւ Զ գլուխներում:

Նաիրի բառը սեմական է եւ գալիս է Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային հարեւանն եղող սեմական աշխարհի լեզուներից: Ասորերէն *naira* կամ *nîra* նշանակում է «կրակ», սեմական բոլոր լեզուներով *nîr* նշանակում է «լոյս», արաբերէն *naar* նշանակում է «կրակ», *naarih* նշանակում է «կրակային»: Հայերէնը պահել է *մոխիր* (ազուլ. բարբառում՝ մախիր, մահիր>նաիր(ի): Որով *նաիրի երկիր* տերմինը նշանակում էր «կրակի երկիր», *Նաիրի երկրներ*՝ «կրակի երկրներ» (երկրներ, որովհետեւ ամէն մի նաիրեան ցեղ ունէր իր առանձին երկիրը՝ երկրամասը):

Ասորեստանի արքաները յետագայում նաիրեան երկրներին կոչում էին նաեւ *Ուրարտու*: Արդէն Ուրարտուի արքաները իրենք իրենց կոչում էին «Նաիրի երկրների արքայ», որովհետեւ Ուրարտուն նաիրեան ցեղերի ռազմաքաղաքական համադաշնակցութիւն էր եւ միաժամանակ *Ուրարտու* անունը համանիշ էր *Նաիրի* անուան եւ նշանակում էր «վայր կրակի-արեւի»:

Ուրարտու անուան նախատիպը *Ուրուատրի* կամ *Ուրատրի* էր: Ասորեստանի արքաները այս անունով էին կոչում Ուրարտուից առաջ Վանայ լճից ներքեւ Արարադ լեռների շրջանում

(Կորդուաց աշխարհում) կազմաւորուած նախրեան ցեղերի միութիւնը:

Ուրու-ատրի կամ *Ուր-ատրի* անուան *Ուրու* կամ *Ուր* բաղադրիչը նշանակում է «վայր, տեղ». հայերէնը պահել է *ուր* բառը «տեղ» նշանակութեամբ. դրանցից ունենք *ամէնուր* «ամէնտեղ», իսկ *ատրի* բաղադրիչը նշանակում է «կրակ», դրանից հայերէնում կայ *ատրաշէկ* «կրակի պէս կարմիր», *ատրագոյն* «կրակի գոյն ունեցող», ասորական «հրեղէն» եւ այլն: Որով *Ուրու-ատրի* կամ *Ուր-ատրի* նշանակում էր «վայր կրակի» կամ «երկիր կրակի». եւ համանիշ էր *Նահրի* «կրակի երկիր» անուան:

Ուրու-ատրի կամ *Ուր-արտու* անուան *Ուրու* կամ *Ուր* բաղադրիչի «տեղ, վայր» իմաստի համար կայ մի հետաքրքիր ապացոյց Սուրբ Գրքում. Աստուածաշնչի Հին Կտակարանի հայերէն («Եօթանասանից») թարգմանութեան մէջ բերուած *Արարադ* (ասորական արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Ուրուատրի*) անուան տեղ ասորական «Պեշիտտո» կոչուած հնագոյն թարգմանութեան մէջ բերուել է *Կարդու* տերմինը: Բերում ենք մեզ հետաքրքրող այդ յիշատակութիւնները կրճատումներով:

Հայկական «Եօթանասանից» թարգմանութեան մէջ (Ծննդոց Ը-4) գրուած է. «Եւ նստաւ տապանն... ի լերինս *Արարադայ*», իսկ ասորական հնագոյն «Պեշիտտո» թարգմանութեան նոյն տեղում գրուած է. «Եւ նստաւ տապանն.... ի լեարն *Կարդու*»¹:

Հին կտակարանի հայկական թարգմանութեան մի այլ տեղում (Դ թագաւորաց, ԺԹ-37) գրուած է. «Եւ եղեւ մինչդեռ երկիր պագանէր (*Սենքերիմ*) ի տան *Նեսրաքայ աստծոյ իւրում՝ Ադրամելիք եւ Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, եւ ինքեանք զերծան յերկիրն Արարադայ*», իսկ ասորական «Պեշիտտո»-ի համապատասխան տեղում Երկիրն *Արարադայ* կապակցութեան տեղ գրուած է *Atra-Kardu*² «Երկիրն Կարդու» (=Աշխարհն Կորդուաց):

¹ Հ.Գ.Սեյքունեան, «Հայ-Ասորական յարաբերութիւնների պատմութիւնից», Երեւան, 1970, էջ 77: Ընդգծումները մերն են (Մ.Գ.):

² Հ.Գ.Սեյքունեան, նոյն տեղում, էջ 81-82:

Ինչպէս պարզ երեւում է, *Ուրու-ատրի* (կամ *Ուր-արտու*) անուան տեղ բերուել է *Կ-արդու*, այսինքն՝ *Ուրու-* կամ *Ուր-* բաղադրիչի տեղ բերուել է *Կ-* բաղադրիչը: Սա կոնկրետ փաստ է, որ *Որու-* կամ *Ուր-* բաղադրիչը նշանակում է «տեղ, վայր», որովհետեւ *K-ardu* տերմինը գալիս է *Ki-ardu* «վայր ardu-ի» ձեւից. սումերերէնում (եւ ասուրաբաբելական սեպագրութեան մէջ) *ki* նշանակում է «վայր, տեղ, երկիր»: Սրա համար լաւ օրինակ-ապացոյց է հայերէնում պահուած *կ-մախ* (կմախ) բառը, որը, ինչպէս բերել ենք սումեր բառերի մեր ցուցակում, գալիս է սումեր *ki-mah* «վայր մահացածի, գերեզման» կապակցութիւնից: Ինչպէս *ki-mah* դարձել է *կ-մախ*, այնպէս էլ *Ki-ardu* դարձել է *Կ-արդու*: *Ki-*ի համար համեմատել նաեւ *Ki-engi* («Սումեր»), *Ki-Uri* («Աքքադ») եւ այլն: Ինչպէս ասացինք, սա կոնկրետ փաստ է, որ *Ուրու-ատրի* կամ *Ուր-արդու* անուան *Ուրու-* կամ *Ուր-* բաղադրիչը նշանակում է «վայր, տեղ, երկիր»:

Ուր-արտու անուան *արտու* բաղադրիչը ասուրական (Աշուր-Նազիր-Պալ Բ, Սարգոն) արձանագրութիւնների մէջ երեւում է նաեւ *-արդու* ձեւով, որը նշանակում է «արեւ»: Արդէն ինչպէս նշել ենք, պաշտամունքի տեսակէտով արեւ եւ կրակ աստուածութիւնները միասնանում էին: Որով *Ուր-արտու* կամ *Ուր-արդի* նշանակում էր «երկիր կրակի» կամ «երկիր արեւի», այսինքն՝ «երկիր Արայի»: Սրա համար փաստ է Խորենացու պահած հետեւեալ վկայութիւնը. «Շամիրամը սակաւ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչուեց Այրարատ» (Խոր. Ա-ժգ), «փութով (Շամիրամը) գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա (Արայի) անունով կոչուեց Այրարատ» (Խոր. Ա-ժե): Յայտնի է, որ Արարատ կամ Այրարատ տերմինը գալիս է Ուրարտու անունից: Որեմն ըստ Խորենացու պահած տեղեկութեան եւս՝ Այրարատ-Ուրարտու անունը նշանակում է «Դաշտն Արայի», այսինքն՝ *Ուր-արտու* անուան *Ուր* բաղադրիչը նշանակում էր «դաշտ, վայր», իսկ *արտու* բաղադրիչը՝ *Արա* «Արեւ-կրակ» (արդէն գիտենք, որ Ուրուատրին կոչուել է նաեւ Հարիա): Պատմագրական այս վկայութիւնը եւս կասկած չի թողնում, որ Ուր-արտու նշանակում էր «վայր արեւ-կրակի» կամ «երկիր արեւ-կրակի»:

Ինչպէս տեսնում ենք, *Արմանի* (կամ *Արմենի*), *Նաիրի* եւ *Ուրարտու* անունները նոյն երկրին տրուած նոյնանիշ ու համագոր անուններ էին: Տարբերութիւնը այն էր, որ *Արմանի* կամ *Արմենի* նշանակում էր «արեւորդիների երկիր», իսկ *Նաիրի* եւ *Ուրարտու* նշանակում էին «վայր կրակի», «երկիր արեւ-կրակի»:

4. ԱՐՄԻՆԱ - ՈՒՐԱՇՏՈՒ

Գարեհի՛ Բեհիստունեան ժայռի երեք լեզուներով գրած արձանագրութեան աքքադական ու էլամական տեքստերը պարսկական բնագրի ուղղակի թարգմանութիւններն են: Պարսկական բնագրում գրած *Արմինա* (Արմիա) անուան տեղ աքքադական թարգմանութեան մէջ գրած է Ուրաշտու, այսինքն՝ *Ուրարտու* (ը > շ տարբերութեամբ):

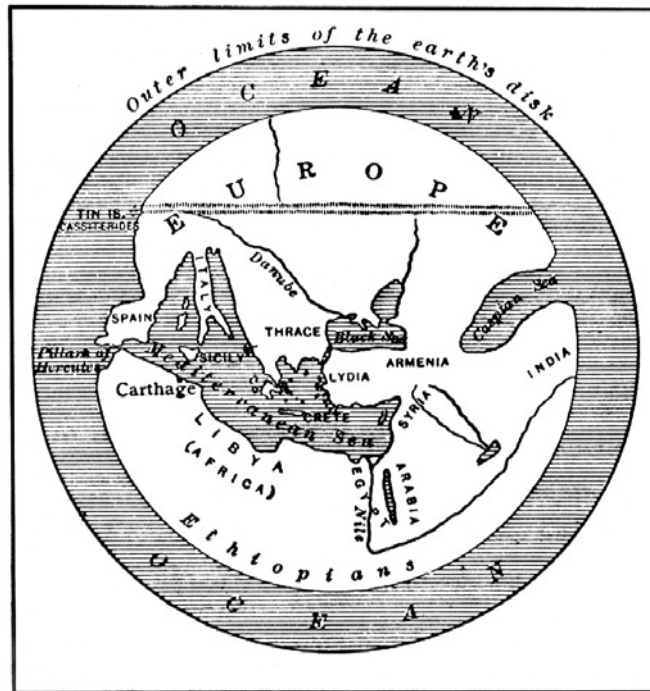
Սա անհերքելի փաստ է, որ *Ուրարտու* անունը համանիշ էր *Արմինա* երկրանուան: Այս փաստը միաժամանակ ցոյց է տալիս, որ Ուրարտու անունը չունէր էթնիկական արժէք (ցեղանուն չէր), այլ աշխարհագրական տերմին էր. այդ է մտածել տալիս անգամ այն փաստը որ Ուրաշտու անունը պահպանուել է *ըռշտու*(-նի) կամ Ուշտու(-նի) անուան մէջ, որովհետեւ Ուշտունիները հենց Ուրարտուի կենտրոնի՝ Տուշպա-Վանի ուրարտական բնիկ բնակիչներն էին:

Քսենեֆոնի վկայութեամբ՝ Պարսկաստանի Կիրոս արքան արմէն առեւտրականներից խնդրել է ուղեկցել պարսիկ դեսպանին եւ միջնորդել՝ Հնդկաստանի իրենց ծանօթ արքային ներկայանալու համար: Պատմագրութիւնը շատ թեթեւ է անցնում այս տեղեկութեան կողքով:

Այդպիսի կանուխ ժամանակներում, հաղորդակցութիւնների այդպիսի պրիմիտիւ ու դժուարին պայմաններում, երբ Հնդկաստան հասնելու համար անհրաժեշտ էր անցնել ռազմաշունչ ու աւազակաբարոյ օտար ժողովուրդների երկրների ու ծովերի վրայով, Հնդկաստանի հետ այդպիսի հանրաժանօթ առեւտրական կապ,

անգամ Հնդկաստանի արքայի հետ ծանօթութեան այդպիսի համբար կարելի չէր ձեռք ձգել մի քանի տասնամեակների ընթացքում, այլ հարիւրաւոր տարիների երթեւեկութիւնների եւ աւանդոյթ դարձած կապի ու սերնդից սերունդ փոխանցուող փորձի ժամանակաընթացքում:

Կիւրոսը (550-529 մ.թ.ա.) ասպարէզ իջաւ Ուրարտական դինաստիայի անկումից (590-585) մօտ 35-40 տարի յետոյ: Սա ցոյց է տալիս, որ արմէնները Հնդկաստանի հետ առեւտրական կապի մէջ էին Ասորեստանի եւ Ուրարտուի անկումից առաջ: Այդ ժամանակներին ո՞ր էին այդ «անյայտ» արմէնները: Ինչո՞ւ Կիւրոսը այդ նոյն բանը չի խնդրել պարսիկներից ու ասորեստանցիներից կամ յատկապէս էլամացիներից ու բաբելացիներից, որոնք շատ աւելի մօտ էին Հնդկաստանին:



Քարտէս 2:
Աշխարհի քարտէսն ըստ Հեկատէոս Միլետացոյ (517 մ.թ.ա.):

Այս երեւոյթը թելադրում է ընդունել, որ այս արմէնները պէտք է որ մի հզօր պետութեան քաղաքացիներ լինէին՝ Ուրարտուի պէս մի հզօր պետութեան հեղինակութիւնը վայելող գործիչներ. այլապէս անհասկանալի կլինէր, թէ ինչպէս էին կարողանում Ասորեստանի ու Բաբելոնի կամ Էլամի վրայով անցնել ու հասնել Հընդկաստան ու ապահով վերադառնալ: Այդ է ցոյց տալիս Արմինա=Ուրաշտու-Ուրարտու հաւասարութիւնը:

Միաժամանակ անհաւանական չէ, որ սրանք հենց նախրեան գործիչներն էին, որոնք կապի մէջ էին թէ՛ Ասորեստանի ու Բաբելոնի, թէ՛ Միջերկրականի Ուգարիտ եւ այլ ծովափնեայ քաղաքների եւ թէ՛ խեթերի հետ: Կարելի է անգամ մտածել, որ նրանք առեւտրական այդ գործը անում էին հենց Խուրրի-Միտանեան ժամանակներից, երբ Խուրրի-Միտանեան հզօր պետութեան ազդեցութիւնը տարածուած էր մինչեւ Բաբելոն ու Միջերկրական:

Այս կլոր քարտէսը պատկանում է նշանաւոր յոյն ճանապարհորդ եւ աշխարհագիր Hecataeus-ին: Այն կազմուած է նրա՝ մ.թ.ա. 517 թուերին գրած աշխարհագրութեան տուեալների հիման վրայ¹: Նրա տուեալները ընդգրկում են իր ժամանակներին յայտնի ամբողջ աշխարհը՝ դա էլ Միջերկրականի շուրջ, ուր կատարել է ճանապարհորդութիւններ: Նա աշխարհը պատկերացրել է կլոր սկաւառակի ձեւով, շրջապատուած՝ համատարած ովկիանոսով: Միջերկրականը ու նրա շուրջ գտնուող երկրներին պատկերացրել է (հաւանաբար ազդուելով իրեն նախորդած *Միլետոսի* աշխարհագրի կազմուած քարտէսից) իրականութեան բաւական մօտ ճշդութեամբ: Նա նշել է յատկապէս այն երկրների անունները, որոնք եղել են նշանաւոր եւ հնուց յայտնի ու տեղով հաստատ: Միջերկրականի աֆրիկեան կողմում նշել է *Կարթագենէն, Լիբիան, Եթովպիան, Եգիպտոսն ու Նեղոսը*, իսկ ասիական կողմում՝ *Արաբիան, Միդիան, Լիդիան, Արմենիան, Հնդկաստանը* եւ *Եփրատն* ու *Տիգրիսը*: Ի հարկէ նշած կլինի եւ այլ՝ աննշան անուններ, բայց գլխատրները բերուած են քարտէսում:

¹ J. H. Breasted, "Ancient Times", second edition, Boston-New York ..., 1935. p 377-379:.

Մեզ համար կարեւորը այն է, որ նրա ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհում յայտնի եւ նշելը կարեւոր է եղել լոկ *Արմենիան*, որը նշուել է Ասիայում վաղուց յայտնի մեծ անունների շարքում: Այս երեւոյթը շատ կարեւոր ու նշանակալի է այն տեսակետով, որ այս ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհը գտնուում էր Աքեմենեան Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ: Այդպիսի պայմաններում՝ եթէ երկիրը, Ուրարտուի անկումից յետոյ, չի կոչուել իր 70 տարուց ի վեր տիրապետողների անունով, ապա պարզ է, որ այն պիտի կոչուած լինէր երկրի բուն բնիկ տերերի անունով: Հետեւաբար Hecataeus-ի օրին՝ երկրի որպէս Արմենիա յայտնի լինելը կասկած չի թողնում, որ այն շատ վաղուց յայտնի էր որպէս արմէնների երկիր: Որով արմէնների երկիր էր նաեւ 70 տարի առաջ՝ Ուրարտուի ժամանակ: Որով *Ուրարտու* անունը Ատրեստանի արքաների կողմից արմէնների երկրին տրուած աշխարհագրական-պաշտօնական տերմին էր: Այլապէս անհասկանալի եւ անբնական կը լինէր ընդունել, որ մարերը Ուրարտուին նուաճելուց յետոյ երկիրը օժէին *Արմենիա* անունով եւ յանձնէին արմէններին որպէս սեփականութիւն, եւ սրանք էլ մի քանի տասնամեակում լցնէին երկիրը եւ Արմենիա անունը տարածէին աշխարհով մէկ՝ մոռանալ տալով բազմամարդ եւ երկար ժամանակ հզօր պետականութիւն ունեցած բնիկների անունը:

Հետաքրքիր է, ի հարկէ, որ Արմենիայից այն կողմ՝ Hecataeus-ը չի նշում մեդացիների-պարսիկների (Մեդական-Աքեմենեան) պետութեան գոյութիւնը: Նրա համար այդ ժամանակներում վաղուց եւ ընդհանրապէս յայտնի է եղել, որ Արմենիայից այն կողմ, հեռուն, գտնուել է Հնդկաստանը: Դա ցոյց է տալիս, որ նա երկրները նշում է շատ հնուց յայտնի եւ հաստատուն պատկերացումների անուններով, եւ ոչ թէ վերջին ժամանակներին հրապարակ իջած ուժերի կամ աշխարհակալական եւ ռազմաքաղաքական նոր կացութեանների անուններով:

Հաւանաբար արմէնների՝ Հնդկաստանի հետ ունեցած առեւտրական նշանաւոր կապի համբաւը, որը կարող էր հեշտութեամբ թափանցել Փոքր Ասիայ ու Յունաստան՝ Հնդկաստանից բերուած

ապրանքների հետ, շատերին թելադրում էր այն, որ Ուրարտու-Արմենիայից այն կողմ, հեռուն, գտնուում է Հնդկաստանը:

Արմինա=Ուրաշտու (Ուրարտու) հաւասարութեան համար կայ նաեւ հետեւեալ կարեւոր ապացոյցը:

Դարեհը իր Բեհիստունի արձանագրութեան մէջ յայտնում է նաեւ, թէ *Արախս* անունով *մի արմին՝ Խալդիտայի որդին* թագաւոր դարձաւ Բաբելոնում: Նա գրում է. «*[այսպէս] է ստում Դարեհը. - Երբ ես Պարսկաստանում ու Մարաստանում էի, բաբելացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դէմ. մի մարդ՝ Արախս անունով մի արմին, Խալդիտայի որդին, ապստամբեց Բաբելոնում: Դուրալա կոչւած մի վայրում նա ստեց ժողովրդին [ասելով]. «Ես Նաբուգոդոնոսորն եմ՝ Նաբոնիտոսի որդին»: Այս բաբելական ժողովուրդը ապստամբեց իմ դէմ եւ Արախսայի կողմը բռնեց: Նա գրաւեց Բաբելոնը, նա դարձաւ թագաւոր Բաբելոնում»¹:*

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ վկայութիւն կայ, թէ Բաբելոնում թագաւոր դարձած այդ հայի հօր անունը Խալդիտա էր: *Խալդիտա* անունը կազմուած է Ուրարտուի ազգային գերագոյն աստուած *Խալդիի* անունով:

Դարեհը Արախսային յիշում է 520 թուին (մ.թ.ա.)՝ Ուրարտական հարստութեան անկումից (590-585 մ.թ.ա.) 65-70 տարի յետոյ: Ուրեմն Արախսայի մեծ հայրը ապրում էր Ուրարտուի ժամանակ: Ուրարտուի ժամանակ ապրած այդ հայը իր որդուն՝ Արախսայի հօրը կոչել է *Խալդիտա*. այսինքն այդ հայը իր որդուն անուանել է Ուրարտուի ազգային գերագոյն աստուած *Խալդիի* անունով: Ինչպէ՞ս բացատրել այս երեւոյթը. եթէ այդ հայը ուրարտացի չլինէր միթէ՞ իր որդուն կը կոչէր *Խալդիտա*: Եթէ հայերը դրսից գալով մարերի-սկիւթների հետ կործանել էին Ուրարտուն, ուրեմն հայերը «եւ» ուրարտացիները թշնամիներ էին: Այդպիսի դէպքում միթէ՞ այդ հայը իր որդուն կը կոչէր իրենց թշնամիների գերագոյն աստուած Խալդիի անունով: Այդ հայը իր որդուն կոչել է *Խալդիտա*. սա աղաղակող փաստ է, որ *այդ հայը ուրարտացի էր, որ հայերը Խալդիին պաշտած ուրարտացիներն էին*: Անհաւանական չէ, որ

¹ British Museum, “The Sculptures and Inscrptions of Darius The Great”, on the Roch of Behistun in Persia, 1907, p.56-59:

այդ հայր ուրարտական իշխան էր, այլապես նրա թոռ Արախան չէր կարող Բաբելոնում թագաւոր դառնալու չափ հեղինակութիւն ունենալ: Անկարելի չէ եւ այն, որ «*Խալդիտայի որդի*» խօսքով Դարեհը ուղղակի ու բացայայտօրէն նշել է արմին (հայ) Արախանի Խալդեան լինելը: Յայտնի է, որ հեթանոսութեան օրերին ցեղի ամէն մի անհատ համարում էր իր ցեղի որդին կամ իր ցեղի գլխաւոր աստծոյ որդին: Եւ ինչպէս տեսանք՝ եբրայեցիների Դաւիթ արքան Ծոփքի հայոց Արտազար թագաւորի ազգութիւնը (արմէն լինելը) նշելու համար նրան կոչել էր «Արայի որդի»: Իսկ մենք արդէն գիտենք, որ արմէ(ն) նշանակում էր «Արորդի»՝ «Արայորդի»: Որով «*Արախա անունով մի արմին՝ Խալդիտայի որդին*» խօսքով կարելի է հասկանալ, որ Արախան Ուրարտուի ժողովրդին պատկանած մի արմին (հայ) էր, այսինքն՝ *արմին* ասելով՝ պիտի հասկանալ *ուրարտական*: Այսուհանդերձ, երկու դէպքում էլ, Դարեհը «*Խալդիտայի որդի*» խօսքով նշել է Արախայի ֆիզիկական հօր անունը, թէ Խալդի աստծոյ ցեղին պատկանած լինելը, միեւնոյն է, դա նշանակում է, որ այդ հայը պատկանում էր ուրարտական ժողովրդին: Ուրարտուն ու Բաբելոնը հին բարեկամներ էին արինարբու Ասորեստանի դէմ իրենց մղած դարաւոր պայքարի ժամանակ: Հետեւաբար մի ուրարտական իշխան կարող էր Դարեհի դէմ Բաբելոնի ապստամբութիւնը գլխաւորել, եւ բաբելացիների կողմից ընդունուել որպէս արքայական-աստուածային ծագում ունեցող հեղինակութիւն ու թագաւոր դառնալ:

Մանաւանդ այդ ժամանակներին Ուրաշտու-Արմինան էլ էր ապստամբել Դարեհի դէմ եւ ազատագրական պայքար էր մղում Դադարշիշ ու Վաումիսա գորավարների կողմից ղեկավարուած պարսկական (Դարեհի) բանակների դէմ: Հետեւաբար կարելի է ընդունել, որ Արախան Բաբելոնում Դարեհի դէմ երկրորդ ճակատ բանալու համար ուրարտական հայերի կողմից ուղարկուած մի առաքելութեան պետն էր, որին յաջողուել էր բարեկամ ու բախտակից բաբելացիներին ոտքի հանել Դարեհի դէմ:

Միաժամանակ պետք է մտածել, որ եթէ հայերը Ուրարտական պետութեան գլուխ էին եկել մարերի եւ ապա արեմենեանների օգնութեամբ ու հովանաւորութեամբ՝ էլ ինչո՞ւ պիտի ապստամ-

բէին եւ («թշնամի ուրարտացիների առկայութեամբ») խախտէին «ի նպաստ իրենց» ստեղծուած դրութիւնը: Սա նոյնպէս աղաղակող փաստ է, որ հայերը հենց մարերի կողմից նուաճուած Ուրարտացիներն էին եւ ապստամբել էին վերականգնելու համար իրենց Ուրարտական նախկին անկախութիւնը:

Ուստի կասկած չկայ, որ հայերը հենց կրակի աստուած Խալդիին պաշտող ուրարտացիներն էին:

Արդէն ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Հայկը կրակի աստուած էր: Նա հենց կրակի աստուած Խալդիին էր: Յաջորդ գլխում մանրամասնօրէն ցոյց կտանք, որ Հայկ ու Բելի գրոյցը Ուրարտուի պատմութիւնն է, ուր պարզ երեւում է, որ *Հայկը Խալդիին* է: Ակադեմիկոս Մառը ցոյց է տուել, որ *Խալդի* անուան հիմքը *Խալ* է, իսկ մեր կարծիքով էլ *Խալ*-ը *Խար*-ի փոփոխակ է: Մեզ յայտնի է, որ Կելիշի նուրարտական երկլեզուեան արձանագրութեան մէջ *Խալդի* անունը մի քանի անգամ երեւում է *Ալդի* ձեւով, որը փոփոխակն է *Արդի* ձեւի, քանի որ Մուսասիր քաղաքը (ուր կար Խալդիի նշանաւոր տաճարը եւ որի համար այդ քաղաքը ուրարտացիների կրօնական կենտրոնն էր) *Խալդիինի* կամ *Ալդիինի* կոչուելու տեղ կոչուել է *Արդիինի*՝ եւ դա ի հարկէ Ուրարտուից առաջ՝ Ուրուարիի ժամանակներին:

Ալդի երկրանուան մէջ էլ է երեւում, որ *Ալ*-ը *Ար*-ի տարբերակ է: Հիւբշմանը նշում է, թէ «Ադնիք անուան տեղ օտարագոյնք ը-ով ձեւ մը կը գործածեն. այսպէս յուն. Արգանենէ (Պրոկոպիոս եւ այլն), լատ. Արգանենա, Արգիանենա...., ասոր. Արգօն կամ Արգուն....արաբ. Արգան»¹: Արդէն Ադնիքի գլխաւոր քաղաքը կոչուում էր Արծն կամ Արզն (այժմ՝ Արգան), որը գտնուում է Ադնիքի Արզն կոչուած գաւառում:

Մենք գտնում ենք, որ Ալ-զի բառաձեւը ունի խորրիական կազմութիւն: Խորրիերէնում -զի վերջաւորութիւնը քերականօրէն համանիշ է խորիական -խէ ածանցին²: Հետեւաբար *Ալ-զի* նշանակում է «Ալ-եան» եւ պէտք է համանիշ եղած լինի գրեթէ այդ շրջանի համար Մենուայի յիշած *Ար-խի* «Ար-եան» անուան: Որով

¹ Հիւբշման, «Հին հայոց տեղոյ անուններ», Վիէննա, 1907:

² E. A. Speiser, "Introduction to Hurrian" 1941, New Haven, p. 116, 119:

-գի (ինչպէս -խի) վերջաւորութիւնը պէտք է ունենայ նաեւ «ծնունդ, սերունդ» իմաստը, ինչպէս ուրարտական արքաները այդ վերջաւորութեամբ են նշում իրենց հօր անունը (Argišṭini Menuahī «Արգիշտի՝ Մենուայի որդի»): Ուստի կարծում ենք, որ *Ալ-զի (Ալ-զինի)* անունը հենց *Ար-մէ («Արածին»)* անուան մի այլ տարբերակն էր, մի բան, որը թելադրում է ընդունել, որ *Ալ-զինի* անուան *-զինի* վերջաւորութիւնը պիտի ունենա հայերէնում պահուած *-ազն* կամ *-զուն* վերջաւորութեան իմաստը, ինչպէս Հայկազն, արքայազն, դիւցազուն եւ այլ նման կազմութիւններում:

Ինչպէս ասացինք, արմէն ցեղերից ոմանք իրենց անունների հիմքում ունեցել են *Ար* աստծոյ անունը՝ հնչիւնային տարբեր երանգաւորումներով եւ տարբեր ածանցներով, եւ ինչպէս տեսանք, *Ալ-զին* համանիշ էր *Արմա* կամ *Արմէ* անուան, որը նշանակում էր «Ար-ի սերունդ» կամ «Ար-ի սերնդի երկիր»: Որով այստեղ Ալ-ը Ար-ի տարբերակ է: Այսպէս էլ *Ալդին Արդիի* տարբերակ է, որով *Արդինիի* մէջ *Արդին Ալդի-Խալդի* է. հետեւաբար *խալ-ը խար-ի* տարբերակ էր: Ուստի պիտի ընդունել որ *Խալդի-ի* մէջ նստած է *խար-խար* տերմինը:

Ինչպէս ասացինք, Հայկը կրակի աստուած էր: Խորենացին Հայկին կոչում է «Յապետոսեանն Հայկ», իսկ *Յապետոս-Հեփեստոսը* յայտնի էր արդէն որպէս կրակի աստուածութիւն: Որով Հայկը հենց կրակի աստուած Խալդին էր: Խալդին Էրեբունիի որմնանկարներում երեւում է արիւծի վրայ, որը խորհրդանշն է կրակի (եւ արեւի) աստուածութեան: Այս մասին խօսել ենք առաջ եւ դեռ հանգամանօրէն կ'խօսենք այստեղ յաջորդ գլխում:

5. ՀԱՅԱՍՏԱ-ԽԱԽԱ

Ինչ վերաբերում է *հայերի* եւ *հայ* անուան՝ Հայասայից ծագած լինելու հարցի մասին, պիտի ասել, որ վարկածը ունի խոցելի կողմեր: Ներկայումս այդ վարկածի մասին նորանոր կասկածներ

են առաջ քաշում¹: Հայասա-Ազգին, խեթերի կողմից մօտ երկու դար յիշուելուց յետոյ, խեթերից էլ առաջ կործանուել ու անյայտացել էր. մ.թ.ա. 1230 թուականներից յետոյ էլ բնաւ չի յիշուել: Արդեօք վաղուց անյայտացած մի քաղաք կարող էր օրրանը լինել կամ իր անունը պարտադրած լինել Հայկական լեռնաշխարհի նաիրեան-խուրրիական բազմամարդ ու հզօր ցեղերին: Սա դեռ հարց է:

Հայասա-Ազգին, երեւի, պարզապէս հայկական-նաիրեան անթիւ ցեղերի մէջ մի առանձին խմբաւորում էր (ոչ թէ աղբիւրն ու օրրանը հայերի). այն երեւի պարզապէս, Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան շրջանում եղած Ալզիի պետութեան նման, հիւսիս արեւմուտքում (Բարձր Հայքում) կազմաւորուած հայկական նաիրեան ցեղերի մի առանձին միութիւն էր, որը չդիմացաւ խեթերի ու այլոց հարուածներին, կազմալուծուեց, կործանուեց ու խեթերից էլ առաջ անյայտացաւ:

Փամանակին մի շարք յայտնի գիտնականներ չէին ընդունում *Խայաշա* ու *Հայաստան* անունների նոյնացումը: Անգամ Հ. Աճառեանը մերժելով այդ նոյնացումը՝ գրել էր. «*Դեռ մէկը չի մտածել նմանացնել այս (հայ) անունը Կիլիկիայի Այաս նաւահանգստի հետ, որ այժմ կոչոււմ է Այաշ.....*»²: Այսպիսի ատելի՝ կարելի էր յիշել հնում Հայաստանի մէջ գտնուած Այադու կամ Հայադու երկիրը, որը, ըստ աշշուրեան Սարգոնի, ունէր 30 բերդաքաղաք Վանա լճի ափի լեռների լանջերին³: Իսկ ըստ Ակադ. Ի. Դիակոնովի, Հայասան ոչ մի կապ չունի Հայաստանի ու հայերի հետ⁴: Ի հարկէ այս վերջինն էլ, իր հերթին, չափազանցութիւն էր հարցի միւս ծայրից:

¹ Մ. Սկրեան, «Հայ ժողովրդի կազմաւորման եւ հայ գրականութեան սկզբնաւորման հարցը», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1967, էջ 37-39: Մովսէս Խորենացի, Երեւան, 1970, էջ 196:

² Հ. Աճառեան, «Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի», Երեւան, 1971, VI, էջ 769:

³ Ն. Ադոնց, «Հայաստանի պատմութիւն», Երեւան, 1972, էջ 111:

⁴ Գ. Ջահուկեան, «Հայաստանի լեզուի հին անատոլիական ծագման վարկածը», «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1976, I, էջ 90:

Խնդիրը այն էր, որ հայ անունը բնաւ չի յիշուել Մերձաւոր Արեւելքի սեպագիր արձանագրութիւններում: Հայագետները գիտէին, որ հայերը հին ժողովուրդ են, բայց զարմանալի էր, որ հայ անունը ոչ մի անգամ չի յիշուել սումերական, ասորաբաբելական, խորրիական, ուրարտական ու պարսկական սեպագիր արձանագրութիւններում՝ Հայկական լեռնաշխարհի մասին եղած յիշատակութիւնների մէջ: Եւ ահա յանկարծ տեսան, որ խեթական արձանագրութիւնների մէջ յիշուել է *Հայասա (Խայաշա)* անունը եւ սրանից էլ կառչեցին՝ յայտարարելով, որ *հայերն* ու *հայ* անունը ծագել են այս *Հայասա* անունից: Դա ի հարկէ բնական էր այդ առաջին օրերի տպաւորութիւնների համար: Բայց երբ «ջրերը հանդարտուեցին»՝ կամաց-կամաց սկսեց յատակը երեւալ:

Հայերի՝ Հայասայից ծագած լինելու վարկածի ընդունման համար հող էր պատրաստել «արմէնների գաղթ»-ի թիւր տեսութիւնը: Գաղթի հենց այս սխալ վարկածով էր, որ հայ ժողովրդին արհեստականօրէն բաժանել էին իրարից տարբեր երկու առանձին ցեղերի՝ *հայ* եւ *արմէն* ցեղերի կամ ցեղախմբերի՝ անտեսելով հակառակը փաստող բազմաթիւ տուեալներ, նրանց թում եւ Խորենացու պահած «Հայկ ծնանի զԱրմենակ» վկայութեան թելադրիչ ու կարեւոր նշանակութիւնը: Հայերին բաժանելով (ի հարկէ հիմնական) երկու առանձին ցեղերի՝ արմէններին ծագումով տարան Եւրոպա, իսկ հայերին պէտք էր փնտռել մի տեղ, ու երկար որոնումներից յետոյ յանկարծ «գտան» Հայասայում:

Հիմա որ կամաց-կամաց յստականում է հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի տեղադրութեան հարցը, երբ արդէն պարզուում է, որ այդ հայրենիքը գտնուում է Հայկական լեռնաշխարհում ու Փոքր Ասիայում՝ ջնջուում է արմէնների գաղթի վարկածը իր հիմքից, եւ դրա հետ էլ վերանում՝ հայ ժողովրդին էթնիկապէս իրարից տարբեր երկու առանձին (արմէն եւ հայ) ցեղերի բաժանելու թիրիմացութիւնը, եւ այդպիսով ճշդում է Հայասայի էութեան մեկնաբանման հարցը:

Կասկած չկայ, որ հազարաւոր տարիներ առաջ կործանուած ու անյայտացած Հայասա քաղաքը չէր կարող իր անունը Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ժողովուրդներին պարտադրելու չափ յե-

ղափոխիչ ու հզոր դեր խաղացած լինել (մանաւանդ այդ մասին ոչ մի տուեալ էլ չկայ), երբ, հենց իր ժամանակներին իսկ, գոյութիւն ունէր Խորրի-Միտանեան ատլի հզոր ու մարդաշատ պետութիւնը:

Արդէն ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Խաթթուսիլ III-ի ժամանակներին խեթերը սկսել էին խեթական բնակավայրեր կառուցել (խեթական գաղութներ հաստատել) Հայաստան՝ *Խախա* քաղաքի մօտակայքում¹: Սա փաստական հիմք է տալիս ընդունելու, որ Հայաստան-Ազգի ցեղային միութիւնը արդէն այս ժամանակներում կործանուած, կազմալուծուած էր ու լրիւ նուաճուած խեթերի կողմից՝ սրանց իսկ կործանումից առաջ, այլապէս սրանք չէին կարող այդտեղ խեթական գաղութներ հաստատել: Հայաստան Խաթթուսիլ III-ի յաջորդ Թուրխալիա VI-ի (1260-1230) ժամանակներից յետոյ էլ բնաւ չի յիշուել:

Այս ժամանակներից յետոյ Ասորեստանի արքաները բազմիցս մտել են Փոքր Ասիայ, անցել են խեթերի երկրների վրայով եւ հասել են Սեւ Ծովի մատոյցները, թափանցել են Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը, բայց չգիտեն ու չեն գրում Հայաստանի կամ հայ անունով ցեղի գոյութեան մասին: Ասորեստանի արքաները մէկ առ մէկ յիշում են իրենց դէմ մարտնչած նահիբեան բազմաթիւ ցեղերի ու նրանց երկրների անունները, բայց նրանցից ոչ մէկը չէր կոչում հայ կամ Հայաստան:

Ուրարտուի արքաները Հայկական լեռնաշխարհի կարեւորագոյն մասը միացրել են իրենց պետութեանը. խեթերի Խայաշա կոչած երկրի արեւելեան շրջանները ընդգրկել են Ուրարտուի սահմաններում (Երզնկայի շրջանի Ալթըն-Թէփէն, ուր գտնուել է ուրարտական բերդ, գտնուում էր Հայաստանը). նրանց բանակները հասել են խեթերի երկիր, բայց չեն հանդիպել եւ չեն յիշում Հայաստանին: Ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ յիշում են բազմաթիւ ցեղեր, երկրներ, քաղաքներ, բայց նրանց մէջ չկայ Հայաստան կամ հայ անունով երկիր, քաղաք կամ ցեղ:

¹ Վ. Խաչատրեան, «Խայաստանիները» (ռուսերէն), «Լրաբեր», Երեւան, 1972, 8, էջ 34:

Հետևաբար արդեօք ճիշդ կը լինի՞ մտածել, որ (ինչպէս ասացինք) կազմալուծուած ու կործանուած մի ցեղային միութիւն, ու ատի ճիշդը՝ ատերուած գոյութիւնից դադարած մի քաղաք, կարողացել է իր անունը պարտադրել Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ժողովուրդներին, յատկապէս խորրո-ուրարտական-նախրեան հզօր ու բազմամարդ ցեղախմբերին:

Ի հարկէ կարելի է մտածել, որ Հայասա-Ազգի ցեղային միութեան քայքայումից յետոյ եւ խեթերի էլ որպէս հզօր պետութիւն ասպարէզից քաշուելուց յետոյ կարող էր այս շրջաններում մի այլ քաղաք դառնալ վերապրած հայասական ցեղերի նոր կենտրոն: Յետագայ երեւոյթները ցոյց են տալիս, որ հաւանաբար այդպիսին էր *Խախա* քաղաքը, որը յիշուել էր Խաթթուսիլ III-ի կողմից: Այս մտքին ենք հանգում աչքի առաջ ունենալով ուրարտական մի քանի տուեալներից զատ Խորենացու պահած հետեւեալ տեղեկութիւնը.

Խորենացին Մեծն Ներսեսի մահուան մասին գրելիս նշում է. «Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելիին Ներսես ի գաւառին Եկեղեաց, ի գեօղն՝ որ կոչի Խախ...»¹: Գծուար է չընդունել, որ Եկեղեաց գաւառի *Խախ* գիւղն ու անունը պահում են *Խախա*-ի յիշատակը: Նախ դա ցոյց է տալիս, որ այդ քաղաքը դիմացել ու գոյատեւել է, երկրորդ՝ նրա անունը արդէն բոլորովին այլ բան է թելադրում:

Խախա անունը գուցէ կրկնաւոր բառ է, արմատը՝ *Խա*: Կրկնաւոր հին բառերը յոգնակի ձեւի ծագում ունեն: Խոր անցեալում անունների յոգնակին կազմում էին անուան կրկնութեամբ: Խախա անունն էլ գուցէ յոգնակին էր *խա* հիմքի: Օրինակ՝ այդպիսիներից ունենք Խորենացու յիշած «Արմանեակի եղբայր խոռի անունից կազմուած» խորխոր (-ունի) նախարարական անուան մէջ²: Յոգնակիի իմաստ ունեն օրինակ՝ գոյնզգոյն, կաթկթիլ, զանազան եւ այլն: Հետևաբար կարելի է մտածել, որ *խախա* անուան *-խա* վերջաւորութիւնը ո՛չ թէ առաջինի կրկնութիւնն էր, այլ «-եան» նշանակող (կամ տոպոնիմական) ածանց (ինչպէս Կումմախա, Կաշմիախա, Շամուխա եւ այլն), որը այստեղ համըն-

¹ Խորենացի, Գ-լր:

² Խորենացի, Ա-ժբ:

կել է արմատ-հիմքի հետ՝ նրա հետ ունեցած նմանութեան պատճառով: Ամենայն դէպս, միեւնոյնն է, կարելի է մտածել, որ այդտեղ ապրում էր *խս* ցեղը:

Պատմագիտութեան մէջ անբացատրելի էր մնում, թէ ինչու՞ ուրարտական արքաները, որ եղել են Եկեղեաց գաւառի շրջանում, չեն յիշում խայասացիներին: Յեղային շատ միութիւններ կործանուել, կազմալուծուել են, բայց ցեղի որոշ հատուածներ գոյատեւել են: Եթէ այդ ցեղի անունը *խս* էր, ապա դա միանգամից լուծում է առեղծուածը: Արդէն այս տեսակէտով արժէք են ստանում խորխորեան արձանագրութեան մէջ Արգիշտի I-ի յիշած ^{KUR}Ha-hi-a-ū-e եւ ^{KUR}Hu-ša-ni¹, եւ Սարգուրի Բ-ի յիշած ^{KUR}Hu-ša-al-hi երկրանունները: Մանաւանդ որ այս անուններով նշուած երկիրը գտնուում էր Եկեղեաց գաւառում²: Ուստի կարելի է ընդունել, որ *խս* ժողովուրդը գոյատեւել էր եւ ճանաչում էր Ուրարտուի արքաների կողմից:

Եթէ այս այսպէս էր, ապա այս երեւոյթի լոյսի տակ կարելի է *խայասս* անուան տալ այլ մեկնութիւն: Գուցէ ածանցուած Ha-ja-sa անուան մէջ բառարմատը ոչ թէ hai կամ hai է, այլ ha. իսկ -ia-միջնավանկը եւ -ša վերջաւորութիւնը ածանցներ են. այլ խօսքով՝ -ja-ša վանկերը բաղադրեալ ածանց են: Այս կարելի է համեմատել -ja վերջածանց կրող հայասական մի քանի տեղանունների եւ անձնանունների հետ: Պրոֆ. Գ. Ջահուկեանը ընդունում է, որ հայասական Arnija (Arni-ja), Arzija (Arzi-ja), Paraja (Para-ja), Pahhuteja (Pahhute-ja) տեղանունների եւ Marija (Mari-ja) ու Annija (Anni-ja) անձնանունների -ja վերջաւորութիւնները ածանց են³:

Բացառուած չէ, որ որոշ դէպքերում -ja ածանցին յաջորդի մի երկրորդ ածանց՝ -ja-ն դարձնելով միջնածանց, կամ սրա հետ կազմի բաղադրեալ ածանց. օրինակ՝ Gašmijaha (Gašmi-ja-ha), որի բառարմատն է Gašmi-ն⁴, իսկ -ja-ha վանկերը՝ բաղադրեալ ածանց: Այսպէս էլ կարող է Ha-ja-ša անուան մէջ արմատը լինել ha,

¹ YKH, 127, I8 եւ 128, B12:

² Ն. Հարութիւնեան, «Բիաիմիլի» («ռուսերէն», Երեւան, 1970, էջ 402-408):

³ Գ. Բ. Ջահուկեան, նշուած յօդուածն ու հանդէսը., էջ 92-101:

⁴ Նոյն, էջ 103:

իսկ -ja-ša վանկերը՝ բաղադրեալ ածանց: Այս *խա* արմատը կը համապատասխանէր *Խախա* քաղաքանուան արմատին եւ այս շրջանների համար Արգիշտի I-ի յիշած ^{KUR} *Ḫahiaūe* եւ ^{KUR} *Ḫašani* եւ Սարգուրի Բ-ի յիշած ^{KUR} *Ḫušaalli* երկրանուան մէջ նստած *ha* կամ *hu* արմատին (սա յիշեցնում է պոնտոսեան խոյերին): Պիտի նաեւ նշել, որ Սարգուրի Բ-ի արձանագրութեան մէջ ^{KUR} *Ḫušaalli* երկրի արքան կոչուած էր *Խախալի* (*Խախա-նի*): Հետեւաբար անհաւանական չէ, որ այս բոլորի մէջ նստած էր *խա* ցեղանունը:

Ամենայն դէպս դժուար է ասել, որ հայերն ու հայ անունը ծագել են խեթերից առաջ կործանուած ու անյայտացած եւ դրանից յետոյ էլ բնավ չյիշուած քաղաքի անունից: Մանաւանդ որ, ինչպէս տեսանք, ճիշդ չէր հիմք չունեցող «գաղթի» տեսութեամբ հայ ժողովրդի՝ նոյն ծագումն ունեցող *արմէն* եւ *հայ* անունների մէջ էթնիկապէս իրարից տարբեր երկու ցեղախմբեր տեսնելու վարկածը, որի պատճառով հնագէտներն ու պատմաբանները շեղուեցին հայ ժողովրդի պատմութեան բնական հունից եւ ի զուր ճիգ թափեցին գտնելու, թէ արդեօք ե՞րբ, ու՞ր եւ ինչպէ՞ս են «միացել» հայ եւ արմէն ցեղախմբերը: Տեսանք, որ այդ երկու անուններն էլ ունեն նոյն ծագումը՝ կապուած լինելով հայ ժողովրդի արեւ-կրակի գերագոյն աստուած Ար կամ Արայի անուան հետ:

Ժամանակին ցոյց ենք տուել, որ հայերի *Աստուած*-ը եղել է կրակի աստուածութիւն: Եթէ հայասական Ունագ-աշտաաշ եւ Ունագ-աշտուաշ դիցանունների սեպագրութիւնները ճիշդ են տառադարձուել-ընթերցուել, ապա նրանց երկրորդ բաղադրիչ Աշտուաշ-ը ճշդօրէն համընկնում է հայկական *Աստուած* դիցանուան հետ:

Ամենայն դէպս՝ կան եւ այլ երեւոյթներ, որոնք թելադրում են ընդունել, որ Հայասա-Ազգին եղել է Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիս-արեւմուտքում կազմաւորուած նաիրեան-հայկական ցեղերի մի առանձին միութիւն-պետութիւն, ինչպիսին էր նոյն ժամանակներում Ալզին հարաւ-արեւմուտքում եւ Խուրրի-Միտաննին Հայկական լեռնաշխարհի մեծագոյն մասում ու հարաւում:

Թէ Հայասա-Ազգին եւ թէ Խուրրի-Միտաննին կազմաւորուածուեցին II հազարամեակի վերջին քառորդի սկզբներին (մ.թ.ա.) եւ դա-

դարեցին այդ անուններով որպես ռազմաքաղաքական առանձին միատր-ուժ յիշուելուց:

6. ՆԱԻՐԵԱՆՆԵՐ

Ասորաբաբելական ժամանակներին Հայկական լեռնաշխարհում գոյութիւն ունէին բազմաթիւ միատարր նահրեան ցեղեր: Նրանք գոյութիւն են ունեցել անյիշելի ժամանակներից եւ եղել են ծնունդը Հայկական լեռնաշխարհի: Նրանք իրենց լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում եւ տարբեր ժամանակներում կազմում էին ռազմաքաղաքական միութիւններ դիմադրելու համար արտաքին ոտխի ու ահեղ ուժերի ոտնձգութիւններին: Մեր ունեցած տուեալներով նրանց ընդհանուր թիւը ճշդօրէն յայտնի չէ: Միայն Ասորեստանի Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը (մօտ 1100 մ.թ.ա.) Նահրի երկրների վրայ կատարած արշաւանքի ժամանակ դիմադրութեանն է հանդիպել 23 նահրեան ցեղերի միացեալ ուժերի. նա յիշում է նաեւ նահրեան 60 այլ ցեղերի դիմադրութեան մասին Վանայ լճի շրջանում:

Նահրեան ցեղերը տարածուած էին Ծոփք-Կոմագենէից մինչեւ Ուրմիա լիճը եւ պոնտական լեռնաշղթայից մինչեւ Ասորիքի ու Ասորեստանի սահմանները հասնող ընդարձակ շրջանների վրայ:

Նահրեան ցեղերը Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարեան համայնական (մարդաբանականօրէն արմէնոիդ) հասարակութեան տոհմական գոյացութիւնների էթնիկական բիւրեղացման արդիւնք են:

Նրանք, ինչպէս ասացինք, իրենց լեռնաշխարհի հրաբխային գործունէութիւնների պայմաններում, պաշտում էին արեւին ու կրակին եւ համարում էին իրենց արեւ-կրակի աստծոյ սերունդները:

Հայ ժողովրդի հիմքում նստած են հենց այս՝ արեւ-կրակ պաշտած եւ «կրակ երկիր» կոչուած լեռներկրի բուն բնիկներն հանդիսացող նահրեան ցեղերը:

Նաիրեաններն էին կազմել *Սուբարի, Արմանի, Արմէ-Շուպրիա, Խուրրի-Միտաննի, Հայասա-Ազգի, Ալգի, Ուրուատրի, Ուրարտու եւ Ծովք-Կոմագենէ* կոչուած ցեղային ռազմա-քաղաքական միութիւնները, որոնց յետագայ ժառանգորդն էր հանդիսացել Մեծն Տիգրանի մեծ պետութիւնը, որը ընդգրկում էր նրանց բոլորի հողային տարածութիւնները:

Մենք տեսանք, որ Նարամ-Սինի ժամանակներին (III հազարամեակի վերջին քառորդում մ.թ.ա.) *Արմանին* գտնուում էր *Սուբարի* երկրում, որը խուրրիական էր: Այստեղերից չհեռացան արմէնները. այդ շրջանները II հազարամեակի վերջերին եւ I հազարամեակի I կէսին (մ.թ.ա.) Ասորեստանի եւ Ուրարտուի արքաների կողմից շարունակեցին կոչուել *Ուրմէ* կամ *Արմէ* եւ *Շուպրիա* ձեւերով: Սակայն ուշադրութիւն գրաւողը այն է, որ Խուրրի-Միտաննի եւ խեթերի հզօրութեան ժամանակներին՝ II հազարամեակի II կէսին (մ.թ.ա.), այդ շրջանները կամ այդ շրջաններում ապրող բնիկ արմէնները խեթերի կողմից *Արմանի, Ուրմէ, Արմէ* կամ նման մի անուանաձեւով յիշուելու տեղ, փոխարէնը, յիշում էին *խուրրի* անունով, կարծես արմէնները խեթերին ծանօթ էին անելի խուրրի անունով: Ահա խեթական մի նշում այս մասին.

Խեթերի արքայ Մուվատալլիի եւ Կիզուատնայի արքայ Մունաշուրայի միջեւ կնքուած դաշնագրում գրուած է. «*Այսպէս է աստուծ վեհափառ Մուվատալլի մեծ արքայ Խատտու երկրի ... նախասպէս՝ իմ պապի (Սարլել) ժամանակ Կիզուատնայի երկիրը մի մասն է եղել Խատտու երկրին: Վերջը Կիզուատնայի երկիրը զատուեց Խատտի երկրից եւ դարձաւ Խարրի (Խուրրի) երկրին: Այդ այն ժամանակ Արեգի ծառան՝ Իշուվա երկիրը թշնամութեամբ տոգորուեց Արեգիս դէմ, այն ժամանակ Արեգս արշաւեցի նրա դէմ... Իշուվայի մարդիկ խոյս տուին Արեգիս առաջից, իջան Խարրի (Խուրրի) երկիրը ...»¹: Այս արձանագրութիւնից պարզ երեւում է, որ այդ ժամանակ Խուրրի թագաւորութեան երկիրը սահմանակից էր Իշուվային, որ իշուվացիք ազատուելու համար անցել են խուրրիների երկիրը (երեւի ցեղակից էին): Ո՞ր էր Իշուվան: Սալ-*

¹ Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, «Միտաննի խարրի ժողովուրդը», ՀԽՍՀ գիտ. եւ արուեստ. ինստ. «Տեղեկագիր», թիւ 1, Երեւան, 1926 էջ 13:

մանասար Գ (860-825 մ.թ.ա.) ասում է. «*Բիտ Չամանուց (Գիարքերի շրջան) ելայ, Նամդանու, Միրխիսու երկրները կտրեցի անցայ ... իջայ Իսուա երկրի Ինգիտի երկիրը ...*»¹: Այստեղ էլ պարզ է որ ինգիտ-հանձիթը Իշուվայի մի մասն էր. Վայգներն էլ ասում է, թե Իշուվան հասնում էր Բալու²: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ խեթերի արքայի առաջից փախչող իշուվացիք անցել են Արմե-Շուպրիա, որին խեթերի արքան կոչում է խուրրիների երկիր:

Ասարխադոնի արձանագրություններում յիշատակվում են Արմե-Շուպրիայի թագաւորի ու նրա որդիների անունները, որոնք խուրրիական կերպար ունեն³: Մեր Երուանդ Ա-ի որդու անունը կոչվում էր Սաբարիս (Շաարշ)⁴, այս անունը շատ է տարածուած հայերի մէջ: Սաբարիս(ս) արդէն գալիս է Սուբարի անունից, որի մէջ հասկացում է խուրրի ժողովուրդը:

Խեթերից յետոյ այս շրջանի համար *խուրրի* անունը չի յիշում, այլ յիշում է *Ուրմէ* կամ *Արմէ* անունը: Միաժամանակ նոյն Արմե-Շուպրիայի շրջանը Ասորեստանի արքայ Աշուր-Նազիր-Պալ Ա-ի կողմից յիշում է որպէս Նաիրի երկիր. նա գրում է . «... *Կաշիարի լեռը անցայ եւ երկրորդ անգամ յինելով իջայ ներքեւ դէպի Նաիրի երկիր...*»⁵: Միանգամայն պարզ է, որ Կաշիարի լեռներից իջնելով մտած երկիրը Արմե-Շուպրիան էր: Սա փաստ է, որ խուրրի-արմէնների Շուպրիա երկիրը եղել է նոյնպէս նաիրեան ցեղերի երկիր: Արդէն մեզ յայտնի է, որ Եգիպտացիները Խուրրի Միտանիի արքային կոչել են «*իշխան Նահարինաի (Նաիրիի)*»⁶:

Հետեւաբար պիտի ընդունել, որ *Սուբարին, Արմանին, Արմե-Շուպրիան, Խուրրի-Միտանին, Հայասա-Ազգին, Ալգի-Ալգինինին, Ուրուատրին եւ Ուրարտուն* Հայկական լեռնաշխարհի բուն բնիկ-

¹ Նոյն տեղում, էջ 15:

² Նոյն տեղում, էջ 15:

³ Ա. Տիրացեան, «Հին հայկական պետութեան առաջացումը», «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1968, թիւ 4, էջ 92:

⁴ Հ. Գ. Ժամկոչեան, «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», Երեւան, 1963, էջ 126:

⁵ D. Luchenbill, նշուած գիրքը, էջ 179:

⁶ Ա. Խաչատրեան, «Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմութիւն», Երեւան, 1933, էջ 8:

ներն հանդիսացող նախրեան ցեղերի կազմած ռազմաքաղաքական միութիւններ էին:

Մենք տեսնում ենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի գլխաւոր մասի հայկական մեծ պետութեան կողքին հիւսիս-արեւմուտքում եւ հարաւ-արեւմուտքում երկու առանձին եւ աւելի փոքր ու ցեղակից պետութիւնների գոյութեան դրուածքը հաստատուն է մնում կամ կրկնուած է երեսում նախրեան ցեղերի միութեան ռազմաքաղաքական վերելքի ու հզօրութեան մեզ յայտնի երեք տարբեր ժամանակաշրջաններում: Դրանք են՝

1. Մ.թ.ա. II հազարամեակի երկրորդ կեսին, ինչպէս նշեցինք, Հայկական լեռնաշխարհում եւ նրա հարաւում նախրեան ցեղերի կազմակերպուած *Խորրի-Միտանեան* մեծ եւ հզօր պետութեան կողքին կային Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիս-արեւմտեան շրջանում *Հայասա-Ազգին*, իսկ հարաւ-արեւմտեան շրջանում՝ *Ալզին*:

2. Նոյն երեւոյթը տեսնում ենք երկրորդ անգամ մ.թ.ա. I հազարամեակի առաջին կեսին, երբ նախրեան ցեղերի կազմակերպած *Ուրարտական* հզօր պետութեան կողքին Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիս-արեւմուտքում (Հայասա-Ազգիի տեղում) գոյութիւն ունէին *Խախիան ու Խալիդուն* (խա-լի «խա-եր», խա-լի-դու «խա-երի-երկիր»), իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ *Ալզի-Ադճնիքի* շրջանում՝ *Արմէ-Շապրիան*:

3. Նոյն երեւոյթը վերականգնում է երրորդ անգամ հեթանոսութեան վերջին դարերում, երբ Հայկական լեռնաշխարհի մեծագոյն մասում վերականգնուած Մեծ Հայքի հայկական (Արտաշէսեան) մեծ պետութեան կողքին, նորից հիւսիս-արեւմուտքում, նախկին Հայասայի կողմերում, տեսնում ենք *Փոքր Հայքի* հայկական պետութիւնը եւ հարաւ-արեւմուտքում՝ *Ալզիի* շրջաններում՝ *Ծովքի* հայկական թագաւորութիւնը:

Այս երեւոյթը ինքնին, անկախ այլ փաստերից, խօսում է այն մասին, որ մ.թ.ա. II եւ I հազարամեակներին տեղի չեն ունեցել էական փոփոխութիւններ Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերի էթնօքաղաքական ընդհանուր դրուածքում եւ տարածական ու քաղաքական փոխհարաբերութիւններում, մի բան, որը հերքում

է էթնիկական նոր-եկուր, տարրափոխիչ ու յեղափոխիչ հեղեղի վարկածը:

Երկրի հիմնական հին տեղանուններն էլ մեծամասնութեամբ պահպանուել են, չեն մոռացուել. նրանց տեղը ուրիշները չեն բռնել, կամ նրանց տեղում նրանց անունները մոռացնել տուող նորերը չեն առաջացել: Մ.թ.ա. III հազարամեակի Արմանին, II հազարամեակի Արիմէն, I հազարամեակի Արմէ-Ուրմէն գոյատեւել են Արմինա-Արմենի անուան մէջ: Նոյնն են մնացել Ալզի-Ալզինի-նի-Ադանիքը, Էնզիտ-Հանձիքը, Ծուպանի-Ծոփքը, Խանիզալբատ (Խանիռաբատ)-Խարբերդ (Խարբուտը) (?), Մելիդու-Մալաթիան, Ուրիա-Ուրֆան, Ուրարատու-Արարատը, Ուրաշտու-Ըռշտունին, Արծունիունի-Արծրունին, Բիաինա-Վանը, Էրեբունի-Երեւանը, Դայաէնի-Տայքը, Տարիունի-Դարոյնքը, Կումմախա-Կամախը, Ալզինի-Երիզա-Էրզինջանը, Իդիզլա¹-Տիգրիսը, Բուրանուն¹-Պուրատտու-Եփրատը, Արզանիա-Արածանին, Ախուրիանի-Ախուրեանը, Ծուինիա-Սեւանը եւ այլն, եւ այլն:

Հայկական լեռնաշխարհը եղել է նախրեան ցեղերի ծագման, աճի ու ճիւղաւորման օրրանը: Այս «կրակի երկրի» նախրեան-խուրրիական-հայկական ցեղերը անյիշելի ժամանակներից, բազմահազար տարիներով, եղել են ու մնացել են երկրի բուն ու հիմնական բնիկ տարրը: Նրանց տեղը բռնող չի եղել, նրանց մօտ եկողները ձուլուել են: Նախրեան ցեղերը մերթ միութիւններ կազմելով ու հզօրանալով, մերթ կազմալուծուելով ու տկարանալով՝ շարունակել են գոյատեւել մինչեւ հեթանոսութեան վերջին դարերը, իսկ յետոյ էլ նրանց գլխաւորների շուրջ խմբաւորուելով՝ շարունակել են ապրել հայ Արտաշէսեանների ու Արշակունիների ժամանակներին որպէս առանձին նախարարութիւններ իրենց ինքնուրոյն երկրներով ու բարբառներով հանդերձ՝ շատեր պահպանելով իրենց անունների խուրրի-ուրարտական -նի կամ -ունի վերջաւորութիւնները՝ ինչպէս Ռշտունի, Արծրունի, Ապահունի եւ այլն:

Պիտի նշել, որ նախրեան ցեղերի կրօնա-մշակութային միասնութիւնն ու արտաքին վտանգի դէմ միաւորուելու աստակ լեռնցիի

¹ S. N. Kramer, "The Sumerians", Chicago, 1963, p. 40:

ռազմական կենսունակությունն էր, որ հազարամեակների ընթացքում պահպանեց երկրի ծնունդ եղող մարդաբանական արմենոիդ կերպարանքը եւ էթնիկական նահրեան տարրի հարազատութիւնը:

Այդ տարրի լեռնականի կենսունակութեան հզօրութիւնն էր, որ պատուար հանդիսացաւ՝ ինչպէս հարաւի տափաստանների սեմական աշխարհի՝ ասուրաբաբելական-արամեական անգուսպ հեղեղի դէմ, այնպէս էլ արեւմուտքի խեթական ու Փոքր Ասիական հզօր ուժերի եւ հիւսիսի կովկասեան հորդանների դէմ: Արգիլեց ու խանգարեց նրանց՝ չթողնելով, որ զանգուածօրէն տարածուեն ու հաստատուեն Հայկական լեռնաշխարհում ու այն իրացնեն ու սեփականացնեն: Արեւելքի սկիւթական ու իրանական ճնշումներին էլ կասեցրին Ուրմիա լճի շրջանում: Այդ օտար տարրերի այն հատուածները, որոնք կարողացան թափանցել ու տեղաւորուել Հայկական լեռնաշխարհում՝ հալուեցին ու ձուլուեցին «կրակի երկրի» նահրեան քուրայում:

Ներկայ հայ ժողովուրդը իր ծագումով, իր մարդաբանական կերպարանքով, իր հոգեւոր մշակոյթի առանձնայատկութիւններով բնիկ ու հարազատ սերունդն է նահրեան այդ «կրակի երկրի» ցեղերի:

Հայ ժողովուրդը Առաջաւոր Ասիայում դեռ վերապրող ամենահին ժողովուրդներից մէկն է, որի անցեալի պատմութիւնը, կապուած իր մայր երկրի հետ, թափանցում է 7 հազար տարիների խորութեան: Հայերէնը կրող ժողովուրդը իր ծագման օրերից ի վեր գտնուում է հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքում, որի կենտրոնը, մեծ հաւանականութեամբ, եղել են Վանայ լճի շուրջ գտնուող *Ար* կոչուած երկրները՝ տարածուելով մինչեւ *Արգեոս* (Էրճիաս) լեռան շրջանները եւ Ալիս գետի աւազանը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

*ՀԱՅԿ ԵՒ ԲԵԼ
ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ*

Հայկի եւ Բեյի պատմութիւնը պատմական հիմք ունեցող ժողովրդական այն գրոյցներից է, որոնք կազմում են ժողովուրդների ինքնագիտակցութեան բիրտղացման հետ մէկտեղ: Դրանք, մեծ մասամբ, իրենց ժամանակի պատմագրութեան ոճով կազմուած, դիցաբանական ձեւ ստացած, գրաւոր կամ ասանդական յիշողութիւններ են տեղաբնիկ ցեղերի կողմից արտաքին ահեղ թշնամիների ոտնձգութիւնների դէմ, իրենց որպէս ժողովուրդ կազմաւորման ժամանակաշրջանում, կատարած հերոսական դիմադրութիւնների:

Հայկի եւ Բեյի գրոյցի հիմքում ընկած դէպքերը տեղի են ունեցել ասորաբաբելական ժամանակաշրջանում, երբ արքադական պետութիւնը սկսել էր իր ազդեցիկ դիրքերը զիջել հզորացող Ասորեստանին: Դա այն ժամանակներին էր, երբ նոր էր անկում կրել Խուրրի-Միտաննին, եւ այն կազմած ու յետոյ կազմալուծուած նախրեան ցեղերի բազայի վրայ սաղմնաւորում էր ուրարտական պետութիւնը:

Հայկական լեռնաշխարհի նախրեան-խուրրիական ցեղերը III եւ II հազարամեակներին (մ.թ.ա.) տարածուել էին հարաւ` ընդգրկելով Ասորեստանը, Ասորիքն ու Քանաանը: «Լագաշի Էաննադում արքայի ժամանակներից, III հազարամեակի I դարում, Միջագետքի հիւսիսը ճանաչում էր Սուբարի անուան տակ: Այս շրջանն ընդգրկում էր Միտաննի տերիտորիաները, այսինքն` այն երկիրը, որ գտնուում էր Չագրոսի եւ Եփրատի միջեւ ... Նարամ-Սինը տիտղոսագրում էր «Յաղթողը Սուբարուի մինչեւ անտառը մայրիների»¹: Գիտութիւնը արդէն պարզել է, որ աշխարհագրականօրէն Սուբարտու կոչուած երկրի ժողովուրդը եղել են խուրրիները:

Որոշ գիտնականներ գտնում են, որ Տուշրատտայի ժամանակ Խուրրի-Միտանեան պետութիւնը տարածում էր արեւելքից արեւմուտք` Նինուէից, Չագրոսից եւ Ուրմիայի լճից մինչեւ Կա-

¹ Dr. G. Contenau, "La Civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni", Paris, 1948, p. 58-59:

պաղովկիայ, իսկ հիւսիս-հարաւ՝ Պոնտոսից մինչեւ Պաղեստին ու Բաբելոն¹:

Խուրրի-Միտաննին II հազարամեակի կէսերին (մ.թ.ա.) Առաջաւոր Ասիայում փայլեց որպէս հզօր պետութիւն եւ խնամիական կապերի մէջ մտաւ Եգիպտոսի փարաւոնների հետ: Ապա, Արտատամա I-ից յետոյ (մօտ 1435-1410 մ.թ.ա.), մրցակից խեթերի դաւադիր սադրանքներով առաջացած դինաստիական ներքին երկպարակութիւնների պատճառով՝ բաժանուեց երկուսի՝ արեւելեան ու արեւմտեան մասերի, թէւ երկուսի էլ ժողովուրդը խուրրիներ էին: Բաժանուած ու տկարացած Խուրրի-Միտաննին սկսեց քայքայուել եւ 13-րդ դարի Բ կէսին (մ. թ. ա.) կործանուեց խեթերի ու հզօրացած Ասորեստանի հարուածների տակ եւ հանդիպելով XIII դարի սկզբներից Քանաանն ու Սիրիան ողողած սեմիտական (յետոյ արամեական կոչուած) գաղթալիքի աւերիչ հեղեղին:

Այս ժամանակներին էր, որ քայքայուած ու կործանուած Խուրրի-Միտաննեան պետութեան իշխող ժողովրդի մնացորդները, խուրրիների հարաւային հատուածները, սկսել էին ետ քաշուել իրենց հարաւային դիրքերից՝ Ասորեստանի, Քանաանի եւ մինչեւ Բաբելոնի մատոյցները հասնող շրջանների տափաստանային տարածութիւններից դէպի հիւսիս: Արեւելեան թերը *Առասիայի (Քերքուք)*, *Նուզիի ու Աշշուրի* կողմերից շարժուել է Տիգրիս ուղղութեամբ դէպի վեր, իսկ արեւմտեան թերը *Ուզարիտի, Համայի ու Մարիի* կողմերից Օրոնտեսի, Եփրատի ու Խաբուրի ուղղութեամբ դէպի հիւսիս: Նրանք տեղաւորուել են սեմիտական հարաւը հիւսիսից եզերող լեռնագոտիում՝ իրենց ցեղակիցների մօտ՝ Խուրրի-հայական հարազատ երկրի հարաւային շրջանները հանդիսացող *Մուսասիրի (Մատինենէի)*, *Ուրուատրիի (Կորդուքի)*, *Կադմուխիի, Ալզիի (Աղճնիքի)*, *Կոմագենէի* ու հարեւան լեռներկրի շրջաններում: Արեւելեան թերի ետ քաշուած մնացորդները կենտրոն հաստատեցին *Ուրուատրիի* լեռներում (Խորենացու յիշած *Արարատում*), իսկ արեւմտեան թերը բաւական երկար գոյատեւեց՝

¹ Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, «Միտաննի-Խարրի ժողովուրդը», ՀԽՍՀ Գիտ. եւ Արուեստ. ինստ. «Տեղեկագիր», Երեւան, 1926, նո. 1, էջ 8 եւ 23:

կազմելով տոկուն միութիւն հայկական Միջագետքի արեւմտեան շրջաններում՝ *Խանի-Գայրատում*¹, յետոյ *Արմէ-Շուպրիայում ու Ճուպանի-Ճոփքում*՝ մերթ մտնելով խեթական դաշնակցութեան մէջ:

Նաիրեան-Խուրրիական արեւելեան թեւի ցեղերը կարողացան Ուրուատրիի շուրջ կազմել Ասորեստանին դիմադրող մի յիշատակելի միութիւն՝ որպէս սաղմնատրումը յետագայ ուրարտական հզօր պետութեան: Այսուհանդերձ ուրուատրիական այս մութեան մէջ մտնող նաիրեան ցեղերը, գտնուելով հարաւի սեմիտական ոսխ ուժերի ոտնձգութիւնների շառաւիղի մէջ, մերթ միանալով, մերթ կազմալուծուելով, չկարողացան ստեղծել օրեցօր հզօրացող Ասորեստանի հետ հաւասարակշռուող ուժ: Թէեւ նրանք կարողանում էին բաւական ուժ հաւաքել ու գոյութեան համար պայքարել, բայց չկարողացան ստեղծել կազմակերպուած ու կենտրոնացուած ուժեղ միապետութիւն, պատմութեան մէջ չգրուեցին ինքնուրոյն տեղ (գրանցուած հետք չթողեցին) եւ խուսափելու համար Ասորեստանի տեսական ոտնձգութիւններից եւ թշնամական տեսական շփումներից ու ճնշումներից, ստիպուեցին դիմադրութեան իրենց կորիզը (միութեան կենտրոնը) հեռացնել նրանց անմիջական սպառնալիքի տակ գտնուող այս շրջաններից՝ մի անգամ էլ շարժուելով վեր, դէպի էլ աւելի հիւսիս, կենտրոն հաստատուելով *Վանայ ծովի շրջանում ու Հարքում*:

Այստեղ է, որ նաիրեան ցեղերը IX դարի Ա քառորդում (մ.թ.ա.) արդէն կազմել էին կենտրոնացուած մեծ ու հզօր միութիւն: Եւ ասորեստանեան սեպագիր յիշատակարաններից իմանում ենք, որ Արամէի ժամանակ Ուրարտուն դարձել էր Ասորեստանին անհանգստացնող ուժ:

Թէեւ Ասորեստանի բանակները տարբեր ժամանակներում կարողացան երկու-երեք անգամ թափանցել մինչեւ Ուրարտուի կենտրոնը եւ ւաւերածութիւններ գործել, բայց չկարողացան իրենց ենթարկել ու ընկճել Ուրարտուին: Ուրարտուն շարունակեց աճել եւ Մենուայի ժամանակ դարձաւ Ասորեստանին հաւասարուող

¹ Ա. Խաչատրեան, «Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմութիւն», էջ 7:

ուժ՝ տարածուելով արեւելք մինչեւ Արարատի (Մասիսների) մատույցները: Իսկ Արգիշտի Ա-ի ժամանակ Ուրարտուն գերագանցեց Ասորեստանին՝ նրա բանակների դէմ տանելով կարեւոր յաղթանակներ: Արգիշտի Ա-ը իր իշխանութեան տակ առաւ Արարատեան դաշտը, կառուցեց Արգիշտիխիմիլին (Արմախիրը) եւ Ուրարտուին միացրեց Սեւանայ լճի շրջանն (Գեղարքունիքը) ու Սիւնիքը:

Ահա հենց այս շարժումների, դէպքերի ու ծաւալումների գրաւոր ու ժողովրդական յիշողութիւններն է հանդիսանում՝ քաղդէական մի հին մատեանում պահպանուելով եւ միաժամանակ սերնդից-սերունդ անաղարտ ամանդուելով Մար-Աբային եւ սրանից էլ Խորենացուն ու Անանունին հասած՝ Հայկի ու Բելի գրոյցը¹:

Պետք չէ անհիմն ու անիրական առասպել համարել երեւոյթը, որ հակառակորդ երկու կողմերի գործողութիւնները գրոյցում կատարում են նրանց աստուածների՝ Հայկի ու Բելի անուան տակ՝ մի կողմից հայերի աստուած Հայկի ու միւս կողմից սեմական աշխարհի (Բաբելոնի) աստուած Բելի անունով: Մեկազիր արձանագրութիւններից տեղեկանում ենք, որ հին ժամանակներում պատերազմները մղում էին կռուող կողմերի աստուածների համար եւ աստուածների կողմից: Օրինակ՝ Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը գրում է. «...Որ ես պէտք է քայլեմ հռչակուած հզօրութեամբ Աշուրի՝ իմ տիրոջ, Հարիա երկրի եւ Բաբելոնի լայնասփիւռ զօրքերի դէմ բարձր բլուրների (վրայով), որտեղ ոչ մի թագաւոր չէր մտել, Աշուրը՝ իմ տէրը հրամայեց»: Ահա եւ Իշպուիմիլի ու Մենուայի (Խարակոնիսեան) արձանագրութիւնից մի հատուած. «Խալդին դուրս եկաւ (արշաւի) իր զէնքով: Նա յաղթեց Սեիշտայ քաղաքը, յաղթեց Բարշուայ երկիրը. Խալդին հզօր է, զէնքը Խալդիի՝ հզօր...»:

¹ Հայագիտութիւնը, առանց կոնկրետացնելու, ակնարկում է, որ Հայկի ու Արամի առասպելը ժողովրդական յիշողութիւններ են ուրարտական ժամանակների դէպքերի: Տես օրինակ՝ «Հայ ժող. պատմութիւն», Երեւան, 1975, էջ 67: Մ. Աբեղեան. «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», Երեւան, 1944, էջ 23: Մ. Սկրեան, «Հայ հին գրականութեան պատմութիւն», Երեւան, 1976, էջ 49-60:

Ինչպէս պարզ երեւում է՝ Ուրարտուի կողմից պատերազմ մղողը Խալդին է: Արդէն զրոյցը ինքը բացայայտում է այս իրողութիւնը: Գ. Սրուանձտեանցի գրանցած՝ Բելի զրոյցում ասում է. «...հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռքով սպաններ է զԲել.....»¹: Ուստի բնական է, որ զրոյցում պատերազմի ղեկավարը պիտի լինէր՝ սեմիտների կողմից Բելը, իսկ հայերի կողմից՝ (անձնատրուած) Հայկ աստուածը, որը ի հարկէ այստեղ Խալդին էր:

Խուրրի-Միտաննիի կործանումից յետոյ՝ հարաւում վերապրած խուրրիների որոշ հատուածների դէպի հիւսիս շարժուելու եւ Ուրուատրիի (Արարադ երկրի), Կադմուխիի (Կադմուսի տան) ու մօտակայ լեռնային շրջաններում իրենց ցեղակիցների հետ ամրանալու մասին աւանդութիւնը պահել է հետեւեալը.

«Զանգի անդ մոլեզնեալ այր իւրաքանչիւր սուր ի կողմ ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տիրել ի վերայ միմեանց, ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդուվք իւրուվք եւ դստերօք եւ որդւոց որդուվք, արամբք զօրատրօք՝ թուով իբրեւ երեքհարեր, եւ այլուվք ընդոծնօք եւ եկօք յարեցելուվք ի նա, եւ բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին, զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, եւ տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս»²:

Ասորական սեպագիր արձանագրութիւններից տեղեկանում ենք, որ ուրուատրիական (Արարադ երկրի) այս միութեան դէմ սապատակել են հզօրացած Ասորեստանի Սալմանասար Ա-ը (XIII դարի Ա կէս մ.թ.ա.), Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը (1100 մ.թ.ա.), Աշուր-Բել-Կալան (1077-1060 մ.թ.ա.), Ադադ-Նիրարի Բ-ը (911-890 մ.թ.ա.) եւ այլ արքաներ: Այս ժամանակներին, կամ քիչ յետոյ (Ասորես-

¹ Գ. Սրուանձտեանց, «Գրոց ու բրոց», Պոլիս, 1919, էջ 31-32:

² Մովսէսի Խորենացոյ, «Պատմութիւն հայոց», ի Վենետիկ, 1881, Ա-Ժ: Այս եւ յաջորդ ընդգծումները մերն են:

տանի այս ոսնձգութիւններէից մղուած), Հայկը իր մի խումբ մարդկանցով Ուրուատրիից (Արարադի երկրից) եւ շրջակայ երկրներից դէպի հիւսիս հեռանալու՝ դէպի Հարք շարժուելու եւ այդ շրջանում կենտրոն (ցեղերի միութեան կենտրոն) հաստատելու մասին պահուած է հետեւեալը.

«Եւ ինքն խաղայ, ասէ (Մար Աբաս), այլով աղիսին ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ, գայ բնակէ ի բարձրավանդակ դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք ...: Շինէ եւ գիւղ մի եւ անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշի եւ աստանօր պատմութիւնս. ի հարատյ կողմանէ դաշտիս այտորիկ առ երկայնանստիւ միով լեռամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդել դիւցազինն: Արդարացուցանէ եւ այս զասեցեալ զրոյցս անգիրս»¹:

Ուզում ենք ուշադրութիւն հրաւիրել զրոյցի արտայայտման հեթանոսական-դիցաբանական իւրայատուկ ձեւին պատկանող հետեւեալ կարեւոր կէտի շուրջ. այնտեղ ուր Հայկն է (երկրի աստուածն է) տեղաւորում կամ տուն շինում, (նշանակում է) այնտեղ էլ պետութեան (ցեղային միութեան) կենտրոնն է հաստատում: Երբ Հայկը իր աղիտով հեռանում է մի տեղից եւ այլ տեղ է հաստատում կամ իր համար գիւղ կամ տուն շինում, նշանակում է պետութեան կենտրոնն է շարժում ու հաստատում նոր տեղում: Իսկ երբ նրա որդիներից մէկն է գնում կամ շարժում իր մարդկանցով՝ դա արդէն պիտի համարել արշաւ կամ ծաւալում: Մենք տեսանք, որ Հայկը, իր մարդկանցով, հարաւից գալով Արարադ երկիր (Ուրուատրի)՝ բնակութիւն է հաստատում լեռան ստորոտում: Սա Խուրրի-Միտանիի կործանումից յետոյ կազմաւորուած Ուրուատրիական միութիւնն էր, որը տեւեց մինչեւ Հայկի (ոչ թէ տեղի ամբողջ բնակիչների) այստեղից շարժուելը դէպի Հարք, ուր հաստատում, գիւղ շինում եւ իր անունով Հայկաշէն է կոչում. իսկ այս վերջինը արդէն Ուրարտական պետութեան նոր կենտրոնի հիմնադրումն էր Վանայ լճի շուրջ ու Հարքում: Եւ մեզ յայտնի է, որ Արամէի մայրաքաղաք Արգասկուն գտնում էր հենց Հարքում:

¹ Խորենացի, Ա-Ժ

Մեր ուշադրութիւնն է գրաւում նաեւ հետեւեալը. Հայկը դէպի Հարք շարժուելու առիթով Կաղմոսին տալիս է Արարադում իր շինած տան ժառանգութիւնը: Սա կարող է նշանակել, որ Ուրարտուի կենտրոնը հաստատելով Վանայ լճի շուրջ՝ Ուրուատրիական դիմադրութեան կենտրոնի դերն անցնում է Կաղմուխիին: Եւ յիրաւի, Ասորեստանի արքաները, այս ժամանակաշրջանում, ընդհարում են աւելի Կաղմուխիի հետ, եւ Ուրուատրի անունը էլ չի յիշում:

Ուրարտական պետութեան կազմաւորման սկզբնական շրջանում Ասորեստանի արքաները յաճախ շարունակում էին ասպատակել Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջանները (Մուսասիր, Խաբիսի, Կաղմուխի, Ալզի եւ այլն): Ի հարկէ այսպիսի դէպքում, բնականաբար, այս շրջանների ղեկավարները տեղեկանալով աստուրական արինարբու ու կողոպտիչ արքայի մօտենալու մասին՝ պիտի շտապէին ուրարտական արքայի օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրել: Ուրարտուն էլ մերթ կարողանում էր հասնել օգնութեան, բայց ոչ միշտ, որովհետեւ ինքն էլ տակաւին ենթակայ էր Ասորեստանի ռազմասէր եւ ընչաքաղց արքաների ներթափանցմանը:

Սակայն երբ Ուարտուն հզօրացաւ՝ կարողացաւ իր ակտիւ պաշտպանութեան տակ առնել այդ հարազատ շրջանների ցեղակից ժողովուրդներին: Մանաւանդ որ Ուրարտական իշխող հարստութիւնը կրօնապէս կապուած էր Մուսասիրի Խալդեան տաճարի հետ, որը գոյութիւն ունեցած պիտի լինի դեռ այն ժամանակներից, երբ նրանց նախնիները գտնում էին Ուրուատրիական միութեան մէջ, ուր Հայկը տուն շինեց իր համար: Այս մասին գրոյցն ասում է.

«...Ապա գօրաժողով լինի ի վերայ նորա տիտանեանն Բել՝ ամբոխի հետեւակ գօրաց, գայ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ ի տունն Կաղմեայ. փախստական լինի Կաղմոս առ Հայկ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ, գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բել յաւերժիւք քաջօք, եւ երկայնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ

լինելն նորա ի տուն իմ, փախեալ, եւ գամ աւասիկ տազնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց եա»¹:

Ռազմասէր Ասորեստանին չէր գոհացնում հիւսիսի լեռնային մերձ (վերոյիշեալ) շրջանների կողոպտումը եւ յաճախ համարձակում էր անգամ թափանցել Ուրարտուի կենտրոն եւ արեւածուքիւններ անել: Այդպէս արել են Սալմանասար Գ-ը (859-824 մ.թ.ա.), Թիգլաթ-Պալասար Գ-ը եւ Սարգոն Բ-ը (722-705 մ.թ.ա.): Սակայն Ասորեստանը Ուրարտուի հզօրութեան ժամանակ՝ յատկապէս Մենուայի, Արգիշտի Ա-ի եւ անգամ Սարդուրի Բ-ի ժամանակներին չէր համարձակում դիպչել Ուրարտուին եւ անգամ պարտուել էր հզօր Արգիշտի Ա-ից եւ իջել էր Ուրարտուի համեմատութեամբ երկրորդական դիրքի:

«Իսկ Բելն յանդուզն եւ անճոռնի գօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառ ի վայր հեղեալ, փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ եւ ի մարմին վստահացեալ արանց գօրատրաց: Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջազանգուրն եւ խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ գորդիս իւր եւ զթռռունս, արս քաջս եւ աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուագունս, եւ զայլս եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զգօրս իւր, ասէ ցնոսա. Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպել ջանասցոյք տեղոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն Բել. զի կամ մեռցոյք, եւ աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ. ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիցոյք յաղթութիւն ստացեալք»²:

Ինչպէս պարզ երեւում է այս յիշատակութիւնից՝ երբ Հայկը տեղեկանում է Բելի իր դէմ սկսած արշաւի մասին՝ բանակ է ժողովում ձուկ պարունակող աղի ծովակի (Վանայ ծովի) ափի մօտ՝ Ուրարտուի կենտրոնում եւ քաջալերում է նրանց ու բացատրում Բելի դէմ նրանց մղելիք պատերազմի կենսական (լինել եւ չլինելու) նշանակութիւնը: Ապա ճիշդ յիշողութիւն եղող այս պատմական վկայութիւնից հասկացում է, որ կողմերի ընդհարումները ոչ մէկին

¹ Խորենացի, Ա-Ժա:

² Խորենացի, նոյն տեղում:

որոշիչ (մէկը միսին ջնջող) յաղթութիւն չի տուել եւ ելքը մնացել է անորոշ: Ահա գրոյցի խօսքերը այս մասին.

«Եվ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս, ահագին դողդիւն ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն, եւ ահս պակուցանողս տարագուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. եւ մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Չայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան՝ զարհուրեցաւ, եւ ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ»:

Արիւնարբու Ասորեստանը ձգտում էր իր շուրջ գտնուող երկրներին ենթարկել իրեն կամ կործանել: Բայց Ուրարտուն կարողացաւ հայկական հարուստ լեռնաշխարհի նկատմամբ Ասորեստանի նուաճողական ձգտումները չեզոքացնել: Որով նրա լիակատար անկախութիւն ու հզօրութիւն ձեռք բերելը, հենց Ասորեստանի աչքի առաջ կատարած ռազմական յաղթական արշաւանքներն ու ծաւալումները եւ մերթ աստուրական ուժերին յաղթելը եւ նրան (Արգիշտի Ա-ի ժամանակ) երկրորդական դիրքի իջեցնելը պիտի ի հարկէ համարուէին Խալդի-Հայկի յաղթանակը Բելի (Ասորեստանի) դէմ: Ահա Բելի (Ասորեստանի) դէմ Խալդի-Հայկի յաղթանակի մասին սեպագրական (ուրարտական) մի ուղղակի կոնկրետ վկայութիւն.

^DHaldini uštabi masinie ^{Giš}sūrie karuni ^{KUR}Aššur ^{LU}huradie.¹

«Խալդին դուրս եկաւ (արշաւի) իր զէնքով, յաղթեց ասորեստանեան ճակատամարտում»:

Ինչպէս պարզ երեւում է այս վկայութիւնից, Ուրարտուն մի ժամանակ (Արգիշտի I-ի օրերին) Ասորեստանի դէմ հասել է յաղթանակի, ինչպէս Հայկը ճակատամարտում յաղթում է Բելին: Այստեղ կարելի էր նաեւ այն է (այս արձանագրութեան մէջ էլ պարզ տեսնում ենք), որ Ասորեստանին յաղթողը Խալդի աստուածն է իր զէնքով: Սա միանգամայն հաստատում է, թէ մեր գրոյցի դիցաբանական ոճը (որ յաղթողը Հայկն է) իր ժամանակի՝ հեթանոսական

¹ Ուրարտական արձանագրութեան այս հատուածը բերում ենք Արգիշտի Ա-ի արձանագրութիւնից. տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, YKN (ռուսերէն), էջ 218:

հաւատքի հետ կապուած պատմագրութեան ընդունուած ոճն էր, եւ միաժամանակ աներկբայօրէն ապացուցում է, որ *Հայկը Խայկ-դին* է:

Այնուհետեւ գրոյցը խօսում է այն մասին, որ Հայկի որդիներ Խոռն ու Մանաւազը մնում են Հարքում: Խոռը (եւ Հարքի Խորխորունիները), որ մեր կարծիքով պահում է Խուրրի անուան յիշատակը, բազմանում է հիւսիսում (վերեւի Դայաէնի-Տայքը արդէն խուրրիական էր), իսկ Մանաւազը (Հարքում Մանազկերտի տէրը), որը երեւի Ուրարտուի մեծ արքայ Մենուան է, ժառանգում է Հարքը: Ահա գրոյցի խօսքերը այս մասին.

«Իսկ նորա (Արամանեակ) թողեալ երկուս յեղբարց իւրոց զխոռ եւ զՄանաւազ՝ ամենայն աղիսիւն իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, եւ գորդի Մանաւազայ զԲագ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք»:

Իսկ Մենուայի ու Արգիշտի Ա-ի ժամանակներին Ուրարտուն արդէն տարածուած էր Արաքսի հոսանքով դէպի արեւելք՝ ընդգրկելով Շիրակի դաշտն ու Արագած լեռը: Ավանդութիւնն այս մասին պահել է հետեւեալը.

«Իսկ Արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն, խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, եւ երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց, գետոց կարկաչասահից յարեւմտից ընդ մէջ անցանելով... : Այլ հարաւայինն արեգակնածեմ լեռան՝ սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ ի յերկրէ բուսեալ, երեքօրէի, որպէս ասաց ոմն ի մերոց, քաջագօտնոյ առն շրջապատեալ ճանապարհաւ...: Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամենակայ, շինէ զմասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, եւ գոտն լեռինն ի նոյն կողմանէ, եւ զլեռանն՝ անուանէ յանգագոյն յիւր անունն Արագած, եւ զկալուածսն՝ Ոտն Արագածու»¹:

Մեզ յայտնի է, որ այնուհետեւ Արգիշտի Ա-ը գրաւելով Արարատեան դաշտը՝ Արաքսի ափին կառուցում է քաղաք եւ իր անունով կոչում է Արգիշտիխիւնիլի (Արմաւիր): Աւանդութիւնն այս մասին ասում է.

¹ Խորենացի, Ա-ժը:

«Այս Արմենակ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմայիս. եւ յետոյ կեցեալ ամս շատ, մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արմայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, եւ անուանէ զնա յիւր անունն Արմաիիր...»:

Արգիշտիիսինիլին (Արմաիիրը) կառուցած արքայ Արգիշտի Ա-ը, ինչպէս տեսնում ենք, զրոյցում երեւում է Արմայիս (Արամայիս) անունով, որն իր կառուցած քաղաքը իր անունով կոչում է Արմաիիր (Արմայիսի՝ Արգիշտիին լինելուն մասին մանրամասնօրէն կը խօսուի յաջորդ գլխում):

Ուրարտական արձանագրութիւններից գիտենք, որ Արգիշտի Ա-ը եւ նրա յաջորդները շարունակեցին իրենց նուաճումները դէպի արեւելք ու հիւսիս-արեւելք եւ Ուրարտուին միացուեցին Ուեդուրի-էթիունիի Ֆեդերացիայի երկրները (Կոտայքն ու շրջակայ երկրները), Գեղարքունի լեռներկիրը, ինչպէս եւ Սեւանայ լճի ու Սիւնիքի շրջանները: Այս ծաւալումները նոյնպէս իրենց ճշգրիտ արտայայտութիւնն են գտել զրոյցում, ուր յիշատակութիւններ են պահպանուած, որ Հայկի սերունդները այնուիտեւ ծաւալուեցին դէպի Գեղամայ ծովն ու լեռները, շենացրին Գեղարքունի¹ եւ իւրացրին Սիւնիքը: Ահա այս յիշատակութիւնները:

«Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմա յԱրմաիիր. եւ թողեալ զՀարմա յԱրմաիիր՝ հանդերձ որդուլք բնակել, եւ ինքն զնաց զմեւ լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակիին, եւ թողու անդ բնակիչս. եւ յիւր անուն եւ սա զլեառն անուանէ Գեղ, եւ զլէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի եւ ծովն: Աստ ծնաւ գորդի իւր զՄիսակ, զայր սէգ եւ անձնեայ, բարեզեղ, կորովաբան ու զեղեցկաղեղն: Սմա զմեծ մասն յընչից իւրոյ տուեալ, եւ ծառայս՝ անձինս բազումս, սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արեւելս մինչեւ ցդաշտ մի, ուր գետն Երասիս հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխունաձիզս եւ նեղս, ահագին դրնդրնչմամբ իջանէ ի դաշտ: Աստ բնա-

¹Մ.Գ.Պետրոսեանը Գեղարքունին նոյնացնում է Ուրարտական ժամանակների Uelikuni անուան հետ. տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդէս», Երեւան, 1976, նո. 1, էջ 189: Հաւանաբար ucirda ցեղանունն էլ տուել է Գեարդ - Գեղարդ:

կեալ Միսակ, լնու շինութեամբ զասհման բնակութեան իւրոյ. եւ զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Միւնիք...»¹:

Այսպիսով պարզ տեսնում ենք, որ Հայկի ու Բելի զրոյցը, սկզբից մինչեւ այստեղ, ասանդական (հասանաբար պատմական գրաւոր ճշգրիտ տուեալներից ազդուած) յիշողութիւններ է պահում հայ ժողովրդի կեանքի վաղ շրջանում (Նիմուէի՝ Ասորեստանի մայրաքաղաք լինելուց առաջ, զրոյցի լեզուով՝ «մինչեւ Նիմուսի թագաւորելն Ասորեստանի եւ Նիմուէի վրայ») տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական կարեւոր իրադարձութիւնների մասին՝ նախրեան ցեղերի մեծ միաւորումների, պետականութեան սաղմնաւորման ու կազմաւորման ընթացքում տեղի ունեցած պատմական մեծ շարժումների ու դէպքերի մասին: Տեսանք, որ Հայկի ու նրա Արմանեակ որդու սերունդները, սեմական հարաւում տեղի ունեցած ռազմական անդիմադրելի դէպքերի պատճառով, այդ շրջաններից (զրոյցում Բաբելոնից) շարժուել-նահանջել են դէպի Ուրուատրի-Արարադ երկրի շրջանները: Այստեղ տեղի ցեղակիցների հետ շինարարութիւն կատարելով՝ ամրացել են (Ուրուատրիական միութեան կազմաւորում), ապա նրանցից կարեւոր հատուածներ յետագայում շարժուել են աւելի հիւսիս ու կենտրոնացել Հարքում ու աղի ծովակի՝ Վանայ լճի շրջանում (Ուրարտական կենտրոնի հաստատում)՝ տարածուելով Շիրակի, Արարատեան դաշտի, Սեւանայ լճի շրջանները ու Միւնիք:

Թէեւ զրոյցում սեմական աշխարհը ներկայանում է Բելի անունով, բայց, բարեբախտաբար, ասանդութիւնը Արայի (Արայեան Արայի) հատուածում պահել է ասորեստանեան կոնկրետ արքայանուն, որը մեզ տալիս է նաեւ ճշգրիտ թուագրութիւն. դա Չամես անունն է: Խորենացուց բերում ենք այդ հատուածը:

«Այս Անուշաւան բաւական ժամանակ արհամարհութիւն կրեալ ի Չամեսեայ, տուայտի ի դրան արքունի. իսկ օգնեալ ի բարեկամաց՝ շահի զմասն ինչ աշխարհիս՝ հարկահանութեամբ խնամել զկնի ապա եւ զբոլորս...»²:

¹ Խորենացի, Ա-ժբ:

² Խորենացի, Ա-ի:

Ասորեստանի *Չամես* արքայի անունը յիշուած է նաեւ Շամիրամի եւ Արայի կապակցութեամբ: Ահա այդ հատուածը:

«*Արդ յետմահուանն Շամիրամայ ի Չամասեայ որդոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղեւ յետ սպանանելոյն զԱրայն...*»¹:

Այս *Չամեսը* (կամ *Չամասը*) Շամիրամի ամուսին (թէեւ գրոյցում համարուել է որդին) *Շամսն* (*Շամաշն*) է՝ Ասորեստանի արքայ *Շամսի-Ադադ V*-ը, ժամանակակիցը Իշպուիւնի-Անուշաւանի, որոնց մասին դեռ հանգամանօրէն կը խօսենք յաջորդ գլխում: Այստեղ *Չամես* անուան յիշատակութիւնը եւս մի կարեւոր ու կոնկրետ վկայութիւն է, որ Հայկ եւ Բել գրոյցը կապուած է Ասորեստանի եւ Ուրարտուի ժամանակուայ դէպքերի հետ:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ գրոյցը (Այստեղ պատմագրական հաւաստի ու գրաւոր աղբիւրների՝ ինչպէս Նինուէի քաղղէական մատեանի կոնկրետ տուեալները խառնուած են ասանդութեան հետ Մար Արայի մօտ) պահել է յայտնի անուններ, որոնք տալիս են որոշակի թուագրութիւն եւ կասկած չեն թողնում, որ մեր գրոյցը Ուրարտուի պատմութիւնն է նրա սաղմնաւորման շրջանից սկսած:

Ի հարկէ դեռ այս բոլորը չէ: *Արամը*, որ Ուրարտուի *Արամէն* է, նոյնպէս կոնկրետ անձնաւորութիւն է: Չրոյցում խօսուած է Արամի ազգային մեծ արժէքի ու արժանիքների մասին, որպէս առանձին յիշատակութեան արժանի հայ առաջնորդ: Նրա մասին պահուած տեղեկութիւնների մէջ խտացուած ու միացուած են ոչ թէ միայն Ուրարտուի առաջին մեծ արքայ Արամէի՝ որպէս հզօր պետականութեան հիմնադրի նահապետական հանգամանքը, այլ եւ Ուրարտուի հզօր ու աշխարհակալ արքաների նուաճումների արձագանքները: Հետեւաբար Արամի անուան կցուած իրադարձութիւնների կարեւոր մասը վերաբերում է Ուրարտուին ընդհանրապէս: Սա բնական է, քանի որ Արամէն է հիմնադիրը այդ պետութեան հզօրութեան:

Չրոյցում խօսուած է արեւելքում՝ մեդացիների երկրում կատարուած նուաճումների մասին: Մենք արդէն ուրարտական ար-

¹ Խորենացի, Ա-ժթ:

ձանագրութիւններից գիտենք, որ Իշպուհին, Մենուան, Արգիշտին եւ ուրարտական այլ արքաներ արշաւել են Մարաստանի կողմերը. գրաւել են Ուրմիա լճի ու Մաննայի շրջանները, Պարսկաստանի paršua-ի մի շարք քաղաքներն ու բերդերը, եւ դա էլ Խորենացու ասածի պէս Նիւնուէի՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքը լինելուց առաջ: Խորենացին գրում է.

«Այս Արամ, սակաւոր ամօք յառաջ քան գտիրելն Նիւնուսի Ասորեստանեաց եւ Նիւնուէի, նեղեալ յազգացն՝ որ շուրջ զիրեան, ժողովէ զբազմութիւն ընդանի արանց քաջաց եւ աղեղնատրաց...: Պատահէ Մեղացոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդ էր Նիւքար ոմն ասացեալ Մադէս, այր հպարտ եւ պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն հայոց...: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգականն սատակեաց զբազմութիւն ամբոյսին. եւ զնոյն ինքն զՆիւքարն կոչեցեալ Մադէս ձերբակալ արարեալ ամէ յԱրմաւիր: ...եւ զաշխարհն նորա մինչեւ ցլեառն անուանեալ Չարասայ ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչեւ զթագաւորութիւնն Նիւնուսի ի վերայ Ասորեստանի եւ Նիւնուէի»¹:

Հարաւում Ասորեստանի ձեռքից հողեր գրաւելու մասին բերած տեղեկութիւնները նոյնպէս պատմական իրողութիւններ են: Մեզ յայտնի է, որ ուրարտական հզօր արքաներն ազատագրել, գրաւել ու որոշ ժամանակ իրենց ձեռքում են պահել Ուրմիա լճից մինչեւ Եփրատ տարածուող (Մաննա, Մուսասիր, Խուրուշկիա, Ուրուատրի, Կադմուխի, Ալզի) երկրները, որոնք մերթ ենթակայ ու հարկատու են եղել Ասորեստանին: Նրանք անգամ իջել են Ասորեստանի դաշտավայրերն ու հողեր գրաւել: Արգիշտի Ա-ը գրում է թէ նուաճել է Ասորեստանի երկրներին: Արգիշտի Ա-ի ժամանակ Ասորեստանը ապրել է անկման մի շրջան եւ իջել է Ուրարտուի համեմատութեամբ երկրորդական դիրքի: Խորենացին գրում է.

«Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատոյն՝ որ ընդ արեւելեայս, խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ եւ անդ զոմն ասպականիչ երկրին իւրոյ՝ չորիւք բիւրովք վառե-

¹ Խորենացի, Ա-ժգ:

լովք հետեւակօք, եւ հինգ հազար հեծելագօրու, Բարշամ անուն՝ յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անասպատ գրովանդակ շրջակայն իր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուացի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, գրագումս ի նոցանէ սատակելով...: Իսկ մեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան Հարկի Արամ բագում ժամանակս»¹:

Արեւմուտքում մինչեւ Կապադովկիա հասնելու մասին բերուած տեղեկութիւնները նոյնպէս պատմական են. մեզ յայտնի է, որ Սենուան ու Արգիշտի Ա-ը հասել են Մելիդու (Մալաթիա) եւ յաղթական պատերազմներ մղել այդտեղի արքաների դէմ: Սենուան, Արգիշտի Ա-ը եւ Ռուսա Բ-ը յաղթական պատերազմներ են մղել խեթերի դէմ: Արգիշտին գրում է, թէ Ծուպանի եւ Խաթ երկրների զինուորներ է բերել ու բնակեցրել իր կառուցած Էրեբունի ամրոց-քաղաքում: Ահա, թէ ինչ է պահում գրոյցն այս մասին:

«Այլ որ ինչ յարեւմուտս կոյս ընդ Տիտանեանցն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարեւմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիրովք հետեւակաւ գօրու, եւ երկու հազար հեծելովք հասանէ ի կողման Կապադովկացոց, ի տեղի մի՝ որ այժմ ասի Կեսարիա: ... պատահէ նմա Պայասպիս Քայաղեայ տիտանեան՝ պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնդոն եւ զՈւկկիանու: Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով...»²:

Զրոյցում Արամը (Արամէն) Հայկի (Խալդիի) սերնդից է, այսինքն՝ հայ է, մանաւանդ Հայկի որդի Արամանեակի սերնդից: Խորենացին նրան ուղղակի «Հայկեան Արամ» է կոչում, եւ գրում է, թէ նա այդ երկրի (Կապաթովկիայի՝ Կեսարիայի շրջանի) բնակիչներին հրամայել է, որ հայերէն խօսել սովորեն: Սա բանահիւսութեան յատուկ՝ արտայայտման ժողովրդական ձեւ է ասելու, որ այդ շրջանի բնակիչները խօսում էին հայերէն, որով բաղկացած էին արմէններից (*«քայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին (Կապաթովկացոց)՝ ուսանել զխօսս եւ զլեզուս հայկական. վասն որոյ*

¹ Խորենացի, Ա-ժդ:

² Նոյն տեղում:

մինչեւ ցայս օր ժամանակի անուանեն զկղիմայն զայն Պռոտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք»¹:

Փաստոս Բուզանդը այս շրջանի մասին պահել է հետեւեալ յիշողութիւնը. «Պապ թագաւորը... պատգամաւորներ էր ուղարկում յունաց թագաւորի մօտ, թէ Կեսարիայի հետ ուրիշ տասը քաղաքները մերն են եղել, ետ տուր, Ուռհա (Ուրֆա) քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել...»²: Սա ի հարկէ նշանակում էր, թէ այս շրջանների բնակիչները հայեր էին: Միաժամանակ մեզ յայտնի է, թէ Ուռհան ժամանակին եղել է խուրրիների մայրաքաղաքը, որի կառուցողներին՝ խուրրիներին իրաւացիօրէն համարում է հայերի նախնիները:

Մեր ուսումնասիրութիւնը պարզում է, որ Մար Աբայի մատենում Հայկի ու Բեւի մասին կար *երկու վէպ* (նոյն վէպի երկու պատումը): Երեւի առաջինը կարճ էր ու ամփոփ, իսկ երկրորդը՝ աւելի ընդարձակ ու լրիւ: Թէեւ երկու վէպերն էլ էութեամբ նոյն գրոյցն են եղել, սակայն այստեղ յարմարութեան համար եւ նկատի առնելով երկուսի միջեւ եղած որոշ տարբերութիւնները, պայմանականօրէն կոչում ենք երկու վէպ:

Բարեբախտաբար թէ՛ Խորենացին եւ թէ Անանունը (Սեբեոսի գրքի Ա ու Բ դպրութիւնների անյայտ հեղինակը), իրարից անկախ, քաղուածք են արել երկու վէպերից էլ: Սակայն դժբախտաբար երկու մատենագիրներն էլ չեն վերցրել Մար Աբայի մօտ եղածը ամբողջութեամբ, այլ միայն այն, ինչ իրենց համար կարեւոր են համարել (*«քազում ինչ զկնի այտրիկ պատմի ի մատենին, այլ մեք, որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեացոյք»*)³:

Թէեւ երկու մատենագիրներն էլ Մար Աբայի պատմութեան որոշ տեղերից վերցրել են միեւնոյն հատուածները, բայց իւրաքանչիւրը քաղել է նաեւ մասեր, որ միւսը լքել է, ուստի որոշ հարցերում լրացնում են իրար:

¹ Խորենացի, Ա-ժդ:

² Փաստոս Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», Երեւան, 1968, էջ 270 (կամ հինգերորդ դպրութիւն, գլուխ ԼԲ):

³ Խորենացի, Ա-ժբ:

Խորենացին, առանց փոխելու վեպերի հիմնական բովանդակությունը, ազատ խմբագրութեամբ, կապել է իրար հետ որպէս մէկը միւսի շարունակությունը: Նրա մօտ առաջին վեպն սկսում է «*Ահեղք եւ երեւելիք առաջինք ի դիցն...*» խօսքով (Ա-Թ)՝ զբաղեցնելով ամբողջ Ժ գլուխը: Իսկ երկրորդ վեպը սկսում է «*Յաղագս պատերազմին եւ մահուանն Բելայ*» վերնագրով (Ա-Ժա) եւ վերջանում է Հայկի մահով:

Անանունի մօտ առաջին վեպը սկսում է «*բայց ես նախ առաջին զվէպս յահեղն արքայի եւ յարի այրն սկսայց ասել...*» խօսքով (Ա), իսկ երկրորդը՝ «*Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ*» խօսքով եւ վերջանում է Հայկի մահով:

Երկու վեպ լինելը պարզօրէն յայտնի է Անանունի մօտ, որը չի աշխատել Խորենացու պէս երկուսը իրար հետ զոդել. դրանք մնում են գրեթէ անջատ: Առաջին վեպի մէջ Հայկի եւ Բելի մասին երկար խօսելուց յետոյ՝ երկրորդը սկսում է այնպէս կարծես առաջին անգամ է յիշում Հայկին («... *Բայց մի ոմն Հայկ անուն...*»): Անանունի առաջին վեպում կան հատուածներ, որոնք գրեթէ նման են իր բերած երկրորդ վեպի համապատասխան հատուածներին: Բերում ենք միայն երկու օրինակ. առաջին վեպի «*Ապա յայնմ ժամանակի Հայկն Արեթածին ոչ կամեցաւ հնազանդել ի ծառայութիւն Բելայ արքայի. արհամարհեաց զնա Աստուած կոչել*» խօսքերը նման են երկրորդ վեպի հետեւեալ խօսքերին. «...*բայց մի ոմն Հայկ անուն, նահապետ ազգացն, ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա (Բելի) եւ որ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա, եւ ոչ մեծարէր զնա աստուածարէն շքով*»: Առաջին վեպի «*Եւ ասպա ետ զնա Հայկն կայրուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամենակայ*» խօսքերը նման են երկրորդի հետեւեալ խօսքերին. «*Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կայրուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամենակայ...*»:

Ինչպէ՞ս է պատահել, որ Մար Արայի մատեանում Հայկի ու Բելի մասին բերուել է իրար հետեւից երկու վեպ (երկու պատում): Խորենացու եւ Անանունի մօտ ոչ մի խօսք չկայ երկու վեպ լինելու մասին: Ո՞րն է հիմնականը: Մենք մանրամասնօրէն քննեցինք երկու վեպերը (Խորենացու ու Անանունի քաղածներով), նրանց բո-

վանդակությունների մէջ եղած նմանություններն ու տարբերությունները, եւ եկանք այն հետեւութեան, որ երկրորդ վէպն է իսկական, հիմնական գրոյցը, ուր Հայկի ու Բելի պատմութիւնը տրուում է անեղծ, մանրամասն ու լրիւ՝ իր բնական տրամաբանական ամբողջութեամբ: Իսկ առաջին վէպը շարադրուած է Մար Աբայի կողմից (երկրորդ վէպից՝ բուն գրոյցից մասեր վերցնելով) որպէս առաջաբան կամ որպէս սկիզբ հայոց պատմութեան, եւ դա արել է հետեւեալ պատճառով:

Քրիստոնէութեան սկզբի (մոլեռանդ) օրերին, ջերմեռանդ քրիստոնէայ պատմագիրների համոզմամբ, հին ազգերի ծագումը պէտք է կապ ունեցած լինէր (Սուրբ Գրքում նշուած) Բաբելոնի աշտարակաշինութեան հետ, որի ժամանակ (ըստ Ս. Գրքի) լեզուները եւ որով ազգերը բաժանուում էին ստացել: Հայ ազգն էլ լինելով մի հին ազգ՝ նրա պատմութիւնն էլ պէտք է սկսէր Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից: Չենք բերելով Հայկի ու Բելի գրոյցը եւ Հայկին ընդունելով որպէս հայերի նահապետ՝ Մար Աբան մտածել է, թէ նա, որ իր հետեւորդներով եկել է հարաւից, պէտք է մասնակցած լինի Բաբելոնի աշտարակաշինութեան գործին: Եւ քանի որ Բելը Բաբելոնի աստուածն է կամ թագաւորը (Բաբելոնի թագաւորներից ոմանք կոչուել են Բել), ապա նրա կողմից ամբողջ երկրի գրաւուելը, իսկ Հայկի էլ նրան չինազանդելով դիմադրելը պէտք է կատարուած լինէին աշտարակաշինութեան կործանումից յետոյ առաջացած խառնակութեան ժամանակներին: Ուստի գտնելով բանալին՝ բուն գրոյցից (երկրորդ վէպից) վերցնում է անհրաժեշտ տուեալներ (հատուածներ) եւ դրանք կապելով աշտարակաշինութեան հետ, որի մասին ոչ մի խօսք չկայ երկրորդ վէպում, շարադրում է հայոց պատմութեան սկզբնաւորութիւնը՝ առաջին վէպը:

Բայց ասորի կղերական Մար Աբան ի՞նչ շահ ունէր հայերի նահապետին Բաբելոնի աշտարակաշինութեան մասնակցողի պատիւը շնորհելու մէջ: Միթէ՞ նա հայկական հայրենասիրութիւն էր զգում: *Մար Աբայ* տերմինը ասորերէն նշանակում է «Սուրբ հայր»։ Նա ասորի բարձրաստիճան կղերական էր, նա ապրել էր մեր գրերի գիւտից առաջ, այն ժամանակներին, երբ հայ եկեղեցին գտնուում էր բարձրաստիճան ասորի կղերականների տնօրինու-

թեան տակ: Սրանք հակամարտութիւնների մէջ էին գտնուում հայ կղերականների հետ, որոնցից ոմանք յունական (քիզանդական) օրիէնտացիա ունէին: Պարսկական կառավարութիւնը քաջալերում էր ասորի կղերի պահպանողական ներկայութիւնը: Հայկական եկեղեցիներում ժամերգութիւնը կատարում էր ասորական լեզուով: Այդպիսի ժամանակներում ու պայմաններում՝ դժուար թէ ասորի բարձրաստիճան կղերական Մար Աբան առանց թելադրիչ ու համոզիչ տուեալներ ունենալու՝ կամայականօրէն (հայկական ազգասիրութեամբ) մտածած ու ցանկացած լինի հայերի նահապետին Բաբելոնի աշտարակաշինութեան մասնակցողի (Սուրբ Գրքի հետ առնչուած լինելու) սրբազան պատիւը շնորհել: Ուստի աւելի քան հաւանական է, որ նա աչքի առաջ ունեցել է գրաւոր կամ աւանդական այլ աղբիւրներ, որոնք փաստացի ու թելադրիչ տուեալներ են պարունակած եղել հայ առաջնորդին Բաբելոնի արքայի դէմ կատարուած մի որեւէ դիմադրութեան հետ առնչող:

Ի հարկէ այդպիսի աղբիւր կարող էր լինել (ըստ Դարեհի Բեհիստունեան արձանագրութեան) Բաբելոնում օրուայ արքայի իշխանութեան դէմ ապստամբած ու դիմադրած արմին (հայ) Արախայի՝ Խալդիտայի որդու պատմութիւնը: Ահա այդ արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող մասի թարգմանութիւնը.

«Այսպէս է ասում Դարեհ արքան. - Երբ ես Պարսկաստանում ու Մարաստանում էի, բաբելացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դէմ. մի մարդ՝ Արախա անունով մի արմին, Խալդիտայի որդին, ապստամբեց Բաբելոնում: Դուրալա կոչուած մի վայրում նա ստեց ժողովրդին (ասելով). «Ես Նաբուգոդոնոսորն եմ՝ Նաբոնիդոսի որդին»: Ապա բաբելական ժողովուրդը ապստամբեց իմ դէմ եւ Արախայի կողմը բռնեց: Նա գրաւեց Բաբելոնը. նա դարձաւ թագաւոր Բաբելոնում»: Այնուհետեւ Դարեհը գրում է, թէ բանակ է ուղարկել ապստամբ Արախային պատժելու համար: Ուստի Արախան էր հսկաների մէջ այն քաջը, որ Բաբելոնում հանդէս էր եկել այն ժամանակներին, երբ Դարեհի տիրապետութեան տակ (օրուայ Բելի բռնութեան տակ) ճնշուում էին հսկաների երկրներ հանդիսացած Բաբելոնը, Ասորեստանն ու Ուրարտուն:

Այս տեղեկութիւնը երեւի գրաւոր կամ աւանդական ձեւով հասել էր Մար Աբային, որը աւելի մօտ էր այդ դէպքերին քան մեզ: Արախսան Խալդիտայի որդին էր: Հետեւաբար գրաւոր յիշատակարաններում, յատկապէս դիցաբանական բնոյթ ստացած աւանդական գրոյցներում, Արախսան պիտի համարուէր Խալդի-Հայկի որդին եւ նոյնացուէր Հայկի որդի Արամանեակի հետ: Սրանից ի հարկէ աւանդութիւնը կամ Մար Աբան պիտի եզրակացրած լինի, որ Արախս-Արամանեակի հայր Խալդի-Հայկն էլ եղել է Բաբելոնում՝ եւ դա էլ աշտարակաշինութեան ժամանակ՝ ուրիշ հին ազգերի նահապետների հետ: Ուրեմն նա էր ապստամբել ու դիմադրել բոլոր հսկաների վրայ բռնացող Բելի դէմ եւ չհնազադուելով նրան եկել էր Արարադի կողմերը Արամանեակ որդու հետ: Ահա գրոյցի խօսքերը այս մասին.

«Այս, ասէ (Մար Աբաս), Հայկ՝ գեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջագանգոր, խայտակն եւ հաստաբազուկ. սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիցագանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնատրութեանն Բելայ...: Ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոնի չու արարեալ զնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդու վր իւրովք...»¹:

Խորենացու պահած վկայութեամբ Հայկը կոչուել է «Յապետոսթեանն Հայկ»²: Յապետոս անունը գալիս է հեթանոսական ժամանակներից՝ քրիստոնէական Ս. Գրքից շատ առաջ. այն կրակի աստուած Հեփեստոսն էր: Խորենացու ասելով՝ Մար Աբայի մատենանի սկզբում նշուած են եղել երեք աստուածութիւններ՝ նրանց սերունդներով միասին. երեքից մէկը եղել է Յապետոսթէն (*«Այս մատենան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղղէացոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի գրուն հնոց եւ զնախնեացն բանս: Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զՉրուանն եւ զՏիտանն եւ զՅապետոսթէ,*

¹ Խորենացի, Ա-Ժ:

² Խորենացի, Ա-Թ:

յորում եւ գիրաքանչիր որ ի ծննդոց երից նախարարականացս այսոցիկ արանցս՝ զարս ան ւանիս կարգաւ շարադասեալ...: Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի...»¹:

Խորենացին Մար Աբայի այս մատենանից քաղելով՝ Հայկին *Յապետոսեան* է կոչում: Նա միաժամանակ գիտէ, որ Յապետոսը (Եփեսոսոսը) առնչուած է կրակի հետ կամ կրակի աստուած է (*«Ձի առաջին ասեն իրեանց մարդ լեալ զԵփեսոսս եւ զտակ հրոյ»*)(Ա-է):

Հայաստանում հելլենիզմի (Արտաշեսեանների) ժամանակ կարող էին կրակի աստծուն կոչել Հեփեսոսս: Ուստի պիտի ընդունել, որ *«Յապետոսեանն Հայկ»* կապակցութիւնը նշանակում էր «Կրակեան Հայկ», «Կրակի որդի կամ կրակի աստուած Հայկ»: Ու ի հարկէ նաիրի երկրի (Ուրուստրի-Ուրարտուի) «Կրակի Երկրի» աստուածը պիտի լինէր կրակի աստուած: Արդէն մեզ յայտնի է, որ Խալդին կրակի աստուած էր²: Էրեբունիի Խալդեան տաճարի որմնանկարներում Խալդին երեւում է առիւծի վրայ, որը խորհրդանշէ է կրակի-արեւի աստուածութեան: Այստեղ էլ Խալդին, ինչպէս Հայկը, անձնաւորուած է երեւում:

Յայտնի է, որ կրակի աստուած Հայկի որդին էր Արմենակը (Արմանեակը), որը էպոնիմն էր արմէն (Արմանի) ժողովրդի, եւ որը նշանակում էր «արեւ-կրակի որդիներ, արեւորդիներ»:

Ոմանք մոռանալով Հայկի աստուած լինելը, նրա մասին անանդութեան պահած բնութագրմանը տալիս էին կամայական մեկնութիւն. Հայկի «քաջագանգուր ու խայտակն» բնութագրումից (արմէնների գաղթի տեսաբանները) հանում էին հայերի գանգուրշիկահեր (եւրոպական տիպ) լինելը: Մինչդեռ այդ տերմինները վերաբերում էին կրակին՝ կրակի աստծուն: Կրակի աստուածը գանգրահեր ու խայտակն էր, ինչպէս Վահագնի ծննդի մասին էին երգում *«Նա հուր հեր ունէր եւ աչկունքն էին արեգակունք»*:

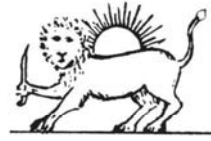
¹ Մ. Գավուրճեան, նշուած գիրքը, էջ 207-215:



Արեւի թեւաւոր սկաւառակը առիւծների վրայ. Միտաննիի արքայ Sausatar-ի կնիքից. 1450 թ. (մ.թ.ա.). տե՛ս G. Contenau, „La Civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni”, p. 62.



Խալդի աստուածը առիւծի վրայ Էրեբուի բերդ-քաղաքի որմնանկարներից 782թ. (մ.թ.ա.):



Արեւը առիւծի վրայ՝ Իրանի դրոշակից: (Այստեղ երեւում է խուրրի-ուրարտական դիցաբանութեան ազդեցութիւն):

Հայկի կրակի աստուած լինելուն համար կայ նաեւ մի այլ ցուցմունք: Դա գտնուում է Գ. Սրվանձտեանցի՝ Վանայ ծովի արեւմրտեան ափի նավահանգիստ Դատուան գիւղի մօտակայ դաշտում Բելի մասին քաղած գրոյցում, որը պիտի լինի սերունդը Հայկի եւ Բելի բուն գրոյցի¹, որին Մծուրնացի Մար Աբան պիտի նոյնպէս լսած լինի Մծուրքի շրջանի (Մշոյ շրջանի)² ժողովրդից: Սրվանձտեանցի քաղածի մէջ ասուում է. *«Կռապաշտ թագաւոր է եղեր Բելը, եւ մեծ գօրքով եկեր հայոց թագաւորի ու երկրի վրայ կռիւ. հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռքով սպաններ է զԲել եւ հաներ Նենրութայ գլուխ, այն տեղը թոնիր շիներ, մէջը կախեր վառեր*

¹ Խորենացին Տարօնացի է՝ Խորեան գիւղից: Նա եւս լսած պիտի լինի Հայկի ու Բելի գրոյցը այդ շրջանի ժողովրդից. դրա համար գրում է. «Արդարացուցանէ եւ այս գասացեալ գրոյցս անգիրս» (Ա-Ժ):

² Մծուրք գիւղի՝ Մշոյ շրջանում լինելու մասին տե՛ս Մանանդեան, «Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան», հատոր Բ, մաս Ա. 1957, էջ 17:

է»¹: Խորենացու մօտ Բելին բարձր տեղ թաղելու նկարագրությունը ցոյց է տալիս, որ Բելին Նեմրոսի թոնրի մէջ վառելու պատկերը կար նաեւ Մար Աբայի մօտ, բայց Խորենացին չհաւատալով այդ առասպելական-հեթանոսական ձեւին, ըստ իր սովորութեան, «մեկնել է»՝ նրան տալով աւելի հաւանական բացատրություն («բայց զղիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակի տեղոջ...»)²:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Մար Աբայի մատենանում Հայկի ու Բելի մասին եղած առաջին վեպը Մար Աբայի կողմից մշակուել է որպէս հայ ժողովրդի պատմութեան սկիզբ՝ նիւթ վերցնելով Հայկի ու Բելի հիմնական գրոյցից (երկրորդ վեպից) ու Հայկին կապելով Ս. Գրքում նշուած՝ Բաբելոնի աշտարակաշինութեան հետ: Այսուհանդերձ պիտի ընդունել, որ Հայկին Բաբելոնի աշտարակաշինութեան հետ կապելը, նրան եւ նրա աղիսին ու ընդոծիններին Բաբելոնից բերելը չի արուել լոկ քրիստոնէական հաւատքի ազդեցութեամբ, այլ եւ, մեծ հաւանականութեամբ, ինչպէս տեսանք, գրաւոր կամ աւանդական (պատմականօրէն ճիշդ) այլ աղբիւրների թելադրանքով:

Քրիստոնէութիւնից առաջ գրոյցի մէջ մի թեթեւ հետք է թողել նաեւ հելլենիզմի ժամանակաշրջանը: Այդպիսին ենք համարում հետեւեալները.

1. Ինչպէս ասել ենք՝ որոշ անուններ ստացել են *-ես* կամ *-ոս* վերջաւորութիւն (Մաղես, Չամեսես, Կարդոս եւ այլն), որոնք յունական վերջածանց են: Չրոյցում նախապէս չէին կարող գոյութիւն ունեցած լինել այս վերջաւորութեամբ անուններ: Այդ վերջաւորութիւնները անկասկած կցուած են հելլենիզմի ժամանակաշրջանում: Օրինակ՝ Մաղես-ը էպոնիմն է Մեդիայի, իսկ Կադմոս-ը՝ Կադմուսի երկրի: Սրանք չէին կարող նախապէս ունեցած լինել *-ես* եւ *-ոս* վերջաւորութիւն, արդէն հոլովուած ձեւում (Տունն Կադմեայ) պահուել է առանց *-ոս* վերջաւորութեան: Անկարելի չէ, որ այս յունական վերջաւորութիւնները առաջացած լինեն քաղղէական մատենանը յունարէնի թարգմանելիս: Հաւանաբար Կադ-

¹ Գարեգին Սրվանձտեանց, «Գրոց ու բրոց», Պոլիս, 1919, էջ 31-32:

² Խորենացի, Ա-Ժա:

մոտը նախապէս ունեցած լինի Կադմոխ կամ Կադմախա ձեր (հմմտ. Արախա), որը կտար Կադմախ ձեր ինչպէս Արմեն-ակ ձեր Ստրաբոնի մօտ դարձել է Արմեն-ու: Հայկական *-սկ* վերջաւորութեամբ բազմաթիւ էպոնիմներ ու անձնանուններ են պահպանուել Խորենացու մօտ (Արմենակ, Յուակ, Սիսակ, Արբակ, Փառնակ, Հայկակ եւ այլն): Կադմոխի էպոնիմը ստանալով *-ու* վերջաւորութիւն՝ դարձել է Կադմու:

2. Չրոյցում Բելը ստացել է Տիտանեան հորջորջումը, որը առաջ չի տրուել Բաբելոնի ոչ մի արքային կամ աստծուն: Հնում կարող էր Տիտանեան կոչուել մի արեւմուտքցի դիւցազն կամ թագաւոր, յատկապէս մի յոյն դիւցազն: Խորենացին Արամի արեւմուտքում կատարած սխրանքների պատմութիւնն սկսելիս գրում է. «Այլ որ ինչ յարեւմուտս կոչս ընդ Տիտանեանցն տրա գործ քաջութեան...»¹: Հաւանաբար Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Բաբելոնի մէջ (իր ժամանակի յայտնի ամբողջ աշխարհի վրայ) իշխած լինելու ազդեցութեան հետքն է գրոյցում Բելի Տիտանեան հորջորջումը: Թովմա Արծրունին այս մասին պահել է պարզորոշ վկայութիւն. «Տիտանը բռնացաւ Չրուանի վրայ, գրաւեց Բաբելոնը եւ այնտեղ կառուցեց իր թագաւորանիստ քաղաքը»²:

3. Բելի սպառազինութեան մասին Խորենացին պահել է հետեւեալ մանրամասնութիւնները. «...Եւ ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, եւ տախտակս պղնձիս թիկանց եւ լանջաց, եւ պահպանակս բարձիս եւ բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, եւ յահեկէ զստինն երկսայրի. եւ նիզակն արի ի ձեռին իրում աջոյ, եւ յահեկումն վահան...»³: Սա լրիւ համապատասխանում է մակեդոնական նշանաւոր ֆալանգայի հոպլիտի սպառազինութեանը, որը բաղկացած էր հետեւեալներից. *-մետաղեայ սաղաւարտ, գրահ, սրունքակալներ, զոտուց կախուած սուներ, աջ*

¹ Խորենացի, Ա-Ժդ:

² Թովմայ Արծրունի եւ Անանուն, «Պատմութիւն Արծրունեաց տան», Երեւան, 1978, էջ 31: Չրուանը հին Իրանի զրադաշտական աստուածն է: Այստեղ Չրուանով նկատի ունի Դարեհին, որի վրայ բռնացաւ Ալեքսանդրը (Տիտանը) եւ գրաւեց Բաբելոնը ու այնտեղ թագաւորեց:

³ Խորենացի, Ա-Ժա:

ձեռքում հսկայ (3-4 մետր) նիզակ, ձախ ձեռքում վահան¹։
Ասորաբաբելական ժամանակներում դեռ գոյութիւն չունէին այս-
քանը, յատկապէս չկային քիկունքի ու լանջի վրայ պղնձէ տախ-
տակներն ու սրունքակալները։

Ահա սրանք են այն երեւոյթները, որոնց ենթադրաբար հա-
մարում ենք հելլենիզմի ժամանակներից մնացած թեթեւ
նստուածք գրոյցում։

Ամփոփելով մինչեւ այստեղ ասուածները՝ տեսնում ենք, որ
Հայկի եւ Բելի գրոյցը իր ժամանակի ոճով բերուած ճշգրիտ պատ-
մութիւնն է Ուրարտուի՝ սկսած նրա սաղմնաւորման շրջանից՝
Խորրի-Միտանեան պետութեան անկման հետեւող ուրուատրիա-
կան (ցեղային) միութեան կազմաւորումից (մ.թ.ա. XIII դարի կեսե-
րից) մինչեւ Վանայ լճի շուրջ ուրարտական պետութեան հաս-
տատման, հզօրացման ու ծաւալման ժամանակները։ Թէեւ այս
պատմութիւնը դարերի ընթացքում իր վրայից անցած պատմա-
կան նշանաւոր ու յեղափոխիչ իրադարձութիւնների հոսանքներից
ստացել է որոշ թեթեւ ու անվնաս նստուածքներ՝ հատկապէս Հա-
յաստանում հելլենիզմի ու քրիստոնէութեան ժամանակաշրջաննե-
րում, սակայն, ինչպէս պարզ տեսանք, դրանք մանրութեան մէջ
են եւ չունեն էական նշանակութիւն։ Չրոյցը անաղարտ պահել է
իր հիմնական պատմական բովանդակութիւնն ու արժէքը՝ լինելով
հայ ժողովրդի պատմութեան հնագոյն շրջանի հայկական վստա-
հելի ու անգնահատելի աղբիւրը։

¹ Ի. Ռեշնիկով, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երեւան, 1941, էջ 20։

ԳԼՈՒԽ Դ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՔԱՅԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ինչպէս տեսանք, ասանդութիւնը Արամի (Արամէ-ի) անունը պահել է ճշդութեամբ: Տեսանք նաեւ, որ Արամի անունն հետ կապուած դէպքերը եւ Հայկի ու Բելի պատմական գրոյցը Ուրարտուի մասին արուած ամփոփ յիշատակութիւններ են հեթանոսական ժամանակներին յատուկ դիցաբանական ոճով պատմուած: Այդ յիշատակութիւնների մէջ կարծես ասանդական յիշողութիւնների հետ խառնուած են գրաւոր յիշատակարաններից վերցուած անելի կոնկրետ տեղեկութիւններ: Այդպիսի գրաւոր յիշատակարան էր, օրինակ՝ Մար-Աբայի՝ յունարէնի թարգմանուած քաղղէական աղբիւրը: Ամենայն դէպս՝ թէ ասանդութիւնը եւ թէ գրաւոր յիշատակարանները Արամի ու նրա հիմնած պետութեան սաղմնաւորման, հզօրացման ու կատարած սխրանքների մասին յիշողութիւններ պահելուց յետոյ, ի հարկէ, չէին կարող բոլորովին մոռացութեան տուած լինել ուրարտական միւս նշանաւոր արքաների անունները, յատկապէս Արգիշտիի նման մի հզօր արքայի անունը, որը իր ժամանակներում իր ռազմաքաղաքական սխրանքներով գերազանցել էր Ասորեստանին ու դարձել էր Առաջաւոր Ասիայի հզօրագոյն արքան:

Արգիշտիի նման մի մեծ արքայի մասին ի հարկէ պիտի հիւսուած լինէին զանազան առասպելներ թէ Ուրարտու-Հայաստանում եւ թէ Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, որոնք, Ասորեստանի դէմ իր կատարած յաղթանակներով, պիտի ազատագրուած լինէին աշշուրեան արիւնարբու արքաների հիւծիչ ու կործանիչ ճիրաններից: Ուստի դժուար է ընդունել, որ ասանդութիւնն ու գրաւոր յիշատակարանները յետագայում մոռացած լինեն նրան եւ ուրարտական միւս հզօր արքաներին:

Սուներական, ասուրաբաբելական, ուրարտական ու հին Արեւելքի այլ երկրների սեպագիր արձանագրութիւնների տուեալներից գիտենք, որ միջցեղային կռիւները եւ միջպետական պատերազմները մղում էին տուեալ ցեղերի կամ պետութիւնների գլխաւոր աստուածների կողմից կամ անունով:

Հայկն ու Բելը հեթանոսական ժամանակների ըմբռնումների համաձայն՝ անձնաւորուած դիցաբանական դեմքեր են՝ անձնաւորուած աստուածութիւններ: Եւ ինչպէս տեսանք՝ հենց այդ աս-

տուածութիւններն են հանդիսանում «Հայկ եւ Բելի» գրոյցի մէջ (Ուրարտուի եւ Ասորեստանի միջեւ) յիշատակուած պատերազմի գլխատըր դեմքերը: Հետեւաբար միանգամայն պարզ է, որ այստեղ Բելի (Ասորեստանի) դէմ կռուող ու յաղթող Հայկը հանդիսանում է հենց Ուրարտուի գլխատըր աստուած Խալդին:

Այս իրողութիւնը պարզ տեսանք Ասորեստանի դէմ իր շահած յաղթանակը նշող Արգիշտի I-ի մի արձանագրութեան հետեւեալ հատուածում . “^DHaldini uštabi masinie ^{GIS}surie Karuni ^{KUR}Aššur ^{LU}huradie” («Խալդին դուրս եկաւ [Արշաի] իր գէնքով, յաղթեց ասորեստանեան ճակատամարտում»):

Որով պիտի ընդունել, որ «Հայկ եւ Բել» գրոյցի մէջ Խալդի-Հայկի որդիներ կամ թոռներ հանդիսացողների մէջ պիտի լինեն ուրարտական արքաները¹:

Արդէն գիտենք, որ Արամը Արամէն է, տեսանք, որ նրա անունով պատմուածները վերաբերում են ընդհանրապէս Ուրարտուին: Միաժամանակ մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ պատմագիտական ու դիցաբանական տուեալների համադրութեամբ եւ լե-

¹ Բ. Բիտրովսկին իր «Ուրարտու» գրքի յառաջաբանում ասում է, թէ ժամանակը տարբեր ձեւով է վերաբերել անցեալի թագաւորների հետ. ոմանց հռչակը արձագանգել է դարերի խորքերից. ասանդութիւններն ու գրատըր հին յիշատակարանները պահպանել են հին պետութիւնների թագաւորների յաղթանակների ու գործերի մասին յիշողութիւններ. այդպիսին են եղել օրինակ Եգիպտոսը, Բաբելոնը, Ասորեստանը, յոյները եւ անցեալի շատ ազգերը, (սպա անելացնում է) սակայն Ուրարտուն բոլորովին մոռացուել է, ոչ մի հետք չի թողել, բոլորովին ջնջուել է ժողովրդի յիշողութիւնից, իսկ նրա գործերն էլ վերագրուել են ուրիշներին:

Բայց, ինչպէս տեսնում ենք Հայկի ու Բելի պատմութիւնից եւ Արամի մասին պահուած յիշողութիւններից՝ Բիտրովսկին սխալ է: Դա ի հարկէ բնական է, որովհետեւ Ուրարտուի հետքը տեսնելու համար նա նախ պէտք է մտներ ուրարտացիների ներկայ սերնդի հոգեւոր բնագաւառը. նախ պէտք է լրիւ իրացրած լինէր հայոց լեզուն, մօտիկից ծանօթ լինէր հայ ժողովրդի ասանդութիւններին, հին մատենաներին, մշակութային ու ազգագրական ժառանգութիւններին: Երկրորդ՝ նա ուրարտագիտութեան հենց սկզբից գործը տարաւ հայամերժ ուղղութեամբ, իր հետ տարաւ եւ ուրիշներին: Որով, ի հարկէ, նա չէր կարող Հայկի որդիների ու թոռների մէջ (Արամի, Արայի, Անուշաւանի, Արամայիսի եւ միւսների մէջ) տեսնել ուրարտական արքաներին, արաւել եւս, չուզեց Ուրարտուի մէջ տեսնել Արմենիային եւ հայերի մէջ՝ ուրարտացիներին:

զուարճական ստուգաբանություններով ցոյց ենք տուել նաեւ, որ «Հայկ եւ Բել» գրոյցի մէջ յիշուած Անուշաւանը Իշպուհնին է, իսկ Արայան Արան (Կարդոսը) հանդիսանում է Իշպուհնիի հայր Սարդուրին, Շարան՝ Արգիշտիի որդի Սարդուրին, իսկ Արմախը (տարբերակ՝ Արամայիս)՝ Արգիշտին:

Այսուհանդերձ ցանկանում ենք այստեղ նորից բերել այդ տուեալների մի մասը՝ դրանք համադրելով յետագայում ի յայտ եկած նոր տուեալների ու փաստերի հետ: Ուզում ենք այս առթիւ բերել նաեւ Լուտիպրիի անուան մասին մեր կատարած զննումները:

1. Արամէ

Առաջատր Ասիայի հին ժողովուրդների սեպագիր արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնները պարզել են, որ հին Արեւելքի արքաներից շատերը կրել են իրենց ցեղի կամ պետութեան գլխատր աստծոյ անուան հետ կապուած անուններ. ինչպէս օրինակ՝ աքքադական *Նարամ-Սին*, ասսուրական *Ադադ-Նիրարի*, *Աշուր-Ուրալլիտ*, եգիպտական *Ամենոփիս*, *Թութանխամոն*, շուպրիական *Կալի-Թեշուպ* եւ այլն: Հին Արեւելքի հզօր պետութիւններից մէկն հանդիսացող Ուրարտուի արքաների մեծ մասը նոյնպէս կրել են դիցաբանական արժէք կամ իմաստ ունեցող անուններ: Եւ ի հարկէ պիտի բացառութիւն չլինէր *Արամ-Արամէն*, որը եղել էր Ուրարտուի հզօր պետականութեան կերտիչը:

Վերետում տեսանք, որ *Ար-մէ-նի* նշանակում է «Ար-որդի-ներ՝ արեւ-որդի-ներ»: Այս անուանաձեւի *Ար-մէ* բաղադրիչը նշանակում է «Ար-որդի կամ արեւորդի». եւ քանի որ *Ար-ը* հնչում էր նաեւ *Արա* ապա *Ար-մէ* անունը հնչում էր նաեւ *Արա-մէ*, որը անունն էր ուրարտական պետութեան մեզ յայտնի առաջին թագաւորի: Արդէն, ինչպէս գիտենք, Խորենացին պահել է յիշողութիւն, որ բոլոր ազգերը Արամի (Արամէ-ի) անունով են կոչում մեր աշխարհը՝ ինչպէս յոյները Արմէն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենի: Որով հաստատ է, որ Արամէ-ն (Արմէ-ն) բաղադրիչ մասն էր Արմէ-

նի անուան եւ նշանակում էր «Արորդի՝ արեւորդի»: Արդէն, ինչպէս նշեցինք, ուրարտական արքաները գտնուում են Հայկ-Խալդիի որդիներ կամ սերունդներ հանդիսացողների մէջ, այլ խօսքով՝ ուրարտական արքաներն էլ ունէին աստուածային ծագում:

Այստեղ էլ ուզում ենք միջանկեալ ձեռով նշել, որ Հայաստանում միայն ուրարտական մեծ արքաները չէին, որ ստացել են աստուածային կոչում: Անգամ Ուրարտուից բաւական ժամանակ յետոյ, հեթանոսութեան վերջին դարերին, Հայաստանի լիակատար անկախութիւնն ու սուվերենութիւնը վերահաստատած Արտաշեսեան մեծ արքաները վերականգնել են իրենց աստուածային կոչումն ու հանգամանքը:


Մեզ յայտնի է, որ Տիգրան Բ-ը կոչուած էր աստուած. նրա դրամներից մէկի վրայ գրուած է «Արքայի մեծի Տիգրանի աստծու»¹: Մեզ յայտնի է նաեւ, որ Արտաւազը նոյնպէս աստուած է կոչուել: Նա նոյնացուել է արեւի աստուած Սիիր-Սիերի հետ²:



Արտաւազ Բ-ի դրամներից:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», Երեւան, 1971, I, էջ 697:

² Գ. Խ. Մարգսեան, «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մ. Խորենացին», Երեւան, 1966, էջ 57:

Այս դրամի¹ մի երեսի վրայ Արտաւագդի դիմաքանդակն է, իսկ միւս երեսի վրայ յունատառ գրուած է «Արքայից արքայ Արտաւագդի» եւ նկարուած է մի քառաձի երկանիւ մարտակառք, որին վարող Արտաւագդին պսակ է տալիս յաղթանակի դիցուհին, իսկ մարտակառքի ձիերի առաջ դրոշմուած է «երկինք» նշանակող խորհրդանիշը: (Այս խորհրդանիշը, մեր կարծիքով, սերած է սումերերէն deššu «երկինք» նշանակող ասորական  սեպախմբից): Սա կարող է նշանակել, որ Արտաւագդը քառաձի այդ կառքով, յաղթանակի պսակն ստանալով, արշաւում է դէպի երկինք որպէս երկնային աստուածութիւն, կամ նշանակում է, որ նա ունէր երկնային աստծոյ հանգամանք:

Անգամ Տրդատի մասին Գառնիի յունարէն արձանագրութեան մէջ գրուած է «Հելիոս Տրդատ թագաւոր Մեծ Հայքի»²: Դա նշանակում է, որ Տրդատը նոյնացուել է արեւ աստծոյ հետ: Եւ ինչպէս տեսանք՝ Ուրարտուի հզօր պետութեան կերտիչ արքայի *Արամէ* անունը արդէն նշանակում էր «Արեւորդի»:

2. Լուտիպրի

Արամէից յետոյ մեզ յայտնի ուրարտական արքան կոչուած է *Լուտիպրի*: Այս արքայի որդու՝ Սարդուրիի մասին մեր կատարած հետազօտութիւնները ցոյց տուեցին, որ նա Արամի թոռն էր, որով նրա հայր Լուտիպրին էլ Արամէի որդին էր: Սարդուրիի մասին դեռ հանգամանօրէն կը խօսենք ստորեւ:

Լուտիպրի անունը նոյնպէս ունի դիցաբանական նշանակութիւն: *Լու-տիպրի* (սեպագիրը կարելի է կարդալ նաեւ *Լու-տիբրի*) անունն *Լու* բաղադրիչը սումերերէն (եւ ընդհանրապէս սեպագրութեան մէջ) նշանակում է «մարդ». հմմտ. Lu-gal «մարդ-մեծ» կամ «արքայ», իսկ *տիբրի* բաղադրիչը սումերական tibira բառն է,

¹ «Հայ ժող. պատմութիւն», նոյն, էջ 605:

² Գ. Խ. Սարգսեան, նոյն, էջ 58:

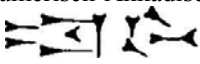
որ նշանակում է «մետաղագործ», կամ «մետաղագործութեան աստուած»¹:

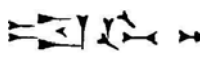
Որով Լուտիբրի (Լու-տիբիրա) նշանակում էր «Մետաղագործ աստուածը» կամ «Մետաղագործ մարդ աստուածը», (*Lu-ti-bir*)՝ «Տապանակիրը»:

Լս բաղադրիչը, որպես որոշիչ, սեպագրութեան մեջ դրուում է անձ ներկայացնող անունների սկզբին: Լս-ն, որպես անունների (բառասկզբի) բաղադրիչ, համեմատել *Ludingirra* (*Lu-dingir-ra*)² անունան հետ, որը նշանակում է «մարդն աստծոյ» կամ «մարդ-աստուած», ուր *dingir* նշանակում է «աստուած»: Հմմտ. նաեւ *Lu-enna*³, *Lu-barna* կամ *Lu-barhi*⁴ եւ այլն: Իսկ *tibir* կամ *tibira* բաղադրիչի համար հմմտ. *Badtibira* (*Bad-tibira*)⁵, որը նշանակում է «պատ կամ ամրոց *tibira*-ի»:

Բ. Landsberger-ը ասել է, թէ *tibira* բառը ծագումով սումերերէն չէ, այլ պատկանում է նախասումերական «Proto-Euphratean» ժողովրդի լեզուին, որը Սումեր էր իջել Սումերներից առաջ եւ որոնց պատկանում էր նաեւ Եփրատ եւ Տիգրիս ինչպէս եւ սումերական մի շարք քաղաքների անունները⁶: Իսկ Ս. Kramer-ը ասում է, թէ այդ ժողովուրդը հաւանաբար սուբարիներն էին⁷: Լանդսբերգերի եւ Քրամերի տեսակետները համընկնում են աշխարհագրական

¹ P.A.Deimel, “Sumerisch-Akkadisches Glossar”, Austria, 1962, տե՛ս

tibira = , Metallarbiter «մետաղագործ»,

tibira = , «մետաղագործ աստուած»:

Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր է հայ *տապար*, պրս. *tabar*, արաբ. *tabar* «կացին» բառերը եւ թուրք. կէմիլ «երկաթ» բառը: Տես սումեր բառերի ցուցակում *tibir* «տապար» բառը:

² S.N.Kramer, “The Sumerians” Chicago, 1963, p. 352:

³ Ն. Յարութիւնեան, «Բիաիմիլի» (ռուսերէն), Երեւան, 1970, էջ 323:

⁴ S.N.Kramer, նոյն տեղում, էջ 328:

⁵ Նոյն, էջ 40:

⁶ Նոյն, էջ 41:

⁷ Նոյն, էջ 40:

այն շրջանով, ուր ապրում էին խուրրիները: Հետեւաբար tibira բառը պատկանել է խուրրիներին, այն նախնականներին, որոնց յետագայում կազմած ուրարտական պետութեան ժամանակ դեռ հասկանալի պիտի լինէր Lu-tibri անուան մէջ tibira-tibir (>tibri) տերմինի իմաստը:

Այստեղ հետաքրքիր ենք գտնում Վանայ լճի կղզու Աղթամար անունը: Մինչեւ հիմայ յայտնի չէր *Աղթամար* անուան ծագումը: Ոմանք իր ներկայ արտասանութիւնից ելնելով՝ ժողովրդական ստուգաբանութեամբ այն համարում էին «ախ Թամար» արտայայտութեան հետեւանք: Մենք հաւանական ենք համարում, որ *Աղթամար* անունը պահում է *Լուտիբրի (Լուտիբիր)* անուան յիշատակը: Ուրարտուի արքաները ունեն իրենց անունը կրող բնակավայրեր (Արգիշտին՝ Արգիշտիխիսիլի, Մենուան՝ Մենուախիսիլի, Սարգուրին՝ Սարգուրիխուրդա, Ռուսան՝ Ռուսախիսիլի եւ այլն): Անհաւանական չենք համարում, որ *Լուտիբրի (Լուտիբիր)* անունից առաջացած լինի *Աղթամար* անունը: Յայտնի է, որ հայերէնում, շատ դէպքերում հին ժամանակների լ-ն փոխուել է դ-ի. օրինակ՝ Ալեքսանդր > Աղեքսանդր, Լազար > Ղազար եւ այլն: Հայերէնը դ-ով սկսող բառեր ընդհանրապէս չի գարգացրել՝ չի սիրում, եղածների մեծ մասն էլ օտար փոխառութիւններ են: Այդ պատճառով՝ Լուտիբրի (Լուտիբիր) անուան նախահունչ լ-ն փոխուելով դ-ի՝ առջեւում աւելացուել է *ա* ձայնը՝ լու-ն դարձնելով աղ- (հմմտ. կովկասեան լազ. *Lebi* եւ հայ *աղբ.*), իսկ *տիբրի (տիբիր)* բաղադրիչի *բ*-ն փոխուել է *վ*-ի. հմմտ. Նեբրովթ > Նեմրութ, Սինեխարիթ > Սենեքերիմ, Բուրադու (Ֆուրադ) > Մուրադ: Ուղղակի տիբիր > տիմիր փոխանցման համար հետաքրքիր է թրք. *տեմիր* «երկաթ» բառը, իսկ *տիբիր* տերմինի *ի*-երի *ա*-ի փոխուելուն համար հմմտ. հայ *տապար* բառը: Որով Լուտիբրին (*Լուտիբիր*) դարձել է *Աղտիբիր* > *Աղթարար* > *Աղթամար*:

Անհաւանական չենք համարում, որ Լուտիբրին Աղթամարում կատարած լինի շինարարութիւն, կամ իր անունով շինած լինի բնակավայր-ամրոց: Յետագայ պեղումները կարող են որոշ հետքեր երեւան հանել: Գուցէ Աղթամարի տաճարը յետագայում

կառուցուած է հենց Լուտիբրիի կառուցած մեհեանի հիմքի վրայ կամ տեղում:

Աղթամար անունը յիշուում է Խորենացու մօտ: Նա ասում է, թէ Ռշտունիները Աղթամարում ունէին ամրոց: Աղթամարում մեծ շինարարութիւն է կատարել Գագիկ Արծրունի: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ թագաւորի հրամանով Աղթամարի հարաւային ծովափում դէպի ծով երկարող մեծ ամբարտակ է կառուցուել 5 կանգուն բարձրութեամբ՝ մեծ ու ծանր քարերով-ժայռաքեկորներով, եւ ամբարտակի վրայ էլ՝ լայնանիստ բարձր պարիսպ եւ մի շարք օժանդակ շէնքեր: Կառուցուել են նաեւ պալատական շէնքեր ու եկեղեցի: Այս շինարարութիւնից զատ կառուցումներ են կատարուել այդտեղ հաստատուած կաթողիկոսների կողմից:

Հետեւաբար այս շինարարութիւնների համար կարող են օգտագործւած լինել ուրարտական շինութիւնների ատրակների պատրաստի քարերը: Մանաւանդ եթէ հաշուի առնենք այն, որ վերոյիշեալ մեծ պարիսպները այժմ մնացել են ջրի տակ, սպա ուրարտական կառոյցների մեծ մասի մնացորդները (եթէ կառուցուած էին ծովահայեաց դիրքով կամ ծովափի մօտ) նոյնպէս այժմ գտնուում են լճի ջրերի տակ:

3. Սարդուրի Ա եւ Իշպուիմի

Խորենացին Արայի որդի Արայի (Կարդոսի) եւ սրա որդի Անուշաւան Սօսանուէրի մասին գրում է հետեւեալը¹.

«... Արայի մասին այսքանը բաւական է կարճառօտ յիշատակել: Նա տարիներ ապրելով ծնաւ Կարդոսին» (Ա-ԺԵ):

«Իսկ Շամիրամը դեռ իր կենդանութեան ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նուարդից եւ տասներկու տարեկան երեխայ էր մնացել Արայի մահուան ժամանակ, դէպի

¹ Խորենացու գրածը բերում ենք Ս.Մալխասեանի կատարած թարգմանութեամբ, Երեւան, 1940:

Արա Գեղեցիկը տաժած գորովի պատճառով՝ նրա անունով կոչում է Արայ եւ նշանակում է մեր աշխարհին վերակացու» (Ա-ի):

Սա ցոյց է տալիս, որ *Արայեան Արան* կոչուած է եղել նաեւ *Կարդոս*:

Խորենացին շարունակում է.

«Բայց (Մար Աբասը) պատմութիւնը շարունակում է այսպէս. Արայեան Արան պատերազմի մէջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արու զաւակ՝ գործով հօօր, խօսքով հանճարեղ Անուշաւան Սօսանուէրին, որովհետեւ նա (կրօնական) պաշտամունքի համաձայն նուիրուած էր Արամենակի սօսի ծառերին... որոնց տերեւների հանդարտ կամ սաստիկ շարժուելուց, նայելով քամու ուժին ու ուղղութեանը՝ մեր հայոց աշխարհում սովոր էին գուշակութիւններ անել երկար ժամանակ:

«Այս Անուշաւանը քաւական ժամանակ արհամարհանք կրելով Չամէսէից, տառապում է արքունի դրանը, յետոյ քարեկաններից օգնութիւն գտնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մասը՝ խնամելու համար իբրեւ հարկատու եւ վերջը նաեւ ամբողջ աշխարհը» (Ա-ի):

Խորենացու՝ Մար Աբայի մատենանից բերած այս տեղեկութիւններից հասկացում է, որ Արայի (Նուարդից ծնած հարազատ) որդին կոչուում էր *Կարդոս*, որին կոչել են *Արա*: Իսկ այս Արայեան Արայի (Կարդոսի) որդի *Անուշաւանը* կոչուել է *Սօսանուէր*, որովհետեւ նա նուիրուած է եղել հեթանոսական ծիսակատարութիւններով գուշակութիւնների միջոց հանդիսացած *սօսի* կոչուած սրբազան (աստուածային) ծառերին, այսինքն նա լինելով արքայ՝ միաժամանակ եղել է այդ գուշակութիւնների պատգամախօս («խօսքով հանճարեղ») քուրմը: Այս Անուշաւանը ժամանակակից է եղել Ասորեստանի արքայ Չամէսին, որից մի ժամանակ կրել է վիրաւորանք, սակայն եւ այնպէս տիրել է հայոց ամբողջ աշխարհին:

Մեր կատարած պատմագիտական, սեպագրական-լեզուաբանական բազմակողմանի քննութիւնները պարզում են, որ Խորենացու պահած այս յիշատակութիւնները պարունակում են պատմական մեծ արժէք ներկայացնող իրողութիւններ, որ Արայեան Ա-

րան (Կարդոսը) եւ նրա որդի Անուշաւանը պատմական դէմքեր են՝ մեզ յայտնի ուրարտական արքաներ: Պարզում է, որ *Արայեան Արան (Կարդոսը) Սարդուրի Ա-ն է, իսկ նրա որդի Անուշաւանը՝ Իշպուհինին*: Այս իրողութիւնը փաստում է թէ՛ պատմագիտական եւ թէ՛ լեզուաբանական տուեալներով:

Մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ *Նուարդ* անուան ստուգաբանութեան առթիւ արդէն մանրամասն փաստարկութիւններով ցոյց ենք տուել, որ ուրարտական *Արդի* աստուածութիւնը համապատասխանում է *Արային*: Այստեղ հարկ չենք տեսնում կրկնել այդ բոլորը, միայն ուզում ենք հակիրճ ձեւով յիշեցնել հետեւեալը: Խորենացու գրանցած տեղեկութիւններից գիտենք, որ Նուարդը Արայի հարազատ կիցն էր: *Նու-արդ* նշանակում էր «Արդ-ի Նուն»: Արդէն հայերէնը *Նու* բառը պահել է «հարս» իմաստով, որով *Նու-արդ* նշանակում էր Արդ-ի հարսը կամ կինը. հետեւաբար *Արդը Արան* է: *Նու* տերմինը, ի հարկէ, պահում է մի իզական աստուածութեան անունը, որը համապատասխանում էր մեր *Նանէ* կամ *Անահիտ* դիցուհուն: Սա էլ լուսնի դիցուհի էր:

Արան լինելով արեւի աստուածութիւն՝ նրա զուգակից *Նուարդը* պիտի լինի լուսնային աստուածութիւն, որի փոփոխականներն էին *Սիէլ-արդի* եւ *Սինու-արդի* անունները, յատկապէս լուսնական *Արսի-նոյէ* (=Արէս + Ենիտ) եւ սումերական լուսնի աստուած *Nann-ar* անունը, որը լրիւ համընկնում է *Նու-արդ* անուան հետ, ուր *Nann*-ը համապատասխանում է մեր *Նու*-ին իսկ *ar*-ը *Արդ-Արային*: Թէեւ *Նաննարը* արական է, բայց պիտի ասել, որ լուսնի եւ արեւի սեռը փոփոխական է՝ նայած տեղի ու ժամանակի: Անգամ մեր լուսինը Հայաստանի մի մասում (Վան եւ շրջաններում) իզական է, իսկ այլ շրջաններում (Խոտորջուր, Համշէն եւ արեւելեան Հայաստանի մի մասում)՝ արական: Եւ քանի որ արեւ-լուսին զուգակցութիւնը որպէս այր ու կին կամ քոյր ու եղբայր յայտնի է դիցաբանութեան մէջ, ապա կարելի է ասել (թէեւ ոչ բացարձակօրէն), որ այնտեղ, ուր արեւը արական է, լուսինը իզական է, իսկ այնտեղ ուր արեւը իզական է, լուսինը՝ արական: *Արդի* անուան *Սարդի* ձեւը կարող է լինել իզական, սակայն ներկայ դէպքում այն համապատասխանում է *Արայեան Արա* եղող

Կարդ(-ու)-ին: *Սարդ-ուրի* անուան *Սարդ* բաղադրիչը ուրարտական արձանագրությունների մէջ յաճախ արտայայտուած է *Իշտարի* գաղափարագրով: Մենք չենք կարծում, որ դա արուած է ցոյց տալու, որ Սարդ-ը Իշտարն է, այլ Իշտարի գաղափարագիրը բերուած է արտայայտելու Սարդ-ի ձայնը՝ *Սարդ* անուան հետ Իշտար անուան ունեցած հնչիւնային նմանութեան (մօտիկութեան) պատճառով, թէւ արուել է ոչ լրիւ յաջողութեամբ:

Ամենայն դէպս *Սարդ-ուրի* անուան *Սարդ* բաղադրիչը համապատասխանում է *Կարդոսին*, այսինքն՝ *Արաին* (Արդ=Արա), իսկ *-ուրի* բաղադրիչը սումերական Սր (կամ Սրi, eri) բառարմատն է, որը նշանակում է «ծին, ծնել, սիրել, սերունդ»¹: Հայերէնում էլ *ուր* նշանակում է «որդի», որից ունենք *ուրջու* «խորթ որդի»: Հետեւաբար *Սարդ-ուրի* նշանակում է «Սարդ-ա-ծին» կամ «Արդ-ա-ծին, Արայորդի»: Ուրեմն սա նոյնպէս ցոյց է տալիս, որ *Սարդ-ուրին Արայի որդի Կարդոսն էր՝ Արայեան Արան*: Սարդուրիի «Արայի որդի» իմաստը չի նշանակում, որ նրա (ֆիզիկական) հօր անունը Արա էր, այլ նա համարուել է արեւի աստուած Արայի (Արդի) որդին:

Արայեան Արայի (Կարդոսի) որդին կոչում էր *Անուշաւան*, իսկ մենք գիտենք, որ Սարդուրիի որդին կոչում էր *Իշտուինի*, ուրեմն *Անուշաւանը Իշտուինին* է: Այս իրողութիւնը հաստատում է նաեւ մի քանի այլ (թէ պատմագիտական եւ թէ լեզուաբանական ու դիցաբանական) փաստերով:

Խորենացու վկայութեամբ Անուշաւանը ժամանակակից էր Ասորեստանի արքայ Չամեսին. նրա հետ գործ է ունեցել: Սա արդէն մեզ տալիս է կոնկրետ ժամանակագրական փաստ: *Չամեսը* (յունական -էս վերջաւորութեամբ Չամեսէս) անունը *Շամս* է՝ Իշտուինիի (825-810 մ.թ.ա.) ժամանակակից *Շամսի-Աղադ V*-ը

¹ P.A.Deimel, տե՛ս II ur = RIHŪ = erzeugen «ծնել, սերել».

S. Langdon, “A Sumerian Grammar and Christomathy”, Paris, 1911, տե՛ս ur = to create «ստեղծել, ծնել» էջ 253:

Աքքադացիները իրենց Աքքադ երկրանուան տեղ մերթ բերում էին Ki-Սրi (կամ Սրi (-ki) խօսքը, որը նշանակում էր «վայր ծննդի՝ ծննդավայր», այսինքն՝ «հայրենիք»:

(823-810 մ.թ.ա.): Գիտենք նաեւ, որ այս երկու արքաների բանակները ընդհարուել են: Ուստի անհերքելիօրէն հաստատում է, որ *Շամսի-Աղադ V*-ի ժամանակակից եւ նրա հետ ընդհարուած *Իշպուինին Չամեսի* ժամանակակից *Անուշաւանն* է: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ *Անուշաւանը Իշպուինին* է, իսկ նրա հայր *Արայեան Արան (Կարդոսն)* էլ *Իշպուինիի* հայր *Սարդուրին*:

Փաստ է նաեւ այն, որ Խորենացու գրանցած տուեալներով հայոց Արամի թոռն է Արայեան Արան, իսկ ուրարտական պատմութիւնից էլ գիտենք, որ Արամէի թոռն է Սարդուրին: Այս պատմագիտական համընկնումը նոյնպէս կարելի է փաստ է, որ Անուշաւանը *Իշպուինին* է, իսկ Արայեան Արան՝ Սարդուրի-Կարդոսը: Այս փաստը ունի նաեւ ուրարտագիտական կարելի նշանակութիւն. հաստատելով, որ Սարդուրի Ա-ը Արամէի թոռն է՝ վերանում են Սարդուրիի հայր Լուտիպրիի Արամէի որդին լինելու մասին եղած կասկածանքները, ապացուցում է, որ Արամէն ու նրա յաջորդները պատկանել են միեւնոյն հարստութեան:

Իշպուինիից Անուշաւան անցումը համեմատում ենք *Էրեբունի > Երեւան* փոխանցման հետ: Յայտնի է, որ ուրարտական սեպագրութիւնը առնուած է ասորեստանեան սեպագրութիւնից, իսկ այս սեպագրութեան մէջ (ինչպէս ուրարտականում) *Իշպուինի* անուան *պու* վանկի սեպախումբը ունի նաեւ *բու* վանկի արժէք: Իսկ ինչպէս նախապէս ընդունուած *Irpuni-Erpuni*-ն յետագայում տառադարձուեց *Erbuni (Erebuni)*, այնպէս էլ *Išruini* անունը պէտք է լինի *Šbuini*: Լեզուաբանական օրէնք է համարուել, որ հին *b*-ն յետագայում բառամիջում փոխում է *v* ձայնի, երբ այն գտնուած լինի երկու ձայնաւորների արանքում, մինչդեռ Երեւանի անունը կրող բոլոր արձանագրութիւնների մէջ բերուած էր *Erbuni* ձեւը, որի *b*-ն չէր գտնուում երկու ձայնաւորների միջեւ: Այդպէս էր անգամ Երեւան քաղաքի ծննդեան վաւերագրի վրայ: Միայն մի վահանի վրայ այն երեւաց *Erebuni* ձեւով (այս երեւոյթը հաւանական է դարձնում այն, որ *ր*-ից յետոյ կար մի կիսատ *ը* ձայն, որը այս վահանի վրայ արտայայտուել է *e* նիշով): Հենց սրա վրայ հիմնուելով՝ Մ. Իսրաէլեանը հիմնաւորեց *Էրեբունի > Երեւան* ան-

ցումը¹: Բայց այս վահանը կարող էր չգտնուել եւ կմնար տիրապետող *Erbuni* ձեւը: Այդպէս էլ *Իշբուինի* անունը կրող բոլոր արձանագրութիւնների մէջ (ըստ ընդունուած վերձանման) *բ*-ն չի գտնուում երկու ձայնատրների միջեւ: Գուցէ յետագայում մի տեղ երեւայ այդպէս: Այսուհանդերձ հաւանական է, որ վերոյիշեալ *բ > ւ* անցման օրէնքի այստեղ առերեւոյթ բացառուելու պատճառը *ի՛ժ* վանկի սեպախմբի այս դէպքում ոչ ճիշժ տառադարձման մէջ է:

Ուզում ենք ուշադրութիւն հրաւիրել այն իրողութեան վրայ, որ *ի՛ժ* վանկի սեպախումբը ասորեստանեան սեպագրութեան մէջ ունի թէ *ի՛ժ* եւ թէ *ի՛սի* ձայնի արժէք: Որով պիտի անկարելի չհամարել, որ *Իշբուինի* անունը հնչուած լինի *Իշիբուինի* (կամ *Իշբբուինի*. 2-ին յաջորդող *ի*-ն կարող է հնչուած լինի ը ձեւով), որի *բ*-ն գտնուում է երկու ձայնատրների արանքում (եւ յիրաւի, ինչպէս կը տեսնենք ներքեւում, անուան առաջին բաղադրիչը ոչ թէ *Իշբու*, այլ՝ *Իշիբու* կամ *Իշբբու* է): Ինչ վերաբերում է *Իշբբուինի* անուան *Իշ* սկզբնաձայնի փոխարէն՝ *Անուշաւան* ձեւի մէջ *Անուշ*-սկզբնաձայնի երեւալուն, գտնում ենք, որ սա առաջացած պիտի լինի ազդուելով *Իշբբուինի*ի անունը կրող՝ *Իշբբուինի*ի թոռան (Մենուայի որդու) *Ինուշ-պուա* կամ *Ինուշ-բուա* անուան *Ինուշ*-սկզբնաձայնից:

Անուշաւանը կոչուել է *Սուսանուէր*, որովհետեւ նա նուիրուած է եղել հեթանոսական ծիսակատարութիւններով գուշակութիւնների միջոց հանդիսացած սրբազան *սուսի* ծառերին: Այլ խօսքով՝ նա եղել է նաեւ սուսի ծառերի սուսափիւնի միջոցով կատարուած դիւրութեան ու պատգամախօսութեան գլխաւոր քուրմը:

Լեզուաբանական-սեպագրական մեր քննութիւնները պարզել են (ինչպէս ցոյց ենք տուել առաջ), որ *Isibu-ini* նշանակում է «պատգամախօս քուրմ. թովչութեան մոգ»:

Սումերերէն *išib* նշանակում է (=աքքադ. *šiptu*, անգլ. *incantation*, գերմ. *Beschwörung*) «թովչութիւն, կախարդութիւն, (=աքքադ. *tertu*, անգլ. *oracle*) «պատգամ, պատգամախօսութիւն, (=աքքադ. *ašibu*, *išibb*, անգլ. *priest of incantation*, գերմ. *Beschwörer*) «թովչութեան մոգ, դիւրութեամբ գուշակութիւններ ա-

¹ Մ. Իսրաէլեան, «Էրեբունի», Երեւան, 1971, էջ 10-11:

նող պատգամախօս քուրմ»¹: Հմնտ. արար. *ածիբ* «գարմանալի», հայ *ածպ-* (-արար), անգլ. *bishop* «եպիսկոպոս (քուրմ)»: Հետեւաբար միանգամայն պարզ է, որ *Išibu-ini* (*ini*-ն գոյականների ուրարտական յայտնի վերջաւորութիւն է) նշանակում է՝ «թովչութեամբ կատարուած գուշակութիւնների (պատգամախօս) քուրմ», որը համապատասխանում է Անուշաւանին ու նրա սօսանուէր կոչմանը: Այս փաստն էլ կասկած չի թողնում, որ *Իշբուինին Անուշաւանն* է:

Հետաքրքիր է, թէ արդեօք գուշակութիւնների միջոց հանդիսացած այդ սօսի ծառերը ո՞ր աստծոյ պատգամատեղիին էին պատկանում: Solomon Reinach-ը յայտնում է, թէ «*Դոդոնայի՝ Չեսի պատգամատեղիում աստուածն իր կամքն էր յայտնում կաղնիների սօսափիւնով...*»²: Սա ճիշդ նման է Արմաւիրի սօսի ծառերին, որոնց սօսափիւնով գուշակութիւններ էին անում: Ելնելով Դոդոնայի օրինակից՝ այդ աստուածը պիտի լինի Օլիմպոսեան Չեսին համագօր մի գերագոյն աստուած, որը Արմաւիր-Արգիշտիխիւնիլի Խալդին էր:

Մեզ յայտնի է, որ Խալդիին են վերագրում Susi կոչուած տաճարները, որոնցից մէկը յայտնաբերուել էր նաեւ Էրեբունիում եւ որոնց բնոյթը (ֆունկցիան) դեռ չէ պարզուած: Եւ ահա Խորենացին

¹ P.A.Deimel, նշուած բառգիրքը, տե՛ս *išib*, *S. Langdon*, նշուած գիրքը, էջ 222, տե՛ս *išib*: *Išibu* կամ *išbi* յորջորջումը մեր Իշբուինիից շատ առաջ գործածուել է սումերների կողմից. սումերական *Ur* քաղաքի քրմապետ արքաներից մէկը կոչում էր *Išbi-Sin* (Kramer, էջ 71): Սա ժամանակակից էր *Isin* քաղաքի քրմապետ արքային, որը կոչում էր *Išbi-Urra* (*S. Langdon*, p. 16)՝ *Išbi-Irra* մօտ 2100 մ.թ.ա. (*S. Lloyd*, “*Twin Rivers*”, p. 15). այս անունը գտնուել է մի սումերական կրօնական երգի մէջ: Կրօնական երգեցողութեան մէջ երկրի գլխաւոր քուրմի անունը յիշելու սովորութիւնը հեթանոսութիւնից անցել է քրիստոնէութեան, եւ մեր եկեղեցական «գոհութիւն» երգի մէջ յիշում է կաթողիկոսի անունը: Ինչպէս ասել ենք վերեւում, սեմիտները Աքքադ-ի տեղ բերում էին *Uri* բառը: *Urra* նշանակում էր «Աքքադի» (հմնտ. *Lugal Kingi Urra* «արքայ Սումերի եւ Աքքադի» (*S. Langdon*, p. 66): Որով *Išpi-Urra* նշանակում էր «քրմապետ Աքքադի»: Շատ հետաքրքիր է անգլ. *bishop* «եպիսկոպոս» բառը, որը համընկնում է *Išib* բառի հետ: Մեզանից պարսիկներին է անցել Անուշաւան < Անուշիրուան անունը՝ յարմարելով պարսկերէնին:

² Solomon Reinach, “ORPHEUS, A History of Religion”, New-York, 1942, p. 98:

յայտնում է, թէ Արմաիրի (Արգիշտիխիսի) սօսի ծառերի սօսափիւնով գուշակութիւններ էին անում: Անհաւանական չէ, որ գուշակութիւնների այդ սօսի (susi) ծառերն իրենց անունը ստացած լինեն susi տաճարի անունից, մի բան, որը երեսան կը հանէր, որ այդ *usuh* տաճարները Խալդիի պատգամատեղիներ էին:

Բայց հետաքրքիր է, թէ այդ սօսի ծառերը ինչու¹ են կոչուել «Արամանեակի սօսի ծառեր» (Խորենացի, Ա-ի): Susi տաճարը պատկանում էր Խալդիին, իսկ Արգիշտիխիսի-Արմաիրը, ուր գտնուում էր Susi տաճարն ու սօսի ծառերը, պատկանում էր Արգիշտի-Արմայիսին¹ (մենք գիտենք եւ դեռ մանրամասնօրէն ցոյց կը տանք, որ Արգիշ(-տի) – Արմա(-իս) նշանակում էր «Արորդի», այսինքն՝ «աստուածորդի» (Արդի-Ալդի-Խալդիի որդի): Որով սօսի ծառերը վերագրուել են, ըստ Հայկ եւ Բել գրոյցի, Խալդին եղող Հայկի որդուն՝ Արամանեակին:

Մեր վերոյիշեալ գրքում Խալդիի բնոյթի մասին խօսելիս՝ ցոյց ենք տուել, որ *Խալդի*-ն կոչուում էր նաեւ *Բարդի* (*Խալ-դի* անուան առաջին եւ հիմնական *Խալ* բաղադրիչի սեպագիրը սու՛մերերէնում նշանակում է նաեւ *բար*. երեւի խալ ու բար համանիշ էին (Deimel, տե՛ս *hal*), որով Խալդի անունը կոչուում էր նաեւ *Բարդի*): *Բարդի* ձեւը գտնուում է նաեւ Խալդիի կնոջ *Բագ-բարտու* անուան մէջ, ինչպէս Արա-Արդին գտնուում է Արայի կնոջ *Նու-արդ* անուան մէջ: Այս իրողութիւնը հաստատուում է նաեւ Մուսասիր-Արդինի Խալդեան տաճարի Սարգոնեան քանդակի ճակատում բարդի ծառի գոյութեամբ: Սա ի հարկէ կարեւոր փաստ է, որ սրբազան սօսի ծառերը, որ բարդիի մի տեսակն են, ներկայացնում էին Խալդիին, ինչպէս Դողոնայի Չեսի պատգամատեղիում Չեսի կամքը կաղնին էր պատգամում: Որով կասկած չկայ, որ Արմաիր-Արգիշտիխիսի սօսի ծառերը (susi պատգամատեղիի բարդիները) ներկայացնում էին Խալդիին, եւ դրանցով կատարուած գուշակութիւններն էլ Խալդիի կամքն արտայայտող պատ-

¹ Մեր «Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն» գրքում մանրամասնօրէն ցոյց ենք տուել, որ Արմաիւր Արգիշտին է: Այս գլխի վերջում, Արգիշտիի մասին խօսելիս՝ դեռ մանրամասնօրէն եւ նոր փաստերով կը խօսենք այդ մասին:

գամախօսութիւններ էին, իսկ այդպիսի պատգամախօսութիւնների (գուշակութիւնների) պերճախօս քուրմ-արքան էլ Իշբուինի-Անուշաւանն էր, որը, ըստ Խորենացու պահած տեղեկութեան եղել է «խօսքով շատ հանճարեղ»:

Այս բոլոր երեւոյթներն ու փաստերը ուժեղացնում են մեր այն ենթադրութիւնը, որ գուշակութիւնների միջոց հանդիսացած այդ բարդիի *soush* անուան մէջ կարող է պահուած լինել *susi* տաճարի անուան յիշատակը եւ *susi* տաճարներն էլ կարող են Խալդիի պատգամախօսութեան վայրեր եղած լինել: (Այստեղ հետաքրքիր է նշել, որ անգլերէն *sooth say* նշանակում է «գուշակութիւն անել»): Այսպիսով՝ արքազան *soush-բարդի* ծառերի եւ *susi* տաճարների մասին մեր կատարած այս քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Իշբուինի-Անուշաւանը եղել է Խալդեան տաճարի նշանաւոր եւ խօսքով հանճարեղ մտաւորական քուրմը: Արդէն տեսանք, որ *is(i)buini* նշանակում է «գուշակութիւններ անող պատգամախօս քուրմ», մի բան, որը համապատասխանում է Անուշաւանի Սօսանուէր կոչմանը:

Արայ Գեղեցիկ-Շամիրամ առասպելը ինքնին պայմանաւորւած է Ասորեստանի ժամանակ հայկական թագաւորութեան գոյութեամբ եւ Շամիրամի ժամանակ նրա թագաւորի Արա կամ Արայեան Արայ կոչուած լինելով: Առասպելները չեն ծագում առանց պատմական հիմքի, այս առասպելն էլ, ի հարկէ, չի ծագել առանց պատմական հիմքի: Արդէն պատմական այդ հիմքից որոշ երեւոյթներ նշմարում են այստեղ: Ինչպէս տեսանք՝ Չամեսի-Ադադ V-ը (823-810 մ.թ.ա.) ժամանակակից էր Անուշաւան-Իշբուինիին (825-810 մ.թ.ա.): Շամեսի-Ադադ V-ը իր գահակալութիւնից առաջ դեռ իր հօր կենդանութեան ժամանակ, ամուսնացել էր Բաբելոնի իշխանուհի Շամիրամի (Շամմուրամաթի) հետ, որով Շամիրամը ժամանակակից էր թէ Իշբուինիին եւ թէ նրա հայր Սարդուրի-(Կարդուս) Արայեան Արային:

Մեզ յայտնի է, որ Շամեսի-Ադադ V-ի եւ նրա հօր՝ Սալմանասար III-ի (858-824) ժամանակ Ասորեստանի կողմից արինալի արշաւանքներ կատարուեցին Ուրարտուի դէմ: Հետեւաբար անհաւանական չէ, որ այդ արշաւանքներից մէկի ժամանակ Շամի-

րամը ընկերացած լինի իր ամուսնուն եւ դէմ առ դէմ եկած՝ Սարգուրի-Արայան Արայի հետ: Մանաւանդ որ Շամիրամը իր ամուսնու մահից յետոյ իշխել է միայնակ (809-806), որով այրի Շամիրամի մասին կարող էին հիւսուել սիրային պատմութիւններ: Այդ բոլորը, ի հարկէ, կարող էր հիմք լինել (կամ ծնունդ տալ) Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ առասպելին, որը միաժամանակ ստացել է դիցաբանական զգեստաւորում՝ դառնալով *արեւ-Արային* սիրահետող Իշտար-Շամիրամ դիցուհու սիրավէպ: Մանաւանդ, ինչպէս ցոյց տուեցինք, Սարգուրի անուան «Արայորդի» իմաստը չի նշանակում, թէ նրա հօր անունը Արայ էր, այլ նա համարուել է արեւի աստուած Արդի-Արայի որդին, որով Արան կոնկրետ անձնաւորութիւն չէր այստեղ, եւ առասպելում էլ արդէն Շամիրամը չի գտնում Արային կենդանի, այլ հանդիպում է կենդանի Արայեան Արային (Կարդոս-Սարգուրիին):

Այստեղ միանգամից բացատրում ու պարզաբանում է այն առեղծուածը, թէ ինչու Խաչա-Վանի կառուցումը վերագրուել է Շամիրամին, մինչդեռ յայտնի է, որ Վանը կառուցողը եղել է Արայեան Արայ-Սարգուրին:

Շամիրամը *Շամու*-ի (սեմական «արեւ») կինն էր եւ սիրահետում էր (հայ արեւ) *Արային*. Իսկ Վանը կառուցուել էր Ուրարտուի արեւի աստուած Շվինիի կին Խաչա-ի անուամբ (դրա համար Վանը կոչում էր Խաչա): Որով դժուար չէ տեսնել, որ առասպելում *Շամիրամը* նոյնացուել է արեւ Շվինիի կնոջ Խաչա-ի հետ եւ Խաչա-Վանի կառուցումը վերագրուել է նրան: Ի հարկէ սա միաժամանակ փաստ է, որ առասպելը հիւսողները գտնում էին ուրարտական դէպքերի ու դիցաբանութեան ոլորտում:

Դիցաբանութեանը յայտնի է, թէ լուսինն էր համարում արեւի գուգակիցը: Ուստի Շամիրամը դարձել էր լուսնի աստուածուհի, որը սիրահետում էր Հայաստանի գեղեցիկ Արային (արեւին) եւ նրանից մերժուելով՝ իր անհամար հետետորդ զինուորներով (աստղերով) արշաւում է նրա վրայ, բայց երբ յայտնում են Շամիրամն ու զինո տրները՝ լուսինն ու աստղերը՝ մեռնում է Արան (մայր է մտնում արեւը) ու լուսին Շամիրամին չի յաջողում հանդիպել նրա հետ՝ նրա կենդանութեան (երկնքում գտնուած) ժամանակ, այլ

հանդիպում է կենդանի Սարգսիսի «Արայի որդոյն», որը գուցէ ունէր երեկոյեան մի փայլուն աստղի հանգամանք:

Առասպելը, ի հարկէ, արտացոլել է հզօրացած սեմական Միջագետքի ազահ ցանկութիւնները հիւսիսի հարուստ լեռնաշխարհի նկատմամբ, եւ ուրարտացիների պայքարը Ատրեստանի դէպի հիւսիս (դէպի Հայկական լեռնաշխարհ) կատարած աշխարհակալական ոտնձգութիւնների դէմ:

4. Ռուսա

Արգիշտիի մասին խօսելուց առաջ ուզում ենք բերել մեր գնումները Ռուսա անուան մասին:

Ժամանակին Ս. Պալասանեանը եւ յետոյ էլ ՀՍՍՀ ակադեմիայի թղթակից անդամ Մորուս Հասրաթեանը մատնանշել են, թէ հայկական աւանդութեան յիշած Հրաչեան Ուրարտուի Ռուսա Գ-ն է¹:

Մեր կատարած քննութիւնները նոյնպէս հաստատում են, որ *Հրաչեայ* անունը պահում է *Ռուսա* անուան յիշատակը, եւ թէ Խորենացու յիշած Հրաչեան ներկայացնում է Ուրարտուի վերջին Ռուսային կամ վերջին երկու Ռուսաներին: Դա հաստատում է թէ պատմագիտական տուեալներով եւ թէ անուան ստուգաբանութեամբ:

Նախ բերում ենք պատմագիտական-ժամանակագրական հետեւեալ տուեալները.

1. Մեպագիր նիւթերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տուել, որ ուրարտական վերջին երկու արքաներն էլ կրել են *Ռուսա* անունը: Մեպագիր մի արձանագրութեան մէջ կարդացում է. «Ռուսա որդի

¹ Մորուս Հասրաթեանը «Հայրենիքի Չայնի» 1968 թուի Նոյեմբեր 27 համարում լոյս տեսած իր «Էրեբունի-Երեւան» յօդուածում գրում է «... միանգամայն իրաւացի կերպով երախտաշատ հայ մանկավարժ-պատմաբան Ստեփանոս Պալասանեանը, դեռեւս անցեալ դարի վերջին, զարմանալի սրատեսութեամբ, ուրարտական այս Ռուսա երրորդին, անվերապահ համարել է հայկական աւանդութեան Հրաչեան»:

Ռուսայի»։ Սրանից յայտնի է դարձել, որ այս Ռուսան եղել է Ռուսա Գ-ի որդին։

Պարզ չէ, թե ե՞րբ է գահ բարձրացել Ռուսա Գ-ը։ Գիտութեան մէջ ընդհանուր կարծիք է գոյացել, որ Ռուսա Գ-ը եղել է Ուրարտուի վերջին արքան եւ նրա գահակալութիւնը վերջացել է ուրարտական հարստութեան անկման հետ (590թ. մ.թ.ա.)։ Հետեւաբար կարելի է ընդունել, որ Ուրարտուի վերջին 15-20 տարիները (605-590 կամ 610-590 մ.թ.ա.) մտել են այս երկու Ռուսաների գահակալութիւնների ժամանակաշրջանի մէջ։

Խորենացին Հրաչեայի ժամանակի մասին պահել է հետեւեալ շատ արժէքաւոր տեղեկութիւնը. «*Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելացոց*» (Ասում են, թէ սրա [Հրաչեայի] ժամանակ է ապրել բաբելացիների Նաբուգոդոնոսոր արքան)¹։ Մեզ յայտնի է, որ Նաբուգոդոնոսորը (Nabuchadnezzar) գահակալել է 604-562 թուերին մ.թ.ա.։ Հետեւաբար այս արքայի գահակալութեան սկզբի 14 տարիները (604-590 մ.թ.ա.) եղել են Ուրարտուի վերջին 14 տարիները։ Սա պատմագիտական շատ կարեւոր եւ անհերքելի փաստ է, որ Հայաստանում այս ժամանակ ապրած Հրաչեան ուրարտական հարստութեան անկումից առաջ ապրած՝ Ուրարտուի վերջին երկու Ռուսաներից մէկն էր, մեծ հաւանականութեամբ վերջին (Գ) Ռուսան, որի գահակալութիւնը վերջացել է, ինչպէս ասուեց, 590 թուականին մ.թ.ա.։

2. Կայ պատմագիտական-ժամանակագրական մի փաստ եւս։

Յայտնի է, որ Խորենացու բերած հայ արքաների ցուցակում Հրաչեան գալիս է Պարոյրից անմիջապէս յետոյ (Պարոյր, Հրաչեայ, Փառնուաս, Պաճոյճ.... Տիգրան)։ Մեզ յայտնի է, որ Պարոյրը Արմէ-Շուպրիայի թագաւորն էր։ Նրա գահակալութեան թուերն են 652-612 մ.թ.ա.²։

¹ Խորենացի, Ա-Իբ։ Ափսոս որ Խորենացին բառացի եւ լրիւ չի մէջբերում իր («Ասում են, թէ ...») աղբիւրի կամ աղբիւրների տուեալները։

² «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», Երեւան, 1971, I, էջ 438։

Խորենացու պահած հայ արքաների ցուցակներն¹ ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ ցուցակներում իրար յաջորդող անուններից շատերը չեն պատկանում նոյն պետութեան ու հարստութեան. նրանցից շատերը կարող են լինել հայկական տարբեր պետութիւնների կամ ցեղ-իշխանութիւնների ժամանակագրօրէն իրար յաջորդած կամ անգամ ժամանակակից ղեկավարներ: Ի հարկէ դա անսպասելի չէր, քանի որ Խորենացին աչքի առաջ չունէր հայ ժողովրդի ժամանակագրականօրէն կազմուած մի ընդհանուր պատմութիւն, այդպիսին գոյութիւն իսկ չունէր, այդպիսին չունէր եւ ոչ մի ժողովուրդ այդ ժամանակներին: Այդպիսի գործին ինքն էր ձեռնարկում մեր մօտ առաջին անգամ՝ հաւաքելով այստեղից-այնտեղից անկապ նիւթեր. եւ այդպիսի պայմաններում այնքանը, որ նա արել էր՝ արդէն հանճարի արդիւնք էր ու հրաշք:

Պարոյրից անմիջապէս յետոյ Հրաչեայի գալը չի նշանակում, թէ Հրաչեան Պարոյրի որդին էր, ոչ էլ նոյն պետութեան ու հարստութեան արքան: Այլ նշանակում է, թէ Խորենացին ունեցել է տունակներ, որով Հրաչեային գտել է որպէս հայ արքայ, որը ժամանակով ապրել է Պարոյրից յետոյ: Նա գիտէր, որ Պարոյրը ապրել է Սարդանապալի (Աշուր-բանի-պալի-668-626 մ.թ.ա.) ժամանակ եւ օգնել է մարացի Վարբակէս-Կիաքսարին վերցնելու Ասորեստանի իշխանութիւնը (կործանելու Նինուէն 612 մ.թ.ա.):

Եւ ինչպէս պարզ երեւում է, Պարոյրի գահակալութեան վերջին տարուց (612 մ.թ.ա.) յետոյ է գալիս Հրաչեան, որը ժամանակակից էր Նաբուգոդոնոսորին նրա գահակալութեան առաջին 14 տարիների (604-590 մ.թ.ա.) ժամանակաշրջանում, ինչպէս Ուրարտուի վերջին երկու Ռուսաները, յատկապէս վերջինը:

Այսպիսով պիտի հաստատ համարել, որ Հրաչեան ներկայացնում է Ուրարտուի վերջին երկու Ռուսաներին կամ երկու Ռուսաներից մէկին, յատկապէս վերջին (Դ) Ռուսային:

Այստեղ ի հարկէ ծագում է այն հարցը, թէ ինչպէ՞ս է պատահել, որ Ռուսան կոչուել է Հրաչեայ. այս երկու անունները համանիշ բառե՞ր էին, թէ տարբերութիւնը սեպագրութեան թերութեան

¹ Խորենացի, Ա-ԺԹ, Իբ:

արդիւնք էր, կամ ժամանակի հոլովումով կատարուած մէկը միւսի ձայնային փոփոխութիւնը:

Մենք կարծում ենք, որ *Հրաչեայ* անուան սկզբի Հ-ն յետագայում աճած ձայն է. *Ռուսա* անուան սկզբում Հ ձայնի աճով (հմմտ. Ռոմ > Հռոմ)՝ ստացուել է Հռուսա: Միաժամանակ, ի հարկէ, Հռուսա ձեւի ու-ն ազդուելով անուան վերջի ա-ից կարող էր հնչուել ա՝ Հռուսա-ն դարձնելով Հռասա: Բայց դժուար է կոնկրետ բան ասել թէ ինչ պատճառով *Հռասա*-ն հնչուել կամ կոչուել է *Հրաչ* կամ *Հրաչեայ*:

Ի հարկէ պիտի աչքի առաջ ունենալ այն հաւանականութիւնը, որ ասուրաբաբելականից փոխ առնուած ուրարտական սեպագրութիւնը չի կարողացել հարազատօրէն արտայայտել ոչ-սեմական ուրարտերէնի հնչիւնային համակարգի բոլոր նրբութիւնները: Այս սեպագրութեան մէջ, օրինակ՝ չկայ չ ձայնը կամ չա վանկը արտայայտող սեպախումբ: Եթէ մեր այս արքայի անուան մէջ կար չ ձայնը (ինչպէս Հրաչ անուան մէջ)՝ ապա պիտի չկարողանային այն հարազատօրէն արտայայտել, այլ պիտի մի կերպ եւ աղաւաղուած ձեւով արտայայտէին ձեռքի տակ եղած (ասենք za, sa կամ ša) սեպախումբերով: Ի հարկէ սրանով մենք չենք ուզում պնդել, թէ այս արքայի անունը նախապէս *Հրաչ* էր եւ չ-ին մի կերպ արտայայտելով սա վանկով՝ *Հրաչ*-ը դարձել է *Հռասա*: Բայց կարծես Ռուսա ձեւով էլ չեն կարողացել արտայայտել այդ արքայի անուան ձայնը ճշդութեամբ, որի մուսասիրեան ձեւն էր *Ուր-զա(նա)*, իսկ ասորեստանեան արձանագրութիւնների մէջ էլ հնչուել է Ursa¹, որը սումերերէն նշանակում է «որոտ»: Ի հարկէ այս վերջինը թելադրում է մտածել, որ այս արքայի անունը ունէր դիցաբանական իմաստ:

Մեզ յայտնի է արդէն (եւ դեռ ստորեւ *Արգիշտի* անուան տակ մանրամասնօրէն ցոյց կը տրուի), թէ Արամայիսը Արգիշտին է եւ

¹ Երեւի սումեր ursa «որոտ» բառի հետ կապ ունի (որոտի ձայն ունեցող) *արջ* բառը, ինչպէս եւ լատ. Ursus (որից ֆրնս. Ours, իտալ. orso), գնդ. arša, օստ. ars եւ այլն, հմմտ. Ursa-Minor «Փոքր արջ» համաստեղութիւնները: Այս բառերը հնդեւրոպական են, հնդեւ. արմատն են համարում rktho ձեւը, որը ըստ սումերականի՝ կասկածելի է:

նշանակում է «Արորդի»: Տեսանք նաեւ, որ Սարգուրի անունը նոյնպէս նշանակում է «Արդի-Արայի որդի, Արայեան Արայ, Արայորդի»: Այս երեւոյթը մեզ ներշնչել էր այն միտքը, թէ *Մարդուրի* («Արայորդի») որդի *Ռուսայի* եւ *Արգիշտի* («Արորդի») որդի *Ռուսայի* կապակցութիւնների *Ռուսա* անուան մէջ նստած է *Ար* կամ *Արա* անունը: Մեր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ հաւանական ենք համարել, որ *Ռուսա* անուան *Ռու* բաղադրիչը (ինչպէս եգիպտական *Ra*-ն, Պամփիլական *Er*-ը եւ յունա-լատինական *Or*-ը)¹ ներկայացնում է արեւ-կրակի *Ար* կամ *Արա* աստուածը:

Ի հարկէ անհաւանական չէ, որ ազդուելով *Ռուսա-Հրասա* անուան ունեցած դիցաբանական այս «արեւ-կրակ» իմաստից՝ յետագայում այն հնչել են *Հրաչ* կամ *Հրաչեայ*:

Ամենայն դէպս մի բան պարզ է ու հաստատ, որ հայկական աւանդութեան յիշած Հրաչեայ անուամբ պահպանուած է ուրարտական հարստութեան վերջին երկու Ռուսաները, կամ երկուսից մէկը, մեծ հաւանականութեամբ վերջինը՝ Ռուսա Դ-ը:

5. Արգիշտի

Ինչպէս նշեցինք վերեւում, այս անուան ստուգաբանութիւնը ժամանակին բերել էինք մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ², սակայն այստեղ նորից ենք բերում այն համադրելով յետագայում երեւան եկած նոր փաստերի հետ:

¹ Յայտնի է, որ Եգիպտոսում *Ra*-ն արեւի աստուածութիւն էր: Յայտնի է նաեւ, որ Պամփիլիական առասպելում *Armenios*-ի որդի *Er*-ը, որ ճակատամարտում մեռնելուց յետոյ յարութիւն է առնում խարոյկի վրայ, մեր Արան է, իսկ յունա-լատինական *Or*-ը նոյնպէս արեւի աստուածութիւն էր, որից կայ *orient* «արեւելք» բառը:

² Մարտիրոս Գափուրչեան, «Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն», Պէլյոթ, 1973, էջ 217-231, տե՛ս նաեւ «Արմէն եւ Հայ անունների ծագումը», «Գարուն» ամսագիր, Երեւան, 1970, թիւ 7, էջ 51-65:

Հին Արեւելքի արքաների անունների նման՝ դիցաբանական հանգամանք կամ իմաստ ունեցող անուն է եղել նաեւ ուրարտական հզորագոյն արքայի *Արգիշտի* անունը:

Արգիշտիի աստուածացման մասին է վկայում Ասորեստանի Սարգոն II-ի մի սեպագիր արձանագրութիւնը: Սարգոնը Մուսասիրի (Արդիւնի) Խալդեան տաճարից տարած աւարները թուելիս՝ գրում է. «*Ուրարտուի արքայ Արգիշտիի մի արձանը գլխին դրած՝ աստուածների աստղագարդ խոյր (թագ,) իր խորշի հետ (ամբողջը) բրոնզից՝ 60 տաղանդ ծանրութեամբ*»¹: Այս վկայութիւնից պարզ հասկացում է, որ Արգիշտին ունէր աստուածային բնոյթ կամ համարուել է աստծոյ սերունդ:

Այս հարցում մեր կատարած դիցաբանական ու սեպագրական-լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնները պարզել են, որ Արգիշտի «*𐎠𐎺𐎠 𐎠𐎽𐎢*» անունը բարդ բառ է եւ կազմուած է երեք բաղադրիչ բառերից: Առաջին *Ար* բաղադրիչը արմէնների արեւի աստուած *Ար*-ն է (Արա-ն): Անուան երկրորդ բաղադրիչ *գիշ* բառը (*𐎡*) սումերերէն (եւ սեպագրական արտայայտութեամբ) նշանակում է «ծին, սերունդ, ճիւղ, ծառ»: *Գիշ*-ը որպէս որոշիչ (դետերմինատիւ) դրուել է նաեւ սումերաքաղական, ասուրաբաբելական եւ, նրանց օրինակով, ուրարտական եւ այլ հին ժողովուրդների (ասուրաբաբելականից վերցրած) սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ ծառատեսակների եւ փայտից շինուած առարկաների անունների սկզբին: Բայց *գիշ*-ը այստեղ բերուած է որպէս իմաստակիր բառարմատ «ծին, սերունդ, ճիւղ կամ որդի» իմաստով²: Որով Ար-գիշ նշանակում էր «Ար-ի սերունդ, Արածին, Արորդի, Արեւորդի»:

Գիշ-ի այս իմաստը համեմատում ենք հետեւեալի հետ. Միջագետքի սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ արեւի Šamaš աս-

¹ Thureau-Dangin, “Une Relation de La Huitieme Campagne de Sargon”, արձանագրութեան տող 402:

² P.A.Deimel, տե՛ս giš= արքադ. HUSABU գերմ.. zweig «ճիւղ», III giš=արքադ.. BIRKU, գերմ. penis «արանդամ», արքադ.. RIHU, գերմ. erzeugen «սեռել»:

տուածութիւնը մերթ նշում էր ^DGiš-šir-gal¹ դիցանուն-մակդիրով, որը նշանակում էր «լոյսի մեծ աղբիւր»: Giš-šir-gal տերմինը բարդ բառ է. առաջին giš բաղադրիչը, ինչպէս ասացինք, սումերերէն նշանակում է «ճիւղ կամ սերունդ, ծին, ծնել», իսկ šir բառը սումերերէն նշանակում է «շող, լոյս», որով giš-šir կապակցութիւնը նշանակում է «լուսածին», իսկ gal բաղադրիչը նշանակում է «մեծ». հմմտ. Lu-gal «մարդ մեծ=արքայ», որով Giš-šir-gal տերմինը ամբողջութեամբ նշանակում էր «լուսածին մեծ», այսինքն՝ «լոյսի մեծ աղբիւր», մի կոչում-մակդիր, որով նշում էին արեւի աստուած *Շամաշին*:

Giš-šir-gal տերմինի մէջ *qihz* բառի ունեցած «ծին» նշանակութիւնը ապացոյց է, որ *Ur-qihz* անուան *qihz* բաղադրիչը նշանակում է «ծին, սերունդ կամ որդի»: Ուստի *Ur-qihz* նշանակում է «Արածին, Ար-ի սերունդ, արեւի աստուած Ար-ի որդի», իսկ *Ur-qihz-տի* անուան վերջին *տի*² բաղադրիչը նշանակում է «կենդանի, ապրող», որով *Ur-qihz-տի* նշանակում է «Ար-որդին-կենդանի, Արեւորդին կենդանի»: Անուան այս իմաստից երեւում է, որ *Urqihz-տի* տերմինի մէջ հիմնականը *Urqihz* մասն է, իսկ *տի*-ն կցուած է որպէս մակդիր՝ ինչպէս Դաւիթ Անյաղթ անուան մէջ անյաղթ մակդիրը:

Արեւորդի անուան կցուած «կենդանի» մակդիրը պատահականութիւն չէ: Նկատի առնելով այն, որ արեւին, շանթին փոթոր-

¹ René Labat, “Manuel d’Epigraphie Akkadienne”, Paris, 1953, p. 137: Տե՛ս նաեւ Deimel:

² Այս տի վանկի սեպախումբը սեպագրութեան մէջ օգտագործւում է մերթ որպէս գաղափարագիր, «կենդանի» իմաստով, եւ մերթ որպէս վանկ-հնչիւն: Դժուար է ասել, թէ այստեղ այն բերուել է որպէս գաղափարագիր, թէ ոչ: Ուրարտերէնում այդ գաղափարագիրը ներկայացնում էր *Šehi* բառին, բայց Ար-գիշ-տի անուանածերը ուրարտական չէ: Ինչպէս տեսանք, *qihz* սումերական է, *տի* բաղադրիչն էլ ունի թէ տի ձայնը եւ թէ «կենդանի, ապրող» իմաստը եւ գալիս է սումերական *ti* «ապրիլ» բառից: Այս իմաստի համար կայ առանձին փաստ, որին կը բերենք ներքեւում *Urqihz-տի-քրիստ* անունները համեմատելիս: Ուստի կարելի է մտածել, որ տի սեպախումբը բերուել է արտայայտելու համար «կենդանի» իմաստն ունեցող տի բառարմատի ձայնը, այլապէս պիտի ընդունել, որ այն գաղափարագիր էր «կենդանի» իմաստով եւ միաժամանակ հնչում էր *տի*:

կին եւ գերբնական այլ ուժերին ներկայացնող աստուածութիւնները գերմարդկային էին, եւ երբ հզօր արքային Արեւի ծագում է վերագրուել, երբ նա *Արեւորդի* է կոչուել, ապա նա համարուել է մարդկանց մէջ *ապրող* աստուածութիւն: Արգիշտին Ասորեստանի դէմ շահած յաղթանակներով դարձել էր Մերձաւոր Արեւելքի հզօրագոյն արքան: Որով նրան վերագրելով աստուածային (Արեւային) ծագում՝ նա պիտի համարուէր *Ար-գիշ-տի* «Արեւ աստծոյ որդին կենդանի» որպէս մարդկանց մէջ ապրող *կենդանի* աստուածորդի: Անհաւանական չէ, որ Արգիշտի I-ը նախապէս ունեցած լինի մի այլ անուն եւ հզօրութեան հասնելով է ստացել Ար-գիշ-տի «Ար-որդին-կենդանի» կոչումը: Այդ կոչումը, որ գալիս է հեթանոսութեան ժամանակներից, գտնում ենք նաեւ Ս. Գրքում, որտեղ Միմոն Պետրոսը տեսնելով Յիսուսի կատարած հրաշքները՝ նրան ասում է. «Դու ես Քրիստոսը՝ *կենդանի Աստծոյ-որդին*»¹: Մենք կարծում ենք, որ անուան հիմնական մասը Ար-գիշ էր, որը նշանակում էր «*Ար-որդի, Արեւ-որդի*»:

Եւ ահա հետաքրքիրը այն է, որ *Ար-գիշ* ունի ճիշդ *Ար-մա* անուան իմաստը: Վերելում *Արմա(-նի)* անուան ծագումը բացատրելով՝ ցոյց էինք տուել, որ *Ար-մա* անուան *Ար* բաղադրիչը հայերի արեւի աստուած *Ար-ն* (*Արա-ն*) է, իսկ *մա* բաղադրիչը (բառարմատը) նշանակում է «ծին, սերել, սերունդ» (օրինակ՝ *Արտաշատա՛մա*² անունը նշանակում էր «Արտաշատին»), ցոյց էինք տուել, որ *Ար-մա* նշանակում է «Արածին, Արորդի», այսինքն՝ հայերի ազգային աստուած «Ար-ից(Արայից) սերուած»՝ «Արեւորդի»: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ *Ար-գիշ* անունը ունի ճիշդ *Ար-մա* տերմինի նշանակութիւնը, ուր *գիշ* եւ *մա* հոմանիշ են «ծին, ճիւղ, սերունդ, որդի» իմաստով³:

¹ Այս յիշատակութիւն-վկայութիւնը կարելոր փաստ ենք համարում Արգիշտիի մեծութեան ու նրա անուանը մեր բերած իմաստի համար:

² Խորենացի, Բ-Ժա:

³ Գիշ եւ մա *արմատների* «ծին, որդի» իմաստով հոմանիշ լինելու ճշդութիւնը Բաղդադի սումերագիտութեան կենտրոնում ստուգել տալու համար Բաղդադ գրած նամակիս 15-9-1971 թուակիր պատասխանում Դորտ. Մովսէս Տէր-Յակոբեանը գրում է, թէ հարցը՝ դպրոցի մեր ընկեր եւ այժմ Իրաքի հնագիտութեան ընդհանուր քննիչ Պրոֆ. Նուադ Սաֆարի հետ տարել են Բաղդադի սումերագի-

Բարեբախտաբար մեր փաստերը չեն սահմանափակում միայն սեպագրական-լեզուաբանական տուեալներով ու վերլուծութիւններով: Հին մատենագրութիւնը մեզ համար պահել է պատմագրական կոնկրետ եւ ստոյգ վկայութիւններ, որ *Արգիշ-ը Արմա-ն* է: Այդ վկայութիւն-տուեալները գտնուում են Խորենացու եւ Թովմա Արծրունու մօտ:

Ուրարտական արձանագրութիւններից եւ ուրարտագիտութիւնից գիտենք, որ Արգիշտին Արաքսի ափին կառուցել է քաղաք եւ իր անունով կոչել է Արգիշտիխինիլի: Գիտենք նաեւ, որ այդ քաղաքը Արմաւիրն է: Իսկ Խորենացին այս մասին պահել է պատմագիտական կարեւոր վկայութիւն: Նա գրում է. «...*Արմայիս¹ շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, եւ անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր*» (Արմայիսը իր բնակութեան համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրայ եւ իր անունով կոչում է Արմաւիր):

Այս վկայութեամբ ոչ թէ միայն տրուում է *Արմաւիրը* կառուցած արքայի անուան *Արմայիս* լինելը, այլ եւ երեւան է հանում ու բացատրում, որ *Արմաւիր* անունը կրում է *Արմայիսի (Արմա)* անունը: *Արմաւիր-ը* եկած կլինի *Արմա-բիր* «Արմայի քաղաք» ձեւից: *Բիր* նշանակում է «տուն» (> «քաղաք, ցեղ»). հմմտ. Նաիրեան *Գինգիբիր* եւ *Սու-բիր* (> Շուբրիա): Պտղոմէոսը (Բ

տութեան կենտրոնի վարիչ Դպտք. Ապրուլ Հադիին: Սումերական սկզբնաղբիրների երկար տետղ պրպտումները եւ մի շարք հեղինակատր բառարաններ (CAD 1965, Vol. H. p. 258, AHW, 1966, Vol. 7, p. 615, Deimel, p. 617 եւ այլն) եւ C. T., Vol.22 տեքստի տուեալները հաստատել են, որ giš եւ ma համանիշ են «սերունդ, որդի, ծին, ծնել, շինել» իմաստով: Եւ ինձ գրած նամակում շնորհաւորում են Արգիշտիի Արմայիս լինելը ցոյց տուող իմ ստուգաբանութիւններն ու փաստարկութիւնները՝ յոյս յայտնելով, որ երեւան կգան նաեւ պատմագիտական տուեալներ ուժեղացնելու լեզուաբանական-սեպագրական այս փաստերը: Իսկ մենք արդէն ունենք այդ փաստերը:

¹ Մովսէսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Ի Վենետիկ, 1881, Ա.-Ժբ, էջ 60: Մեր ձեռքի տակ եղող այս հրատարակութեան մէջ բերուած է Արմայիս, որը անուան հնագոյն ձեւն է. այլ հրատարակութիւնների մէջ (թարգմանութեան մէջ) այս անունը բերուած է նաեւ Արամայիս ձեւով: Այս ձեւը թէեւ հնագոյնը չէ, բայց սխալ չէ, որովհետեւ Ար եւ Արա նոյնն են:

դար) յիշում է *Արմատրիա* ձեռով (Արմա-բիր-իա > Արմաբրիա > Արմատրիա):

Ոմանք ասում են, թե *Արգիշտիխինի* յետագայում եկտր հայերի կողմից անուանուեց *Արմաիր*: Այս յայտարարութիւնը անում են առանց հիմքի, ինչպէս առանց հիմքի հայերին եկտր են համարում: Նրանք ուզում են ասել, որ Արմաիրը կառուցուել է Երուանդունիների կողմից եւ նրանց կողմից էլ անուանուել է Արմաիր: Ծիշժ է, որ Երուանդունիները վերակառուցումներ կատարել են Արմաիրում, բայց չեն եղել նրա հիմնադիրները: Արդեօք այդպիսի յայտարարութիւն անողները հիմա՞ էլ Խորենացուն յերիւրող են համարում, երբ գրում է, թե այդ քաղաքը իր անունով կառուցողը եղել է Արմայիսը: Եթէ հաւատում են Խորենացուն, ապա պէտք է Երուանդունիների մէջ ցոյց տան Արմայիս անունով մի արքայ, իսկ եթէ չեն կարող (եւ ի հարկէ չեն կարող՝ քանի որ ոչ Երուանդունիների մէջ եւ ոչ էլ Արտաշէսեանների մէջ այդ անունով արքայ չի եղել), ապա պէտք է ընդունեն, որ այդ արքան ապրել է Ուրարտուի ժամանակ:

Արգիշտիխինի եւ Ուրարտու անունների միջեւ տարբերութիւնը այն էր, որ *Արգիշտի-խինի-լի* նշանակում էր «*Արգիշտի-ականներ (Արմայիս-ականներ)*»¹, իսկ *Արմա-իր* նշանակում էր «*Արմայի քաղաք*»: Մէկում նշուած էր քաղաքի բնակչութիւնը, իսկ միւսում՝ քաղաքը (կառուցողի անունով հանդերձ):

¹ Ուրարտական իւրաքանչիւր արքայ իր համար կառուցում էր քաղաք, ուր տեղաւորում էր իր բազմանդամ ընտանիքի հետ կապուած ազգականներին, սպասաւորներին, զինեալ պահակներին, ձիերին ու ձիապաններին, ինչպէս եւ այն բազմահազար գերիներին (տղամարդիկ, կանայք, պատանիներ), որոնց քշում տանում էր կատարած արշաւանքների ժամանակ: Այդ պատճառով այդ բնակավայրում ապրում էին արքային պատկանողները (օրինակ՝ եթէ պատկանում էր Արգիշտիին), կոչում էր Արգիշտի-խինի-լի «Արգիշտեկաններ, Արգիշտեանք»: Ի հարկէ մեծ հզօրութեան հասած արքան իր կատարած արշաւանքների մեծ ծաւալի եւ ձեռք բերած գերիների մեծ քանակի պատճառով, ի հարկէ եւ բազմակնութեամբ ունեցած գերդաստանային տարբեր միաւորումների համար, կառուցում էր եւ այլ բնակավայր-քաղաքներ:

Մեր կարծիքով Խորենացին իր պահած այս տեղեկությունը վերցրած պիտի լինի Մար-Աբայի կամ քաղղեական-ասորեստանեան մի պատմագիտական հաւաստի հին աղբիւրից¹:

Եթէ մեր սեպագրական-լեզուաբանական վերոյիշեալ վերլուծութիւններն ու Խորենացու պահած պատմագիտական մեծարժէք վկայութիւնը բաւական չեն համոզուելու, որ *Արգիշտին Արմայիսն* է, ապա այստեղ կրեւերնք վերջերս մեր ուշադրութիւնը գրաւած պատմագիտական-ժամանակագրական կոնկրետ տուեալներ պարունակող մի անհերքելի վկայութիւն, որը, կարծում ենք, կասկած չի բողնելու, որ Արմայիսը (Արամայիսը) Արգիշտի է: Այդ վկայութիւնը գտնում է Թովմա Արծրունու մօտ, որը 1100 տարի առաջ պիտի քաղած լինի իր ժամանակներին դեռ գոյութիւն ունեցած պատմագիտական մի ճշգրիտ եւ հաւաստի տեղեկութիւններ պարունակած մատեանից:

Նա գրում է. «*Արդ, ինչու՞ են ասում, թէ բազում ժամանակներ յետոյ Շամիրամի ամուսին Նինոսը, որից սերուեց Նինուասը, կառուցել է Նինուէն: Նրա սերունդները աճելով հասել են մինչեւ Սենեքերիմ քազաւորը, Եբրայեցիների քազաւոր Եզեկիայի եւ մեր Հարամայիսի ժամանակները*»²:

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ վկայութիւն կայ այն մասին, թէ Ասորեստանի *Սենեքերիմ*, Եբրայեցիների *Եզեկիա* եւ մեր *Հարամայիս (Արամայիս)* արքաները ժամանակակից են եղել: Եւ յիշարարի, պատմագիտական ճշգրիտ տուեալներով Սենեքերիմ (Սինեթարիբ) եւ Եզեկիա արքաները ժամանակակից են: Նրանց գահակալութեան տարեթուերը բերում են արդէն Թովմա Արծրունու գրքի նշումած թարգմանութեան ծանօթագրութիւնների մէջ՝ էջ 330: Ահա դրանք.

Սենեքերիմ՝ մ.թ.ա. 705-680

Եզեկիա՝ մ.թ.ա. 723-694

¹ Խորենացին գրում է. «...թէ ո՞րտեղից մենք այսպէս գիտենք մեր նախնիների անունները, այլեւ շատերի գործերը՝ կը պատասխանեմ-քաղղեացիների, ասորեստանցիների եւ Պարսից հին դիւաններից» (Ա-Իա):

² Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, «Պատմութիւն Արծրունեաց Տան», Երեւան, 1978, էջ 30 (թարգմանութիւն Վրէժ Վարդանեանի):

Հետաքրքիր էր, թե մ.թ.ա. 8-րդ եւ 7-րդ դարերի սահմանագծին մերոնցից ով էր գահակալում, որը կոչուել է *Հարամայիս*: Պարզ է, որ այս ժամանակները Ուրարտուի ժամանակներ էին:

Նայելով ուրարտական արքաների ցուցակին ու նրանց գահակալութեան թուերին՝ տեսնում ենք, որ այս ժամանակներին գահակալել է

Արգիշտի Բ՝ մ.թ.ա. 713-685

Սա արդէն շոշափելի ու աղաղակող փաստ է: Պատմագիտական այս կոնկրետ եւ ժամանակագրականօրէն ճշգրիտ վկայութիւնը պարզօրէն ցոյց է տալիս, որ ուրարտական այս արքան, որի անուան սեպախմբերը կարդում են Արգիշտի, կեանքում (Ժողովրդի կողմից) ծանօթ էր Արմայիս (Արամայիս-Հարամայիս) անունով: Այս ծանրակշիռ ու գիտականօրէն ճշգրիտ ու անհերքելի փաստի էլ կողքով անցնելը կլինէր գիտակցական մեղանշում ուրարտագիտութեան զարգացման դէմ:

Եթէ Արամայիսը (Հարամայիսը) ժամանակագրականօրէն համեմատուած լինէր օտար մէկ թագաւորի հետ, գուցէ ասուէր, թէ դա պատահական համընկնում է, բայց համեմատուել է երկու եւ տարբեր երկրների ժամանակակից արքաների հետ: Այսինքն՝ համեմատուել են ժամանակակից երեք երկրների երեք ժամանակակից արքաներ: Սա արդէն աներկբայելիօրէն գիտական է: Սա ցոյց է տալիս, որ Թովմա Արծրունին այս տեղեկութիւնները քաղել է պատմագիտական արժէք ունեցած եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ գրանցած մի հին մատեանից, կամ պատմագիտական մի շատ աւելի հին աղբիւրից օգտուած մի հին մատեանից: Կարծես մեզ հետաքրքրող տեղեկութեան համար Արծրունու աղբիւրը եղել է Եւսեբիոս Կեսարացին կամ Յուլիանոս Հալիկառնացին, որոնցից օգտուել է նա¹:

¹ Երեւի, Արծրունին իր բերած այս տեղեկութեան համար ունեցել է իրարից տարբերուող երկու աղբիւրներ: Մէկից վերցրել է *«Արդ, ինչո՞ւ են ասում, թէ բազում ժամանակներ յետոյ Շամիրամի ամուսին Նինոսը, որից սերունդ Նինուասը, կառուցել է Նինուէն»*, իսկ միւսից (*«մինչդեռ»*) *նրա սերունդներն աճելով հասել են մինչեւ Սենեքերիմ թագաւորը, երբայեցիների թագաւոր Եզեկիայի եւ մեր Հարամայիսի ժամանակները»*: Այս երկրորդ եւ ըստ իրեն աւելի ճիշդ տեղեկու-

Կարծում ենք Խորենացու եւ Թ. Արծրունու պահած այս տեղեկութիւն-փաստերը բաւական են ընդունելու, որ Արգիշտին Արմայիսն է: Սակայն իր հետաքրքրութեան համար այստեղ կը բերենք նաեւ Խորենացու գրանցած ու պահած մի թաքուն տուեալ, որ *Սարգուրիի հայր Արգիշտին* եղել է *Արմայիսը*: Դա Արգիշտիի որդու Սարգուրիի Էրիախիում (Շիրակում) կատարած ռազմական կողոպտիչ գործողութիւններից մէկի աւանդական արձագանգն է, որ գրի է առնուած՝ իր օրին դրանց գիտական արժէքը առաջինը գնահատող Խորենացու կողմից:

Բերում ենք նախ Սարգուրիի՝ իր այդ կողոպտիչ արշաւանքի մասին թողած արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող մասը. «...Մեծութեամբ Խալդի աստծոյ արշաւեց Սարգուրին՝ Արգիշտիի որդին: Սարգուրին ասում է. արշաւեցի Էրիախիի վրայ, նուաճեցի եւ Էրիախի երկիրը. մէկ օրում եւ (այն) գրաւեցի, թաքցրած պահեստներ (?)» *հայրերից եւ պապերից մնացած, որտեղ հարստութիւններ էին պահուում որպէսզի արքաները ուրարտական ոչ մի անգամ չկարողանան գրաւել, տերունական կարգադրութեամբը Խալդիի եւ 150 թաքուն պահեստատներ (?) գրաւեցի*»:

թիւնը քաղած պիտի լինի մի քանի տող յետոյ գրածների համար որպէս հեղինակ նշած Ե. Կեսարացու եւ Յ. Հալիկառնացու մատեաններից. նա գրում է. «Որովհետեւ, ինչպէս գրում են, Ասուրը, որ սերում է Մեմից, կառուցել է Նինուէն, իսկ Մենեքերիմը ժառանգաբար թագաւորել է Նինուէնում եւ անուանուել Ասորեստանի թագաւոր: Այս մասին մեզ հաստատապէս պատմում են Եւսեբիոս Կեսարացին, Յուլիանոս Հալիկառնացին...»: Այս հեղինակների գործերի պատմագիտական արժէքը երեւում է անգամ նրանցից բերուած այս վերջին տեղեկութիւնից: Այդտեղ ասում է թէ Աշուրը կառուցել է Նինուէն, իսկ Մենեքերիմը ժառանգաբար թագաւորել է Նինուէնում: Սա ունի պատմագիտական ճշդութիւն: Ասուրը Ասորեստանի աստուածն է, որի անունով են գործում, կառուցում Ասորեստանի թագաւորները: Ուրեմն, ըստ այս տեղեկութեան, Նինուէն առաջ գոյութիւն ունեցել է, բայց Մենեքերիմը այն ժառանգելով դարձրել է իր մայրաքաղաքը: Եւ յիրաի, սեպագրական պատմութիւնից գիտենք, որ Նինուէին առաջին անգամ Ասորեստանի մայրաքաղաք դարձնողն ու այդտեղ փոխադրողը եղել է հենց Մենեքերիմ-Սինախերիբը: Սա ինքնին ցոյց է տալիս, որ այս աղբիւրը լաւատեղեակ էր Ասորեստանի եւ նրա հարեւան երկրների (այդ թում Ուրարտուի ու Երբայեցիների) պատմութեանը:

Էրիախի (Շիրակի) այս նշանաւոր պահեստները (ամբարները) որպէս երկրի հարստութեան արդիւնք ու բարեկեցութեան նշան՝ Շիրակի համար պատմականօրէն եղել են բնորոշ, եւ Սարգստի կողմից (Սարգստի յիշողութեան մէջ մնացել է Շարա ձեւով) կողոպտուելը այնպիսի մի մեծ աղէտ, որ նրանց յիշատակը մեծ տեղ է գրաւել ժողովրդի յիշողութեան մէջ եւ սերնդէ սերունդ ասանդուելով հասել է Խորենացու ժամանակներին՝ առաժի կամ ասացուածքի ձեւով: Խորենացին շարունակելով Արմայիսի մասին բերածները անելացնում է. *«Իսկ իր որդուն, բազմազաւակ եւ շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի մերձակայ արզաւանդ ու բերրի դաշտ (Շիրակ=Էրիախի)...: Ուստի, թում է, թէ արդարանում է գիտացիների մէջ գործածուող առածը «Դու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»¹:*

Այս թանկագին վկայութիւն-յիշատակութիւններից նախ հասկացում է, որ Արմայիսի որդի Սարգստի (Սարգ-ուրի) անունից ժողովրդի յիշողութեան մէջ պահուել է միայն անուան սկզբի Սար վանկը Շարա ձեւով: Սեպագրութեան մէջ էլ մերթ այս վանկը արտայայտում էր *Իշտար*-ի գաղափարագրով:

Սարգստին Էրիախի-Շիրակի վրայ կողոպտիչ արշաւանքներ շատ է կատարել: Այդ բոլորի հետ նրա կողմից Շիրակի՝ այդ պապերից մնացած 150 թաքուն եւ նշանաւոր ամբարների կողոպտուելը ժողովրդի յիշողութեան մէջ դարձել է ասացուածք. Շարան (Սարգստին) որակուել է «շատակեր» մակդիրով, նրա անկուշտ որկորի մեծութիւնը առաժի կարգ է անցել, դարձել է նշանաւոր, որ այդպիսի որկորի համար Շիրակի (Էրիախի) ամբարներն են պէտք:

Այս վկայութիւն-յիշատակութիւններից երեւում է, որ Շարան Սարգստի Բ-ն է, որ Սարգստի հայր Արգիշտին Շարայի հայր Արմայիսն է:

¹ Խորենացի, Ա-Ժբ (թարգմանութիւնը Մալխասեանից՝ «Մովսէս Խորենացի», Երեւան, 1940:

Սումերական *Ումմա* քաղաքը ուներ կանաչութեան աստուած *Շարա* անունով¹: Գժուար է մեր Շարային ծագումով կապել այս աստուածութեան հետ, եթէ կար որեւէ կապ, ապա կարելի է ընդունել, որ Սարգուրին առնչուել է այդ աստուածութեան բնոյթի հետ:

Այստեղ արդէն առաջանում է այն հարցը, թէ արդեօք ինչպէ՞ս է առաջացել Արգիշտիի անուան երկությունը: Արդեօք կեանքում (ժողովրդի կողմից) ո՞ր մէկով էր կոչում այս արքան իր օրում: Գիտենք, որ *Արգիշ(-տի)* եւ *Արմաիս* համանիշ են: Արդեօ՞ք սրանք մէկը միւսի (մի օտար լեզուից միւսին կատարուած) թարգմանութիւնն են, թէ՞ պարզապէս նոյն լեզուին պատկանող հոմանիշ բառաձեւեր: Կամ արդեօ՞ք *Արգիշը Արմայիս* անուան սեպագրական տեխնիքական արտայայտութիւնն էր:

Ուրարտական արձանագրութիւններում *Ar-giš-ti* անուան 𐎠𐎼𐎷 *giš* մասը շատ յաճախ արտայայտուել է 𐎠𐎼𐎷 𐎠𐎼𐎷 *gi-iš* սեպախմբերով, եւ այս ձեւը ւաւելի է օգտագործուել քան *qh2* ձեւը: Սրանք ի հարկէ առանց պատճառի պատահականութիւններ չէին: Առաջին հայացքով այն տպատրութիւնն է ստեղծում, որ *gi-iš* սեպախմբերը բերել են պարզորոշելու *giš* բաղադրիչի *qh2* հնչումը (*giš-ը* արձանագրութիւնների մէջ մերթ օգտագործում է որպէս ուրոշիչ ու մերթ որպէս գաղափարագիր): Բայց հարցի մէջ խորանալիս՝ երեւում է, որ կար եւ ուրիշ պատճառ: *Արգիշ* եւ *Արմաիս* ձեւերի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ *giš-ը* կարծես բերուել է *gi-iš* սեպախմբերի տեղ, որովհետեւ *giš-ը* մէկ եւ ւաւելի փոքր սեպախմբով էր գրում եւ ւաւելի քիչ տեղ էր գրաւում. գրելը ւաւելի հեշտ էր: Ուրարտական այս արքայի անունը, *Արգիշ* ձեւից ւաւելի, բերուել է *Ար-գի-իշ* ձեւով եւ հենց այս ձեւն էլ կարող է արտայայտած լինել *Ար-մա-իս* (Արմայիս) անունը:

Միանգամայն ակնյայտ է, որ *Ար-գի-իշ* վանկերի առաջին՝ *Ար* եւ վերջին՝ *իշ* վանկերը լրիւ համապատասխանում են *Ար-մա-իս* անուան առաջին՝ *Ար* եւ վերջին՝ *իս* վանկերին (ի՞՞-ը լինում է նաեւ is): Մնում է բացատրել միայն միջին *գի* վանկի *մա* լինելը:

¹ Dr. G. Contenau, “La Civilisation Des Hittites et Des Hurrietes Du Mitanni”, Paris, 1948, p. 77:

Մենք գտնում ենք, որ ուրարտական արքայի գրիչը *Ար-մա-խ* անուան *խ* (կամ *խ2*) վերջաւորութիւնը 𐎠𐎼 սեպախումբով արտայայտելուց առաջ՝ պիտի պահէր-արտայայտէր *մա* բաղադրիչի «ծին, սերունդ» նշանակութիւնը: Այդ բանը կարելի չէր անել հասարակ 𐎠𐎺 *մա* վանկով: Մեծ կարեւորութիւն ունէր այս հզօր արքայի անուան իմաստը: Գրիչը չէր կարող անտեսել պաշտօնական գրութեան մէջ այդ անուան ունեցած «Ար աստծոյ որդի» իմաստը պահելունչելու անհրաժեշտութիւնը, անգամ՝ պարտադրելիութիւնը: Այդ պատճառով՝ այդ բաղադրիչի «ծին» իմաստը արտայայտելու համար բերուել է զի սեպախումբը, որը սումերերէն նշանակում էր «եղեգ» եւ նախապէս ներկայացնում էր *gin*¹ բառը. այդ բանը երեւում է անգամ նրա աքքադական *kanû átiḫ*, որը որդեգրուած է սումերերէնից. հմմտ. նաեւ անգլերէն *cane* «եղեգ, գաւազան» եւ հայ *գան* (աժեժ), *գան*(ահարել) բառերը, ուր երեւի *գան* նշանակում էր «եղեգ» կամ «եղեգից գաւազան»: Արդէն սումերերէն *gin* նշանակում է «ծին»: Ուստի *gi* (<*gin*) «եղեգ» սեպախումբը շատ յարմար էր արտայայտելու *Ար-մա-խ* («Արածին») անուան *մա* բաղադրիչի «ծին» իմաստը:

Գիցաբանութեանը յայտնի է, որ ըստ հեթանոսական հաւատալիքների, արեւն ու կրակը ծնունդ են բոյսից, յատկապէս եղեգից: Յիշել *Վահագնի*² ծնունդը պատկերող (արեւի-կրակի ծնունդը պատկերող) մեր հեթանոսական «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր...» բանաստեղծութեան հետեւեալ տողերը

Երկն ի ծովուն ունէր եւ զկարմրիկն եղեգնիկ.

Ընդ եղեգան փող ծովս ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

¹ S. Langdon, նշուած գիրքը, տե՛ս էջ 27 (« 𐎠𐎺 gin, a reed, became gi»):

² Մեր «Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն» գրքի 198-205 էջերում մանրամասնօրէն ցոյց ենք տուել, որ *Վահագն*-ը հրաբուխի աստուածութիւն էր, ծագել էր սումերերէն *Bil-gin* (*Gi-bil*) «կրակի աստուածութեան նշող տերմինից, որը բառացի նշանակում էր «բոցավառուղ եղեգ»: Նոյն ծագումն ունէր նաեւ հռոմէական հրաբուխի աստուած *vulcan* տերմինը եւ արաբ. *falacun* “orbit” եւ *burcan* «հրաբուխ» բառերը:

Ինչպես պարզ երևում է՝ կրակը ծնում էր եւ դուրս էր գալիս եղեգի միջից, իսկ արեւը դուրս էր գալիս եկող կրակի-բոցի միջից.

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ունէր,

(Ապա թէ) բոց ունէր մօրու,

Եւ աշկունքն էին արեգակունք:

Քանի որ *Ար-մա-իս* նշանակում էր «Արածին» (-իս-ը վերջածանց է), ապա արեւ աստծուն ներկայացնող *Ար* բաղադրիչից յետոյ «եղեգ» նշանակող *gi(gin)* սեպախումբը կարող էր տալ *մա* բաղադրիչի «ծին» իմաստը, արդէն, ինչպես ասացինք, *gin* արմատը սումերերէն նշանակում էր «ծին»:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ *Ar-gi-iš* սեպախմբերով արտայայտում էր նաեւ *Ար-մա-իս* անունը:

Ի մի բերելով Արգիշտի-Արմայիս արքայանուան մասին վերելում բերուածները՝ գտնում ենք, որ այս անունով յայտնի ուրարտական երկու (I եւ II) արքաները ժողովրդի կողմից կոչւում էին *Արմաիս*: Այսուհանդերձ *Ար-գիշ-տի* անուանածուն էլ (արտասանութիւնը), որի երկրորդ եւ երրորդ բաղադրիչները սումերական ծագում ունեն, աւելի սեպագրական-պաշտօնական էր եւ դրանով էր այս արքան ծանօթ օտարներին:

Պիտի ընդունել, որ *Ար-գիշ-տի* ձեւը իր *գիշ* եւ *տի* բաղադրիչներով ուրարտական չէ: Աներկբայօրէն հաստատ է, որ *Ար-գիշ-տի* նշանակում է «Ար-որդին-կենդանի», իսկ *գիշ* ու *տի* (կամ *gi < gin* եւ *ti < til*) բառերը ծագումով լինելով սումերական՝ դարձել էին Առաջաոր Ասիայում տարածուած սեպագրութեան մէջ օգտագործուող տերմիններ:

Արգիշտի անուանածուի պետական-պաշտօնական հանգամանքին պիտի վերագրել նաեւ *Արճեշ* քաղաքանուան մէջ *Արգիշ* արքայանուան պահպանուած լինելը, եթէ այդ նոյնացումը ճիշդ է: «Եթե» ենք ասում, որովետեւ այդ մասին ունենք որոշ կասկած՝ աչքի առաջ ունենալով նախ այն, որ դրա համար արձանագրական վկայութիւն չկայ, իսկ ոմանց համար այդպիսի կարծիք ներշնչող՝ Արգիշտի II-ի երկու արձանագրութիւնները, որոնց մէջ ծովեզերեայ քաղաքի կառուցման մասին խօսք չկայ, գտնուել են ոչ թէ Արճեշում, այլ նրանից բաւական հեռու վայրում, իսկ Արգիշտիւնան Արճեշում տեղադրելը նոյնպէս կլինի անհիմն ենթադրութիւն.

արդէն Արգիշտիունան ոմանք տեղադրում են Վանայ լճից հարաւ (Հայ ժող. պատմութ. 1971, էջ 339): Մանաւանդ ծովափը սովորական տեղ չէր, եւ քաղաքի ծովափնեայ լինելը կը նշուէր արձանագրութեան մէջ: Երկրորդ՝ հաւանական ենք համարում, որ *Ար-ճեշ* անուան մէջ *Ար*-ից յետոյ նստած է ուրարտական *ծուէ* «լիճ» (ջրեր, գետ) բառը, որովհետեւ *Արճեշից* գատ նոյն անունով կան նաեւ՝ Վանայ լճի արեւելքում Արճիշակ (Արճակ) լիճը, սրա շուրջ Արճիշակովիտ գաւառը, եւ մէջը թափուող Արճիշակ գետը (Մահմեդիկ), մի գետի ափին Արճիշ (Արճիս) գիւղը ՀՍՍՀ Հոկտեմբերեանի շրջանում (աւանդութիւնը սրան կապում է Ղարաբաղի *Արճիս* գիւղի հետ): Ինչպէս տեսնում ենք, այս բոլորն էլ կապուած են *լիճ, գետ* (կամ լճի ափի, գետի ափի մօտ գտնուելու) գաղափարի հետ: Որով անհաւանական չէ, որ *Ար-ճեշ* անուան *-ճեշ* բաղադրիչի մէջ նստած է ուրարտական *ծուէ* «լիճ» բառարմատը: Ար-ծուէ-ակ > Ար-ծակ > Արճակ-Արճիշակ:

Ուրարտական արքայի անուան այս (Արգիշտի, Արմայիս) երկուութեան համար կարող է լինել հաւանական մէկից ւաւելի բացատրութիւն. կա՛մ այն է, որ դրանք նոյն լեզուի հոմանիշներ էին, կա՛մ Ուրարտում կենդանի երկլեզուանիութեան հետեւանք, կա՛մ էլ իշխող ժողովրդի խօսակցական կենդանի լեզուի հետ՝ խոսակցական լինելուց վաղուց դադրած, բայց սեպագրականացուած ու պաշտօնական գրութիւնների համար օգտագործուած տաճարային մի հին լեզուի գոյութեան հետեւանք՝ կապուած ւաւելի սեպագրական արտայայտման ձեւերի հետ:

Ուրարտական միւս արքաների անունների հետ կապուած երեւոյթներ եւ այլ տուեալներ թելադրում են ւաւելի վերջին հաւանականութիւնը:

Մենք տեսանք, որ *Արամէ, Լուտիբրի եւ Իշբուինի* անունները նոյնպէս ունեցել են դիցաբանական իմաստ, բայց չեն ունեցել տարահնչուն հոմանիշներ: Այդ անունների երկուութիւն չի եղել, թէւ ժամանակի հոլովումով վերջին երկուսը ենթարկուել են աղաւաղումների: Այս երեւոյթը նուազեցնում է երկլեզուանիութեան հաւանականութիւնը (խօսքը, ի հարկէ, վերաբերում է իշխող ժողովրդին, ոչ թէ ոչ-նախրեան ենթակայ ցեղերի հաւանական տարբեր լեզուներին):

Արգիշտի ձեւը երեւի սեպագրական պաշտօնական արտայայտութիւն էր, իսկ *Արմայիսը*՝ ժողովրդի խօսակցական լեզուի արտասանութիւն: *Արմայիս* արտասանող լեզուն Ուրարտուի իշ-

խող ժողովրդի լեզուն էր՝ օտար չէր, որովհետև *Արմայիս (Արամայիս), Արամէ, Էրիմենա* անունները նոյն ժողովրդին ու լեզուին են պատկանում՝ *Արմանի* կամ *Արամէ(-նի)* կոչուած ժողովրդին: Արմայիս, Արամէ եւ Էրիմենա անունները եղել են հենց սկզբնականը, պատկանել են իշխող լեզուին եւ պահպանուել են ներկայ արմենների մօտ Արամայիս, Արամ եւ Արամանեակ անուններով, չեն փոխուել:

Մենք աւելի հաւանական ենք համարում, որ ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուն գործածութիւնից վաղուց դադրած մեհենական մի հին լեզու էր, որը գործածուած էր լոկ մեհեանների երգեցողութիւնների եւ արարողութիւնների ժամանակ՝ ինչպէս ներկայ գրաբարը մեր եկեղեցիներում¹:

Ինչպէս յայտնի է, Սարգուրի I-ն է, որ սկսել էր սեպագիր արձանագրութիւնները Ուրարտում եւ դա էլ ասուրական լեզուով: Երեւի նա հրաւիրել էր սեպագրագէտ, կարդալու համար Ասորեստանից եւ այլ երկրներից ստացուող տիպլոմատիկական սեպագիր գրութիւնները, որը գիտեր գրել ասորերէն: Իշբուինին է, որ փոխել է այն ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուին: Իշբուինին (Անուշաւանը), ինչպէս տեսանք, եղել է նշանաւոր մտատրական քուրմ-արքայ, եղել է գուշակութիւնների «խօսքով հանճարեղ» պատգամախօս քուրմը: Նա էր, որ թողել է Միերի դրան մեծ արձանագրութիւնը, որի մէջ գրանցել է իր կազմած՝ ուրարտական բոլոր աստուածների ցուցակը՝ նրանց մատուցուելիք գոհերի տեսակներով ու քանակներով. այլ խօսքով՝ նա կազմել էր Ուրարտուի կրօնական օրացոյցը: Նա եղել է գիտնական այն քուրմը, որը կարող էր սեպագրականացնել մի նոր լեզու: Ուստի բնական է, որ նա իր արձանագրութիւնների համար պիտի ընտրեր իր տաճարի լեզուն, ոչ թէ ժողովրդի խօսակցականը, որը հաւանաբար միաբարբառ չէր եւ ունէր (ըստ աշխարհագրականօրէն իրարից առանձնացած նահրեան մեծ ու կարեւոր ցեղերի) տարբեր բարբառներ:

¹ Այսպիսի երեւոյթ յայտնի է նաեւ խեթերի մօտ, ուր «կրօնական արարողութիւնը կատարում էր տարբեր լեզուներով» (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», Երեւան, 1971, I, էջ 181):

Պէտք չէ անտեսել եւ այն երեւոյթը, որ ուրարտական առաջին եւ վերջին արձանագրութիւնների միջեւ անցած մօտ երկու հարիւրամեակների ընթացքում լեզուական զգալի փոփոխութիւն չի եղել, մինչդէռ ժողովրդի խօսակցականը երկու հարիւր տարիների ընթացքում ենթարկուած պիտի լինի զգալի փոփոխութեան: Անգամ մեր ներկայ աշխարհաբարը, թէ արեւելեանը եւ թէ արեւմտեանը (լեզուն հարաբերաբար կայունացնող գրագիտութեան առկայութեան պայմաններում) շատ է փոխուել երկու հարիւր տարի առաջուայ աշխարհաբարի համեմատութեամբ, մինչդէռ Իշբուինի եւ Ռուսա II-ի, III-ի արձանագրութիւնների միջեւ այդպիսի զգալի տարբերութիւն չի նկատուում: Այս երեւոյթը խօսում է այն մասին, որ արձանագրութիւնների լեզուն օրուայ խօսակցական լեզուն չէր, այլ տաճարային, հարաբերաբար կայունացած լեզու էր, որը քուրմերի մի սերնդից միւսին էր փոխանցում տաճարային երգեցողութիւնների եւ արարողութիւնների համար եւ որը դառնալով սեպագրական լեզու՝ էլ աւելի է կայունացել՝ իր սեպագրական տեխնիկական արտայայտութիւնների շաբլոնացած ձեւերի միջոցով:

Միս կողմից դժուար է ընդունել, որ աստուրական լեզուից փոխ առնուած այդ սեպագրութիւնը կարողացած լինի լրիւ արտայայտել ուրարտական այդ լեզուն: Թէեւ տակաւին դժուար է վերջնական ճիշդ բան ասել այդ լեզուի մասին, բայց մի բան պարզ է, որ այն սեմական չէ: Հետեւաբար դժուար է ընդունել, որ այդ լեզուն ու աստուրերէնը ունեցած լինեն հնչիւնային միեւնոյն համակարգը: Անգամ, շատ դէպքերում, միեւնոյն լեզուախմբին պատկանող երկու լեզուներ (օրինակ՝ հայերէնն ու անգլերէնը) չեն ունենում հնչիւնային նոյն համակարգը: Հետեւաբար աւելի քան հաւանական է, որ այդ լեզուն ունէր հնչիւններ, որ չունէր աստուրերէնը, իսկ ուրարտական սեպագրական սիստեմում աստուրականից առնուածներից դուրս ուշադրութիւն գրաւող նոր ու տարբեր ձայնանիշեր կամ վանկանիշեր չենք գտնում: Ուստի դժուար է ընդունել, որ դրանցով կարողացած լինեն լրիւ ու հարազատօրէն արտայայտել-պահպանել այդ լեզուի բոլոր նրբութիւնները:

Այժմ արդէն միանգամայն հաստատ է, որ հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը եղել է Հայկական լեռնաշխարհն ու նրա արեւմտեան հարեւան շրջանները՝ հաւանաբար կենտրոն ունենալով Վանայ լճի շրջապատը, որը եղել է նախրեան *ար* կոչուած (Արապաշտ) ցեղերի օրրանի կենտրոնը: Հետեւաբար նախրեան հայ-արմէնները եղել են, ինչպէս ցոյց տրուեց, բուն տեղաբնիկները Հայկական լեռնաշխարհի՝ եղել են ատոխատոն եւ իրենք էլ կազմել են ուրարտական պետութիւնը, որի կենտրոնը գտնուում էր նոյնպէս այս արերի կենտրոնում, որով ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուի կենտրոնն էլ գտնուում էր հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի այս կենտրոնում: Արդեօք այսպիսի պայմաններում կարո՞ղ էին այս երկու լեզուները լինել ծագումով իրարից տարբեր: Եթէ տարբեր էին, ապա ինչքա՞ն եւ ինչո՞վ: Այս հարցերին կը պատասխանեն ապագայ հետազօտութիւնները:

Մոնթրէալ, 30 – XII - 1980

ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ
ԵՒ ՍՈՒՍԵՐ

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ
ԵՒ ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1988

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՐՄԱՆԻ

1. ԱՐՄԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ ՅԻՇՈՂ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Արմանին կամ համանուն քաղաք ու երկիր յիշող սեպագիր աղբյուրներից մեզ յայտնի են հետևելները.-

1. Նարամ-Սինի նշանաւոր արքադերէն արձանագրութիւնը, ուր նշուած է, թէ նա նուաճել է Armanum-ը եւ Ebla-ն, եւ ուր մի քանի անգամ կրկնուած է, թէ նա յաղթել է Armanum-ի Riš-Adad (Tešub) թագաւորին¹:

2. Նարամ-Սինի նոյն արշաւանքի մասին, մարմարի մի կտորի վրայ առանձին, արքադերէն մի հակիրճ արձանագրութիւն, ուր գրուած է, թէ նա նուաճել է *Արմանիս*-ը եւ *Էրլան* («nâr Armanim^{ki} u Ibla^{ki}»)²:

3. Նարամ-Սինի նոյն հակիրճ արձանագրութիւնը մի ծակոտկէն սկաւառակի վրայ առանձին, ուր Ibla^{ki} խօսքը կրող մասը կտարուած է («nar Armanim^{ki} u ...»)³:

4. «Նարամ-Սին եւ իր թշնամիները» անունով յայտնի խեթական արձանագրութիւնը, ուր նշուած են Նարամ-Սինի 17 թշնամի երկրների ու նրանց թագաւորների անունները, եւ ուր 11-րդ տեղում յիշուած է «Մադակինա՝ թագաւոր Արմանի քաղաքի երկրի» (^MMadakina LUGAL KUR^{URU} Armani)⁴:

5. Արքադական Սարգոնի կայսրութեան աշխարհագրական նկարագրութիւնն եղող հին-բաբելական մի արձանագրութեան նէո-ասորեստանեան մի ընդօրինակութեան մէջ նշուած է «ištu Ebla-á adi Bit-Na-ni-ib⁷ KUR Ar-ma-ni^{ki}», որը ցոյց է տալիս, թէ Էրլան գտնուում է Արմանի երկրում⁵:

¹ URI, 275 I 7ff., 17ff.; II 4ff:

² G. A. Barton, RISA, 138-139: Վերջին ժամանակներում Ibla-ի սեպանիշերը կարդում են Ebla: Տե՛ս նաեւ Մ. Գալուբճեան, ԱՀԾՈՒ, 29-30:

³ RISA, 40: ԱՀԾՈՒ, 18:

⁴ ԱՀԾՈՒ, 9-12: Madakina անունը կարդում են նաեւ Madatina. այս մասին կը խօսենք ներքեւում:

⁵ KAV, 92:1.13. Տե՛ս M. C. Astour-ի յօդուածը, NH, 15:

6. Ur III ժամանակաշրջանի մի արձանագրության մեջ նշուել է Ar-ma-an^{ki1}: Թէեւ այս ժամանակաշրջանում եւ յետոյ այս քաղաքը յաճախ կոչուել է Arman, բայց առաջ (նախապէս) կոչուելիս է եղել Alman եւ Halwan²:

7. Աշշուրեան Սարգոն Ա-ը (1980-1948 մ.թ.ա.) իր արձանագրութիւններից մէկում նշում է, թէ ինքը նուաճել է այն երկրները, որոնք տարածուած են «Ստորին ծովից (Պարսից ծոցից) մինչեւ արեւմուտքի ծովը (Միջերկրականը)»: Այս արձանագրության մեջ նա ... Առապխա, Լուրդի, Լուլլութիից յետոյ յիշում է «Միմեսիեան» Արմանի-ն, որը Խալման անուան աւելի ուշ ձեւն է³:

8. Ադադ-Նիրարի Ա-ի ժամանակ նոյնպէս յիշուել է Arman քաղաքը Ugār Sallim երկրում՝ Ազէիմի եւ Դիյալայի միջեւ մի տեղ⁴:

9. Նոյն Arman-ը յիշուել է Թիզլաթ-Պալասար Ա-ի ժամանակներին⁵:

10. Սալմանասար Գ-ի արձանագրության մեջ յիշուում է Halman քաղաքանունը⁶:

11. Ալալախ IV-ի (Անտիոքի մօտ) արձանագրութիւնների մեջ Armani-ն յիշուում է A-ar-ma ձեւով՝ առանց տոպոնիմական (եւ յոգնակի) -ni վերջածանցի⁷:

12. Ուզարիսի արձանագրութիւններում յիշուում է Ha-ar-ma-na/ Ha-ar-ma-ni⁸:

13. Ադադ-Նիրարի Բ եւ ասորեստանեան այլ արքաներ յիշում են Արիմէ երկիրը Արեւմտեան Տիգրիսի ակունքների եւ Կաշիարիի շրջաններում¹:

¹ TrD, 50:4. Տե՛ս I. Gelb, HS, 103:

² M. C. Astour-ի յօդուածը, NH, 15 (ծանօթութիւն No 28): Այստեղ խօսուում է նաեւ Halwan (Holwān) անունով մի այլ քաղաքի գոյութեան մասին վերին Չագրուում: Տե՛ս L. D. Levine, «Geographical Studies in the New-Assyrian Zagros», Iran 11 (1973), 24-27:

³ N. Adontz, HA, 19 (ՀՊ, 26):

⁴ Synchronistic History, i 30. տե՛ս HS, 103:

⁵ KAH, II, 66:11. Տե՛ս HS, 103:

⁶ NH, 16:

⁷ Նոյն:

⁸ Նոյն, 17:

14. Ասորեստանեան եւ ուրարտական արձանագրութիւններ յիշում են *Ուրումէ*, *Ուրմէ*² կամ *Արմէ*³ երկիրը՝ Արեւմտեան Տիգրիսի ակունքների, Շուբրիա-Աղճնիքի շրջաններում:

15. Դարեհ Մեծը Բեհիստունի ժայռի արձանագրութեան մէջ յիշում է Armina երկիրը: Նոյնը յիշում է նաեւ Armni-ja ձեւով⁴:

Նախապէս ասենք, թէ գիտական հրապարակի վրայ *Արմանի-Արմենի* (Արմանի-արմէններ) կապը դեռ չի գտնում ընդհանուր ընդունելութիւն: Սրա համար կան մի քանի պատճառներ: Առաջինը այն է, թէ դեռ մտքերի վրայ իշխում է արմէնների գաղթի վարկածը, որը խանգարում է Նարամ-Սինի յիշած Արմանիի, Դարեհի յիշած Արմինայի եւ յոյների յիշած *Արմենիի* միջեւ կապի մասին մտածումը: Երկրորդը՝ *Արմանիի* տեղի ճշգրիտ որոշման դժուարութիւնն է՝ տուեալների անբաւարարութեան ու անորոշութեան պատճառով: Երրորդը՝ Նարամ-Սինի յիշած Արմանին շփոթում են Տիգրիսից արեւելք՝ Նուզիի եւ Դիյալայի միջեւ մի տեղ տեղադրուող *Halman*>Arman-ի հետ: Չորրորդը՝ Նարամ-Սինի յիշած *Արմանի* անունը՝ տարբեր գիտնականներ տարբեր ձեւով են բերում, եւ դեռ չկայ բոլորի կողմից ընդունուած մի հաստատուն ձեւ (ոմանք բերում են Armani, ոմանք Armanu կամ Armanum, ոմանք էլ՝ Armanim կամ կծկուած Arman ձեւը):

Մեր քննութիւնները ցոյց են տալիս (եւ ցոյց կտանք ներքեւում), թէ Նարամ-Սինի յիշած հզօր Արմանի քաղաք-երկրից զատ գոյութիւն են ունեցել անուան հնչիւնային մօտաւոր մնանութեամբ երկու այլ քաղաքներ: Մէկը, ինչպէս ասացինք, Տիգրիսից արեւելք՝ Նուզիի եւ Դիյալայի միջեւ մի տեղ, որին տարբեր արձանագրութիւններ յիշում են *Halmaniwa*, *Halmanie*, *Halman*, *Halwan*, եւ Ur III-ի ժամանակներից յետոյ ւաւելի Arman, «*Սիմեսիտան*» Արմանի, Ուգար-Սալլիմ-ի *Արման* եւ այլ ձեւերով: Խօսք է լինում նաեւ *Hal-*

¹ ARAB, 119-121:

² YKH, 446:



³ Նոյն, 420:

⁴ SIDG, 27-33:

wan (Holwān) անունով մի այլ քաղաքի գոյութիւն ունեցած լինելու մասին, վերին Չագրոսում¹:

Տիգրիսից արեւելք տեղադրուող այս Halman/Arman-ի հետ շփոթելով է որ գիտնականներից շատերը Նարամ-Սինի յիշած *Արմանին* մերթ քերում են տարբեր ձեւերով:

Դժբախտաբար, յամենատրութեան եւ ստուգման համար աչքի առաջ չունենք (բացի մի քանիսից) բուն Արմանին յիշատակող բոլոր արձանագրութիւնների սեպագիր բնագրերի լուսանկարները կամ ընդօրինակութիւնները: Աչքի առաջ ունենք նրանց լատինական տառադարձութիւնները:

Նարամ-Սինի 17 թշնամիների մասին խօսող խեթական յայտնի սեպագիր արձանագրութեան վրայ կարդացուում է *Արմա-նի*, որի *նի* վանկանիշը բերուել է  սեպագրութեամբ՝ որպէս խեթերի օգտագործած տարբերակ: Խեթական տեքստի այս *նի* վանկի տառադարձումն ստուգելու համար նայել ենք այդ նոյն արձանագրութեան մէջ *նի* վանկ-հնչիւնն ունեցող երեք այլ անունների սեպագրութիւններին ([x-i]n-ni-pa-i-la, zi-pa-ni, Ni-ik-ki[...]), որոնց բոլորի էլ *ni* վանկը բերուել է նոյն  սեպագրութեամբ, մի բան, որը վերացնում է վրիպման հաւանականութիւնը եւ հաստատում է Armani-ի վերջին վանկի *ni* ձեւով տառադարձման ճշդութիւնը:

Նարամ-Սինի աքքադական արձանագրութիւններից Արմանի անունը բերուում է նաեւ Armanu, Armanum, Armanim կամ Arman ձեւով: Այսուհանդերձ, այս տարբերակները (-ni վերջաւորութեամբ ձեւի տեղ աքքադական ածանցուած -nu, -num, nim կամ կծկուած -n վերջաւորութեամբ ձեւերը) Armani-ի -ni վերջաւորութիւն ունեցած լինելը ժխտող հանգամանք չունեն: Անունների -i վերջաւորութիւնները ասուրաբաբելական գրութիւններում յաճախ հանուում են կամ սղուում են, երբ աքքադական քերականական -u, -um կամ -im վերջածանցն է աւելացուում: Այսպէս էլ, Armani-ի դէպքում, ածանցուած -ni-u վերջաւորութեան տեղ գրում են -nu, -ni-um ձեւի տեղ՝ -num, -ni-im ձեւի տեղ՝ -nim, եւ մերթ էլ, պարզ -ni

¹ Տե՛ս մեր էջատակի ծանօթութիւն համար 2 եւ 4 (էջ 153):

վերջաւորութեան -i ձայնի կորուստով, գրում են -n: Համեմատութեան համար բերում ենք հետեւեալները:

Mitanni / Mitannu¹, Mardamani / Mardaman², Mardabanum / Mardaban³, Qattunanim / Qattunan⁴, Halukkani / Halukkan⁵, Harmana / Harmani⁶, Harrāni / Harrānum / Harrānim / Harrān (passim)⁷:

Այս օրինակները նոյնպէս փաստում են, թէ Արմանի անուան ճիշդ եւ ուղիղ ձեւն էր Armani, որը պատկանում է սուբարի-խուրի-նաիրեան -ni վերջաւորութիւն ունեցող անունների խմբին:

Ի հարկէ այստեղ շատ կարեւոր է Նարամ-Սինի յիշած Արմանիի ճշգրիտ տեղադրումը: Ոմանք, ինչպէս նշեցինք, այս Արմանին տեղադրում են Տիգրիսից արեւելք՝ Ազէիմ գետի շրջանում՝ այն շփոթելով ու նոյնացնելով այդ տեղերում տեղադրուող Խալման / Արման քաղաքի հետ՝ անունների ձայնային նմանութեան պատճառով:

Ոմանք էլ Արմանին տեղադրում էին Չագրոսի շրջանում: Յետագայում, S. Smith-ի առաջարկով, Hrozni-ն, Speiser-ը եւ ուրիշներ Արմանին տեղադրում էին Հալէպի տեղում, մի բան, որ մերժուեց Guterbock-ի եւ ուրիշների կողմից:

Մենք նոյնպէս մեր «Հայ ժողովրդի ծագումը» գրքում ցոյց ենք տուել, թէ սխալ է Արմանին նոյնացնել Հալէպի հետ: Միաժամանակ՝ Արմանիի տեղադրման համար կարեւոր էինք համարում Նարամ-Սինի արձանագրութեան մէջ Արմանիի հետ յիշուած Էբլայի տեղի յայտնութիւնը:

¹ Ignace Gelb, HS, 71:

² Նոյն, 113:

³ Նոյն, 103:

⁴ Նոյն:

⁵ Նոյն, 64:

⁶ Տե՛ս մեր էջատակի ծանօթութիւն համար 8 (էջ 153):

⁷ HS, տե՛ս Harrāni, էջ 81, Harrān(um), Harrānim, էջ 103 եւ 120:

2. ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ԷՔԼԱ

Ինչպես յայտնի է, իտալացի հնագետ Պրոֆեսոր Paolo Matthiae-ն, Սիրիայի Սարապեր գիւղի մօտ գտնուող Մարդիխ բլրի վրայ, 1974-1976 թուերին, յայտնաբերել է Էբլայի պետական դիւանը (արխիւր) իր 16000-ից ատելի սեպագիր սալիկներով: Այս մեծ յայտնագործութիւնների հիման վրայ՝ նա հրատարակել է իր «EBLA an Empire Rediscovered» գիրքը, ուր ամփոփել է մինչեւ 1977 թիւր իր կատարած պեղումների արդիւնքները եւ նրանց վերաբերեալ իր դիտումները, գնահատանքներն ու տպաւորութիւնները:

Նկատի առնելով Էբլայի տեղի յայտնաբերման ու նրա դիւանի տուեալների կարեւորութիւնը Արմանիի հարցի համար՝ ուզում ենք այստեղ բերել որոշ կէտեր հեղինակի հաղորդած տեղեկութիւններից ու տեսակէտներից՝ կցելով նրանց մասին մեր դիտարկումները:

Ժամանակին, աչքի առաջ ունենալով Լագաշի Գուդէայի արձանագրութեան մէջ Էբլայի տեղի (եւ «Էբլա լեռան Ուրսու քաղաքի») մասին նշուած տուեալները, որոշ կասկած էինք յայտնում Մարդիխում յայտնաբերուած քաղաքը Նարամ-Սինի եւ Գուդէայի յիշած Էբլայի հետ նոյնացման մասին: Էբլայի Մարդիխ անուանումն էլ չէր բացատրուում: Այն արաբական անուն չի թուում: Եթէ դա այդ քաղաքի ատելի ուշ շրջանի անուանում լինէր, ապա նրա մասին մի յիշատակութիւն պիտի լինէր յետագայ պատմագիրների մօտ, բայց, դժբախտաբար, այդ մասին ոչինչ յայտնի չէ: Մեր կարծիքով՝ այս հարցն էլ կը լուծուէր, եթէ Մարդիխում գտնուէր մի տաճար՝ Բաբելոնում յայտնի Մարդուկ աստծուն նուիրուած (ինչպէս Վաղարշապատը կոչուում է Էջմիածին), սակայն դրա մասին որոշ խօսք չկայ Մարդիխի գրութիւններում: Գուցէ այդպիսի կարեւոր տաճար եղել է դիւանի ժամանակաշրջանից յետոյ, բայց դա դժուար է փաստել, որովհետեւ յետագայ ժամանակաշրջաններին վերաբերող դիւան կամ գրութիւններ չեն յայտնաբերուել տակաւին Էբլայում:

Այսուհանդերձ, Էբլայի ու նրա արքայի անունով գրուած քազմաթիւ գրութիւնների, նամակների, դաշնագրութիւնների մեծ կշիռը կասկած չի թողել, թէ Մարդիխը իսկապէս Էբլան է:

Ի հարկէ, ընդունելով հանդերձ, թէ Մարդիխը կոչուում էր Էբլա, մնում էր այն հարցը, թէ արդեօք Նարամ-Սինի եւ ուրիշների էլ յիշած Էբլան ա՞յս Էբլան է, թէ մի ուրիշը՝ ուրիշ տեղ. քանի որ Էբլա անունը՝ Մերձատր Արեւելքի գրութիւններում յիշուել է մերթ տարբեր հանգամանքներով: Սրանից ենթադրում են, թէ գոյութիւն են ունեցել Էբլա անունով երկու կամ երեք քաղաքներ: Հետեւաբար, այս հարցի ճշդորոշումը կարեւոր ենք համարում Արմանիի խնդրի համար: Ուստի, նախ քան այս հարցի քննարկումը, յարմար ենք համարում այստեղ որոշ քան բերել Մարդիխի մասին Մատթիաէի հաղորդած տեղեկութիւններից:

Պրոֆ. Մատթիաէն իր հրատարակած գրքում Մարդիխ-Էբլայի կեանքը բաժանում է ժամանակագրական մի քանի փուլերի՝ հետեւեալ մօտաւոր թուականներով.

3500-2900 (մ.թ.ա.) - Մարդկային ներկայութեան հետքեր (նախապատմական շրջան):

2900-2400 (մ.թ.ա.) - Որպէս բնակավայր՝ կազմաւորման շրջան:

2400-2250 (մ.թ.ա.) - Էբլայի առաջին շրջանը որպէս քաղաքային-մշակութային կենտրոն: Այս ժամանակաշրջանին է վերագրուում 16000-ից աւելի կաւէ սեպագիր սալիկների դիւանը, որ գտնուել է միջնաբերդի պալատի աւերակների տակ, որը, ըստ հեղինակի, այրուել ու կործանուել է Նարամ-Սինի կողմից մ.թ.ա. 2250 թուին՝ 150 տարի փայլելուց յետոյ:

2250-2000 (մ.թ.ա.) - Քաղաքի (բացի դիւանը ընդգրկած պալատից) վերակառուցում ու յետոյ նորից կործանում:

2000-1600 (մ.թ.ա.) - Քաղաքի ծաղկման նոր շրջան ու, որպէս մեծ քաղաքային կենտրոն, վերջնական կործանում, ըստ ենթադրութեան, խեթերի կողմից¹:

¹ Paolo Matthiae, EER, 51-67:

Տրուած տեղեկութիւնների համաձայն, դիւանի ժամանակաշրջանը եղել է Էբլայի տնտեսական բարգաւաճման ու քաղաքական հզօրութեան ոսկեդարը: 16000-ից աւելի սեպագիր սալիկների բովանդակութեան բնոյթի մասին տրուած տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, թէ դրանք եղել են ընդհանրապէս առետրա-տնտեսական ու հաշուապահական գրութիւններ, որոնց մէջ շատ քիչ ու աննշան են ռազմա-քաղաքական ու պատմագրական փաստաթղթերը: Սրանք էլ, իրենց անորոշութիւններով, գրեթէ պատմագիտական ակնկալուած արժէքը չեն ներկայացնում:

Դիւանի գրութիւնների բնոյթը չի թողնում այն տպաւորութիւնը, թէ Էբլան եղել է ռազմաքաղաքական մի հզօր կայսրութիւն՝ ինչպիսին էին աքքադական, ասորեստանեան, խեթական եւ այլ ռազմականօրէն հզօր երկրների կայսրութիւնները, որոնց գրութիւններում մեծառմասամբ խօսուում է իրենց կատարած արշաւանքների ու նուաճումների մասին, ուրիշ երկրներում կատարած ջարդերի ու աւերների եւ տարած աւարի ու գերիների մասին: Անգամ շինարարական գործերի մասին՝ այստեղ աչքի զարնող տեղեկութիւնների չենք հանդիպում: Գուցէ դիւանի ժամանակները ընդհանրապէս դեռ կանուխ էին արքաների միապետական-ինքնիշխանական յանդգնութիւնների ու ռազմաքաղաքական ծաւալումների համար. մի բան, որ կարծես սկսել է Մերձաւոր Արեւելքում աւելի աքքադական հզօր հարստութեան մեծ արքաների խիզախումներով ու զարգացել է III հազարամեակի վերջերին մ.թ.ա.: Ի հարկէ Էբլան ունեցել է սաղմնային այդպիսի կարճ փայլատակումներ՝ ինչպիսին են Մարիի դէմ մղած յաղթական պատերազմները¹:

Էբլան իր փայլուն օրերին եղել է հիւսուածեղէնի ու կահոյքի արդիւնաբերութեան եւ գիւղատնտեսական ապրանքների արտադրութեան մի նշանաւոր ու զարգացած մեծ կենտրոն, եւ նշաններ կան ցոյց տուող, թէ ունեցել է նաեւ մօտ ու հեռաւոր երկրներում առետրական (ոչ ռազմակայսերական) յենակէտեր եւ գաղութներ, որոնցից երեւի ստացել է շահոյթ (տուրք), եւ որոնց պահպան-

¹ Giovanni Pettinato, AE, 99-102:

ման եւ (գուցէ կարաւանների) ուղիների ապահովութեան համար օգտագործել է վարձկան զինուորներ եւ ոչ թէ սեփական կանգուն բանակ: Իր տուած ապրանքների դիմաց՝ վարձկան զինուորներ պահանջելու երեւոյթ է նկատուում Էբլայի պալատական կառավարչի նամակում, որ տրուել է Hamazi-ի արքայի պատգամաւորին¹: Հետեւաբար, եթէ Էբլան եղել է «կայսրութիւն», ապա դա եղել է առետրական, որ ունեցել է միջազգային, խաղաղ ու իր ժամանակների համեմատութեամբ մեծ ու ծաւալուն կապեր:

«Նուզիի (*Գասուր* կոչուած ժամանակ) հին-աքքադական շերտից եկող մի սալիկի վրայ, որ ներկայացնում է «այդ շրջանի» քարտէսը, քաղաքները ներկայացնուած են փոքրիկ շրջանակներով, որոնցից մէկի (միակը՝ լրիւ պահպանուած) անունը կարդացուում է «maš-gán BĀD-Eb-la», այսինքն՝ «maškan (գաղութ-բնակավայր) Dūr-Ebla-ի»²: Եթէ իսկապէս սա մի այլ Էբլա է, ապա անհաւանական չենք համարում, որ այն եղած լինի բուն Մարդիի-Էբլայի առետրական գաղութներից մին, որը կոչուել է իր անունով, մի բան, որ անսովոր չէ հին ժամանակների համար իրենց մայր քաղաքի կամ երկրի անունով կոչել հեռաւոր գաղթավայրերը:

Էբլայի մասին այս բոլորը (որպէս նախաբան) բերել ենք այն պատճառով, որ, ինչպէս ասացինք, նրա տեղի յայտնաբերումը եւ դիւանի տուեալները մեծ կարեւորութիւն ունեն Արմանիի հարցի համար: Այսուհանդերձ, նրա գրութիւններում, որոշ խնդիրների պարզաբանումների հետ, գտնոււմ ենք մի անսպասելի նոր առեղծուած, որ այդտեղ (ընթերցուած գրութիւններում) բացակայում է Արմանին:

Էբլայի արձանագրութիւններում յաճախակի յիշուում է Armi^{ki} տերմինը: Պրոֆ. Մատթիաէն, երեւի ընթերցումների նախնա-

¹EER, 171: *Խամազի* տեղանունը համեմատելով *-qh* վերջաւորութիւն ունեցող Ալզի, Պիկուրզի, Պուրուկուզի (Պուրուլումզի), Ազզի, Տիտիմզի, Նուզի եւ մնաց վերջաւորութիւն ունեցող անունների հետ՝ կարելի է ենթադրել, թէ այս քաղաքերկիրը խորրի-սուբարիական էր: Սրան տեղադրում են Նուզիից (Քերքուքից) արեւելք՝ Սուլէյմանիէի շրջանի մօտակայքում. տե՛ս EER, 176:

²NH, 14:

կան շտապ փուլում, սրան համարելով մի յատուկ քաղաքանուն, ենթադրաբար նույնացրել էր Արմանիի հետ¹, եւ ընկնելով S. Smith-ի եւ այլոց սխալ վարկածի ազդեցութեան տակ՝ Արմանին էլ (Արմիի նման) նույնացրել է Հալէայի հետ: Յետագայում, Պրոֆ. G. Pettinato-ն (Էրլայի պեղումների արշաւախմբի սեպագրագետը), երեւի աւելի խորանալով տուեալ արձանագրութիւնների վերծանման ու հետազոտութեան գործում, իր գրքում Ar-mi^{ki} եզրը վերծանել-թարգմանել է ո՛չ թէ որպէս յատուկ անուն, այլ որպէս հասարակ անուն «քաղաք-ներ» իմաստով²: Այսպիսով՝ դուրս է գալիս, թէ Էրլայի դիւանի գրութիւններում բոլորովին բացակայում է Արմանին, հակառակ այն իրողութեան, թէ Էրլան, ունենալով միջագային առետրական շատ լայն կապեր, իր գրութիւններում յիշում է հարիւրաւոր հեռու ու մօտ քաղաքների անուններ:

Այս առեղծուածի համար մենք առայժմ տեսնում ենք հնարաւոր երկու բացատրութիւն:

Առաջինը այն է, թէ դիւանի ժամանակաշրջանի Էրլայի կործանումը չի կատարուել Նարամ-Սինի ժամանակ (որը յիշում է Արմանին ու Էրլան միասին), այլ նրանցից շատ առաջ: Ըստ Մատթիաէի, դիւանի գրութիւնները ընդգրկում են 150 (ըստ Պետտինատոյի՝ 70) տարուայ ժամանակաշրջան: Այս ժամանակաշրջանում, Էրլայի գահի վրայ եղել են հինգ թագաւոր: Վերջինը եղել է Ibbi-Sipiš-ը, որի ժամանակ էլ այրուել ու կործանուել է Էրլան իր միջնաբերդի գլխաւոր պալատի հետ, որի փլատակների տակ գտնուել է դիւանը: Հետեւաբար, եթէ Էրլայի կործանումը կատարուած լինէր Նարամ-Սինի կողմից, ապա նրա արձանագրութեան մէջ Արմանիի Riš-Tesub (Red-Adad) արքայի հետ կը յիշուէր եւ այս Ibbi-Sipiš-ի անունը (կամ, գոնէ, դիւանում նշուած արքաներից մէկի անունը): Մինչդէռ, այդտեղ բացակայում է Էրլայի արքան: Այն տպաւորութիւնն է ստացում, թէ Էրլան Նարամ-Սինի ժամանակ էլ գտնուում էր Արմանիի արքայի իշխանութեան տակ: Հետեւաբար, Էրլայի դիւանում Արմանիի բացակայութիւնը եւ Նարամ-Սինի էլ Էրլայի արքային չյիշելը թելադրում են ընդունել,

¹ EER, 177:

² AE, 78, 151, 248 եւ 258:

թէ այդ կործանումը չի կատարուել Նարամ-Սինի ժամանակ, այլ նրանից բաւական առաջ: Ուստի մեզ ատելի ճիշդ է թուում Պրոֆ. Պետտինատոյի եզրակացութիւնը, որով նա Էբլայի դիւանի ժամանակը համարում է 2500 մ.թ.ա.:

Մեզ հասել են որոշ տուեալներ, թէ արքայական Սարգոնի ժամանակ Էբլան գտնուում էր Արմանիի ազդեցութեան ոլորտում: Բայց Էբլայի դիւանի այս ատելի կանուխ ժամանակներում, գուցէ, Արմանին չունէր այդ հզօրութիւնն ու ընդարձակութիւնը, եւ գուցէ դեռ չէր կազմաւորուել ու չէր հասել կարեւոր քաղաք-պետութեան կենտրոն հանդիսանալու նշանակալի աստիճանի. ճիշդ այնպէս, ինչպէս Akkad-ը, որը նոյնպէս բացակայում է Էբլայի դիւանի գրութիւններում:

Երկրորդ՝ եթէ այդ օրերին էլ Արմանին կար որպէս հզօր քաղաք-կենտրոն՝ ունենալով Էբլան իր ոլորտում, ապա նրա եւ Էբլայի կապերը պիտի ունեցած չլինէին այն բնոյթը, որի պայմաններում դիւանում յիշուել կամ գրանցուել են օտար բազմաթիւ մօտ ու հեռու քաղաքներ: Արդէն Էբլայի առետրական գործառնութիւնների շրջանակի մէջ չի մտել *Կանեշ-Խառան-Աշշուր-Խամագի* գծից այն կողմ՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնուած ոչ մի քաղաք:

Էբլայի իշխողները, Արմանիին ենթակայ եղած ժամանակ, կարող էին ունեցած լինել Արմանիի արքայական տան հետ մի տեսակ ազգակցական կամ խնամիական կապ: Մենք ներքեւում դեռ ցոյց կը տանք, թէ Արմանին սուբարիական էր:

Էբլայի հետ սերտ կապ ունեցող Ursu քաղաքի առաջին արքայի Šennam անունը զուտ խուրրիական (կամ սուբարիական) էր¹:

Էբլայում յայտնաբերուել է մի արձանի իրանը, որը, ըստ Պրոֆ. Մատթիաէի, պատկանում է մ.թ.ա. 2000-1900 թուականներին: Այս իրանի վրայ գտնուած արքայական արձանագրութեան համաձայն, Էբլայի արքայ Ibbit-Lim-ի հօր անունն էր Igriš-Hepa, որը պարզ երեւում է, իրարից էթնիկապէս տարբեր երկու՝ ամորի եւ խուրրի (կամ սուբարի) անունների կապակցութիւն է: G. Pettina-

¹ Նոյն, 27:

to-ն, ուշադրութիւն դարձնելով այս երեւոյթի վրայ, ասում է. «This would indicate that Ebla stood at the crossroad of two ethnic components - Amorite and Hurrian - living peaceably in Ebla»¹:

Ալալախ IV-ի մի արձանագրութիւն նշում է Ehlī-Tešup անունով մի մարդու գալը Էբլայից²: Գժուար չէ նոյնպէս տեսնել, թէ Tešub անունը սուրարիական է: Արդէն Էբլա քաղաքում պաշտօնի վրայ էր, դիւանի ժամանակ, Subur անունով մի կառավարիչ (governor)³ եւ սուրարիական Guzuzi անունով արտադրական մի ղեկավար կամ վարպետ⁴: Ներքեւում կը խօսենք նաեւ Ar-Ennum եւ Irkab-Ar անունների մասին, 4-րդ հատուածում:

Արդեօք Էբլայի եւ Խամագիի իշխողների ցեղակցական կամ խնամիական կապի մասին չե՞ն խօսում Էբլայի պալատական կառավարիչ Ibubu-ի կողմից Խամագիի արքայի պատգամաւորին տրուած նամակի հետեւեալ խօսքերը. «You (are my) brother and I (am your) brother; (to you) man-brother, ... Irkab-Damu, king of Ebla (is) brother of Zizi, king of Hamazi; Zizi, king of Hamazi (is) brother of Irkab-Damu, king of Ebla»⁵: Ի հարկէ, ատելի ուշ ժամանակներում, օտար թագաւորներ մերթ իրար կոչել են «եղբայր», որպէս աստուածային ծագում ունեցողներ, բայց այս կանուխ ժամանակների գրութիւններում այդպիսի սովորութեան ապացոյց-օրինակ ինձ յայտնի չէ. (Էբլայի արքաները ընտրուում կամ նշանակուում էին. անպայման ժառանգական չէր՝ աստուածային ծագմամբ): Մանաւանդ՝ պալատական կառավարիչն էլ Խամագիի պատգամաւորին «մարդ-եղբայր» է կոչում: Յամենայն դէպս, այս երեւոյթը ուշադրութիւն է գրաւում:

Այս կապակցութեամբ պիտի չմոռանալ եւ այն շատ կարեւոր իրողութիւնը, թէ Էբլայի դիւանի ժամանակաշրջանում՝ Էբլայում պաշտուած աստուածների մէջ կային խորրիական համարուող

¹ Նոյն:

² Նոյն, 17

³ Նոյն, 128, 133:

⁴ Guzuzi անունը Kuzuzu ձեւով գտնում ենք Gelb-ի կազմած սուրարիական 29 անունների ցուցակում (HS, 107):

⁵ AE, 97-98:

աստուածներ: Այս երեսոյթի մասին G. Pettinato-ն գրում է. «The presence of the Hurrian divinities Aštabi and Adamma together with the Semitic gods Degan, Beli, Hadad, Ištar and Kamiš permits the identification of the two ethnic components of Eblaite society at this period, the Semites and the Hurrians. This is one of the most precious items issuing from the archives»¹:

Այնուհետեւ, Pettinato-ն, իր գրքի յաջորդ հաստուածներում, անելագնում է. «Thanks to the presence of foreign divinities in the Eblaite pantheon, one can prove the presence already in this period in the Near East of peoples thought to have arrived somewhat later. The most interesting case regards the Hurrians, an Indo-European people attested for the first time toward 2300 B. C. The Eblaites accepted at least four deities of the Hurrian pantheon: ^dAdamma, ^dAštabi, ^dHapat and ^dIšhara. The presence above all, of Aštabi, the great war god, leaves little doubt that the Hurrians were active in this period and had strict ties with Ebla»²:

Էբլայի դիւանում Արմանիի չիշուելու երեսոյթը կարելի է բացատրել նաեւ նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհը պէտք չունէր Էբլայի արտադրութիւններին: Նա ինքը հարուստ երկիր էր թանկագին մետաղներով, կահոյքի համար անհրաժեշտ անտառանիւթով ու այլ իրերի արտադրութեամբ, եւ Էբլայից էլ առաջ ուներ զարգացած արդիւնաբերութիւն ու կապեր հարաւային Միջագետքի հետ. այս մասին կը խօսենք ներքեւում՝ Մեծամօրի կապակցութեամբ մեր բերած «Արատտա եւ Էրեք» գլխում: Հետեւաբար, Հայկական լեռնաշխարհում տեղ չկար Էբլայի առեւտրական ծաւալումների համար:

Ինչ վերաբերում է Արմանին Հալէպի հետ նոյնացնող սխալ վարկածին, պիտի ասել, թէ այդ միտքը վաղուց մերժուել էր, ինչպէս նշեցինք, Güterbock-ի եւ այլոց կողմից: Մեր նախորդ աշխատութեան մէջ էլ արդէն ցոյց ենք տուել, թէ սխալ է այդ վարկածը: Հալէպը չի յիշուում ոչ թէ միայն Էբլայի դիւանում, այլ չի յիշուում նաեւ աքքադների Սարգոնի, Նարամ-Սինի եւ Գուդէայի կողմից,

¹ Նոյն, 152:

² Նոյն, 251:

որոնք անցել են նրա վրայով կամ կողքով՝ իրենց՝ Էբլա-Ամանու երթի ճանապարհին: Ուստի, շատ է հաւանական, որ Հալէպը, որպէս յիշատակելի քաղաք-կենտրոն, գոյութիւն չունէր III հազարամեակին: Տուեալները թելադրում են ընդունել, թէ այն, որպէս կարեւոր կենտրոն, կազմաւորուել է II հազարամեակի սկզբին մ.թ.ա.:

Հետեւաբար Հալէպը չէր կարող լինել Արմանին, մանաւանդ որ սա յիշուել է խեթերի արքաների կողմից՝ Հալէպի յիշուելուց թէ՛ առաջ եւ թէ՛ յետոյ: Իսկ Ալալախի արձանագրութիւններում յիշուել է (Halab-ի յայտնի օրերին) Arma (=Armani)¹:

Միաժամանակ մենք հաւանական ենք համարում որ Halab անունը ունեցած լինի կապ արար halaba («կթել») բառի հետ, մի բան, որը թելադրում է ենթադրել (տեղական աւանդութիւնն էլ նշում է), թէ նախապէս Հալէպի վայրը եղել է մի ցեղի (կամ ցեղերի) ոչխարների կթման մի հաւաքատեղի: Միաժամանակ սումեր halba (աքքաղ halpû) նշանակում է «աղբիւր-ջրհոր», որ, իր հերթին, թելադրում է ենթադրել, թէ այդտեղ եղել է մի աղբիւր կամ ջրհոր, որի շուրջ հաստատուած են եղել այդ քաղաքի առաջին բնակիչները՝ իրենց կաթնատու անասուններով. Հալէպը նշանաւոր է իր ջրհորներով: (Անգամ անհաւանական չէ, որ արար halaba («կթել») եւ սումեր-աքքաղական halaba-halpû («աղբիւր») բառերը ունեցած լինեն նոյն ծագումը): Այս բոլորը կարող են լինել ցուցմունք, թէ այդ քաղաքը, իր ծննդի օրից ի վեր, կոչուում էր Halap-Halba, մի բան, որը տեղ չի թողնում նրա նախապէս *Արմանի* կոչուած լինելուն:

Անգամ դժուար է Արմանին կապել *Խալմանի* անուան հետ, որով մի անգամ Սալմանասար Գ-ի գրագիրը, թիրիմացութեամբ, նշել է Հալէպը եւ դրանով էլ S. Smith-ը տարուելով՝ Արմանին նոյնացրել է Հալէպի հետ²:

¹ NH, 16:

² M. Astour-ը իր յօդվածում (NH,16) գրում է. «There is no proof that Aleppo was actually known as Halman to any body except Shalmaneser III's scribe. In all other sources it appears as Halab (Mari, Alalah VII, Alalah IV, Egypt, Ugarit, Middle-Babylonian, Neo-Assyrian, OArām) or Halba/Halpa (Hittite). It would seem that the



Քարտե 3: Արմանիի դիրքը:

Assyrian scribe, who was much better acquainted with the Transtigris than with Syria, replaced the actual name of the city with a consonant and more familiar one. Similarly, the North Syrian mountain which appears in some editions of the same king's annals under its correct name Atallur, is given in other versions the name Lallar which belonged to a peak in the Zagros range»:

Մենք վերետում հարց էինք տալիս, թե արդեօք Մարդիխից գատ չկա՞ր Էրլա անունով մի քաղաք: Յիրաւի Մ. Աստուրը իր նշումը յօդուածում մի շարք աղբիւրներ է նշում ցոյց տալով, որ կա՞ր Էրլա անունով մի ուրիշ քաղաք Տիգրիսից արեւելք՝ Նուզիի եւ Դիյալայի միջեւ մի տեղ. ինչպէս նշեցինք՝ այն կոչուում էր «maškan» (գաղութ-քնակավայր) Dûr-Ebla-ի:

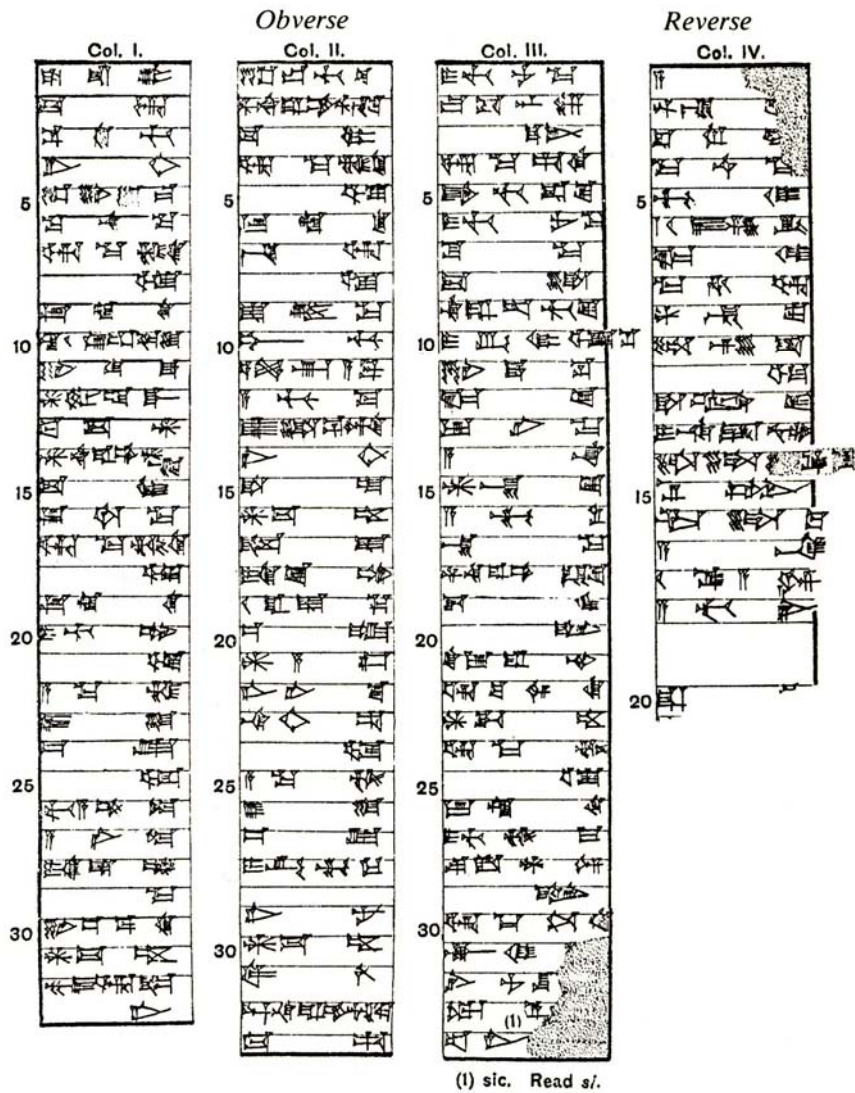
Այսուհանդերձ՝ քննութիւնները ցոյց են տալիս, որ աքքադական Սարգոնի, Գուդեայի եւ Ալալախի արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Էրլայով նշուել է Մարդիխ-Էրլան: Սրանցից այստեղ կը բերեն, միայն (մեր հարցի համար կարեւոր եղող) Սարգոնի արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող մասը. նա գրում է. «... *Սարգոն արքան Tutuli-ում Դազանին մատուցեց պաշտամունք, վերին երկիրը... նա տուեց Mari-ն, Yarmuti-ն ու Ebla-ն մինչեւ անտառը մայրիների եւ լեռները արծաթի՝ Սարգոնին...*»¹:

Սարգոնը, իր յիշած այս վայրերը հասնելու համար, շարժուած պիտի լինի (Աքքադից) Եփրատով դէպի վեր: Վերին երկրներից՝ նա առաջ հասել է *Մարի* (Իրաք-Սիրիա սահմանագծի՝ Եփրատը հատող վայրում), յետոյ հասել է *Եարմութի* (նա եղել է *Թուստուլ* [Թուստուլի] քաղաքում՝ *Դազանի* տաճարում), ապա ուղղուել է դէպի *Էրլա* եւ այստեղից էլ դէպի մայրիների անտառը եւ արծաթի լեռները Կիլիկիայի շրջանում: Ինչպէս պարզ երեւում է, Մարդիխը ընկնում է՝ Մարիից դէպի Կիլիկիա տանող այս ուղու վրայ (տե՛ս քարտէս 3): Հետեւաբար պիտի հաստատ համարել, թէ Սարգոնի յիշած Էրլան Մարդիխն է:

Այստեղ անհրաժեշտ է ճշդորոշել, թե արդեօք Նարամ-Սինի յիշած Էրլան էլ Մարդիխն է, թէ ենթադրաբար Տիգրիսից արեւելք տեղադրուող Էրլան: Բերում են մեր նիւթի համար շատ կարեւոր ու վճռորոշ նշանակութիւն ունեցող՝ Նարամ-Սինի աքքադական նշանատր արձանագրութեան երեք սիւնակների (եւ չորրորդի կարեւոր մասի) ընդօրինակութիւնն ու թարգմանութիւնը²:

¹ RISA, 109:

² URI, 275: Թարգմանութեան համար օգտուել ենք Մատթիաէի նշուած գրքի 177-րդ էջում բերուածից (որը արդիւնք է URI-ի համեմատութեամբ յետագայ



Նարան-Սինի արքադական արձանագրությունը:

ճշդունների՝ այն համեմատելով URI-ի մեջ բերուած տառադարձումների ու թարգմանութեան հետ:

ՄԻԻՆ. I. Մարդկության ստեղծումից ի վեր թագաւորներից ոչ մի թագաւոր բնաւ չի նուաճել Արման(ում)-ը եւ Էբլան, (...) Ներգալը բացաւ ճանապարհը հզօր Նարամ-Սինի համար եւ տուեց նրան Արման(ում)-ը եւ Էբլան, եւ նա (Ներգալը) շնորհեց նրան նաեւ Ամանոսը՝ Մայրենի լեռը եւ վերին ծովը: Շնորհիւ Դագանի հզօրութեան, որ բարձրացնում է

ՄԻԻՆ. II. նորին վեհափառին, հզօր Նարամ-Սինը նուաճեց Արման(ում)-ը եւ Էբլան եւ, Եփրատի ափից մինչեւ Ուլխու(մ), գետին զարկեց ժողովուրդներին, որոնց Դագանը յանձնեց իր ձեռքը, եւ նրանք կրեցին կողովները (մտան ծառայութեան մէջ) Աբա-ի՝ իր աստծու, եւ նա ունեցաւ իր հզօրութեան (իշխանութեան) տակ Ամանոսը՝ Մայրիների լեռը: Երբ Դագանը վճռեց դատը յօգուտ

ՄԻԻՆ. III. հզօր Նարամ-Սինի, եւ յանձնեց Ռիդ-Ադադին (Ռիշ-Թեշուբին)՝ Արման(ում)-ի արքային իր ձեռքը, նա (Նարամ-Սինը) գերեց նրան ... Նա իր արձանը շինեց (diorite) քարից եւ ձօնեց Սին աստծուն՝ (ասելով) «այսպէս՝ հզօր Նարամ-Սինը, արքան (աշխարհի) չորս կողմերի. երբ Դագանը ինձ տուեց Արման(ում)-ը եւ Էբլան՝ ես գերեցի Ռիշ-Թեշուբին՝ Արման(ում)-ի արքային. այդ ժամանակ ես շինեցի իմ

ՄԻԻՆ. IV. նմանութիւնը. եւ նա (!) ձօնեց Սինին. Ո՛վ որ վնաս հասցնի իմ անուանը՝ ջարդելով իմ արձանը (որ դրուած է) Սինի առաջ, եւ ով որ ... »:

Այստեղ էլ պարզ երեւում է, թէ Նարամ-Սինը իր այս արշաւանքի համար շարժուել է (Աքքադից) Եփրատով դէպի վեր ու հասել է Միջերկրական եւ Ամանոս: Հետեւաբար պարզ է, թէ իր այս երթի ճանապարհի վրայ էր Մարդիւ-Էբլան, եւ ոչ թէ «Տիգրիսից արեւելք տեղադրուող» Էբլան:

Մի երկրորդ եւ ուղղակի ու պարզ ցուցմունք ենք տեսնում (յատկապէս) Նարամ-Սինի այն խօսքերում, որով նա յայտնում է, թէ նա «Եփրատի ափից մինչեւ Ուլխու(մ)՝ գետին զարկեց ժողովուրդներին, որոնց՝ Դագանը յանձնեց իր ձեռքը»: Gadd-ի եւ Legrain-ի նշուած աշխատութեան մէջ (էջ 80) Ուլխու(մ)-ը տեղադրուում է Միջերկրականի ափին: Ուրեմն Նարամ-Սինի բուն ար-

շար եղել է Եփրատի ափից (երեւի, Աքքադից գալով, Մարիի եւ յատկապէս Դագանի նշանաւոր սրբավայր Tuttul-ի մերձ գետափից) մինչեւ Ուլխու (Միջերկրականի ափ) եւ Ամանու: Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ Նարամ-Սինի յիշած Էբլան չէր կարող գտնուած լինել Տիգրիսից արեւելք: Այն համապատասխանում էր Մարդիխ-Էբլային:

3. ԱՐՄԱՆԻԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ու՞ր էր գտնուում Նարամ-Սինի յիշած Արմանին:

Նախապէս մի բան պարզ է, թէ Նարամ-Սինի՝ Եփրատից մինչեւ Ուլխու (Միջերկրականի ափ) եւ Ամանու ու Կիլիկիա տանող ուղուց շատ հեռու եւ դուրս էր Տիգրիսից արեւելք՝ Դիյալայի շրջանում տեղադրուող Halwan/Halman > Arman քաղաքը: Հետեւաբար նախ պիտի ընդունել, որ Նարամ-Սինի յիշած Արմանին Տիգրիսից արեւելք տեղադրուող այդ Խալմանը չէր:

Մնում է իմանալ, թէ ճիշդ ու՞ր (Եփրատի ո՞ր կողմում) էր գտնուում Արմանին:

Մեր քննութիւնները ցոյց են տալիս, թէ Արմանի քաղաք-երկրի կենտրոնական շրջանները գտնուում էին Թուտտուլից¹ վեր եւ Եփրատից ոչ թէ արեւմուտք, այլ նրա անմիջապէս արեւելքում:

Ինչպէս տեսանք, *Սարգոնը* Էբլայի վրայ արշաւելուց առաջ «Դագան աստծուն մատուցել է պաշտամունք Թուտտուլ քաղաքում», որը գտնուում է Եփրատի վրայ՝ Ռաքքայից մօտ 70կմ վար: Տուեալները ցոյց են տալիս, թէ Թուտտուլի Դագանը (Թուտտուլում սրա տաճարը) եղել է այնքան նշանաւոր ու յարգուած, որ անգամ Էբլան, որի դիցարանի գլխաւոր աստուածն էր հենց Դագանը², մեծարժէք նուէրներ էր ուղարկում Թուտտուլի Դագանին³:

¹ EER, տե՛ս քարտէսը էջ 181: Տե՛ս նաեւ մեր քարտէսը համար 3:

² EER, 187, եւ AE, 246:

³ Պ. Մատթիաէն նոյն տեղում (էջ 189) քերում է. «Nine minas and thirty-six shekels of silver for a chariot with two wheels for Dagan of Tuttul» or «an unspecified

Նարամ-Սինը նոյնպէս գրում է, թէ «Շնորհիւ Դագանին», կամ, «Երբ Դագանը վճռեց դատը յօգուտ Նարամ-Սինի», նա նուաճեց Արմանին ու (յետոյ իր ձեռքը անցան) միւսները: Այստեղ, Արմանի տեղադրման համար իր ունեցած մեծ կարեւորութեան (եւ աչքի առաջ ունենալու) համար, նորից եւ բերում Նարամ-Սինի այդ խօսքերը. «Շնորհիւ Դագանին ... հզօր Նարամ-Սինը նուաճեց Արման(ում)-ը եւ Էբլան եւ, Եփրատի ափից մինչեւ Ուլխ(ում), գետին զարկեց ժողովուրդին, որոնց Դագանը յանձնեց իր ձեռքը ... եւ նա ունեցաւ իր իշխանութեան տակ Ամանոսը եւ մայրիների լեռը: Երբ Դագանը վճռեց դատը յօգուտ հզօր Նարամ-Սինին եւ յանձնեց Ռիդ-Ադադին (Ռիշ-Թեշուբին)՝ Արման(ում)-ի արքային իր ձեռքը, նա...»:

Այս վկայութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, թէ Նարամ-Սինը Արմանին նուաճել է շնորհիւ այն բանի, որ «Դագանը դատը վճռել է յօգուտ իրեն»: Այս խօսքերից հասկացուում է, թէ նա (Նարամ-Սինը) իր մեծ հայր Սարգոնի նման եղել է Թուտտուլ քաղաքում ու պաշտամունք է մատուցել Դագանի նշանաւոր տաճարում. այլ խօսքով՝ Դագանի օգնութիւնն է խնդրել հզօր Արմանի վրայ արշաւելուց առաջ, եւ այդտեղի պատգամախօս քուրմերի միջոցով Դագանը դատը վճռել է յօգուտ իրեն, եւ որով նա արշաւել է մօտակայ Արմանի վրայ՝ նախքան Եփրատից մինչեւ Ուլխու(մ)՝ մինչեւ Միջերկրականի ափ եղածները (Էբլան, Ամանոսն ու Մայրիների լեռը) ձեռք բերելը:

Միանգամայն պարզ է, թէ Արմանին պիտի գտնուած լինի Թուտտուլից վեր (Եփրատի ներքեւներից եկողի համար՝ Թուտտուլից յետոյ), Եփրատի արեւելքում, որը Թուտտուլի մօտերքում շեղում է դէպի արեւմուտք:

Մենք տեսանք, թէ Սարգոնը, իր արշաւն սկսելով Եփրատով դէպի վեր, Մարի, Եարմութի, Էբլա եւ Ամանոս երթի իր ճանապարհի վրայ չի հանդիպել (չի յիշում) Արմանիին: Ուրեմն Արմանին, որ Նարամ-Սինից առաջ «Մարդկութեան ստեղծումից ի վեր թագաւորներից ոչ մի թագաւոր չի առել», այդ օրերին յայտնի քաղաք-

quantity of gold for the decoration of a table and for a gold vase, gifts of Ibrium for Dagan of Tuttul».

երկիր էր, որին Սարգոնը չէր կարող անտեսել ու չիշել, եթէ գտնուած լինէր Եփրատի արեւմուտքում՝ իր (Մարիից մինչեւ Ամանոս) ճանապարհի վրայ: Բայց Արմանին շատ հեռու էլ չէր. ինչպէս նշուեց, մի արձանագրութեան¹ վկայութիւնից էլ գիտենք, թէ Էրլան իր (Սարգոնի) ժամանակ գտնուում էր Արմանիի շրջանակի մէջ:

Ուստի պարզ է, թէ Արմանի քաղաք-կենտրոնը գտնուում էր Եփրատից արեւելք: Այստեղ էլ Նարամ-Սինը, Արմանիի արքային յաղթելուց յետոյ, ձեռք է ձգել Եփրատից մինչեւ Միջերկրական գտնուած Էրլան, Ամանոսն ու Մայրիների լեռը:

Մենք գտնում ենք, թէ Նարամ-Սինը, Թուտուլից վեր, Եփրատից անմիջապէս արեւելքում գտնուած հզօր Արմանի երկրի արքային յաղթելուց յետոյ է որ իրեն ապահով է զգացել արշաւելու Եփրատից արեւմուտք՝ դէպի Էրլա եւ Ամանոս: Անգամ նշաններ կան ընդունելու, թէ Էրլան այդ օրերին էլ գտնուում էր Արմանիի արքայի իշխանութեան տակ², քանի որ Նարամ-Սինը հպարտութեամբ՝ մի քանի անգամ կրկնելով է նշում Արմանիի արքայ Ռիշ-Թեշուրին յաղթած լինելը, իսկ Էրլայի թագաւորի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի անում. կարծես Արմանիի արքային յաղթելով՝ Էրլան էլ (ինչպէս եւ Ամանոսը) հեշտութեամբ ընկել է իր ձեռքը: Հետեւաբար պիտի հաստատ համարել, թէ Արմանին հեռու չէր Եփրատից: Ուստի, մենք հաւանական ենք համարում, թէ այն գտնուում էր Խաբուրի ակնադրիւրների եւ Հայկական Միջագետքի ու Աղձնիքի շրջանակներում: Ն. Ադոնցը արդէն ժամանակին գտնում էր, թէ Տիգրիսից արեւելք, Դիյալայի շրջանակում, Խանակինից հիւսիս տեղադրուող Խալմանից տարբեր է Նարամ-Սինի յիշած Արմանին, որի տեղի համար մատնանշում էր Սիրիայի

¹ Այս արձանագրութիւնը նշել ենք «Արմանի անունը յիշող սեպագիր աղբիւրներ»-ի մէջ (համար 5): Այն կը յիշենք նաեւ վարը:

² Նոյն այս կարծիքը կայ Gadd-ի եւ Legrain-ի նշուած գործում (URI, 78), ուր գրուած է. «Note that the wording of the present text, especially of 11.23-28, suggests that Rid-Adad was not only king of Arman but also ruled Ebla»:

հիւսիսը¹: Այստեղ հետաքրքրական է նշել նաեւ, թէ Ադադ-Նիրարի Բ-ը Խարբուրի ակնադրիւրների շրջանը կոչում է *Հարթ* (Harki)²:

Ի հարկէ, այստեղ ծագում է այն հարցը, թէ ինչու Սարգոնը անհրաժեշտ չի համարել, նոյնպէս Էբլայից առաջ, արշաւել նախ Արմանիի վրայ, քանի որ, ինչպէս նշուեց, ունենք տուեալներ, թէ իր ժամանակում էլ Էբլան գտնուում էր Արմանիի երկրում կամ ոլորտում: Սրա համար կարող են լինել տարբեր պատճառներ. նախ հնարատր է, որ Արմանին այդ օրերին գտնուում էր մի նեղ դրութեան մէջ: Կամ գուցէ Սարգոնը բարեկամական կապի մէջ էր Արմանիի հետ, եւ իր Էբլա-Ամանոս արշաւի բուն նպատակը ոչ թէ Էբլան նուաճելն էր, այլ Ամանոսի Մայրիների անտառից շինարարութեան համար գերաններ ստանալը:

Արմանիի հետ նրա բարեկամական (կամ աւանդական) կապի համար կարելի է պատճառ (եւ ցուցմունք) համարել իր ծննդավայրն ու հայրենիքն եղող *Ազուբիրանի* քաղաքի՝ Արմանի-Սուբարի երկրում գտնուած լինելու հաւանականութիւնը (սրա մասին տե՛ս էջատակի ծանօթութիւն, էջ 195 համար 7):

Մենք գտնում ենք, թէ Արմանին հանդիսանում էր այդ ժամանակուայ ընդարձակ Սուբարի երկրի (եթէ ոչ մայրաքաղաքը) կենտրոնական քաղաքներից մէկը: Այդ ժամանակներին այս երկրի սահմանները պիտի տարածուած լինէին հարաւից՝ մինչեւ Թուստուլի մատոյցները, արեւելքից՝ մինչեւ Նուզի-Լուլլուքի, արեւմուտքից՝ մինչեւ Էբլա-Ուգարիտ-Ալալախ շրջանները: Արմանի=Սուբարի համագործութիւնը ցոյց կը տրուի 2-րդ գլխի 3-րդ բաժնում, երբ խօսենք *Արմարիլի* եւ *Շուրիլի* անունների մասին:

Նարամ-Սինին վերաբերող մի արձանագրութեան՝ Ուր-ի ուշ շրջանի մի ընդօրինակութեան մէջ Նարամ-Սինը իրեն կոչում է իշխողը «Էլամից մինչեւ Բարախշում եւ Սուբարտուից մինչեւ Մայրիների անտառը» (Mât Elamtim^{KI} ga-lí-sa-ma a-ti-ma Ba-ra-ah^{KI}-šim^{KI}):

¹ HA, 20:

² Վարը տե՛ս, Arime-ի կապակցութեամբ, Ադադ-Նիրարիի խօսքերը, որոնք նշուած են ծանօթութեան 2 համարով (էջ 178):

ù mât ŠU-BUR^{Su-bar-tim KI} a-ti-ma^{is} Kîšti^{is} erinim)¹: Գելը այս Սուբարտուի մասին գրում է, թե այն տարածում էր Բարախումից (Դիյալայից արեւելք) մինչեւ Մայրիների անտառը Ամանուի²: (Սա ցոյց է տալիս, թէ Էբլան էլ գտնուում էր Սուբարտուի մէջ):

Սուբարտուի այս սահմանները համընկնում են յետագայ Միտաննիի սահմանների հետ: Մեզ յայտնի է, թէ Saušatar-Šutarna ժամանակներին Միտաննին ընդգրկում էր արեւելքից Նուզին, իսկ արեւմուտքից՝ Ալալախը³:

Նարամ-Սինի 17 թշնամիների մասին խօսող խեթական յայտնի արձանագրութեան մէջ Արմանիի տեղը ճշդօրէն համընկնում է այս Սուբարտուի տեղի հետ: Այս տեքստում Պարաշի (=Բարախում) երկիրը գտնուում է Նարամ-Սինի՝ թուարկուած 17 թշնամիների մէջ 9-րդ տեղում: 10-րդ տեղում գտնուող երկրի ու նրա թագաւորի անունը, գտնուելով արձանագրութեան վնասուած մասում, չի կարդացուում (տառադարձութեան մէջ բերուել է փակագծերի մէջ դրուած կէտերով). 11-րդ տեղում նշուել է Արմանին, իսկ 12-րդ տեղում՝ Մայրիների անտառի երկիրը: Այս տուեալը ցոյց է տալիս, թէ Արմանին աշխարհագրականօրէն գտնուում է Պարաշի (Մարխաշի) երկրի եւ Մայրիների անտառի երկրի (Ամանու-Կիլիկիայի) միջեւ, բայց աւելի մօտ՝ Մայրիների անտառի երկրին, քան թէ Պարաշիին, քանի որ Պարաշիի եւ Արմանիի միջեւ եղել է մի ուրիշը: Այս տուեալը նոյնպէս Արմանին դնում է Սուբարիի նոյն շրջանում՝ Խարուրի եւ Արեւմտեան Տիգրիսի ակնադրիւրների աւազանում, Հայկական Միջագետքում ու Ադանիքի շրջանակներում: Դիարբեքիի մօտ (in situ) գտնուած՝ Նարամ-Սինի յաղթանակի կոթողը (որ այժմ գտնուում է Պոլսի թանգարանում) պիտի շօշափելի ապացոյց համարել, թէ Նարամ-Սինը եղել

¹ HS, 35: Գելը գրում է թէ այստեղ Subaritm-ը բերուել է տալու համար SUBUR Logogram-ի արտասանութիւնը: Տե՛ս նաեւ URI, համար 274:

² HS, 35: Նոյնն են ասում C. I. Gadd-ը եւ L. Legrain-ը, տե՛ս URI, 73: Գելը (եւ ուրիշներ) ընդունելով Barahsum=Marhasi=Parasi հաւասարութիւնը՝ այս Barahsum-ը տեղադրում է «մօտաւորապէս» Դիյալայի արեւելքում: Տե՛ս նաեւ Marhasi-ն մեր քարտէսում (համար 3):

³ AN, 52, 53:

է Հայկական լեռնաշխարհի այդ (Աղձնիքի) շրջանակում ու պատերազմ մղել նրա ուժերի դէմ:

Երլայի նկատմամբ Արմանիի գերակայութեան մասին կարող է մի առանձին ցուցմունք լինել հենց Նարամ-Սինի այն պարծենկոտ խօսքերի մէջ, թէ իրենից առաջ «Մարդկութեան ստեղծումից ի վեր թագաւորներից ոչ մի թագաւոր բնաւ չի առել Արմանին ու Էրլան»: Մինչդեռ, մեզ արդէն յայտնի է (Նարամ-Սինին էլ պիտի յայտնի լինէր), թէ Սարգոնը «առել էր» Էրլան: Հետեւաբար, այստեղ խօսքը ատելի եւ գլխաւորաբար վերաբերում էր հզօր Արմանիին եւ ոչ այնքան Էրլային:

Այս մեկնութեամբ պիտի ատելի հասկանալի լինի, թէ ինչու Նարամ-Սինը հպարտութեամբ երկու անգամ (կրկնելով) է նշում Արմանիի արքային յաղթած լինելը, իսկ Էրլայի թագաւորին չի յիշում, եւ թէ ինչու խեթական տեքստում յիշուել են Արմանին ու նրա թագաւորը, իսկ Էրլան բոլորովին չկայ:

Վերետում նշեցինք աքքադացի Սարգոնի կայսրութեան շրջանների մասին խօսող մի արձանագրութեան նեո-ասորեստանեան ընդօրինակութեան հետեւեալ խօսքերը - *ištu Eb-lá adi Bit-Na-ni-ib KUR Ar-ma-ni-i^{K1}* («Էրլայից մինչեւ Բիտնանիք Արմանի երկրի [մէջ]»)¹: Եթէ այս խօսքերը հասկանանք այնպէս, ինչպէս բոլորն են ընդունում, թէ Էրլայից մինչեւ Բիտնանիք շրջանը մտնում էր Արմանի երկրի մէջ, ապա սա պիտի համարել կոնկրետ վկայութիւն Էրլայի նկատմամբ Արմանիի գերակայութեան եւ ընդարձակութեան մասին Սարգոնի ժամանակներին:

Ոմանք այս *Արմանի* ու *Էրլա* գոյգը տեղադրում են Տիգրիսից արեւելք (Քէրքուքի շրջակայքում): Բայց դժուար է ընդունել, որ Նարամ-Սինի յիշած *Արմանի* ու *Էրլա* գոյգից գատ գոյութիւն ունեցած լինի մի երկրորդ *Արմանի* ու *Էրլա*: Աքքադական Սարգոնի կայսրութեան աշխարհագրական բացատրութիւնն հանդիսացող այդ ընդօրինակութիւն-արձանագրութեան մէջ յիշուած այս Արմանին ու Էրլան Տիգրիսից արեւելք տեղադրելը չի հիմնուում ուրեւէ կոնկրետ եւ ուղղակի վկայութեան վրայ: Այդ տեղադրման

¹ EBLA, 40: M. Astour-ի յօդուածում (NH, 15) երկրորդ անունը բերուել է Bit-Na-ni-ib¹ ձեւով:

համար ելնում են միայն այն բանից, թե այն յիշուում է Սարգոնի կայսրության (ըստ իրենց) Տիգրիսից արեւելք գտնուում երկրների շարքում, նրանց թուարկման մէջ ենթադրելով աշխարհագրական ճշգրիտ յաջորդականութիւն. հանգամանքներ՝ որոնք միշտ չեն պահպանուում: Միաժամանակ դժուար է Սարգոնի կայսրության մէջ մտած այդ բոլոր երկրների ճշգրիտ տեղադրումը եւ ոչ էլ այդ կայսրության կամ պետության ճշգրիտ սահմանագծումը: Ն. Ադոնցը այս Արմանին տեղադրում է «ակկադացի Սարգոնի պետության արեւմտեան սահմանների մօտ»¹. մի տեղադրում, որի շրջանի մէջ կը մտնի ատելի շուտ Մարդիխ-Էրլան²: Սարգոնեան այս արձանագրության մէջ էլ պարզ գրուած է Armani՝ եւ ոչ թէ Halman կամ Halwan, որ ատելի ուշ շրջանին է որ սկսել է կոչուել Almani>Arman (պատճառ էլ չկայ ընդունելու, որ սարգոնեան բնագրում եղած լինի Halman եւ ընդօրինակելիս՝ փոխած լինեն Armani-ի):

Ի հարկէ, սրանով չենք ուզում ժխտած լինել Մարդիխ-Էրլանից գատ մի այլ Էրլանի գոյութիւն ունեցած լինելու հաւանականութիւնը (արդէն նշել ենք ոմանց կողմից Տիգրիսից արեւելք տեղադրուող maš-kan Dūr-Ebla-ն): Սակայն, այս մեծ Արմանի երկիրը, որի մէջ մտել է Էրլան, պիտի լինի հենց Նարամ-Սինի յիշած հզօր Արմանին:

Ի հարկէ, ընդունելով հանդերձ, թէ Նարամ-Սինի արձանագրության *Արմանի* եւ *Էրլա* գոյգի եւ սարգոնեան արձանագրու-

¹ NA, 19-20 (ՀՊ, 26-27):

² Սարգոնեան արձանագրութիւնը ուղղակի ցոյց է տալիս, թէ այդ ժամանակներին Էրլան մտնում էր Արմանի երկրի մէջ: Ըստ Մատթիաէի տուած տեղեկութիւնների՝ Մարդիխ-Էրլանի արձանագրութիւններում էլ Էրլանի իշխողը չի կոչուում Lugal («Թագաւոր»), այլ En («Տէր»): Մենք ընդունում ենք en=malikum-ի մասին Մատթիաէի բերած մեկնութիւնների հաւանականութիւնը (թէ եւ կայ նաեւ արաբ. mālikum-ը, որ նոյնպէս նշանակում է «տէր», ոչ թէ արքայ), բայց պիտի մտքից չհանել նաեւ սումեր en եզրի ատելի կրօնական իմաստով «Տէր» (քրմապետ), քան թէ պետական իմաստով որպէս «ինքնիշխան արքայ» օգտագործուած լինելու հաւանականութիւնը: Էրլանի դիւանի ժամանակ, դեռ կար համայնքի (ծերերի) խորհուրդ, որը ընտրում էր En-ին կամ Lugal-ին, որը միշտ չէ, որ ժառանգական էր:

թեան *Արմանի* եւ *Էբլա* գոյգի մէջ նշուել է նոյն մեծ Արմանին, սակայն անհաւանական չէ, որ Էբլաները լինեն տարբեր. մէկը Մարդիխ-Էբլան, իսկ միւսը՝ maš-kan Dūr-Ebla-ն, քանի որ Արմանիի երկիրը տարածուում էր նաեւ Արեւելեան Խաբուրի վրայ՝ Սուբարտուի կենտրոնում: Այսուհանդերձ, նկատի առնելով հօգոյ Արմանիի նկատմամբ Մարդիխ-Էբլայի ստորադասութեան մասին վերելում նշուած երեւոյթները, մենք աւելի հաւանական ենք համարում, թէ սարգոնեան գոյգը համապատասխանում է նարամսինեան (*Արմանի* եւ *Էբլա*) գոյգին:

Ալալախ IV-ի արձանագրութիւններում յիշուած Arma-ն պիտի լինի Նարամ-Սինի նշած այս մօտակայ Arma-ni քաղաք-երկիրը կամ նրա մի շրջանի (կամ բնակավայրի) անունը՝ առանց տուպոնիմական -ni վերջաւորութեան, ինչպէս Arme ձեւը: Ինչպէս որ *Արմենի* տեղանուն-ցեղանունից ունենք, որպէս անուանադիր (*էպոնիմ*), *Արմէն* ցեղանուն-անձնանունը եւ *Արմանի*-ից *Արմանեակ* (<Արմանի+ակ) անձնանունը, այնպէս էլ *Արմա* ձեւից ունենք (Խորենացու պահած) *Հարմա* անձնանունը, որի նախահունչ Հ-ն ածել է որպէս սաստկացուցիչ (հմմտ. ազանել>հազանել եւն.):

Ինչպէս տեսանք, մեզ յայտնի տուեալները ցոյց են տալիս, թէ մեծ *Արմանի* երկրի հարաւային մասը, ուր եղել է Նարամ-Սինի յիշած *Արմանի* քաղաքը, գտնուում էր Խաբուրի եւ Արեւմտեան Տիգրիսի ակնադրիւրների շրջաններում, որոնք հանդիսանում էին սուբարիական բուն երկրի կարելու մասը՝ ընդգրկելով Հայկական Միջագետքն ու Ադճնիքը: Նարամ-Սինից մօտ 12-13 դար յետոյ, II հազարամեակի վերջերին եւ I հազարամեակի սկզբներին (մ.թ.ա.), Ասորեստանի արքաները Armani երկրի այս շրջանը նշում են Arme անուանաձեւով:

4. ԱՐԻՍԷ (ԱՐՄԱՆԻ) ԵՒ ՍՈՒՔԱՐՏՈՒ

Ադադ-Նիրարի Բ-ը (911-891 մ.թ.ա.), *Արիսէ* երկրի դէմ իր կատարած մի քանի արշաւանքների մասին գրած մի մեծ արձա-

նագրութեան մէջ, ուղղակի եւ կոնկրետ բացատրութիւններ է տալիս *Արիմէ* երկրի մի քանի քաղաքների աշխարհագրական տեղի մասին, որով հնարաւոր է դառնում ճշգրիտ պատկերացում կազմել, թէ աշխարհագրական ինչ շրջաններ էր ընդգրկում այդ երկիրը: Ահա նրա ուղղակի վկայութիւնները (բերում են կրճատումներով՝ միայն մեզ հետաքրքրող մասերը):

«... այդ տարին եւ Կիշիմու ամսին, ... Խարուր գետի վերեւներից, Harki (?) երկիրը, մինչեւ Կարքեմիշ, որ գտնուում է Hatte երկրում, նա ասպատակեց»: «... Այդ տարին, Աիրու ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ, Պաուսա քաղաք(ում), որ գտնուում է Կաշիարի լեռան ստորոտում, նա մղեց (մի պատերազմ): Այդ տարին, եւ նոյն ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ, մուտքի առաջ (գր.՝ գլուխ) Նաբուլա¹ քաղաքի ... նա մղեց (մի պատերազմ): Նոյն տարին, նոյն ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ, ... Տիրուա (?) քաղաքում, որ գտնուում է Տիգրիսի վրայ, նա մղեց մի պատերազմ: Այդ տարին եւ Ուլուլու ամսին, մի ասպատակութեան ժամանակ Արիմէ երկրի վրայ, Մուրարիր (?) քաղաքում, որ գտնուում է Շուպրէ երկրում, նա մղեց մի պատերազմ»²:

Ինչպէս պարզ երեւում է, Ադադ-Նիրարին ուղղակի վկայում է, թէ *Արիմէ* երկրի (իր ասպատակած) մի շրջանը գտնուում էր Կաշիարի լեռան ստորոտում, մի ուրիշ շրջանը Տիգրիսի վրայ եւ մի ուրիշն էլ Շուպրէ (Շուբրէ) երկրում: Այլ խօսքով՝ *Արիմէ* երկրի մէջ էին մտնում *Տիգրիսի* մի մասը (ի հարկէ *ակնադրիւրների շրջանը*), *Կաշիարի լեռը* եւ *Շուբրէն*: Այսպիսով՝ տեսնում ենք, թէ Ադադ-Նիրարիի կոնկրետ վկայութիւնն էլ Արիմէ երկիրը կապում է ուղղակի Մուրարտու-Շուբրէ երկրի հետ:

Այստեղ, Arma եւ Arime անունների կապակցութեամբ, տեղին են համարում պարզաբանել գիտական մտքերում շփոթութիւն ա-

¹ Ըստ Ադադ-Նիրարի Ա-ի (1304-1273 մ.թ.ա.) մի արձանագրութեան, ուր նա նշել է Հանիգալբատի վրայ կատարած մի արշաւանքի մասին, այս *Նաբուլա* քաղաքը գտնուում է Հանիգալբատում: Տե՛ս I. Gelb, HS, 81: Տե՛ս նաեւ ՀԺՊ, Ուրարտուի քարտէսը, ուր Նաբուլան տեղադրուած է Կաշիարիի ստորոտում:

² ARAB, 119-121:

ռաջացնող մի թիւր ըմբռնում: Պատմագետներից ոմանց մօտ, անգամ որոշ յայտնի գիտնականների գործերում, խոր արմատ է ձգել անցեալ դարաշրջանի քննական պատմագրութեան նախնական քայլերի ժամանակ առաջարկուած այն միտքը, թէ այս Arma կամ Aram, Arime կամ Arme եզրերը սեմական են եւ պատկանում են սեմիտներին:

Յայտնի արեւելագետ I. Diakonoff-ը, աչքի առաջ ունենալով այն, թէ հայերը իրենք իրենց չեն կոչում արմէն, ենթադրում է, թէ նոյնիսկ Armina (Armini-Armeni) անունը տրուել է Հայաստանին ու հայերին՝ Հայքի հարաւային շրջանում արամէացիների հետ նրանց ունեցած հարեւանութեան պատճառով: Խօսելով Armeni անուան մասին՝ նա գրում է. «The Aramaeans called the Hayk'-Armīnā which was an Aramaicized form of what can be reconstructed as Urartian Armini, meaning 'the land or/ and the inhabitants of Arme (Sasoun), the nearest region inhabited by the Hayk' to the North of the Arameans; ... Even if Armanūm should prove the same country as the later Arme, at the early period of the Akkadian dynasty it can have had nothing to do with forefathers of the Armenians; but it is much more probable that the country is to be sought somewhere to the East or North-East of Babylonia»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Դիակոնովը ենթադրում է, թէ Հայաստանը Armina կամ Armini (Armeni) է կոչուել Դիարբեքիի շրջանի Arme անունով՝ որպէս արամէացիների ամենամօտ շրջանը, որ բնակեցուած է եղել հայերի կողմից: Այստեղ հետաքրքրական է նաեւ այն, թէ յարգելի գիտնականը, հաւանական համարելով հանդերձ Arme=Armanum հաւասարութիւնը՝ Armanum-ը տանում է նորից Բաբելոնիայից հիւսիս-արեւելք, մի բան, որով դժուար կը

¹ Դիակոնովի այս խօսքերը բերում են մի հարցի առթիւ ինձ գրած մի անգլերէն նամակից (20-XII-1967): Նշում են նաեւ իմ շնորհակալութիւնը իր այս նամակից այստեղ նշումներ կատարելու իր թոյլատուութեան համար, որ յայտնել է իր 27-II-84 թուականը կրող նամակով, որի մէջ գրում է, թէ հիմա Arme-ին պիտի տեղադրել Մասունից ներքեւ՝ կենտրոն ունենալով Նեխերիան, որը գտնուում էր Սիլվերք-Մարդին-Դիարբեքի եռանկիւնի մէջ:

լինի ընդունել, թե Բաբելոնիայից հիւսիս-արեւելք գտնուած մի քաղաքի անունով կարող էր Դիարբեքիի շրջանը կոչուել Arme:

Ինձ յայտնի չէ, թե արդեօ՞ք Հոմերի Իլիականում յիշուած Arim-ները, ինչպէս եւ ուրարտական արքաների Arame եւ Erimena անուններն էլ արամէացի կոչուած սեմիտների հարեւանութեամբ կամ արամէացի գրագիրների միջոցով ստացուած անուանաձեւ են համարուում:

Arma, Aram, Arim, Arime, Arme, Armani, Armina, Armeni եւ նման անուանաձեւերի սեմական լինելու մասին եղած այս եւ նման այլ կարծիքները դարձել են ոմանց մօտ նախապաշարմունք, որը խանգարում է նրանց տեսնել Հայկական լեռնաշխարհի եւ Հիւսիսային Միջագետքի միջեւ եղած փոխյարաբերութիւնների էութիւնը, որով եւ դժուարացնում է այդ փոխյարաբերութիւնների հետ կապուած որոշ մութ հարցերի լուսաբանման գործը՝ էլ ւսելի կնճռոտելով հարցերը:

Խնդիրը այն է, թե հենց Aram անունը չի պատկանում (յետագայում արամէացի կոչուած) սեմիտներին: Մերձաւոր Արեւելքի սեպագիր փաստաթղթերի ուշադիր հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, թե յետագայում արամէացի կոչուած սեմիտական վաչկատուն ցեղերը նախապէս կոչուած են եղել Sutu եւ Ahlame, որոնք գալով Հիւսիսային Միջագետք եւ բնակութիւն հաստատելով կործանուող կամ կործանուած Միտաննիի (Նահարինայի) հողամասերի վրայ եւ մօտակայքերում՝ երկրի հին Arma կամ Aram անունով կոչուեցին արամէացիներ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս *Եգիպտոս* անունը չի պատկանում արաբներին, որոնք, հաստատուելով այդ երկրում, այդ երկրի նախկին հին անունով կոչուել ու կոչուում են եգիպտացիներ:

J. Myers-ը ժամանակին գրել է, թե *«Արամէացիները, երեւի, սկսեցին դուրս գալ հիւսիս-արեւելեան Արաբիայից՝ մօտ 1350 թուականներին (մ.թ.ա.), երբ վաչկատուն հորդաները, որոնց Բաբելոնի արքաները կոչում էին «Suti եւ Achlame», աւարելով ու ւտելով ողողում էին գրեթէ ամբողջ Եփրատեան սահմանը»*¹:

¹ DH, 113:

Սեմիտական այս ցեղերի նոր երեսալու մասին R. O'Callaghan-ն էլ գրում է. «The Sutû and the Aklâmu are first mentioned in Assyrian sources as appearing in the time of Arik-den-ilu (1316-1305) of Assyria. The former name is connected with the Egyptian Sṯtyw, meaning «Asiatics». Thus, as a matter of fact they do service as Egyptian mercenaries ...»¹:

Սեմիտական այս ցեղերի Հիսիսային Միջագետք նոր գալուստի մասին նշում ենք տեսնում Ադադ-Նիրարի Ա-ի (շուրջ 1310-1280 մ.թ.ա.) հետեւեալ վկայութեան մէջ. «... Յաղթողը Տուրուկի եւ Նիզիմիսի երկրների ամբողջութեամբ, նրանց բոլոր թագաւորներով, լեռներով, լեռնադաշտերով, եւ տերիտորիաները լայնասփիւռ Կուտիի (մի փոփոխակում աւելացուած է՝ յաղթողը Կուտմուխի եւ նրա բոլոր դաշնակիցների), Aḫlamî, Suti եւ Lauri հորդանների եւ նրանց երկրների, որոնք ընդարձակել են սահմաններ ...»²: Ինչպէս երեւում է, ըստ Ադադ-Նիրարիի վկայութեան, սեմիտական այս ցեղերը իրենց ժամանակներին, 13-րդ դարի սկզբներին, դեռ ընդարձակում էին իրենց սահմանները, այսինքն՝ դեռ շարժման մէջ էին՝ գրաւելով նոր հողեր, որոնք չէին պատկանում նրանց: Եւ Ասորեստանի թագաւորը դեռ նրանց բուն Suti եւ Aḫlame անուններով՝ դեռ չեն կոչում *արիմեցի* կամ *արամ*: Այս ժամանակները համընկնում են հենց Միտաննիի անկման օրերին: Միտաննիի հզօրութեան ժամանակ, այս ցեղերը չէին կարող մտնել-գրաւել միտաննական եղող այս հողերը Կաշիարի-Կուտմուխի շրջաններում (թէեւ երկրում պիտի գտնուած լինէին ասուրաբաբելական (քիչ) տարրեր, բայց նրանք որոշիչ քանակ ու դեր չեն ունեցել):

Alfred Haldar-ը ճիշդ է գնահատել այս ժամանակների դրութիւնը, երբ գրում է. «It is a fact that there was a general decline of civilization in the Near East about 1200 B. C. and the following centuries»³:

Սալմանասար Ա-ի ժամանակ (1266-1243 մ.թ.ա.) սեմիտական այս ցեղերի մարդիկ, որպէս խեթերի դաշնակիցներ, արդէն

¹ AN, 94:

² ARAB 28-29:

³ WA, 44:

մտել էին Հանիգալբատի հողատարածությունները, սակայն դեռ նշում էին իրենց բուն *ախլամու* անունով ու դեռ չեն համարում արամեացիներ: Ահա թե ինչ է գրում Սալմանասարը. «... *Երբ մեծ աստուածների հրամանով ամառացայ Հանիգալբատ երկրի դեմ հզոր բանակներով իմ տիրոջ՝ Աշշուրի, ես ճամբայ բացեցի դժուար ճանապարհների եւ նեղ անցքերի վրայով. Շատտուարային՝ Հանիի (տարբերակում՝ Հանիգալբատի) արքային, խեթերի բանակին եւ նրա հետ եւ *Ahlami*-ին եւ շրջապատեցի ... եւ ես մղեցի պատերազմ եւ իրագործեցի նրանց պարտությունը ... խեթերի բանակին եւ *Ahlami*-ին՝ նրա դաշնակիցներին եւ ջարդեցի ...»¹:*

Bit-Zamâni-ն (Դիարբեքիի շրջան) հանդիսանում է այս սեմիտների ամենավեր թափանցումը դեպի հիւսիս:

Սալմանասար Ա-ից մօտ մէկ ու կէս դար յետոյ, Թիզլաթ-Պալասար Ա-ի (1115-1077 մ.թ.ա.) ժամանակ, ախլամի եկուորներից շատերը արդէն դարձել են Arma երկրի բնակիչներ՝ արմաացիներ. Թիզլաթ-Պալասարը գրում է. «... a-na libbi *Ah-la-mi-i* ^{KUR} Ar-ma-a-ia ^{MES} nak-rût ^{MES .ut D} A-šur bēli-ia al-lik iš-tu tar-ši ^{KUR} Su-hi a-di ^{URU} Kar-ga-miš Ša ^{KUR} Ha-at-te i-na išten^{en} u-me ah-bu-ut...»²:

(«... Ես (դեպի) սիրտը (մէջը) ախլամի Արմա-ցիների, թշնամիները Աշուրի՝ իմ տիրոջ, քայլեցի. Սուխի երկրից մինչեւ Կարքեմիշ քաղաքը Խաթ երկրի՝ մէկ օրում եւ ասպատակեցի...»):

Այստեղ պարզ երեւում է, թէ Arma-ն (իր ^{KUR} որոշիչով) երկրի անուն է, ոչ թէ ցեղի, իսկ ցեղի անունն է ախլամի, որոնք դարձել են Arma-ի բնակիչներ:

Նոյն պատկերը տեսնում ենք Ադադ-Նիրարի Բ-ի ժամանակ (911-891 մ.թ.ա.), երբ սեմիտական այս ցեղերը արդէն տեղափոխուած լինելով՝ իրենց *ahlami* ցեղանունը կցուած ենք տեսնում *ա-*

¹ ARAB, 111:

² AKA, I, 73:

րամէացի եզրը¹: Իսկ *ախլամի արամէացիներ* խօսքը ցոյց է տալիս, թէ այդ ժամանակ դեռ կային ոչ-ախլամի արամէացիներ:

Ինչպէս վերելում տեսանք, Arime երկրի դէմ Ադադ-Նիրարի Բ-ի կատարած մի քանի արշաւանքների մասին խօսող արձանագրութեան տուեալները ցոյց են տալիս, թէ նրա ժամանակներին, Arime անունը հանդիսանում էր լայն տարածութիւններ ընդգրկող մի աշխարհագրական եզր: Այդ անուան տակ մտնում էին հիւսիսի լեռնային շրջանների հետ եւ հարաւի տափաստանային տարածութիւնները, որոնք պատկանում էին Մուբարի երկրին եւ Միտաննի պետութեանը, մի պետութեան՝ որի բուն կենտրոնական շրջանները գտնուում էին աւելի հիւսիսի լեռնային գօտիում, որ հնուց յայտնի էր Arma (Arma-ni) անուամբ: Արմատական նոյն ծագումն ունեն Arma եւ Aram անուանաձեւերը, որոնց հետ են կապուած յետագայ Arim, Arime, Arme, Urme եւ նման այլ ձեւերը:

R. O'Callaghan-ը, իր հետազոտութիւնների որպէս եզրակացութիւն, գրում է. «Semantically, why any people should be called Aramaeans we are not in a position to say. It is most reasonable to think that the word was first a place name, possibly a mountain city Arma, mentioned by Shalmaneser I.»²:

Նշուած այս քաղաքը պիտի գոյութիւն ունեցած լինի անգամ Նարամ-Սինի ժամանակներին՝ Armani-ի շրջանում: Նարամ-Սինի մի արձանագրութեան մէջ գրուած է. «Naram-Sin, king of the four regions, when he warred against Harshamadki, lord of A-ra-am and Am, in Ti-ha-ar, the mountain, he overcame him»³: Երեւի Նարամ-Սինի յիշած Ar-am (կամ Ara-am) քաղաքը *Արմանիի* շրջանի քաղաքներից մէկն էր, հաւանաբար, Հայկական Տարրոսի շրջանում. Tihar լեռնանունը յիշեցնում է *Տար(ոս)* անունը, իսկ Am քաղաքանունն էլ՝ *Ամեդու* կամ *Ամիդա* (Դիարբեքի) քաղաքը, որի -դու կամ -դա վերջաւորութիւնը պիտի համարել տոպոնիմական ածանց (հմմտ. Այադու (երկիր), Արսիդու (լեռ), Տայդա եւ Իռիդա

¹ ARAB, 111:

² AN, 95-96:

³ Նոյն, 96:

(ամբոցներ)¹, ինչպես եւ Կրուդա, Բարուատա [=Բիտ-Բարուա] եւն.): Արդէն մեզ յայտնի է, թէ Ամիդասի մօտ գտնուել է Նարամ-Սինի յաղթանակի կոթողը:

Էբլայի արձանագրութիւններում յիշուում է Arramu (Ar-ra-mu^{K1}) քաղաքը Muraru (Mu-ra-ru^{K1}) քաղաքի հետ միասին²: Եթէ այս Arramu (կամ Aramu) քաղաքն է, ապա Muraru-ի հետ յիշուելը կարող է լինել փաստ, թէ այն գտնուում էր Արմէ-Շուբրիա երկրում կամ սրա մօտակայքում, քանի որ Ադադ-Նիրարի Բ-ի (վերեւում նշուած) արձանագրութիւնից գիտենք, թէ Murarir-ը գտնուում էր Շուբրէ երկրում:

Մեր նախորդ աշխատութիւններում, բերելով հայերի Ar-ma-ni/Ar-me-ni ազգանունան ստուգաբանութիւնը, ցոյց ենք տուել, թէ այն կազմուած է հայերի արեւի ազգային աստուած Ար-ի (Արայի) անունով եւ նշանակում է «Ար-որդի-ներ» (ուր ma կամ me նշանակում է «սերել, սերունդ, որդի»), եւ թէ նրանք իրենց կոչած են եղել ուղղակի *ար* (այս մասին դեռ կը խօսենք յետոյ, «*Արայի Երկիրն ու Ժողովուրդը*» գլխում):

Արամ անունը, ինչպէս ասացինք, չի պատկանում սեմիտներին, այլ, ընդհակառակը, պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի *ար* կամ *արմանի/արմէն* կոչուած ժողովրդին: Ինչպէս Ar-ma, այնպէս էլ Ar-am անուանաձեւի մէջ նստած է ar արմատը: Երեւում է, թէ -ma բաղադրիչը փոխարինուած է -am ձեւով, կամ երկուսը տարբերակներ են: Գելբն անգամ հետաքրքրուել է այս -am վերջադիրով: Խօսելով խուրրիական անձնանունների իր ցուցակում բերած Hupitam, Pušam եւ Šehlam անունների մասին՝ նա գրում է. «Interesting is the suffix -am (later -a) found in the Old Akkadian name Hapiram, in the Ur III names Hupitam, Šehlam, and Pušam, and in several later Chagar Bazar names: Apšam, Hupitam, Šeham, Šennam, and Zipšam»³: Համեմատել նաեւ Վահունի տոհմից *Բազամ*, Ծովիք-Կոնմազենէի արքայ *Արշամ* ինչպէս եւ *Արզամ* անուն-

¹ ՀԺՊ, 200:

² AE, 84: Պետտինատոն նշում է, թէ Էբլայում ամորիտներն ու խուրրիները (սուբարիներ) ապրում էին խաղաղութեամբ (տե՛ս AE, 27):

³ HS, 115:

ները ելն.: Այս օրինակները կասկած չեն թողնում, թէ Ar-am անուան -am վերջաւորութիւնը առանձին բաղադրիչ է եւ անուան բուն արմատն է Ar, որը պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ar (Ara) հիմքով (սկզբնաձայնով) կազմուած տեղանունների ու ցեղանունների շարքին (Այս մասին տե՛ս մեր քարտէսը համար 4):

Գելլը բերում է նաեւ (ըստ մեզ, Ար-ի՝ Արայի հետ կապուած) հետեւեալ անձնանունները. «Published tablets from this (Hammurabi) period mention persons with such names as A-ri-a and A-ra-am-mu-su-ni, known to be Hurrian from parallels at Nuzi»¹: Գելլը այս անունների մէջ տեսնում է ar եւ mus արմատները²: Ի հարկէ՝ Գելլը, իրաւացիօրէն, սրանց չի համարում սեմական: Թէեւ կոչում է խորրիական, այսուհանդերձ մենք աւելի հակուած ենք նրանց կոչելու սուրարիական: Այս A-ra-am-mu-su-ni անուան մէջ կարելի է տեսնել երկու տարբեր կառուցուածք (բարդութիւն). մէկը՝ Aram-musu-ni, որի երկրորդ բաղադրիչն է mus կամ muš, ինչպէս գտնում է Գելլը՝ կամ՝ Aramu-su-ni, որի երկրորդ բաղադրիչն է su (=Supari. այս մասին կը խօսենք յաջորդ հատուածում). համեմատել մի սուրարի մարդու Da-šu-uk եւ մի նուզեցիի Ha-su-uk անունները ելն.³: Ըստ մեզ, ո՛ր ձեւն (կառուցուածքն) էլ որ ճիշդ լինի՝ muš, թէ su (=սուրարի), միեւնոյն է, երկուսն էլ պատկանում են Հայկական լեռնաշխարհի սուրարիական շրջանակի անուններին, որոնց հետ, ինչպէս երեւում է, կապուած է անուան առաջին Aram բաղադրիչը:

Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջանները (յատկապէս հարաւ-արեւմտեան շրջանները), որոնք ուղղակի շփման մէջ են գտնուել Սումեր-Աքքադների հետ, կոչուել են նաեւ սումերական me («սերել, սերունդ, որդի, շէն») վերջաւորութեամբ Ar-me (Ara-me), որը նշանակում է «Ար-ի սերունդ» կամ «Արա-շէն»: Միաժամանակ՝ հաւանական ենք համարում, թէ այս *արերը* կա-

¹ Նոյն, 64: Տե՛ս նաեւ նոյն էջի տակ ծանօթութիւն 131:

² Նոյն:

³ HS, 101: Սուրարիական անձնանունների -uk վերջաւորութիւնը համեմատել հայկական անձնանունների -ուկ կամ -ակ վերջաւորութեան հետ (օր. Տիրուկ, Հաւուկ, Հայկակ, Արմենակ, Յոլակ եւն.):

րող են սեմական յոզնակի –im վերջածանցով կոչուած լինեն Arim («արեր») եւ նրանց երկիրը՝ Arim-e («արերի երկիր») եւ որը պիտի շփոթուած լինէր սումերահայ ma/me («սերել, սերունդ, որդի, շէն») վերջաւորութիւն ունեցող Arma եւ Arme (Arame) ձեւերի հետ՝ վերջաւորութիւնների ձայնային պատահական նմանութիւնների պատճառով¹: Հմմտ. երբ. Eloah («աստուած») > Elohim («աստուածներ»), եւ Ս. Գրքում նշուած խորիմ («խորեացիք») (Ծննդոց ԺԳ, 6. ԼԶ, 20-29. տե՛ս նաեւ ՀՊ, 267):

Պատմագիտութեան մէջ արմատացել է այն միտքը, թէ Հայկական լեռնաշխարհի միայն հարաւ-արեւմտեան մասն է կոչուել Արմէ (կամ նման մի անուանածեով): Այս երեւոյթի պատճառը այն է, թէ ասորաբաբելական աշխարհը աւելի այս մերձ շրջանով է շփման մէջ գտնուել Հայկական լեռնաշխարհի հետ, որի այլ շրջաններն էլ (ներառեալ կենտրոնը) ունէին *Ար* կամ *Արա* անունով կազմուած անուններ՝ ինչպէս Արամայի / Արմա [րի] լի (=Արմանի՝ որովհետեւ *լի-ն = նի* յոզնակիին), *Առբերանի*, *Արխի*, *Էրիախի*, *Արագած* եւլն., որոնց մասին մանրամասնօրէն դեռ կը խօսենք յաջորդ գլխում:

Սրանց հետ պիտի կապել նաեւ մ.թ.ա. III եւ II հազարամեակների արձանագրութիւններում *Ար*, *Արա*, եւ նրանց տարբերակ *Արի* եւ *Արու* բաղադրիչներով կազմուած անձնանուններն ու տեղանունները, ինչպէս օրինակ՝ անձնանուններ են Ari-a, Ari-Kumme, Ari-Sen, Ari-dupuk, Ari-huha², Ara-ha եւլն., եւ տեղանուններ՝ Ari-nu³, Aru-ra, Aru-be, Aru-ni, Ara-zu, Ar-na, Ar-bu⁴ եւլն.:

¹ Ma-ի «սերել, սերունդ, որդի» իմաստի համար համեմատել Փոքր Ասիայի պտղաբերութեան-ծննդաբերութեան դիցուհու Ma անունը: Am-ը, որպէս ma-ի տարբերակ, կարող է սեմիտների մօտ ստացած լինել «սերունդ > ժողովուրդ» իմաստը. միեւնոյն է, երկու դէպքում էլ Aram պիտի նշանակի «Ar-ի սերունդ, որդի» կամ «Ar-ի ժողովուրդ», եւ, որպէս տեղանուանական եզր, « Ar-ի ժողովրդի երկիր»:

² Aria, Arikumme, Arišen, Aridupuk եւ Arihuha անունները տե՛ս HS գրքում:

³ Նոյն տեղում:

⁴ Arura, Arube, Aruni, Arazu, Arna եւ Arbu անունները տե՛ս Ն. Ադոնցի ՀՊ գրքում:

Վերետում արել էի որոշ նշումներ, թե Էբլան Սարգոնի եւ Նարամ-Սինի ժամանակներին գտնուած է եղել Արմանի երկրում կամ նրա ազդեցութեան շրջանակում, եւ բերել էի որոշ տուեալներ, թե Էբլայում ամորիտների հետ ապրել ու գործել են նաեւ (խորրի համարուող) սուբարիներ: Միաժամանակ նշել էի Արմանիի արքայական տան հետ Էբլայի իշխողների ունեցած ազգակցական կամ խնամիական կապի հաւանականութեան մասին, եւ այդ կապակցութեամբ ուշադրութիւն էի հրաւիրել Էբլայի արքաներից մէկի հօր Igris-Hepa, Էբլայի կառավարիչներից մէկի Šubur, մարդկանցից մէկի Ehlī-Tešur եւ Էբլայի արտադրական ղեկավարներից մէկի Guzuzi անունների շուրջ, եւ բերել էի Խամագիի պատգամատրին Էբլայում տրուած նամակի այն խօսքերը, թե «... King of Ebla (is) brother of Zizi, king of Hamazi ...»: Այստեղ *Ար*-ի եւ *ար*երի մասին իմ արած դատողութիւնների առթիւ ւաւելի հետաքրքրական եւ ւաւելի հասկանալի կը լինի նաեւ Էբլայի արքաներից Ar-Ennum-ի անունը, որը մի ժամանակ (նախապէս) եղել է Էբլայի կառավարիչներից մէկը¹, ինչպէս Subur-ը:

Ես հաւանական եմ համարում, թե Ar-Ennum արքայանուան առաջին բաղադրիչ Ar-ը նոյնպէս մեզ յայտնի դիցանունն է: Կարծես նոյն դիցանունն է գտնուում Էբլայի կառավարիչներից մէկի Irkab-Ar² անուան մէջ. համեմատել Էբլայի Irkab-Damu արքայանունը, որի երկրորդ բաղադրիչ Damu-ն նոյնպէս դիցանուն է³:

Հետաքրքիր է միաժամանակ նշել, թե Էբլայի դիւանի ժամանակներին գոյութիւն է ունեցել Ara անունով քաղաք, որի Ippihir անունով մարդուն Էբլան մատակարարել է որոշ ապրանքներ⁴:

Հայկական լեռնաշխարհի *ար*երը յետագայում, արամեացի կոչուած սեմիտների գալուց շատ առաջ, տարածուած են եղել նաեւ հարեւան հարաւում՝ հիւսիսային Սիրիայի եւ հիւսիսային Միջագետքի դաշտային տարածութիւններում, որոնց որոշ մասը կոչուում էր «Միջագետք Հայոց»: Դրա համար էլ, ինչպէս տե-

¹ AE, 192:

² Նոյն, 191:

³ Նոյն, 336:

⁴ Նոյն, 224:

սանք, Ադադ-Նիրարի Բ-ի ժամանակ, Arime-ն¹ ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան շրջաններից գատ եւ դաշտային այս տարածութիւնները, որոնք հնում մտնում էին հնդեւրոպական հայրենիքի հարաւային շրջանակում (տե՛ս քարտէս համար 8): Այս շրջանակի որոշ մասերում, Միտաննի կործանման ու նահանջի ժամանակներում է որ եկան եւ հաստատուեցին Suti եւ Ahlame կոչուած սեմիտական վաչկատուն ցեղերը եւ տեղի Aram (Arma) անունով կոչուեցին արամէացիներ: Ուստի պիտի ընդունել, որ ոչ թէ արմէններն են իրենց անունը ստացել արամէացիներից, այլ, ընդհակառակը, հենց այդ վաչկատուններն էին, որ գալով ու բնակիչները դառնալով արմէնների *Ար* կամ *Արա* անունով կոչուած *Արմա* կամ *Արամ* երկրի՝ համարուեցին ու կոչուեցին արամէացիներ:

Հայկական լեռնաշխարհի այդ հարաւային շրջաններն ու Միրիայի ու Միջագետքի հիւսիսային շրջանները սումեր-աքքադներին ծանօթ էին աւելի *Սուբիր/Սուբարտու* անունով: Աւելի ուշ ժամանակներում է որ ընդարձակ Սուբարի երկիրը, Միտանեան մեծ պետութեան շիջումից բաւական ժամանակ յետոյ, սկսել է կծկուել-քաշուել ու պահպանուել լոկ Աղձնիք-Սասունի շրջանում *Շուբրիա* անուան տակ, որը Ասորեստանի եւ Ուրարտուի արքաների արձանագրութիւններում շարունակեց կոչուել նաեւ *Արմէ*, *Ուրմէ* (*Ուրմէուխի*) անուանաձեւերով:

Բացի սեպագրական վերոյիշեալ տուեալներից՝ հայկական հին մատենագրութեան մէջ էլ պահպանուած են մի շարք տուեալներ ու ցուցմունքներ, թէ Արմէ-Շուբրիան (որի որոշ շրջանները կոչուել են Տրանի > Տրանի եւ որոշ շրջանները՝ Alzinini > Աղձնիք), եղել է արմէն ժողովրդի բնօրրանի հնագոյն ու կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը:

Արդեօք Արգիշտի Ա-ը պատահականօրէ՞ն է, որ Էրեբունիում բնակեցրել է Խաթից ու Ծուպանիից բերուած 6600 մարտիկներ:

¹ Հոմերի ժամանակներին, *արիմները* տարածուած են նաեւ դէպի արեւմուտք՝ Օրոնտեսի գետաբերանից, Անտիոքից ու Կիլիկիայի ծովեզերեայ շրջաններից մինչեւ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններն ու Ալիս գետի աւազանը՝ ներառնելով Արգէոս լեռը:

Մեզ յայտնի է, թե Աղձնիքի (Ալզիի) եւ Ծոփքի (Ծուպանիի) բնիկները յաճախ մտել են խեթական կոչուած դաշնակցութեան մէջ եւ նրանք էլ յաճախ կոչուել են խաթ մարտիկներ, հետեւաբար «մարտիկներ Խաթէից ու Ծուպանիից» խօսքը վերաբերում է Աղձնիքի ու Ծոփքի բնիկներին: Ուստի, չենք կարծում, թէ Արգիշտին պատահականօրէն է բերել այս 6600 մարտիկներին ու տեղաւորել իր նոր կառուցած Էրեբունիում:

Արգիշտին Էրեբունիի ռազմական հզօր ամրոցը կառուցել է («Բիայնա երկրի փառքի համար եւ թշնամիներին՝ ի սարսափ») իր երկրի արեւելեան շրջանները պաշտպանելու համար թշնամիների ոտնձգութիւնների դէմ եւ միաժամանակ որպէս ռազմական յենակէտ իր կատարելիք յետագայ ծաւալումների համար: Հետեւաբար նա այդտեղ, որպէս կայազօր, պիտի տեղաւորէր ւաւիլի հարազատ ու ւաւիլի վատահելի տարրերից բերուած մարտիկներ: Եւ տեսնում ենք, թէ նա այդտեղ տեղաւորել է «Խաթէից» ու Ծոփքից բերուած մարդկանց, որոնց կոչում է մարտիկներ, ոչ թէ զերիներ. հետեւաբար նրանք եղել են ցեղակից արմէն-նախրեաններ:

Նմանապէս կարծում ենք, թէ Տիգրան Մեծը պատահականօրէն չէ, որ իր նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի կառուցման համար ընտրել է Աղձնիքը: Նա իր այս ընտրութեան մէջ պէտք է ունեցած լինի ինչ-որ մի մղիչ պատճառ եւ մեծ հաւանականութեամբ՝ ազգային ասանդոյթներից բխած թելադրանք: Ի հարկէ նա լքեց Արտաշատը՝ նկատի առնելով, թէ այն մնացել էր իր ընդարձակուած եւ առաւելապէս դէպի արեւմուտք ծաւալուող կայսրութեան արեւելեան (գրեթէ) ծայրամասում: Ուստի նա իր կայսրութեան տարբեր շրջանների հետ վարչական կապերը հեշտացնելու համար պէտք ունէր մայրաքաղաքը փոխադրել ւաւիլի կենտրոնական շրջաններ եւ յատկապէս իր ժամանակների քաղաքակիրթ հելլենիստական շրջաններին ւաւիլի մօտ տեղեր: Այսուհանդերձ նա կարող էր Տիգրանակերտի տեղից ւաւիլի յարմար վայր ընտրել եւ ռազմագիտականօրէն էլ ւաւիլի ամուր դիրք: Կասկած չկայ, թէ նա Աղձնիքը պիտի ընտրած լինի ազգային զգացումների մղումով, ազգային ասանդութիւնների թելադրանքով, որպէս արմենական սուրբ եւ մայր հող, որպէս հարազատ ու վատահելի միջավայր:

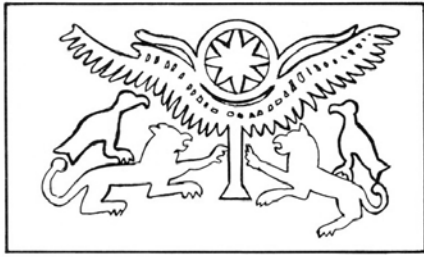
Ուզում ենք այստեղ ուշադրություն հրաւիրել մի կարեւոր կէտի վրայ, որը ընդհանրապէս վրիպել է հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմութեան մասնագէտների ուշադրութիւնից: Մեծն Տիգրանի մեծ պետութեան դէպի հարաւ ընդարձակուած տարածութիւնների քարտէսի ուշադիր քննութիւնը ցոյց է տալիս, թէ դրանք գրեթէ համընկնում են Սուբարտուի եւ Միտաննիի պետական հին տարածութիւնների հետ: Նոյնը պիտի ասել իր արեւմտեան ծաւալումների մասին, որոնք համընկնում են արմէններով բնակեցուած հին շրջանների հետ, որոնք, մ.թ.ա. II եւ I հազարամեակներին, կոչուել են Հայասա, Պախխուա, Սուխմու, Թեգարամա, Իսուա, Անգիտենէ, Ալգի, Ծոփք, Կոմագենէ եւայլն. կամ՝ այլ խօսքով՝ Բարձր Հայք, Փոքր Հայք, կամ էլ, ինչպէս Խորենացին է նշում, Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք, Չորրորդ Հայք: Ուստի, պէտք է ասել, թէ Տիգրանը եղել է ո՛չ թէ օտար երկրների բռնագրաւիչ, այլ՝ Սուբարի-Միտաննի-արմենական հին աւանդական հողերը իր պետութեան մէջ վերամիաւորող ազգային մեծ գործիչ:

Այս առթիւ, համեմատութեան համար, այստեղ բերում ենք Միտաննիի արքայ Սաուշաստարի կնիքի (մ.թ.ա. 1450թ.) եւ Մեծն Տիգրանի թագի բնորոշ մասերի լուսանկարները:

Միտաննիի արքայի կնիքի վրայ տեսնում ենք արեւի թեւաւոր սկաւառակը եւ սրա երկու կողմերում երկու արծիւներ, որոնք դիցաբանութեան մէջ խորհրդանշում են արեւի ու կրակի աստուածութիւնը: Մի՞թէ դարձեալ պատահականութիւն է, որ Տիգրանի թագի վրայ նոյնպէս արեւի սկաւառակի երկու կողմերում դրուած են երկու արծիւներ, իսկ թագն էլ վերեւից ունի արեւը ներկայացնող ճառագայթներ:

Մեզ յայտնի է, թէ *Ուրֆան* (Եղեսիա՝ յոյների յիշած Orrhoë-ն, սիրիացիների Մրհօ-ն), որ գտնուում է Արմէ-Շուքրիայի հարաւում, Խառանից մի քիչ վեր, ըստ մի շարք յայտնի գիտնականների, մի ժամանակ եղել է խուրրիական մի կարեւոր կենտրոն, թերեւս՝ մայրաքաղաք, եւ հենց Orrhoë (Խորենացու յիշած Ուռհա) անունը ծագել է գուցէ Խուրրի անունից¹:

¹ CHHM, 58-59:



Saušatar-ի կնիքից եւ Տիգրան II-ի դրամը:

Իսկ Փաստոս Բուզանդը խուրրիների Ուռհայի մասին պահել է հետեւեալ (գրաւոր կամ ասանդական՝ միեւնոյնն է) արժէքաւոր յիշողութիւնը. «(Հայոց) Պասպ թագաւորը ... պատգամաւորներ էր ուղարկում յունաց թագաւորի մօտ, թէ «Կեսարիայի հետ ուրիշ տասը քաղաքները մերն են եղել, ետ տուր. Ուռհա քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել, ուստի եթէ չես ուզում, որ խռովութիւն ծագի, ետ տուր, հսկառակ դէպքում, մեծ պատերազմով կը կռուենք»¹: Պասպ թագաւորի այս խօսքերը պատմականօրէն գրաւո՞ր են, թէ ասանդակա՞ն՝ միեւնոյնն է: Դ-ա նշանակում է, թէ Փ. Բուզանդի ժամանակ դեռ մոռացուած չէր, թէ Ուռհան կառուցողները եղել են արմէնների նախնիները:

Մեզ արդէն յայտնի է, թէ Ուռհան գտնուում էր հենց Սուրբարտուի այն մասում, որի վրայ էին տարածուում անցեալում, ինչպէս տեսանք, Արմանի երկրի հարաւ-արեւմտեան շրջանները:

Սուրբարտուի այս բուն շրջանի մէջ մտած են եղել Տիգրիսի եւ երկու Խաբուրների ակնադրիւրների ասագանները, որոնք իջնում

¹ Փաստոս Բուզանդ, Ե, 12: Պէտք չէ մոռանալ թէ հայ ժողովրդի բաղադրութեան մէջ կարեւոր տեղ է գրաւում խուրրի տարրը: Այդ մասին դեռ կը խօսենք ատելի ետք:

են հայկական բարձրասնդակից: Իսկ սուներ-աքքադական գրութիւններում (յատկապէս վանկարաններում) *Սուքարի* եւ *Խարուր* անունները մերթ ներկայացուում են որպէս հոմանիշ եզրեր¹:

Քանի որ անցեալում, Արմանիի շրջանում, արմէնների կեանքի հետ կապ են ունեցել *Խարուր* գետն ու անունը, ապա սպասելի էր, որ այս անունը մի ձեւով պահպանուած լինէր արմէնների լեզուում: Ուստի, հաւանական ենք համարում, թէ հայերէնի *աղբիւր* բառը պահած լինի *Խարուր* անուան ու գետի ակունքների յիշատակ:

Աճառեանը իր «Արմատական Բառարան»-ում, բերելով Հիւբշմանից, գրում է, թէ *աղբիւր* բառը գալիս է հնդերոպական (ենթադրեալ) *brev* ձեւից, եւ համեմատութեան համար բերում է հետեւեալը. «Յունարէն *φορέα* «ջրհոր, ջրամբար», հոմեր. *φορέατα* = *φορήατα*, որ գալիս է յն. *φορηα*ր նախաձեւից եւ ենթադրում է հնդեւ. *bhrēv*ը, սեռ. *bhrēvntos*. մեր բառը գալիս է հնդեւ. ուղղական *bhrev*ը, սեռ. *bhrevros* ձեւից, որ մեր մէջ դարձել է նախ *բրեւր*, տարանմանութեամբ *բղեւր*, տեղափոխութեամբ *ղբեւր* եւ *ա* յաւելուածով *աղբեւր*. միջին *բղեւր* ձեւը ցոյց է տալիս կապադովկեան յն. *πλευρό* (աղբիւր)ը, որ ըստ Karolides փոխառեալ է հայերէնից»:

Այնուհետեւ Աճառեանը աւելացնում է. «Հնդերոպական նախաձեւի ստորին ձայնադարձից յառաջացել են գոթ. *brunna*, հրգ. *brunno*, անգլ. *burna*, գերմ. *Brunnen* «աղբիւր»: Բոլորի պարզական արմատն է հնդեւ. *bhreu* «եռալ, պղպջալ, խմորիլ»: Այնուհետեւ բերում է այս վերջին արմատի երոպական «ժառանգները»:

Ինչպէս պարզ տեսնում ենք, հայ բառի համար հնդերոպական նախաձեւ («ենթադրական *bhrēv*ը») ստեղծելով՝ ստիպուած են լինում *աղբիւր* բառին հասնելու համար անցնել լաբիոլինտոսային, մանուածապատ («տարանմանութեամբ», «տեղափոխութեամբ», «յաւելուածով») եւ արհեստական ճանապարհ՝ շինծու *bhrēv* ձեւից *աղբեւր-աղբիւր* բառը ստանալու համար:

Մենք հաւանական ենք համարում, թէ աղբիւր (Տփղիս՝ *աղբուր*, *ախպուր*, Պոլիս՝ *ախբուր*, Կարին, Համշէն, Նոր-Չուղա, Սե-

¹ HS, 92, 93, 98:

բաստիա՝ *ախր՝ուր*, Ախալցխա, Երեւան, Շամախի՝ *ախապուր*, Ռոտոսո՝ *ախսիուր*, Ալաշկերտ, Մուշ՝ *յախր՝ուր* եւ այլն) բառը կապ ունեցած լինի *Խաբուր* գետի անուան հետ, որը *Խա>ախ* դրափոխութեամբ դարձել է *ախրուր>աղբեր* (աղբիւր): Եւ անհաւանական չէ, որ երկուսն էլ (*Խաբուր* ու *աղբիւր*) եկած լինեն մի հնդեւրոպական հին ձեւից:

Միաժամանակ՝ հաւանական ենք համարում նաեւ (աչքի առաջ ունենալով հնդեւրոպական նախալեզուի հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհում ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջաններում գտնուած լինելը), թէ գոթերէն *brunna*, հին բարձր գերմաներէն *brunno*, անգլոսաքսոներէն *burna*, գերմաներէն *Brunnen* («աղբիւր») բառերը եւ նրանց նմանները պահում են *Եփրատ* գետի սուրբարիական հնագոյն (սումերերէնում պահուած) *Buranun*¹ անուան յիշատակը: Սրա հետ երեւի պիտի կապել նաեւ յունարէն *φρέαθ* («ջրհոր, ջրամբար»), հուներ *φρέατα* = *φορέατα* ձեւերը, որոնք ուղղակի յիշեցնում են միջագետքեան-աքքադական-սեպագրական *purattu*² > *Ֆուրատ-Եփրատ* ձեւը:

Այս բոլորը, ինչպէս կը տեսնենք վերջին գլխում, կարելի է մի այլ ցուցմունք համարել հնդեւրոպական նախալեզուի հայրենիքի տեղադրման ու սուրբարիների էլ հնդեւրոպականների հետ ունեցած կապի համար:

Եթէ մեր այս զննումները ճիշդ են, ապա պիտի ընդունել, թէ նախահայերէնը կրող հայկական ցեղերը (հայ լեզուի մէջ *աղբուր-աղբիւր* բառի գոյացման ժամանակներին) տարածուած էին Հայկական լեռնաշխարհից նաեւ հարաւ՝ *Խաբուր* գետի ակնաղբիւրների շրջանները: Այս շրջաններով է որ նրանք շփման մէջ են գտնուել սումեր-աքքադների հետ: Եւ, ինչպէս նշել են, հենց այս շրջանները Ադադ-Նիրարի Բ-ի կողմից կոչուել են նաեւ *Հարք* (*Harki*), ինչպէս Վանայ լճից վեր գտնուող շրջանն է կոչուել *Հարք*: Իսկ իրենց լեզուում որպէս «աղբիւր» *brunna*, *brunno*, *Brunnen* (=Buranun) եւ *φορέατα* (=Ֆուրատ-Եփրատ) անուանաձեւերն ունեցող եւրոպական ժողովուրդները պիտի ապրած լինեն Փոքր Ասի-

¹ Sumerians, 40, HS, 99:

² Sumerians, 21:

այի՝ Հայկական լեռնաշխարհին հարեւան շրջաններում (Եփրատով սկսած՝ դէպի արեւմուտք):

Ուստի անսպասելի չէ, որ Նարամ-Սինի օրերին, Արմանին տարածուած լինի նաեւ Սուբարտուի (նշուած) բուն շրջանները, եւ ուր հիմնուած լինի *Արմանի* անունով քաղաք-կենտրոն: Արմանի երկրի այս հարաւային շրջանները, ինչպէս տեսանք, աւելի ուշ ժամանակներին Ադադ-Նիրարի II-ը կոչել է Arime «արերի երկիր»: Հետեւաբար, կարելի է ընդունել, թէ *Արմանի* երկրանունը մեզ յայտնի կանխագոյն ձեւն ու յիշատակութիւնն էր *արմէն* ժողովրդի ու նրա երկրի *Արիմէ*, *Արմէ*, *Ուրմէ* (*Ուրմէուխի*), *Արմինա*, *Արմենի* կամ *Արմէն* անուան: Վերջերս, մեր նոր որոնումների եւ հետազոտութիւնների ընթացքում, հանդիպել ենք սուբարիների հետ Արմանիի ունեցած կապը հաստատող շօշափելի ու կարեւոր տուեալների, որոնք ուզում ենք ներկայացնել այստեղ: Այդ նոր տուեալներն ու մեր համապատասխան դիտումները ներկայացնելուց առաջ՝ անհրաժեշտ ենք համարում նախապէս բերել *Սուբարի* անուան մեր ստուգաբանութիւնը:

5. ՍՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Սուբարի անուան աքքադական ձեւերն էին Š/Subari, Š/Subaru, Š/Subartu (նախահունչ 2-ով կամ u-ով): Այս անուան սումերական բուն ձեւն էր Subir, որին պիտի ընդունել որպէս անուան իսկական ձեւը:

Ըստ մեր վերջին հետազոտութիւնների, *Սու-բիր* անուան *բիր* բաղադրիչը նշանակում է «ցեղ, ժողովուրդ», միաժամանակ եւ «տուն, քաղաք, երկիր»: Որովհետեւ, հին անցեալում, ցեղն ու նրա երկիրը ընդհանրապէս նշուում էին նոյն եզրով, ճիշդ այնպէս ինչպէս *Հայք* եւ *Վիրք* նշանակում էին թէ «հայեր, վրացիներ» եւ թէ «հայերի երկիր (Հայաստան) եւ վրացիների երկիր (Վրաստան)»:

Համեմատել *Կարմնայ տանէն*¹ («Կարմնուի տնից») կամ «Կարմնուի տոհմից») ... *ազգի տանն Թորգոմայ*² եւն.: Նոյնպէս, *բիր* բառի իմաստն ունէր սեմական *բիթ* բառը, որը նշանակում էր թէ «տուն» եւ թէ «տոհմ, ցեղ» (հմմտ. Բիթ-Չամանի³, Բիթ-Ագուսի⁴ եւն.), ինչպէս արար. *բէյթ* («տուն, տոհմ») բառը:

Արդէն ժամանակին ակադեմիկոս Գ. Ղափանցեանը մեծ խորաբափանցութեամբ ցոյց էր տուել, թէ այս *բիր* (տարբերակ՝ *բեր*) բառը նշանակում է «ցեղ»: Նա գրել է. «*Թիզլաթ-Պալասար Ա-ի արձանագրութիւնները նախրեան երկրների մէջ յիշատակում են Տինոբիրանի, որը մեր կարծիքով նշանակում է «շին ցեղեր», իսկ Շամշի-Ադադ Գ-ի կողմից յիշատակում է նախրեան Գինոզիբ երկիրը, որը անշուշտ նշանակել է «Գինգի ցեղ»: Համեմատել այդ *Etiuni Ibirani, Sinibirani, Ginzibir* եւ նման կազմութիւններին հին հայոց նման տեղանունները, ինչպէս՝ *Տարութեան (Տարութեան), Առբերանի կամ Առբերան, որոնք տառացի նշանակել են «Տար ցեղեր» (= Հայկական Տարոս) եւ «առ-ցեղեր»*⁵:*

Ինչպէս պարզ երեւում է, Ղափանցեանը նոյնպէս գտնում էր, թէ *Ginzi-bir* ու *Sini-bir-ani* անունների *bir* եւ *Տարութեան* ու *Առբերանի* անունների *բեր* բաղադրիչները նշանակում են «ցեղ»⁶:

Որով՝ *Սու-բիր* նշանակում էր «*սու ցեղ*» կամ «*սու ցեղի երկիր*»:

Նախրեան *Գինգի-բիր, Շինի-բիր-նի, Տարութեան, Առբերանի* անունները ցոյց են տալիս, թէ այս *բիր* (>*բեր*) բառը պատկանում է նախրեան ցեղերին: Միաժամանակ յայտնի է դառնում նաեւ նախրեան ժողովրդի կապը *Սու-բիր* («սու ցեղ») անունը կրած սուբարիների հետ⁷:

¹ Խորենացի, Ա-ԺԳ:

² Նոյն, Ա-Ժ:

³ ԿԱ, 65 (ՀՊ, 70):

⁴ ՀԺՊ, 315:

⁵ Գ. Ղափանցեան, ՈւՊ, 78-79:

⁶ Այս անունների -ani (կամ -ni), -ան (<-անի) վերջաւորութիւնները յոգնակի մասնիկ են, եւ մերթ՝ տուպոնիմական վերջածանց:

⁷ Աքքադների Սարգոնի մի խոստովանութեամբ յայտնի է դարձել, թէ Աքքադը չի եղել իր ծննդավայր-հայրենիքը, որով նա չի եղել արքայական գահի օրինա-

Բիր բառը անցել է ասուրաբաբելացիներին եւ ստացել է bir-tu «ամրոց» նշանակութիւնը, որ, իր հերթին, փոխանցուել է հայերէնին *բերդ* ձեւով: Սումերերէնում կայ նաեւ bar, որը նշանակում է «բնակարան, ընտանիք»: Արդէն սումերները Subir-ը նշել են նաեւ Subar¹ ձեւով (որից՝ արքայական Subari, Subaru կամ Subartu): Սանսկրիտ vara նշանակում է «երկիր», քրդերէն var՝ «կացարան», իսպաներէն bir՝ «տուն»², պարսկերէն ber՝ «երկիր»: Հայերէնում կայ *վայր* «դաշտ, տեղ», որից՝ *վիր-ազ* (վիրազ) «բաց դաշտում ազանող» (հայ բարբառներում՝ Բուլանըխ, Մուշ՝ վերք (յոզնակի ձեւով), Ակն, Ասլանբեգ, Կարին, Նոր-Նախիջեան, Պոլիս, Ռոտոսթօ՝ *վար*, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Ջէյթուն՝ *վար*, Ագուլիս, Գորիս, Երեւան, Համշէն, Շամախի, Ջուղա, Տփղիս՝ *վէր*³:

Հայերէնը պահել է նաեւ *վրան* («փայտէ սինով, կոշտ կտաւէ բնակարան») բառը, որը հաւանաբար գալիս է ուրարտական արձանագրութիւնների յիշած ibirani ձեւից, որ պիտի ունեցած լինի «տներ» կամ «ցեղեր» իմաստը (թէեւ Մ. Ծերեթելին եւ նրան հետեւելով Մելիքիշվիլին այս բառին կասկածանքով [ու սխալմամբ]

ուր ժառանգորդը, այլ՝ յափշտակիչը: Նա իր արձանագրութեան մէջ իր մասին ուղղակի գրել է. «Իմ մայրս խեղճ (նուաստ) էր. ես չեմ ճանաչել հորս. իմ հօրեղբայրս լեռների բնակիչ էր. իմ քաղաքս Azupirani-ն էր, որ գտնուում էր Եփրատ գետի ափին» (այս արձանագրութեան մասին տե՛ս Seton Lloyd, TR, 31): Ագուբիր-անի քաղաքանուան -անի վերջավորութիւնը բացայայտօրէն սուբարի-նաիրեան է. իսկ բիր («ցեղ») բաղադրիչը ցոյց է տալիս, թէ այս քաղաքը պատկանում էր մի նաիրեան ազու (գուցէ՛սու) կոչուած ցեղին: Նաիրիում կար Ագուլեռը, որին յիշում է Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը, Հարիա-Խաբիսի երկրի դէմ կատարած իր մի արշաւի մասին թողած արձանագրութեան մէջ (տե՛ս ARAB, 78-79): Արդէն Ագուբիր-անի անուան կազմութիւնը ցոյց է տալիս, թէ այն պատկանում էր սուբարիական-նաիրեան Շինի-բիր-նի, Առ-բեր-անի, Գինգի-բիր ու Մու-բիր շրջանակին: Եւ քանի որ լեռների բնակիչ էր իր հօրեղբայրը, որի (երեւի) խնամքի տակ էր մեծացել ինքը (որովհետեւ չի ճանաչում հօրը), ապա այդ քաղաքը պիտի գտնուած լինի Եփրատի այն շրջանում, ուր սա (գետը) անցնում է սուբարիական լեռների (Կաշիարիի եւ Հայկական Տարոսի արեւմտեան թեւերի) միջով: Յամենայն դէպս, մի բան պարզ է, թէ Սարգոնի այս ծննդավայր քաղաքը սուբարիական-նաիրեան էր:

¹ HS, 14:

² ՊՀ, 1981, I, տե՛ս Գարակէօզեանի յօդուածը:

³ Հ. Աճառեան, ՀԱԲ, տե՛ս *վայր*:

տուել են «ամբողջութեամբ»¹ իմաստը): Յայտնի է, թէ ուրարտական (եւ որոշ հին լեզուների) բառասկզբի ու երկու ձայնաւորների միջեւ գտնուած *b*-ն մետրոպեան հայերէնում տալիս է *վ* (հմմտ. *Biaina* > Վան, *Erebuni* > Երեւան). իսկ *-ani* > *-ան* անցումի համար համեմատել ուրարտական *ebani* > *աւան*: Որով հաւանական ենք համարում *ibir-ani* (*ibirani*) > *վր-ան* (*վրան*) անցումը: Հայերէնում *ibir-ani* բառածեւի *վիր* (< *bir*) արմատի *ի*-ն սղուել է՝ *-ան* (*-ani*) վերջածանցի կցումով: Այդ բանը պատահել է նաեւ *Su-bir* > *Su-br-ia* (*Subria*) անցման դէպքում՝ տեղանուանական (*տոպոնիմական*) *-ia* վերջածանցի կցումով: Ուստի պիտի ընդունել, թէ *Սուբիր* նշանակում է «սու ցեղ» կամ «սու ցեղի երկիր»²:

Սումեր-աքքադական *Ur III* եւ այլ արձանագրութիւններում *Su-bir* (կամ *Su-bur*) եզրի տեղ յաճախ երեւում է *SU.A* բառագիրը (*logogram*-ը): Այս երեւոյթը քննարկող գիտնականները ընդունում են *SU.A*=*SU-BIR* (*Su-bir*) հաւասարութիւնը, բայց նրանց համար պարզ չի եղել, թէ ինչու *bir*-ի տեղ բերուել է *A*: Հիմա որ արդէն մեզ յայտնի է, թէ *bir* նշանակում է «ցեղ», ապա *A*-ն էլ պէտք է, այս դէպքում, ունեցած լինի համազօր նշանակութիւն: *Deimel*-ի բառարանում սումեր *a* = **𒀭** = աքքադ. *BANŪ*, գերմ. *erzeugem*, =աքքադ *RIHŪTU*, գերմ. *Erzeugung*, = աքքադ *APLU*, գերմ. *Sohn*, =աքքադ *MĀRU*, գերմ. *Sohn*, *Kind*: Որով հասկանալի է, թէ ինչու *SU.BIR* («սու ցեղ» կամ «սու ցեղից») եզրի տեղ բերուել է *SU.A* («սու-ի սերունդ» կամ «սու-որդի»):

Հետեւաբար պիտի հաստատ համարել, թէ սուբարիների բուն ցեղանունը *um* էր (հնչիւնային տարբերակ՝ *zm*):

Եւ ահա յայտնի արեւելագէտ-սումերագէտ *Ignace J. Gelb*-ը իր «*HURRIANS AND SUBARIANS*» գրքում բազմաթիւ օրինակներով ցոյց է տուել, թէ սումեր-աքքադական հին արձանագրութիւններում սուբարիները շատ յաճախ կոչուած են *Su* եւ նրանց երկիրը՝ յաճախ *Su*^{KI} եւ յաճախ *Subir*^{KI}: Նա գրում է. «*Certain com-*

¹ YKH, տե՛ս *ibirani*:

² Անցեալում, մեր որոնումների սկզբնական շրջանում, Սուբիր-Սուբարի անուան մեր հասկացութիւնը ներկայ այս մեկնութեամբ ճշդուած-վերանայուած ենք համարում:

mon nouns and devine names are distinguished by a notation SU, SU^{KI}, SU.BIR^{KI}, or ina Su-ba-ri. In those texts all these expressions can have but one meaning. «in Subartu», or «in the land of Subarians»¹ (Որոշ հասարակ անուններ եւ դիցանուններ զատորոշուած են SU, SU^{KI}, SU.BIR^{KI}, կամ ina Su-ba-ri նշումով: Այդ բոլոր տեքստերում այս արտայայտութիւնները կարող են ունենալ միայն «Սուբարտուի մէջ» կամ «սուբարիների երկրում» իմաստը):

Gelb-ը ուղղակի գրում է. «It is obvious that the notations SU^{KI}, SU.BIR^{KI} and ina Su-ba-ri are synonymous»² (Յայտնի է թէ SU^{KI}, SU.BIR^{KI} եւ ina Su-ba-ri նմուշները համանիշ են): Մա արդէն կոնկրետ եւ ուղղակի վկայութիւն ու փաստ է, թէ սուբարի ժողովուրդը կոչուում էր սու, մի բան, որ հաստատում է Սու-բիր բառի մեր ստուգաբանութեան ճշդութիւնը:

Ոմանք դեռ չիմանալով կամ անտեսելով *Սու-բիր* անուան «սու ցեղ» կամ «սու ցեղի երկիր» իմաստը՝ կարծել են, թէ *Su-ն Su-bir* անուան կրճատ ձեւն է: *Սու-բիր* անուան մէջ *սու* ցեղանուան նստած լինելը ժխտում է այդ կարծիքը եւ հաստատում, թէ յիբաւի այդ ժողովուրդը կոչուում էր *սու*: Սրա համար փաստ է պարունակում նաեւ բուն սուբարիական մայր հող հանդիսացող Խանիզաւբատ երկրի Šura³ քաղաքի անունը (որի մէջ նոյնպէս նստած է Su կամ Šu ցեղանունը) եւ մի սուբարի մարդու Šu-Šu-uk⁴ անունը (որի մէջ Šu-ն կրկնուած է հանդէս գալիս, ինչպէս Խոռխոռունի եւ նման անունների մէջ արմատական բաղադրիչների կրկնուած լինելը): Šu-ra անուան -ra վերջաւորութիւնը համեմատել Bidara, Šabarra, Sirara տեղանունների⁵ եւ Sattuara, Artasšumara ու Ewari-kira անձնանունների⁶ հետ: Šu-šu-uk անձնանունն հետ էլ համեմատել Ու-

¹ HS, 25:

² Նոյն, 16: SU.BIR գրութիւնը սումերերէնում վանկանիշներ են, իսկ աքքադերէնում՝ բառագիր. տե՛ս HS, 23:

³ ARAB, 119-121: Այստեղ Արադ-Նիրարի Բ-ի արձանագրութեան մէջ գրուած է. «...Բնակիչներին Շուրա քաղաքի, որ գտնուում է Խանիզաւբատ երկրում, նա տարաւ ...»: տե՛ս եւ ԱՀԾՈւ, 375:

⁴ HS, 104:

⁵ Նոյն. տե՛ս Bidara էջ 106, Sabarra՝ էջ 21, Sirara՝ էջ 36:

⁶ Նոյն. տե՛ս Šattuara եւ Artasšumara՝ էջ 76, Ewari-kira՝ էջ 52:

րուատրիի Su-Su-uk¹ քաղաքի, մի սուրարի մարդու Da-šu-uk եւ մի նուզիցիի Ha-šu-uk² անունները եւ -uk վերջատրութիւն ունեցող նուզիական Kaltuk, Kizzuk, Naharuk, Nizuk անձնանունները³:

Ոմանք ասում են, թէ Su^{KI} (=Subartu) եզրով յետագայում յաճախ նշուել է Ասորեստանը, եւ umi են կոչուել այնպիսի մարդիկ, որոնք կրել են նաեւ ոչ-սուրարի անուններ: Այս երեւոյթը տարօրինակ չէ: Սուրարիները սեմիտների ի յայտ գալուց առաջ տարածուած են եղել նաեւ ամբողջ Ասորեստանի վրայ, եւ իրենց Սուրարի երկրի մէջ այդ ժամանակ մտած է եղել ամբողջ Ասորեստանը: Բնականաբար, յետագայում, մ.թ.ա. III հազարամեակի կէտերից յետոյ, Աշշուր քաղաքի հզօրացումով, Ասորեստան կոչուած (դարձած) երկիրը, որպէս աւանդոյթ, կարող էր աւելի ուշ շրջանների գրութիւններում յաճախ նշուել Սուրարտու եզրով:

Ի հարկէ, միաժամանակ պիտի տարօրինակ չհամարել, եթէ սուրարիներից ոմանք կրած լինեն սուրարիական չհամարուող անուններ: Անհնար չէ եւ այն որ umi անուան տակ յիշուած եւ սուրարիական չհամարուող անուններից ոմանք իրականում ծագումով սուրարի եղած լինեն: Հետեւաբար, նրանք, որոնք որոշակիօրէն կոչուել են «սու մարդիկ», եղել են իսկապէս սուրարիներ: «Ունզնադը տրամաբանել է, թէ քանի որ ասսուրական ուշ շրջանի վանկարաններում SU^(KI) եզրը (տերմինը) բերում է SU.BIR^{KI}-ի տեղ, ապա այդպէս էլ UR III շրջանի սալիկներում այդպէս կոչուած անձերին պիտի համարել սուրարիներ»⁴:

6. ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԱՆՈՒՆԸ

Եւ ահա I. Gelb-ը բերում է մեր նիւթի համար շատ կարեւոր սեպագրական մի հին վկայութիւն. նա իր վերոյիշեալ գրքի

¹ Նոյն. տե՛ս Šu-šu-uk՝ էջ 101, Su-su-ku՝ էջ 104:

² Նոյն. տե՛ս Da-šu-uk եւ Ha-šu-uk՝ էջ 101:

³ Նոյն. տե՛ս Kaltuk, Kizzuk, Naharuk եւ Nizuk՝ էջ 101:

⁴ Նոյն, 18:

«SUBARIAN PERSONAL NAMES OF THE UR III PERIOD AND OF THE FIRST DYNASTY OF BABYLON» (*Ուր III-ի Բարեդրնի առաջին հարստութեան ժամանակաշրջանի անձնանուններ*) գլխի տակ բերում է Ur III (Ուր III հարստութեան) շրջանին վերաբերող սուրբի մարդկանց անուններ, որոնց մէջ յիշուում է նաեւ Madatina (Madakina) անձնանունը, որով կոչուած էր նաեւ Արմանիի թագաւորը Նարամ-Սինի ժամանակ: Ահա Գելբի բերած անունները. «... Animals offered by Ki-ma-ni, Si-ni-ni, Ku-zu-zu, the messenger of Ba-ar-ba-ra-gi, Ad-da-bu-ni, the messenger of Še-eb-ba, Še-bi, the messenger of Ra-ši, Ma-da-ti-na, and Bu-ul-ba-at and presumably by another man whose name is omitted, followed by the term lú SU-me. ...lú SU-me means «they are (or ‘who are’) SU» and evidently defines the preceding group as SU people»¹ («... *Կենդանիներ նուիրաբերել են Kimani-ն, Sinini-ն, Kuzuzu-ն՝ պատգամաւորը Bardaragi-ի, Adabuni-ն՝ պատգամաւորը Šeba-ի, Šebi-ն՝ պատգամաւորը Raši-ի, Madatina-ն եւ Bulbat-ը (եւ հաւանաբար մի մարդ, որի անունը բաց է թողնուած), որոնց հետեւում է lú SU-me եզրը: ... lú SU-me եզրը նշանակում է «նրանք (կամ՝ որոնք) SU են» եւ որոշակիօրէն ցոյց է տալիս նախորդող խմբի սու մարդիկ լինելը»):*

Սա բացայայտ ու համոզիչ վկայութիւն է, թէ այստեղ յիշուած Մադատինան սու (=սուրբի) էր:

Գելբը, քննարկելով այս արձանագրութեան մէջ նշուած սուրբիական անձնանունները առանձին-առանձին՝ Մադատինայի մասին գրում է հետեւեալը. «... *Բողազքէօյում գտնուած մի խեթական պատմութեամբում, ուր նկարագրուում է 17 թագաւորների մի զինակցութեան դէմ Նարամ-Սինի մղած մի պատերազմը, յիշուել է ինչ-որ մի Ma-da-di-na՝ Արմանիի թագաւորը: Բոլոր գիտնականները, որ աշխատել են այս տեքստի վրայ, այս անունը որպէս Ma-da-ki-na են կարդացել, հակառակ այն իրողութեան, թէ H. Figulla-ի ընդօրինակութիւնը թելադրում է վոխարէնը այն կարդալ Ma-da-di-na»²:*

¹ Նոյն, 100-101:

² Նոյն, 103:

Գելըը, իր գրքի նշուած գլխի վերջում բերած RÉSUMÉ-ի տակ, ամփոփում է իր քննարկած սուրարիական 29 անունները, որոնց շարքում նորից գտնում ենք Madatina (Madadina) անունը:

Մենք, այստեղ, Արմանիի ազգային պատկանելիութեան մասին հետազոտութիւններ անել ցանկացող գիտնականների յատուկ ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս շատ կարեւոր տուեալի ու փաստի վրայ, թէ Նարամ-Սինի ժամանակ *Արմանիի թագաւորը՝ Մադատինան (Մադակինան) կրել է սուրարիական անուն, թէ նա եղել է «սուրարի մարդ», որով պատկանել է սուրարի (ոչ սեմական) ժողովրդին:*

Մադատինայի *սուրարիական* լինելը վկայող արձանագրութիւնից գատ կայ եւ այն, թէ հենց *Մադատինա (Մադակինա)* անունը, իր -նա վերջաւորութեամբ, նոյնպէս սեմական չէ եւ պատկանում է նման վերջաւորութիւն ունեցող սուրարի-միտաննի-նաիրեան անունների շարքին. համեմատել հետեւեալ անձնանունները. - *Շուքարնա* (արքայ Միտաննիի), *Էրիմենա* (արքայ Ուրարտուի), *Ուրզանա* (արքայ Մուսասիրի), *Հուկկանա* (արքայ Հայասայի), *Դատանա* (արքայ Խուպուշկիայի)¹, *Թիլուսինա* (արքայ Անդիայի), *Սունա* (ուրարտական կուսակալ)²: Այս (*Սու-նա*) անունը շատ հետաքրքրական է նաեւ իր *սու* (=սուրարի) արմատով:

Այստեղ կը բերեմ մի շատ կարեւոր ու բացայայտ ցուցմունք, որ Arma(-ni) երկրի ժողովուրդը (արմէնները) եղել են սու (=սուրարի): Մեզ յայտնի է, թէ Սարգոն Բ-ը Վանայ լճից հիւսիս-արեւելք ընկած տարածութիւնը (Արճեշի շրջանը) կոչել է Armarili (Armarili), իսկ Արգիշտի Բ-ը, հենց այս Արճեշի շրջանում թողած իր մի արձանագրութեան մէջ, այս նոյն շրջանը կոչում է Šurili (Šu-rili): Այսինքն՝ օտար Սարգոնի կողմից նշուած Arma-rili եզրը հենց, տեղացի Արգիշտիի նշած, համանիշ Šu-rili անունն է: Այստեղ շատ պարզ երեւում է, թէ այս երկու եզրերի -rili բաղադրիչը ածանց է, երեւի՝ բարդ ածանց (-ri-li). -ri- միջնաձանցը յիշեցնում է Կաշիա-րի, Նամ-րի, Խուր-րի, Կիրրու-րի, Սելի-րի եւն. անունների

¹ ՀԺՊ, 289:

² HA, Թիլուսինայի համար տե՛ս էջ 97 (ՀՊ, 101), Սունայի համար՝ էջ 217 (ՀՊ, 219):

-*րի* վերջաւորութիւնը, որ հաւանաբար ունի «-եան» իմաստը, իսկ -*ւ* վերջաւորութիւնը արդէն յայտնի յոգնակի մասնիկ է: Համեմատել՝ Բիայնի-լի, Արգիշտիխի-լի, Գարանա-ղի, Մանանա-ղի եւն ձեւերի հետ: Որով, միանգամայն պարզ երեւում է, թէ այդ երկու եզրերի հիմքում եղած Arma (=Արմա-նի) եւ Su (=սուբարի) անունները համագոր ու նոյնական (նոյն ժողովրդին նշող) եզրեր են: Սա կարելու ու բացայայտ փաստ է, թէ արմէնները կոչուած են նաեւ սուբարի, կամ՝ Սուբարտուն կոչուել է նաեւ Արմանի:

Ահա մի կարելու ու կոնկրետ վկայութիւն եւս այս իրողութեան համար, վերելում, 4-րդ բաժնում, «ԱՐԻՄԷ (ԱՐՄԱՆԻ) ԵՒ ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ» վերնագրի տակ, նշել էի Թիգլաթ-Պալասար Ա-ի հետեւեալ խօսքերը. «*Ես (դէպի) սիրտը (մէջը) ախլամի Արմա-ցիների քայլեցի՝ Տս-հի երկրից մինչեւ Կարքեմիշ քաղաքը Խաթ երկրի՝ մէկ օրում ասպատակեցի*»: Ինչպէս պարզ երեւում է, Թիգլաթ-Պալասարը Arma երկրի շրջանը կոչում է Su-*հի* (= «սու-եան»), այսինքն՝ «սուբարիական» երկիր. սա նոյնպէս ուղղակի ու բացայայտ վկայութիւն ու փաստ է, թէ Arma երկիրը (Արմանին) եղել է սուբարիական:

Ուրեմն, Նարամ-Սինի յիշած Arman(um)-ի (Արմանի-ի) Սուբարտու երկրում գտնուած լինելը պիտի միանգամայն լինի հասկանալի: Ուստի, պատահական չէ, որ յետագայում Šubria-ի շրջանը կոչուում էր նաեւ Arme:

Այս աշխատութեան սկզբում ցոյց տուեցի, թէ Նարամ-Սինի արքադական արձանագրութեան մէջ նշուած Arman(um) տեղանունը գալիս է (արքադական ածանցուած Armani+um ձեւում i-ի կորուստով) Armani ձեւից, որը անփոփոխ երեւում է Նարամ-Սինի մասին խօսող իտեթական յայտնի արձանագրութեան մէջ:

Իսկ Արմանի (Արմա-նի) անունը, հենց իր -*նի* վերջաւորութեամբ, նոյնպէս սեմական չէ, այլ պատկանում է սուբարի-նաիրեան (նման վերջաւորութիւն ունեցող) անունների խմբին, ինչպէս օրինակ՝ Սիտաննի, Ծուպաննի, Գայաէննի, Ամադաննի, Ալզիննի (Ալզիննի), Նիխաննի եւայլն: Այս -*նի* (եւ -*նա*) վերջաւորութիւնը յոգնակի մասնիկ է, որ ունի նաեւ տեղանուանական (տոպոնիմական) վերջածանցի արժէք, ինչպէս *ք* մասնիկը հայերէնում:

Յետագայում, այս *-նի* վերջաւորութիւնը, շատ դէպքերում, փոխարինուել է յոգնակի եւ *տոպոնիմական p*¹ մասնիկով (հմմտ. Ծուպանի > Ծոփք, Դայաւնի > Տայք եւն):

Հայերէնը ունի այս *-նի* յոգնակին: Ակադ. Արարատ Ղարիբեանը այս մասին գրում է. «Բաւական տարածուած է (հայ բարբառներում) *ան* յոգնակին. օրինակ՝ *իշան*, *ծիան* (Բայազէդի ենթաբարբառում), *տեղան* > անկողիններ (Սեբաստիայի բարբառում): ... ունենք *անի* յոգնակին, օրինակ՝ *ուրիշանի* > ուրիշներ (Չուղայի բարբառում), *էնի* յոգնակին գտնում ենք Շամշադինի եւ Ղարաբաղի շրջանում, օրինակ՝ *կատուէնի* > կատուներ: ... *ներ* յոգնակին կարելի է գտնել համարեայ բոլոր բառարաններում. դա բաղադրեալ յոգնակի է, կազմուած է *ն* եւ *եր* յոգնակիացոյց մասնիկներից: *Նի* վերջաւորութիւնը նշանակում է յոգնակի Պոլսի բարբառում (*գրքերնիս* > մեր գրքերը): Նոյն յոգնակին *նէ* ձեռով գտնում ենք նաեւ Ղարաբաղի բարբառում, օրինակ՝ *ճրդրցնէ* > ջաղացներ»²:

Ծուպանի > *Ծոփք*, *Ալզինինի* > *Աղձնիք* եւ նման (*նի* > *p*) փոխանցումները ցոյց են տալիս, թէ նախապէս դրել ենք *նի*, յետոյ՝ *p*: Այդ բանը կարելի է տեսնել բաղադրեալ յոգնակիներում, օրինակ՝ *ուն+p* (մեր-ունք), *ուն+p* (գաւակ-ունք, մաս-ունք), *ին+p* (լեռ-ինք), *ան+p* (տեղ-անք) եւն, ուր նախ եղել են *նն*, *ուն*, *ին*, *ան* յոգնակիները, իսկ յետոյ, նրանց յոգնակի արժէքի կորուստով կամ մարումով, աւելացուել է երկրորդ (*p*) յոգնակին, ինչպէս պատահել է *p+եր* դէպքում (ձեռ > ձեռք > ձեռքեր, ոտ > ոտք > ոտքեր եւն): Հետեւաբար, *Արմանի* անուան *-նի* վերջաւորութիւնը նոյնպէս թելադրում է ընդունել, թէ այն պատկանում է սուրարի-նաիրեան խմբին:

¹Ես հաւանական եմ համարում, որ հայերէնի վերջոյի *p* յոգնակերտ մասնիկը եկած լինի սումեր-աքքադական սեպագրութեան մէջ տեղանունների վերջում դրուող եւ «վայր» նշանակող KI որոշիչից. օրինակ՝ եթէ Parsua (Parsuaš, Baršua) կապ ունի *Տարս* (Պարսկաստան) անուան հետ, ապա լաւ օրինակ է Parsua^{KI}=Պարսք հաւասարութիւնը, ուր *p*-ն համապատասխանում է KI-ի, որը ունենալով տոպոնիմական արժէք, որպէս հաւաքականութեան նշան, ստացել է, *p*-ի մէջ, նաեւ յոգնակի իմաստ:

² Արարատ Ղարիբեան, ՀԲ, 137:

Մերձաւոր Արեւելքում կար ամպրոպի մի աստուած, որին սեմական ժողովուրդները կոչում էին *Աղաղ*, իսկ սուրարի-խուրրի-նաիրեան ժողովուրդները՝ *Թեշուր*: Այս աստուածութիւնը սեպագրութեան մէջ յաճախ ներկայացուում է IM գաղափարագրով, որին կարելի է կարդալ Աղաղ կամ Թեշուր՝ նայած բնագրի բովանդակութեան: Ինչպէս տեսանք վերեւում, ըստ Նարամ-Սինի յայտնի աքքադական արձանագրութեան, Նարամ-Սինի՝ Արմանիի դէմ կատարած մի այլ արշաւանքի ժամանակ Արմանիի թագաւորն է եղել *Ռիշ-Թեշուրը*: Նախապէս այս անուան սեպագրութիւնը վերծանողները, նկատի առնելով տեքստի աքքադական լինելը, եւ Արմանին էլ համարելով սեմական, այս անուան երկրորդ բաղադրիչ IM գաղափարագիրը կարդացել են սեմական-աքքադական ձեւով *Աղաղ*՝ փոխանակ կարդալու *Թեշուր*: Մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ այս արքայի անունը բերել ենք *Ռեդ-Թեշուր* ձեւով: Ի. Գեբըն էլ ցոյց է տալիս, թէ այս թագաւորի անուան առաջին բաղադրիչը պէտք է կարդալ *Riš (Rí-iš)* եւ ոչ թէ *Rîd (Rí-id)*¹: Հետեւաբար, այս թագաւորը կոչուում էր *Ռիշ-Թեշուր*²:

¹ HS, 103: Մեանի մօտ՝ Ռուսա Գ-ի յիշած *Risua(-ini)* երկրի անունը սեմական չէ: Որով՝ *Riš-Tešub* արքայանուան (գրեթէ համահնչիւն) *Riš* բաղադրիչը դժուար թէ ծագումով լինի սեմական. յամենայնդէպս *Riš-Tešub* բաղադրեալ անունը չէր կարող մի սեմական մարդու անունն եղած լինի: Հմմտ. *Էբլայի Igriš-Heba* արքայի անունը (Խեբա բաղադրիչով), որին նոյնպէս պէտք չէ համարել մի սեմական անուն:

²Գիտութեան մէջ ընդհանրացած էր այն տեսակէտը, թէ խուրրիները Սիջագետք ու Հայկական լեռնաշխարհ եկան II հազարամեակի սկզբին (մ.թ.ա.): Վերջին տարիներին *Էբլայի* արձանագրութիւններում յայտնաբերուել են խուրրիական աստուածների անուններ (տե՛ս AE, 251, EBLA, 165): Սա ցոյց է տալիս, թէ խուրրիները կամ արդէն գոյութիւն ունէին Սիջակայքում՝ *Էբլայի* արձանագրութիւնների ժամանակներին (մ.թ.ա III հազարամեակի կէսին) եւ անգամ որոշ ժամանակ էլ աւելի առաջ, կամ էլ, գալով յետոյ, որդեգրեցին-խրացրին տեղական որոշ աստուածներ: Օրինակ՝ *Էբլայի* արձանագրութիւններում կայ Շամագան դիցանունը, որը յիշեցնում է խուրրի համարուող (արեւի աստուած) Շիմիզէ-ին, միաժամանակ յիշեցնում է Շամաշ-ին: (Շամագանի համար տե՛ս AE, 254): Այս մասին մանրամասնօրէն կը խօսենք «Ուրարտուի գլխաւոր աստուածները» բաժնում:

Արդէն մեզ յայտնի է, թէ մ.թ.ա. III, II եւ I հազարամեակներին, սուբարի-խուրրի-նահրեան թագաւորներից ու մարդկանցից ոմանք կրած են եղել Թեշուր անունով բաղադրուած անուններ. օրինակ՝ UR III ժամանակաշրջանից յիշուում է *Tešup-šelah*, Ալալախ IV-ում (15-րդ դ. մ.թ.ա.) յիշուում է Էբլայից եկած մի մարդ *Ehli-Tešup* անունով, Թիզլաթ-Պալասար Ա-ի (1114-1076 մ.թ.ա.) ժամանակ Կադմուխի թագաւորը կոչուում էր *Կիլի-Թեշուր*¹ որդին *Կալի-Թեշուրի*: Նոյն ժամանակներին Արաժանիի հիւսիսային ափում գտնուած Ուրախինաշ ամրոցի արքան կոչուում էր *Շաղի-Թեշուր*: Էսարհադդոնի (680-669 մ.թ.ա.) օրերին Շուբրիայի թագաւորը կոչուում էր Ինիպ-Թեշուր¹ եւայլն:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, թէ Արմանին իր գահի վրայ ունեցել է մի ժամանակ սուբարիական (*um* համարուած) *Մադատինա* (*Մադակինա*) անունով արքայ, եւ մի այլ ժամանակ՝ սուբարի-նահրեան (Թեշուր դիցանունով բաղադրուած) *Ռիշ-Թեշուր* անունով արքայ: Այս փաստը, ինչպէս եւ հենց *Արմանի* եւ *Մադատինա* անունների սուբարի-նահրեան *-նի* եւ *-նա* վերջաւորութիւնները պիտի նոյնպէս կոնկրետ ցուցմունքներ համարել, թէ Արմանի երկիրն ու թագաւորութիւնը պատկանում էին ոչ թէ սեմական, այլ սուբարի-նահրեան շրջանակին: Ուստի, *Արմանի* երկրանունը պիտի համարել կանխագոյն ձեւը *Արմենի* անուան:

Արմա (-նի) անուան նահրեան լինելը հաստատուում է նաեւ *Արմաիթ* անուան (< Արմա-բիթ) կազմութեամբ: Սրա մասին մանրամասնօրէն կը խօսենք 4-րդ գլխում:

Արդէն, հայերի երկրանունան հնագոյն *Արմանի* ձեւը, քաղուելով քաղդէական հին մատենաններից ու հայկական հին աւանդութիւններից, պահուել է հայկական հին մատենագրութեան մէջ: Յայտնի է, թէ *Արմենակ* անձնանունը գալիս է հայերի *Արմէն* ցեղանունից կամ *Արմենի* երկրանունից: *Արմենի* անունը աւելի յոյների յիշած ձեւն էր, որին Դարեհը յիշում է *Արմինա* ձեւով: *Արմենակ* անձնանունան հնագոյն ձեւը, որպէս անուանադիրը (էպոնիմը) հայ ժողովրդի կամ երկրի, պահպանուել է Խորենացու, Սեբէոսի,

¹ HS, 47, 83:

Միւ. Այրիվանեցու, Սամուէլ Անեցու եւ այլ հայ մատենագիրների մօտ՝ *Արմենակ*, *Արամենակ* եւ *Արմանեակ* ձեւերով: Հենց այս *Արամանեակ*¹ կամ (աւելի հին) *Արմանեակ* անուանաձեւի մէջ պահպանուել է հայերի երկրի *Արմանի* անունը:

Արմանեակ անձնանունը, որպէս էպոնիմ, կազմուած է *Արմանի* անուան կցելով *-ակ* մասնիկը (համեմատել Հայկակ, Յոլակ, Փայլակ եւն.): Հայերէնի լեզուական օրէնքի համաձայն՝ *-ակ* վերջածանցի աւելացումով, *Արմանի* անուան *ի* վերջավորութիւնը փոխուել է *ե-ի*, որով *Արմանի-ակ* անուանաձեւը դարձել է *Արմանեակ*, այնպէս ինչպէս *պատանի՝ պատանեակ*, *աղանի՝ աղանեակ* եւայլն: Սա արդէն նոյնպէս փաստ է, թէ հայ երկրի հնագոյն *Արմանի* անուանաձեւը կար ու յայտնի էր հայերի մօտ եւ պատկանում էր հայերին: Այն սեմական չէր:

Արդէն ասուրաբաբելացիների ժառանգներն եղող արաբները դեռ մինչեւ հիմա էլ հայերին կոչում են *արմանի*: Սա արդէն կենդանի վկայութիւն է վերելում ասուածների համար:

Ի՞նչ ծագում եւ ի՞նչ իմաստ ունէր *Արմանի* անունը:

Այս մասին արդէն մանրամասն բացատրութիւններ ենք բերել մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ, բայց, մեր ներկայ նիւթի յետագայ մասի համար ունեցած կարեւորութեան համար, այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում բերել որոշ յիշեցումներ:

¹ Խորենացի, Ա-ժա, Ի:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՐԱՅԻ ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԸ

Մի քանի արեւելագէտ-հայագէտների կողմից, ինչպէս եւ մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ, դիցաբանական ու պատմագիտական հին տուեալների մէջբերումներով ցոյց է տրուել, թէ Հայկական լեռնաշխարհի ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջանների բնիկների կեանքի հեթանոսական վաղ շրջանում գոյութիւն է ունեցել մի աստուածութիւն, որին կոչել են *Ար* կամ *Արա*:

Բնիկների կեանքի նախնական-որսորդական ժամանակներին, այս *Արան* ունեցել է կենդանական-բուսական բովանդակութիւն: Յետագայում, հողագործութեան սկզբնաւորմամբ՝ Արան զարգացրել է բուսական-արեւային յատկանիշներ, ապա, հողագործութեան մէջ ոռոգման միջոցառումների զարգացմամբ եւ պետականութեան ամրացմամբ՝ նա դարձել է արեւի ու ռազմի մեծ աստուածութիւն:

Արը (Արան), իր նկարագրի այսպիսի նախնական բնոյթով եւ յետագայ բարդ զարգացմամբ, մի առանձին երեւոյթ չէ ընդհանուր դիցաբանութեան պատմութեան մէջ: Նա ունեցել է իր մօտաւոր նմանները. օրինակ՝ Աշշուրը նոյնպէս, իր նախնական շրջանում, երբ նոր էր հիմնադրուել Աշշուր քաղաքը, ունեցել է բուսական (խաղաղ) նկարագիր¹, բայց, յետագայում, Ասորեստանի հզօրացումով եւ կայսերական արիւնալի նուաճումներով, դարձել է ռազմի ահարկու աստուածութիւն ու նոյնացուել արեւի հետ:

Հետագօտութիւնները ցոյց են տալիս, թէ Արը (Արան) խոր անցեալում եղել է արմէնների ազգային գլխաւոր աստուածութիւնը:

Հ. Ա. Մատիկեանը, Ն. Ադոնցը, Մ. Արեղեանը, Գ. Ղափանցեանը եւ այլ հայագէտ-գիտնականներ ընդունում են, թէ Արան եղել է հայերի բնիկ աստուածութիւնը:

Յայտնի արեւելագէտ Ա. Հ. Սէյաը գրել է, թէ Արան եղել է հայերի արեւի աստուածը («... It is better to suppose that Er, or Ara, was

¹ AT, 191:

an Armenian name for the Sub-god, which in later times was confounded with the Arios (Nergal) of Ktesias»¹:

Հ. Մատիկեանը այս մասին գրում է. «Արա Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգի ծագման մթին դարերը թեակոխել եւ քննել»²:

Արայի բնոյթի մասին անհրաժեշտ չենք գտնում աւելին գրել այստեղ, քանի որ այդ հարցը երկար քննարկուել է մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ եւ բազմաթիւ տուեալներով ցոյց է տրուել, թէ նա եղել է հայերի ազգային բնիկ աստուածութիւնը: Այսուհանդերձ, մեր ներկայ նիւթի համար իր ունեցած մեծ կարեւորութեան պատճառով, այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նորից մի քանի տուեալներ նշել հայերի ազգային *արմանի (Արմանի)* անուան կազմութեան ու իմաստի մասին, որ կապուած է Արայի հետ:

Հնագիտութեան ու պատմագիտութեան յայտնի է, թէ հին ժողովուրդներից շատերի ազգանունը կապուած է եղել նրանց ազգային գլխաւոր աստուածութեան հետ:

Խոր անցեալում, ամէն մի ցեղ, անգամ ամէն մի տոհմ ունեցել է իր *տոտենը*³ իր պաշտամունքի առարկան, իր աստուածը: Տոհմի եւ ապա ցեղի մեծացումով ու հզօրացումով՝ մեծացել են նաեւ ցեղի աստծու նշանակութիւնն ու զօրութիւնը: Բեւեռագիր արձանագրութիւններից իմանում ենք, թէ միջցեղային կռիւները, ապա եւ միջպետական պատերազմները մղուել են կռուող կողմերի աստուածների համար եւ աստուածների անունով: Ուստի պարզ է, թէ ցեղերն ու պետութիւնները, շատ դէպքերում, իրարից պիտի զանազանուէին իրենց աստուածների անուններով: Այդպէս են ծագել նաեւ շատ բնակավայրերի ու երկրների անունները:

Միջցեղային կռիւների պատճառով՝ ցեղը, ստիպուած, ամրացրել է իր բնակավայրի կենտրոնում մի վայր, որտեղ ապահովութեան մէջ պահել է ցեղի նուիրական *տոտենը*, կամ հաստատել է ցեղի աստծու գահը (կամ տաճարը), որից այդ վայրը ստացել է իր անունը: Ապա ցեղի մեծացմամբ ու ծաւալմամբ՝ ամրացուած

¹ A. Sayce, CIV, 415: Տե՛ս նաեւ ԱԳՊ, 93:

² ԱԳ, 4:

այդ բնակավայրը դարձել է վարչական ու տնտեսական շրջկենտրոն եւ ապա՝ մայրաքաղաք:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնների մէջ յաճախ կարդում ենք, թէ այս կամ այն թագաւորը յաղթել է այսինչ *քաղաքի-երկրի* թագաւորին: Այդ բանը տեսանք Նարամ-Սինի մասին խօսող խեթական յայտնի արձանագրութեան մէջ, ուր Նարամ-Սինի 17 թշնամիների մէջ յիշուել է. «Մադատինա՝ Արմանի քաղաքի երկրի թագաւորը»: Սա պարզօրէն ցոյց է տալիս, թէ ցեղի կամ պետութեան ընդհանուր երկիրը կարող էր իր անունը ստացած լինել իր կենտրոնական կամ արքայական քաղաքի (մայրաքաղաքի) անունից, որը շատ դէպքերում կրել է տուեալ ցեղի (կամ ժողովրդի) գլխաւոր աստծու անունը:

Այդպէս են ծագել, օրինակ, Ասորեստանի ու Հռոմի մեծ կայսրութիւնների անունները, որոնք նախապէս եղել են անունները տուեալ ցեղի կենտրոնական քաղաքների՝ Աշշուրի ու Հռոմի, որտեղ հաստատուած են եղել իրենց պաշտամունքի առարկայ Աշշուրն ու Հռոմուլոսը: Նոյնը պիտի ասել նաեւ յոյների մասին, որոնք իրենց կոչում են հելլեններ եւ իրենց երկիրը՝ Հելլադա, իրենց Հելլենոս աստծու անունով:

Դոկտ. Հ. Մատիկեանը ասում է. «*Ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհայեացքով մը սկսած է ...: Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբէք վրիպելու չէ, մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է*»¹:

Dr. G. Contenau-ն էլ գրում է. «*Խոր անցեալում տարբերութիւն չէին դնում երկրի ու նրա աստծու միջեւ* («La haute antiquité ne faisait pas de différence entre un pays et ses dieux»)»²:

Աչքի առաջ ունենալով վերելում բերուածները, կարելի էր սպասել, որ Առաջաւոր Ասիայի հնագոյն ժողովուրդներից ու ցեղային միութիւններից մէկին ներկայացնող Արմանի կամ Արմենի անունը առաջ եկած լինի այս անունը կրող ցեղի (կամ ժողովրդի) կանխագոյն գլխաւոր աստծու անունից:

¹ Նոյն, 1-2:

² CHHM, 75:

Մենք տեսանք, թե ազգային այդ գլխաւոր աստծու անունը եղել է *Ար* կամ *Արա*:

2. ԱՐՄԱՆԻ ԱՆՈՒՄՆ ԻՄԱՍՏԸ

Մենք գտնում ենք, թէ *Ար-մա-նի* անունը բարդ բառ է, որի սկզբի *Ար* բաղադրիչը հենց արմէնների արեւի ազգային աստուած *Ար-ն* (Արա-ն) է: Անուան միջին *մա* (տարբերակ՝ *մէ*) բաղադրիչը նշանակում է «շէն, ծին, սերունդ, որդի»: *Մա-ն* իր այս իմաստով յայտնի էր Առաջաւոր Ասիայի շատ ժողովուրդների մօտ, խոր անցեալում: Այս բառարմատով է կոչուել Փոքր Ասիայում յայտնի ծննդաբերութեան-պտղաբերութեան դիցուհու *Մա* անունը¹: Այս բառարմատը (եւ իր *մէ* տարբերակը) գտնուում են նաեւ սումերերէնում, նոյն իմաստով²: Որով *Ար-մա* (տարբերակ՝ *Ար-մէ*) նշանակում էր «Արաշէն, Արածին» կամ «Ար-ի սերունդ, Ար-որդի, Արա-յորդի, արեւորդի»: Իսկ *Արմա-նի* (կամ *Արմէ-նի*) անուան *-նի*³ վերջաւորութիւնը, ինչպէս նշել ենք վերեւում, յոգնակերտ մասնիկ է եւ միաժամանակ՝ տեղանուանական (*տոպոնիմական*) վերջածանց (հմմտ. Միտաննի, Ծուպանի, Ալզինի (Ալզինիինի), Դայաւնի, Նիխանի եւլն.): Ուրեմն, *Արմանի* կամ *Արմենի* նշանակում էր «Արորդիներ, արեւորդիներ» կամ «Ար-ի՝ Արայի սերնդի երկիր», կամ «արեւորդիների երկիր», այնպէս ինչպէս յոգնակերտ ք վերջաւոր-

¹ Կոչուում է նաեւ կրկնուած Mama (կամ Mami) ձեւով ասուրա-բաբելական արձանագրութիւններում (տե՛ս GE, 259):

² P. Deimel, SAG, տե՛ս սումեր ma=աքքադ BANU («շինել, սերել»), Me=աքքադ BANU (գերմ. «erzeugen», «սերել»): Տե՛ս նաեւ S. Langdon, SGC, 277, ուր սումեր Ma=«Beget, build», Raymond Jestin, AGS, 92, ուր սումեր Ma=ֆրանս. creer/etre cree=«ստեղծել, սերել, սերուել»:

³ Նի յոգնակերտը կամ տեղանուանական վերջածանցը հանդիպում է սուրարի-խուրի-նախրեան տեղանուններում եւ ցեղանուններում: Նի յոգնակերտը կայ նաեւ հայերէնում: Այս մասին խօսել են վերեւում արդէն մանրամասնօրէն: Անհաւանական չէ, որ մ.թ.ա. III հազարամեակին եղածները ունեցած լինեն սումերական ծագում՝ անձերին յատուկ -e-nc յոգնակերտից ծագելով:

րութիւն ունեցող *Հայք*, *Վիրք* անունները, որոնք նշանակում են թէ՛ «հայեր, վրացիներ» եւ թէ՛ «հայերի երկիր (Հայաստան)», «վրացիների երկիր (Վրաստան)»:

Ինչպէս Ալալախի արձանագրութիւններում *Արմա-նի* անունը երեւում է պարզ *Արմա* ձեւով՝ առանց *-նի* վերջածանցի, այնպէս էլ ասորեստանեան եւ ուրարտական արձանագրութիւններում այն երեւում է *Արմէ* ձեւով: Եւ, ինչպէս ցոյց տրուեց, *Ար-մա* կամ *Ար-մէ* նշանակում է «Ար-շէն» (Ար-ի քաղաք կամ երկիր) կամ «Ար-ի սերունդ, Արածին, Ար-որդի», եւ քանի որ *Ար-ը* կոչուում էր նաեւ *Արա*, ապա *Արմէ* անուանաձեւը կարող էր հնչուել նաեւ *Արամէ*, որը արդէն, ինչպէս գիտենք, Ուրարտուի պետութեան հիմնադիր արքայի անունն էր եւ ունէր «արեւորդի» իմաստը: Խորենացու մօտ նա պահպանուել է *Արամ* ձեւով, որպէս հայերի նահապետներից մէկը:

Ուստի, պիտի ընդունել, թէ *Արմա* կամ *Արմէ* (Արամէ>Արամ) անունը հենց Արմա-նի կամ Արմէ-նի անուան հիմնական բաղադրիչ մասն է, այսինքն՝ ներկայացնում էր հայերի՝ օտարների կողմից ծանօթ ազգանունը: Ուրեմն, հնուց եկող եւ գրեթէ ճիշդ տեղեկութիւն էր պահել Խորենացին, երբ Արամի մասին գրել էր, թէ աշխարհի բոլոր ազգերը *Արամի* անունով են հայերին կոչում *Արմէն* եւ հայերի երկիրը՝ *Արմենի* («... Յորոյ (Արամայ) անուն եւ ամենայն ազգք զաշխարհիս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, եւ Պարսիկք եւ Ասորիք՝ Արմնիք» (Ա-ժբ)): (Սա, ի հարկէ, ճիշդ էր անուան՝ կապակցութեամբ, բայց ոչ թէ անձի):

Ար-մա անուան *մա* բաղադրիչի «շէն, ծին, սերունդ, որդի» իմաստի համեմատութեան համար հին յիշատակարաններից բերում ենք միայն մի քանի անուանաձեւեր *մա* վերջաւորութեամբ.

Աստատամա - Միտաննի պետութեան արքաներից մէկի անունը:

Դոքքամա - Հայասայի քաղաքներից մէկի անունը:

Տարկումա - Այս տեղանունը յիշուել է խեթերի Մուրաիլ արքայի կողմից. *Տարկու-մա* նշանակում է «Տարկու (Տորք) աստուծոյ շինածը»՝ «Տորքաշէն»:

Աստուծա - Սա Տիգրան Մեծի դուստրն է, որ ամուսնացել էր Պոնտոսի Միհրդատ Բ-ի հետ:

Արտաշամա - Սա անունն է հայոց Արտաշես արքայի դստեր. որ ամուսնացել էր, ըստ Խորենացու, «Ոմն Միհրդատի՝ վրաց մեծ բղեշխի» հետ¹: *Արտաշամա* նշանակում է «Արտաշաձին»:

Մերձատր Արեւելքում (ներառեալ Հայկական լեռնաշխարհը) ու Փոքր Ասիայում շատ տեղանուններ ու անձնանուններ հնում ունեցել են *-մա* վերջաւորութիւն, բայց կարծում ենք, թէ այսքանն էլ բաւական է ցոյց տալու, որ այս *-մա* վերջաւորութիւնը ունէր «շէն, ծին, սերունդ, որդի» իմաստը, ինչպէս արքայազն, հայկազուն եւ նման անուանածների *-ազն* եւ *-զուն* վերջաւորութիւնները եւ Հայկաշէն տեղանունն *-շէն* վերջաւորութիւնը:

Մենք դեռ կը բերենք Հայկական լեռնաշխարհից մի շարք տեղանուններ, որոնք բաղադրուած են Ար կամ Արա անունով: Այստեղ ուզում ենք բերել մի սեպագրական ուղղակի վկայութիւն, թէ *Արմէ* երկրի շրջանը կոչուում էր *Ար*-ի երկիր:

Մուշի մօտ գտնուել է Ուրարտուի Մենուա արքայի մի կոթողը, որի չորս երեսների վրայ կան արձանագրութիւններ: Երեսներից մէկի վրայ նա գրել է, թէ արշաւել է *Ուրմէ* (=Արմէ) երկրի վրայ եւ այդտեղ՝ *Ար-խի* («*Ար-եան՝ Արայեան*») երկրում թողել է արձանագրութիւն: Սա այդ արձանագրութեան մեզ հետաքրքրող մասի թարգմանութիւնը. «*Քաղաք Ատատունէ. դուրս ելայ (արշաւի) Ուրմէ երկրի դէմ, նուաճեցի ես Ուրմէ երկիրը. կանգնեցրի այս արձանագրութիւնը Ար-ի երկրում ...*»²: Այս *Արխի* («*Արեան՝ Արայեան*») շրջանը գտնուում էր Մուշից հարաւ-արեւելք, եւ ընկնում էր *Ուրմէ* (*Արմէ*) երկրի մէջ: Սա յստակ փաստ է, թէ *Արմէ* երկիրը պատկանում էր *Ար*-ին (*Արային*) եւ նշանակում էր «Արաձին» կամ «Արաշէն»:

Սեպագիր հին յիշատակարաններում, մերթ հանդիպում ենք նշումների, թէ այս կամ այն արքան (կամ մի նշանաւոր անձնաւոր-

¹ Կարծում ենք, թէ Խորենացին, աչքի առաջ չունենալով կոնկրետ ու հաւաստի տեղեկութիւններ, Արտաշամային շփոթել է Աստոմայի հետ. Պոնտոսի Միհրդատ Բ-ին էլ՝ «վրաց մեծ բղեշխ»-ի հետ:

² YKH, 165-166:

րութիւն) համարուել է իր ազգային գլխաւոր աստծու (կամ իր ազգի) որդին: Այդպէս էլ Յովսէպոս Փլաւիոսը պահել է պատմական մի ուղղակի ու կենդանի վկայութիւն, թէ Ծովքի Ադրազար թագաւորին *արմէն* ազգանունով բնութագրելու տեղ կոչել են *Արայի որդի*: Հ. Ա. Մատիկեանը, բերելով Յ. Փլաւիոսից այդ վկայութիւնը, գրում է. «... Հրեայ մատենագիրս, պատմել է վերջ թէ Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր ... կ'աւելցնէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս *Ծովսոց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդոյն* դէմ քալեց եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով ...»¹:

Ծովքը (ասսոր. Isua, իւնթ. Isua, ուրարտ. Şupani, լատ. Sophanene) գտնուում էր Արմէ-Շուրբիայի հիւսիս-արեւմտեան շրջանում: Յայտնի է, թէ Ծովքը հայկական թագաւորութիւն էր եւ նրա Ադրազար (Չարիադր-էս) թագաւորն էլ հայ էր: Այնպէս որ՝ Դաւիթը այս թագաւորին, *արմէն* ազգանունով բնութագրելու տեղ, կոչել է «*Արայի որդի*», որը ցոյց է տալիս այդ արքայի ազգային պատկանելութիւնը: Սա նոյնպէս մի կոնկրետ ցուցմունք-տուեալ է, որին պիտի մի այլ փաստ համարել *Արմանի (Արմենի)* անուան «*Արայի որդիներ*» կամ «*Արայի որդիների երկիր*» իմաստի համար:

Արդէն քրիստոնէութեան մուտքից յետոյ էլ դեռ տեղ-տեղ շարունակում էին Հայաստանում գոյութիւն ունենալ «*արեւորդիներ*» կոչուած հայ աղանդաւորները, որոնց դէմ դուրս եկաւ Ներսէս Շնորհալիւն: «*Արեւորդի*» կոչումը պահուում էր Հայաստանում դեռ XII դարում (մ.թ.յ.)²:

Քանի որ, խոր անցեալում, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների գլխաւոր աստուածութիւնը եղել է *Ար-ը (Արան)*, ու բնիկներն էլ ընդհանրապէս կոչուած են եղել այդ աստծու անունով, ապա սպասելի էր, որ որոշ տեղանուններ նոյնպէս կազմուած լինէին այդ աստծու (կամ նրա անունով *ար* կոչուած ժողովրդի) անունով:

¹ ԱԳ, 305-306: Ընդգծումը իմն է (Մ. Գ.):

² Լէօ, I, Երեւան, 1966, էջ 270:

Եւ, յիրաւի, հնում *Ար (Արա)* անունով կազմուած տեղանունները սփռուած են եղել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում:

Թէեւ յետագայում Հայկական լեռնաշխարհը, որպէս մայր ցամաքների միջեւ մայրուղի, ենթարկուել է ռազմաքաղաքական ու մշակութային օտար ազդեցութիւնների եւ ընդունել այլ աստուածութիւններ, որոնք շատ բան են փոխել եւ նոր տեղանուններ են բաղադրել՝ անգամ մոռացութեան մատնելով Արայի էութիւնը, սակայն երկրում պահպանուել են շատ տեղանուններ, որոնք դեռ պահում են *Ար-ի (Արայի)* յիշատակը:

3. ԱՐ ԲԱՂԱԳՐԻՉՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Յայտնի է, թէ ասորի մատենագիր Մար-Աբան իր մատեանի կարեւոր մասը ընդօրինակել է քաղդէական (յունարէնի թարգմանուած) մի հին մատեանից: Խորենացին էլ, Մար-Աբայից քաղելով, պահել է մի շատ հին տեղեկութիւն-յիշողութիւն, թէ Հայաստանի կենտրոնը նախապէս կոչուած է եղել *Հարք*: Խորենացին, Հայկի մասին գրելիս, նշել է. «Բնակէ ի բարձրաւանդակի դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք»¹ (քննարկում է մի բարձրաւանդակ դաշտում եւ այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք): Իսկ յաջորդ գլխում գրում է. «Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակ տեղոջ, ի տեսիլ կանանց եւ որդոց իւրոց» (բայց Բելի դիակը, ասում է [Մար-Աբաս] դեղերով զմոսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք եւ թաղել մի բարձրաւանդակ տեղում, ի տես իր կանանց եւ որդիներին):

Ինչպէս տեսնում ենք, առաջին յիշատակութեան մէջ ասում է, թէ նշուած լեռնադաշտակը Հայկն է անուանել Հարք, այսինքն՝ հայերի աստուածն է (նահապետն է) անուանել (կամ նրա անու-

¹ Խորենացի, Ա-Ժ:

նով է անուանուել) Հարք: Իսկ երկրորդ յիշատակութեան մէջ վկայութիւն կայ, թէ այդտեղ էին ապրում Հայկի որդիները, այսինքն՝ հայերը՝ Արորդիները (արմէնները):

Հարք անուան նախահունչ *h*-ն երեւի աճած ձայն է որպէս սաստկացուցիչ. համեմատել Ռոմ > Հռոմ, Արմա > Հարմա¹, Արմայիս > Հարամայիս², ազանել > հազանել եւն.: Որով՝ Հարք-ը *արք* է, որ նշանակում է «արեր» (արմէններ) եւ միաժամանակ՝ «արերի երկիր»: Հարք-ի *արք* լինելը փաստուում է նաեւ սեպագրական վկայութեամբ: Ինչպէս նշեցինք, Մենուան, Մուշի մօտ թողած իր արձանագրութեան մէջ, այդ շրջանը կոչում է *Ար-իսի* («Ար-եան») երկիր. որով Մուշի շրջանը, որ հարեւան էր մեզ ծանօթ Հարքին, հանդիսանում էր Հարքի շարունակութիւնը³ որպէս Ար-եան երկիր:

Վանայ լճի վերելից՝ Հայաստանի ամբողջ կենտրոնով անցնում է *Արածանի* (ասորեստանցիների հնչմամբ՝ Արսանիա) գետը: Ակադ. Ղափանցեանը, իր «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատութեան մէջ, համոզիչ կերպով ցոյց է տուել, թէ *Արածանի* նշանակում է «Արայի գետ»:

Յայտնի է, թէ Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան շրջանը (նաիրեան երկրների *Շուրրիա* կոչուած շրջանը) Ասորեստանի եւ Ուրարտուի արքաների կողմից կոչուել է նաեւ *Արմէ* (կամ *Ուրմէ*), որը նշանակում էր «Արի սերնդի երկիր»: Այս շրջանը, աշխարհագրական իր իւրայատուկ դիրքի պատճառով, պահպանել էր իր ինքնուրոյնութիւնը եւ չէր մասնակցել (կամ հնարաւոր չի եղել նրան մասնակցել) իր ցեղակից նաիրեանների կազմած ուրարտական

¹ Նոյն, Ա-ե:

² ՊԱՏ, 30:

³ Խորենացու պահած «քայց գդիակն Բելայ պաճուճեալ իմ դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ քաղել ի բարձրաւանդակ տեղոց ...» յիշատակութեան տեղ՝ Գ. Սրվանձտեանցը քաղել է «Հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռքով սպաննել է զԲէլ եւ հաներ Նեմրոթայ գլուխ, այն տեղը թոնիր շիներ, մէջը կախեր վառեր է» (Գրոց ու Բրոց, էջ 31-32): Ինչպէս տեսնում ենք՝ Սրվանձտեանցի նշած «Նեմրոթ»-ի տեղ՝ Խորենացին բերում է «Հարքում մի բարձրաւանդակ տեղ» խօսքը: Ուրեմն Հարքը տարածուում էր նաեւ Նեմրոթի շրջանը: Հետեալբար, Մուշի դաշտն ու շրջանն էլ մտնում էին Հարքի մէջ (ընդծումը իմն է՝ Մ.Գ.): Ուստի պարզուում է, թէ Հարքը արք էր կամ՝ «Ար-եան (Ar-hi) երկիր»:

միութեանը. պահպանել էր իր առանձին իշխանութիւնը, որին Բիւսնայի հետ կապելու համար որոշ ճիգ էին թափում ուրարտական արքաները՝ Ասորեստանի խանգարիչ ազդեցութիւնների պայմաններում:

Նոյն երեւոյթը շարունակուում էր նաեւ Ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ, երբ Արտաշէսեան հարստութեան արքաները նոյնպէս մեծ ճիգ էին թափում յետագայում Ծովք կոչուած շրջանի հայկական թագաւորութիւնը Մեծ Հայքի հետ միացնելու համար՝ այս անգամ Հռոմի խանգարիչ ազդեցութիւնների պայմաններում:

Թիզլաթ-Պալասար Ա-ը՝ Վանայ լճից հարաւ ընկած շրջանը կոչել է *Հարիա*¹, որը եղել է Կուտմուխի երկրի հարեւան, եւ ուր կռուել է նրա ութ լեռների ստորոտներում գտնուած 25 քաղաքների դէմ: Ուրեմն *Հարիան* եղել է ընդարձակ երկիր: *Հար-իա* նշանակում է «Հար-ի երկիր», այսինքն՝ *Հարք*: Ուրեմն, այս էլ *արերի* երկիր էր:

Վանայ լճից արեւելք ընկած շրջանի հայկական նախարարութեան *Արծրունի* անունը գալիս է ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Արծունիունի* անուանաձեւից, որը եղել է Արճակ լճի հարաւային ծայրի մօտ գտնուած մի քաղաքի (ու նրա շուրջ ապրած մի նաիրեան ցեղի) անունը: Ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուով՝ *ծուէ* (*ծուիւնի*) նշանակում է «լիճ»: (Հաւանաբար սրա հետ է կապուած հայ *ծով* բառը), որով *Ար-ծունիունի* նշանակում էր «Ար-լճեցի-ներ» եւ կամ «Ար-լճի-երկիր»: Կարելի է մտածել, թէ այս քաղաքը կոչուած է եղել *Արճակ* լճի անունով: Հետեւաբար հնարաւոր է ենթադրել, թէ *Արճակ* եզրը առաջացել է *Ար-ծուէ* («Ար-լիճ») անուան վրայ *-ակ* մասնիկի աւելացումով (այսինքն՝ *Ար-ծուէ-ակ* > *Արճակ* > *Արճակ*):

Վանայ լճից հիւսիս-արեւելք (Վանի հիւսիսում) ընկած շրջանը կոչուել է *Առբերանի*, ինչպէս նշեցինք վերելում՝ *բիր* (տարբերակ՝ բեր) «ցեղ, տուն» բառի կապակցութեամբ, Ղափանցեանը նոյնպէս մեծ ճշդութեամբ ցոյց է տուել, թէ *Առ-բեր-անի* նշանակում

¹ ARAB, 78-79:

էր «Առ-ցեղ-եր»: Ուրեմն, այս շրջանն էլ պատկանում էր *ար* ցեղին:

Սալմանասար Գ-ը՝ Վանայ լճից հիւսիս ընկած շրջանը կոչել է *Արամայի*: Ինչպէս տեսանք, այս տեղանունը հնչուել է նաեւ (Սարգոն Բ-ի կողմից) *Արմարիլի* (*Արմա-րի-լի*) ձեւով՝ *Արմա* հիմքից յետոյ (յոզնակի *-լի* մասնիկից առաջ) դնելով *-րի-* ածանցը, ինչպէս *Արճէշի* շրջանում Արգիշտի Բ-ի արձանագրութեան մէջ յիշուած ^{KUR}Su-ri-li եզրը: *Արա-մա-լի* անուան *-լի* վերջաւորութիւնը յոզնակերտ մասնիկ է եւ նման է (համապատասխանում է) *Ար-մա-նի* կամ *Ար-մե-նի* ձեւի *-նի* վերջաւորութեան (հմմտ. Բիաինի-լի, Դարանա-ղի, Մանանա-ղի եւլն.): Ուստի, *Արա-մա-լի անունը համընկնում է (նոյնանում է) Ար-մա-նի (կամ Ար-մե-նի) անուան հետ*:

Արա-մա-լի անուանաձեւի երեք բաղադրիչներն էլ իմաստով համընկնում են նոյն շրջանի (կամ կից շրջանի) *Առ-բեր-անի* անուանաձեւի համապատասխան երեք բաղադրիչների հետ. այսինքն՝ *Արա* = *Առ* (որպէս դիցանուն), *մա* («սերունդ») = բեր («ցեղ»), *լի* = *անի* (որպէս յոզնակերտ մասնիկ եւ տեղանուանական վերջածանց): Սա նոյնպէս փաստ է, թէ *Ար-մա-նի* անուան *-մա* բաղադրիչը նշանակում է «սերունդ, որդի, ծին») եւ *Ար-մա-նի* (կամ *Ար-մե-նի*) նշանակում է «Արա-ծին-ներ, Ար-որդի-ներ» կամ «Արորդիների երկիր»:

Հետեւաբար, բացայայտուում է, թէ *Արմանի* (= *Արմենի*) եւ *Արամայի* (= Առբերանի)¹ անունները պատկանում էին նոյն ժողովրդին, որ գոյութիւն ունէր հենց Սալմանասար Գ-ի (859-824 մ.թ.ա.) եւ Ուրարտուի ժամանակ Հայաստանի այս կենտրոնական մասում: Սա պիտի նոյնպէս փաստ համարել, թէ *Արմանի* անունը կապուած էր Արմենի անուան հետ (սեմական չէր) եւ պատկանում էր *արմէն* կոչուած ժողովրդին (Արորդիներին):

¹ Առ-բեր-անի շրջանը կոչուել է նաեւ Այա-դու (տե՛ս ՀՊ, 122), փոխանակ կոչուելու Արա-դու, ուր «դու»-ն տեղանուանական վերջածանց է: Որով, երեւի առ (կամ ար) ցեղը կոչուել է նաեւ այ կամ (ի սաստկացուցիչ սկզբնաձայնով հայ, ինչպէս արք-ը՝ Հարք, Արմա-ն՝ Հարմա, Rome-ը՝ Հռոմ եւլն.), որով՝ Հարքը կարող էր հնչուել Հայք:

Շիրակի շրջանը, Ուրարտուի ժամանակ, կոչում էր Eriahi (=«Էրի-եան»): Այստեղ պիտի միջանկեալ նշել, թէ հին հայերէնում *ար*-ով սկսող որոշ բառեր ունէին նաեւ *եր*-ով սկսող զուգահեռներ: Լեզուաբանութիւնը ընդունում է, թէ դա (*ար*-ի տեղ *եր*-ը) բարբառային տարբերութիւն է լոյ: Արդէն մեզ յայտնի է Պղատոնի գրածներից, թէ Պամփիլիայում *Արան* կոչում էր Êr (Armenos-ի որդին): Մեզ յայտնի է նաեւ *Արմանի* (Արմենի) ցեղանուն-տեղանունից առաջացած *Արամանեակ* կամ *Արամենակ* անձնանունան ուրարտական *Էրիմենա* ձեւը: Հետեւաբար, հաստատ է, թէ *Էրի-ախի* անուն *Էրի* բաղադրիչը *Արա* (*Արայ*) անունն բարբառային մի այլ տարբերակն էր: Ուստի, կարելի է ընդունել, թէ *Էրիախի* («Էրի-եան») ցեղանուն-տեղանունը, Մենուայի յիշած *Արխի* («Ար-եան») երկրանունը եւ Դարեհի յիշած *Արմին* (հայ) *Արախա* («Արա-եան») անձնանունը նոյնանիշ եզրեր են՝ կապուած լինելով *Ար* (*Արա*) աստծու կամ նրա *ար* կոչուած (արմէն, արմին) ժողովրդի անունն հետ:

Էրիախի («Արայեան») անունն հետ պիտի կապուած լինի *Երասխ* գետանունը, որ հնչում է նաեւ *Արաքս*:

Ինչպէս տեսնում ենք, *Արամանի* եւ *Արաքս* գետանունները կապուած են հայերի ազգային աստուած *Արայի* եւ/կամ նրա *ար* (արմէն «Արորդիներ») կոչուած ժողովրդի անունն հետ: Այս երկու գետերը, որոնք միասին կազմում են արեւմուտքից դէպի արեւելք (Եփրատից մինչեւ Կասպից ծով) ձգուած մի ընդհանուր գիծ, ամբողջութեամբ ընդգծում ու ընդգրկում են *Արմենիա* կոչուած աշխարհը, եւ հանդիսանում են բազմահազար տարիներով հայ ժողովրդին ծնած ու սնած ազգային սրբազան գետերը, ճիշդ այնպէս ինչպէս *Ինդոս* ու *Գանգեսը*՝ հնդիկների համար, *Նեղոսը*՝ եգիպտացիների համար եւ *Եփրատն* ու *Տիգրիսը*՝ Սիջազետքի հին ժողովուրդների համար:

Էրիախիից արեւելք գտնուում է *Արագած* լեռը: Ակադ. Գափանցեանը նոյնպէս ճշդութեամբ ցոյց է տուել, թէ *Արա-գած* նշանակում է «*Արայի գահ*»¹:

¹ ԱԳՊ, 98:

Արճակ լինը, *Արծունի-ունի* ցեղի բնակավայրը եւ *Առքերանի* ու *Արամայի* երկրները¹:

Ի հարկէ, ինչպէս տեսանք, միայն Վանայ լճի շրջապատում չէ, որ ապրում էին Արայի որդիները (արերը). տեսանք, որ Վանայ լճից արեւելք եւ հիւսիս-արեւելք կային նաեւ *Էրիախի* երկիրը, *Երասխ* (Արաքս) գետը, *Արագած* լեռը, *Արիա* (Ար-իա) երկիրը եւ *Արխու* (կամ Արեւիք) երկրամասը (տե՛ս քարտէս համար 4):

Պիտի միաժամանակ նշել, թէ սրանք դեռ բոլորը չեն: Հայաստանի ամբողջ տարածքում սփռուած են *Ար* կամ *Արա* (եւ սրա տարբերակ՝ *Եր* կամ *Էրի*) արմատ-հիմքով կազմուած բազմաթիւ տեղանուններ ու ցեղանուններ, որոնցից շատերը կապուած պիտի լինեն *Ար* (*Արա*) աստուծոյ անուան հետ: Դրանց մէջ լեռներ են, օրինակ, *Եր*-ը (Վանանդում), *Էրիտիա* (Ճաղկանց լեռնաշխարհում. յիշուել է Սալմանասար Գ-ի կողմից), *Արայի Լեռը* (Արագածից արեւելք), *Արածին* (Դարալագեագում), ինչպէս եւ *Արունի* (Տումմէ երկրում) եւ *Արուա* (Հարիայում), որոնք յիշուել են Աշշուրնազիրպալ Բ-ի կողմից: Բնակավայրեր են *Արուրա* եւ *Արուբէ* (քաղաքներ Տումմէ երկրում), *Արայի Գիւղ* (Արայի լեռան ստորոտում), *Արահեզ* (Տայքում), *Արահուծ* (Սիւնիքում), *Արագեճ*² (յիշուել է Մարմաշէնի եկեղեցու 1029 թուի արձանագրութեան մէջ), *Արագու*, *Արմունա* (բերդաքաղաքներ՝ Ուլխու-Խոյի շրջանում), *Արնա* եւ *Արբու* (քաղաքներ՝ Արամալիում)³, *Երինու* (երկրամաս՝ Վանայ լճից հարաւ), *Երիզա* (Էրզինջան), *Էրիդիա[նի]* (քաղաքը յիշուել է Սիերի դրան վրայ) եւայլն:

Պիտի նշել, թէ սրանց մէջ չենք նշել *Ար*-ով կազմուած այն տեղանունները, որոնք գտնուում էին Եփրատից մինչեւ Արգէոս (Էրճիաս լեռը) տարածուող շրջաններում, որ նոյնպէս եղել են հայերի բնակութեան վայրեր անցեալում:

¹ Ար-ի (Արայի) հետ կապուած անունները պէտք չէ շփոթել իրանական Arya-ի հետ:

² Արածին լեռան եւ Արահեզ, Արահուծ ու Արագեճ գիւղերի մասին տե՛ս ԱԳՊ, 105:

³ Արնա եւ Արբու քաղաքները յիշուել են Մարգոն Բ-ի կողմից:

Այս բոլորից յետոյ՝ պիտի անելի հասկանալի լինի Էբլայի արձանագրութիւններում յիշուած *Armi*^{KI} եզրը: Տեսանք, թէ *Armani*-ն գտնուում էր *Subartu*-ում, *Arma-rili* անունը կոչուում էր նաեւ *Šu-rili*, այսինքն՝ *Arma* (= *Arma[-ni]*) ժողովուրդը յայտնի էր նաեւ *Šu* (= սուբարի) անունով, ինչպէս *Arme* երկիրը կոչուում էր նաեւ *Šubre*: Էբլայի արձանագրութիւններից յայտնի դարձաւ, թէ սուբարիները առկայ էին թէ՛ Էբլայում եւ թէ՛ նրա շրջապատում: Էբլայում գործել են սուբարիական *Šubur* եւ *Guzuzi* անուններով կառավարիչ ու վարպետ. *Ar* անունով՝ մի արքայ կոչուել է *Ar-Ennum*, մի կառավարիչ՝ *Irkab-Ar* (հմմտ. *Irkab-Damu*) եւ մի քննիչ՝ *Dada-Ar*: Էբլայում պաշտուում էին նաեւ սուբարիական (խուրրի համարուող) ^d*Adamma*, ^d*Habat*, ^d*Išhara* եւ *Aštabi* (սուբարիների ^d*Aštupinu*) աստուածները: Այս եւ մի շարք այլ տուեալներ թելադրում են հաւանական համարել, որ Էբլայի արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Armi*^{KI} եզրը ներկայացրած լինի *Արմա* (կամ *Ար*) կոչուած սուբարիներին: Արդէն այդտեղ յիշուում է նաեւ *Ara*¹ անունով քաղաք:

Պրոֆ. P. Matthiae-ն, *Armi*^{KI} եզրը համարելով յատուկ անուն, այն նոյնացրել է Նարամ-Սինի յիշած *Armani* քաղաքի հետ: Սակայն, Էբլայի արձանագրութիւններում կայ նաեւ յոգնակի ձեւով *Armi*^{KI} *Armi*^{KI} եզրը, որը չէր կարող լինել յատուկ անուան յոգնակին: Ես գտնում եմ, թէ անելի իրաւացի էր G. Pettinato-ն, որը այս (*Armi*^{KI}) բառը համարել է հասարակ անուն: Սակայն, միաժամանակ, կարծում եմ, թէ այս բառին իր տուած «քաղաքներ» իմաստը յարմար չէ, երբ կայ նաեւ նրա յոգնակի *Armi*^{KI} *Armi*^{KI} ձեւը, որին նոյնպէս տալիս է «քաղաքներ» իմաստը:

Նկատի առնելով եւ այն երեւոյթը թէ Էբլայի նոյն արձանագրութեան մէջ նշուած են թէ՛ *Armi*^{KI} եւ թէ՛ *uru*^{KI} ու սրա յոգնակի *uru*^{KI} *uru*^{KI} («քաղաքներ») ձեւերը², ապա *Armi*^{KI} եզրը պէտք է ունեցած լինի *uru*^{KI} եզրից տարբեր իմաստ: Որով կարծում եմ, թէ *Armi*^{KI}, որպէս հասարակ անուն, նշանակում էր «*Ar*-երի վայր», այսինքն՝ «*ար* ժողովրդի բնակավայր», իսկ *Armi*^{KI} *Armi*^{KI} եզրն էլ՝

¹ AE, 224:

² Նոյն, 151:

«*արերի* բնակավայրեր» կամ «*ար* ժողովրդի քաղաքներ»:
Միաժամանակ պիտի հաւանական համարել, որ այս եզրերով
նշուած լինեն սուբարիները, այսինքն՝ *արմանի* ժողովուրդն ու նրա
քաղաքները:

ԳԼՈՒԽ 3

ԱՐԱՏՏԱ ԵՒ ԷՐԵՔ¹

¹ Մեր տեքստում պահել ենք սովորական Սրսկ քաղաքի անունը՝ Ս. Գրքում յիշուած (եւ Kramer-ի օգտագործած) Erech (Էրեք) ձևը:

Հայկական լեռնաշխարհի *Ար (Արա)* աստծու եւ նրա երկրի ու ժողովրդի մասին բերուած այս տուեալներից ու բացատրութիւններից յետոյ, կարծում ենք, աւելի հասկանալի կը լինի ինքնութիւնը մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին վերաբերող սումերական չորս դիւցազնավէպերում (կամ մի դիւցազնավէպի չորս տարբերակներում)¹ պատմութեան նիւթ դարձած Aratta քաղաք-պետութեան, որը տեղադրուած է Հայկական լեռնաշխարհի կողմերում:

Մի քանի սեպագիր արձանագրութիւններում՝ պոէմների ձեւով գտնուած դիւցազնավէպի այդ չորս տարբերակները (հաւանաբար մի մեծ էպոսի՝ յայտնաբերուած առանձին չորս հատուածները) կոնկրետ տեղեկութիւններ են պահում Հայկական լեռնաշխարհի հետ Սումերի ունեցած հին փոխյարաբերութիւնների մասին: Ինչքան էլ նրանց մէջ պատմուածները մեզ հասել են սումերական գուսանների ու քերթողների դիւցազներգական պոէմների ձեւով ու միջոցով, սակայն եւ այնպէս դրանք այդ խոր անցեալի (գրաւոր շրջանի սկզբներին յատուկ) պատմագրութեան ոճաձեւերն էին, որոնք արժէքաւոր արձագանգներն էին հանդիսանում պատմական իրողութիւնների: Այդ պոէմները կարելի է լոյս են սփռում մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման այդ մթնշաղային կանուխ շրջանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կեանքի վրայ: Հետեւաբար, մեր ներկայ աշխատութեան նիւթի համար ունեցած իրենց կարելորութեան պատճառով՝ ուզում ենք այստեղ ամփոփ ձեւով ներկայացնել այդ չորս դիւցազնավէպերի մեզ հետաքրքրող դրուագները:

Դիւցազնավէպերից մէկը, որ S. N. Kramer-ը հրատարակել է «Enmerkar եւ Aratta-ի *տէրը*» վերնագրով, յայտնաբերուել է վեց հարիւր տողերից բաղկացած սեպագիր քսան սալիկների ու բեկորների վրայ², ուր պատմուած է հետեւեալը:

¹ Դիւցազնավէպի տարբերակների մասին տե՛ս Sumerians, էջ 269-276:

² Մրանք գտնուում են Պոլսոյ եւ Ֆիլադելֆիայի թանգարաններում. տե՛ս նոյն, էջ 269:

Մի օր, Սոււմերի Erech (Uruk) քաղաքի en («Տէր» կամ «քուրմ-արքայ») *Էնմերքարը*, որդին Սու-ի (արեւի աստծու), որոշելով *Արատտա* քաղաք-պետութիւնը ենթարկել իրեն, աղերսեց իր քոյր Inanna-ին, սոււմերական սիրոյ եւ ռազմի հզօր դիցուհուն, այնպէս անել, որ Արատտայի ժողովուրդը իրեն բերի ոսկի, արծաթ, լագուարթ ու թանկագին քարեր եւ իր համար կառուցի զանազան տաճարներ ու մեհեաններ, յատկապէս Enki աստծու տաճարը՝ Eridu քաղաքում:

Ինաննա դիցուհին *Էնմերքարին* խորհուրդ է տալիս գտնել մի յարմար պատգամատր, որ անցնի Անշանի վեհագոյեցիկ լեռները՝ վստահեցնելով, թէ Արատտայի ժողովուրդը պիտի ենթարկուի իր կամքին ու կառուցի իր ցանկացած շէնքերը:

Էնմերքարը իր ընտրած պատգամատրին ուղարկում է Արատտայի en-ի (քուրմ-արքայի) մօտ մի սպառնալի պատգամով, որ նա եւ իր ժողովուրդը բերեն արծաթ, ոսկի եւ շինեն ու զարդարեն Էրեքի տաճարը. հսկառակ պարագային՝ կը կործանի նրա քաղաքը:

Պատգամատրը, անցնելով եօթ լեռներ, հասնում է Արատտա ու կրկնում է իր տիրոջ խօսքերը: Սակայն, Արատտայի *տէրը* մերժում է ենթարկուել՝ յայտնելով, թէ ինքն է *Ինաննայի* պաշտպանեալը եւ թէ հենց Ինաննան է բերել ու հաստատել իրեն որպէս իշխող Արատտայում: Մրա վրայ՝ պատգամատրը նրան տեղեկացնում է, թէ Էնմերքարը Ինաննային բերել է Էրեք եւ նրան դարձրել է Էրեքի Eanna տաճարի թագուհին: Դրա համար էլ դիցուհին խոստացել է, որ Արատտան պիտի ենթարկուի նրան:

Արատտայի *տէրը* ցնցուում է այս լուրից: Նա մի պատասխան է շարադրում պատգամատրին, որ տանի իր տիրոջը՝ կշտամբելով նրան, որ ուզում է դիմել զէնքի եւ ասելով, թէ նա նախընտրում է մի մրցում, մի մարտ երկու ընտրուած ախոյեանների միջեւ, յայտնում է նաեւ, թէ քանի որ Ինաննան դարձել է իր

Էնմերքարը ապրել է III հազարամեակի I քառորդում. նա եղել է մեծ հայրը առասպելական Գիլգամեշի, որը, ըստ յայտնաբերուած մի սեպագիր գրութեան, եղել է իրականում ապրած մի մեծագոյն հերոս-արքայ: Այս մասին տե՛ս EBLA, 22-23:

թշնամին, ապա նա պատրաստ է ենթարկուել Էնմերքարին, եթե նա Արատտա ուղարկի մեծ քանակությամբ ցորեն:

Պատգամաւորը շտապ վերադառնում է Էրեք եւ ժողովասրահի բակում Էնմերքարին յանձնում է պատգամը: Էնմերքարը, մի որեւէ նոր քայլի դիմելուց առաջ, անում է որոշ ծիսակատարութիւններ եւ հայցում է սումերների իմաստութեան դիցուհի Nidaba-ի խորհուրդը, որից յետոյ իր անասունների վրայ ցորեն է բարձում եւ ուղարկում է պատգամաւորի հետ: Միաժամանակ նրան յանձնարարում է, որ Արատտայում փառաբանելով իր գայիսունը՝ հրամայի բերել *կարնելիան* ու լազուարթ (carnelian and Lapis Lazuli):

Պատգամաւորը, հասնելով Արատտա, ցորենը դիզում է բակում եւ յայտնում է իր տիրոջ պատգամը: Ժողովուրդը, տեսնելով ցորենը, ուրախութեամբ ցանկութիւն է յայտնում Էնմերքարին ներկայացնել *կարնելիան* (երեւի առանց մի խօսքի լազուարթի մասին) եւ «ծերերին» էլ պատուիրել՝ շինել տալու նրա համար «տուրք տուն»: Բայց Արատտայի «ջղագար (hysteric)»-ը, զովաբանելով իր իսկ գայիսունը, մերժում է եւ ինքն է պահանջում, որ Էնմերքարը իրեն բերի *կարնելիան* ու լազուարթ:

Երբ պատգամաւորը Էրեք է վերադառնում՝ Էնմերքարը երեւի հարցնում է omen-ների (համայնքների ժողովի) խորհուրդը, յատկապէս մի ծիսակատարութիւն է անում *սուշինա*-եղէգի հետ, որին նա տարուբերում է «լոյսից ստուեր» եւ «ստուերից լոյս», մինչեւ որ վերջում նա «հինգ տարի անց, տաս տարի անց» կտրում է նրան: Եւ նա նորից է ուղարկում իր պատգամաւորին, այս անգամ՝ նրա ձեռքում դնելով իր գայիսունը որպէս բացայայտ սպառնալիք: Գայիսունի տեսքը սարսափ է ազդում Արատտայի ռո-ին: Նա դառնում է իր *շատամ*-ին եւ կծու խօսքեր է ասում Ինաննայի դժգոհութեան պատճառով իր քաղաքին սպառնացող վտանգի մասին: Ապա թուում է, թէ նա պատրաստ է ենթարկուելու Էնմերքարին, սակայն եւ այնպէս նա նորից ասպարէզ է կարդում Էնմերքարին եւ այս անգամ պահանջում է, որ Էնմերքարը ընտրի իր «ռազմի մարտիկներ»-ից մէկին՝ առանձին կռուելու իր «ռազմի մարտիկներ»-ից մէկի հետ. որպէսզի այդպիսով յայտնի լինի, թէ ով է աւելի ուժեղը:

Էրեք վերադարձած պատգամաւորին՝ Էնմերքարը յանձնարարում է նորից գնալ Արատտա եւ յայտնել երեք մասից բաղկացած իր հետեւեալ պատգամը.

1. Ընդունում է ուղարկել մի ախոյեան՝ մրցելու համար նրա ընտրած մարտիկի հետ:

2. Պահանջում է, որ Արատտայի օռ-ը բերի ու դիզի ոսկի, արծաթ ու թանկագին քարեր Էրեքում՝ Ինաննա դիցուհու համար:

3. Հակառակ դէպքում՝ սպառնում է կործանել Արատտան եւ պահանջում է, որ Արատտայի օռ-ը եւ ժողովուրդը բերեն *«լեռան քարեր»* եւ շինեն ու զարդարեն իր համար Eridu-ի տաճարը:

Սրան հետեւում է մի նշանակալի հատուած, որը, եթէ ճիշդ է թարգմանուում, յայտնում է թէ՛ Էնմերքարը, ըստ պոէտի կարծիքի, առաջինն էր որ գրել է կաւէ սալիկի վրայ եւ թէ այդպէս է արել, որովհետեւ իր պատգամաւորը «ծանրաբերան» էր թուում եւ չէր կարող կրկնել պատգամը՝ գուցէ նրա երկարութեան պատճառով: Պատգամաւորը արձանագրուած սալիկը յանձնում է Արատտայի տիրոջը եւ սպասում պատասխանի:

Այդ ժամանակ, թուում է, թէ Արատտայի տիրոջը օգնութեան է հասնում անձրեւի ու փոթորկի սումերական աստուած *Իշքուրը*, որը Արատտա է բերում վայրի ցորեն ու լոբի եւ դիզում Արատտայի տիրոջ առաջ: Սրանց տեսքից նա նորից է քաջալերուում ու պատուիրում է պատգամաւորին յայտնել իր տիրոջը, որ *Ինաննան* չի լքել Արատտան ու այդտեղի իր տունը:

Սրանից յետոյ, տեսքը դառնալով բեկորային՝ դժուար է լինում խօսքերը կապակցել ու հետեւել պատմութեան ընթացքին, բայց հասկանալի է լինում այն, թէ Արատտայի ժողովուրդը վերջում Էրեք է բերել ոսկի, արծաթ ու լազուարթ ու դիզել Eanna-ի բակում, Ինաննայի համար¹:

Գրեթէ երեք հարիւր տողից բաղկացած սումերական մի այլ դիւցազնավէպում [ուր Erech-ի օռ («տէր») Էնմերքարը խիստ հակառակութեան մէջ է մտնում Արատտայի օռ-ի («տիրոջ») հետ, որը

¹ Sumerians, 270-272:

կրում է, այս պարագային, սումերական Ensukushsiranna անունը] պատմում է հետեւեալը:

Ennamibaragga-Ստ անունով մի արքայի կայսրութեան օրերին (որի մէջ հաւանաբար մտնում էին Սումերն ու հին Իրանի մի մասը) Արատտայի en Էնսուկուշսիրաննան ասպարէզ է կանչում Էրեքի en-ին՝ պահանջելով, որ նա ճանաչի իր գերակայութիւնը եւ *Ինաննան քերուի Արատտա*: Էնմերքարը արհամարհում է մարտի կոչը եւ մի երկար ուղերձով, որի մէջ իրեն նկարագրում է որպէս աստուածների համակրելին, յայտարարում է, թէ Ինաննան պիտի մնայ Էրեքում, եւ պահանջում է, որ Էնսուկուշսիրաննան ինքը դառնայ իր վասալը: Էնսուկուշսիրաննան ժողովի է հրաւիրում իր *խորհրդի անդամներին*, որոնք յորդորում են նրան ենթարկուել Էնմերքարին, բայց նա մերժում է ցասումով: Սրա վրայ՝ Արատտայի *մաշմաշ*-քուրմը գալիս է նրան օգնելու եւ յոխորտում, թէ ինք ենթակայ կը դարձնի Էրեքն ու բոլոր երկիրները «ներքեւ ու վերեւ՝ ծովից մինչեւ Մայրիների լեռը» իր մոգական զօրութեամբ: Էնսուկուշսիրաննան ուրախանում է եւ տալիս է նրան հինգ մինա ոսկի ու հինգ մինա արծաթ եւ անհրաժեշտ պաշար: Մաշմաշը ժամանակին հասնում է Էրեք, բայց նրան (հնարամտութեամբ) գերազանցում են Nidaba դիցուհու երկու հովիւներն ու մի խելացի պառուտ Sagburru անունով, որոնք վերջում սպանում են նրան ու նրա մարմինը նետում Եփրատ գետը: Երբ Էնսուկուշսիրաննան իմանում է իր *մաշմաշի* գլխին պատահածը՝ շտապ Էնմերքարին է ուղարկում մի պատգամատուր եւ լրի յանձնում՝ խոնարհաբար ընդունելով նրա գերազանցութիւնը»¹:

Kramer-ը աւելացնում է. «Սումերական մի այլ դիւցազնավէպ, որին կարելի է վերնագրել «Lugalbanda եւ Enmerkar», ի յայտ է բերում Էրեքի եւ Արատտայի միջեւ քաղաքական, կրօնական ու մշակութային արտակարգօրէն սերտ կապեր: Այն բաղկացած է մօտաւորապէս 400 տողերից, ուր գտնում ենք պատմութեան հետեւեալ նշանակալի մանրամասները»:

¹ Նոյն, 272-273:

Անցած մի շարք տարիներին, սեմական *martu* ժողովուրդը աներիչ յարձակումներ էր գործում Սուների եւ Սւրի-ի (յետագայ Աքքադի) վրայ, իսկ այդ օրերին նրանք պաշարել էին Էրեբը: Սրա տեր Էնմերքարը գտնում էր, թէ անհրաժեշտ է օգնութիւն խնդրել իր քրոջ միջոցով (որը ուրիշ մէկը չէր, այլ հենց *Արատտայի Ինաննա ղիցուհին*), բայց չէր գտնում յարմար մէկին, որ կարողանար իր օգնութեան-կոչ պատգամը տանելու համար յանձն առնէր դէպի Արատտա տանող վտանգաւոր ճանապարհորդութիւնը: Այդ ժամանակ, ներկայանում է *Lugal-banda*-ն, Էրեբի հերոսներից մէկը, որ պատկանում էր Էնմերքարի շրջանակին, եւ քաջօրէն կամատրուում է գործին: Էնմերքարի պահանջի վրայ, որ խնդիրը պէտք է պահուի գաղտնի, Լուգալբանդան առնում է իր զէնքերը եւ առանձին անցնում է եօթը լեռներ՝ *Անշանի մի ծայրից միւսը*¹ եւ ուրախութեամբ հասնում իր նպատակակէտին:

Արատտայում Ինաննան ջերմ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս Լուգալբանդային եւ հարցնում նրա գալուստի պատճառը: Լուգալբանդան բառացի կրկնում է Էնմերքարի խօսքերը եւ օգնութիւն է խնդրում: Ինաննայի պատասխանը մութ է: Երեւում է, թէ այդտեղ խօսք կայ մի *գետի* մասին, եւ այդ *գետի մի անսովոր ձկան* շուրջ, որին Էնմերքարը պէտք է որ որսայ, ինչպէս եւ *նսւերի* մասին, որ Էնմերքարը պէտք է շինի: Էնմերքարը անում է այն ինչ պահանջում է, եւ պոէմը վերջանում է Արատտային նուիրուած մի գովերգութեամբ, որ թուում է թէ Էնմերքարին ուղարկել է մետաղագործներ ու *քարագործներ*²:

Արատտայի տեղադրման մասին Kramer-ը անելով քննական դատողութիւններ՝ ասում է, թէ քանի որ պոէմը նկարագրում է, թէ *Արատտան Էրեբ* քաղաքից բաժանուած է ամբողջ *Անշան* երկրով (որ գիտնականների մեծամասնութիւնը տեղադրում է հարաւ-արեւմտեան Իրանում), ապա ծագում է այն հարցը, թէ արդեօք այի-

¹ Նոյն, 273:

Եթէ Անշան լեռներկիրը Չագրոսեան լեռնաշղթան է, որ ձգուում է Էլամից (Ուրմիոյ լճի արեւմտեան ափով) մինչեւ Արարատ, ապա «նրա մի ծայրից միւսը» նշանակում է Սուների մատոյցներից (Էլամից) մինչեւ Արարատեան աշխարհ:

² Նոյն, 273-274: Այս եւ այլ ընդգծումները իմն են (Մ.Գ.):

տի Արատտան փնտրել Անշանի հիւսիսում, Ուրմիա լճի^օ ուղղութեամբ, թէ՛ արեւելքում, Բելուջիստանի ու Հնդկաստանի, կամ հարաւում՝ Լարիստանի ու Պարսից ծոցի ուղղութեամբ: Եւ ւաւելացնում է հետեւեալը. «Նորից սումերական մի դիւցազնավէպ է, որ կարող է մեզ տալ պատասխանը: Այս պոէմը, որ կարելի է վերնագրել «*Լուգալքանդա եւ Hurum լեռը*», վեց սիւնականոց մի մեծ սալիկ է, ուր պատմութիւն է հետեւեալը»:

Էրեքի տէր Էնմերքարը որոշում է գնալ Արատտա՝ նրան վասալ պետութիւն դարձնելու համար: Նրան ընկերանում են էրեքցիների մի մեծ խումբ՝ ղեկավարութեամբ անանուն եօթը հերոսների, որոնց (ըստ պոէմի խօսքերի) ութերորդն էր Լուգալքանդան: Նա հասնում է Hurum լեռը: Այդ ժամանակ, այդտեղ հիւանդանում է Լուգալքանդան: Իր եղբայրներն ու բարեկամները ի գործ են դնում ամէն հնար՝ վերականգնելու համար նրան, բայց ոչ մի բան չի օգնում: Դրա վրայ, նրան մեռած համարելով, որոշում են թողնել Հուրում լեռան վրայ ու շարունակել ճանապարհը, վերադարձին՝ նրա մարմինը Էրեք տանելու մտադրութեամբ: Բայց Լուգալքանդան մեռած չի լինում: Լինելով լքուած՝ նա աղօթում է արեւի, լուսնի աստուածներին ու Արուսեակ (Venus) աստղին, որ վերականգնեն իր առողջութիւնը: Նա թափառում է բարձրաւանդակի դաշտերում: Այստեղ էլ պիտի թողնենք նրան, քանի որ ձեռքի տակ եղած տեքստը կտրուում է այս կէտում»:

Այնուհետեւ, Kramer-ը Արատտայի տեղի մասին անում է հետեւեալ դատողութիւնը:

«Այս պոէմից պարզ է դառնում, թէ Hurum լեռը գտնուում էր Էրեքի ու Արատտայի միջեւ մի տեղ, եւ քանի որ անիրաւացի չի լինի ենթադրել, թէ Hurum լեռը բուն հայրենիքն էր Վանայ լճի շրջապատի *խուրրի* ժողովրդի, ապա կարող ենք եզրակացնել, թէ *Արատտան* գտնուում էր *Ուրմիա լճի մօտակայքում*, կամ թերեւս ւաւելի արեւելք: Յիրաւի, Էնմերքարի դէպի Արատտա կատարած արշաւը կարելի է որոշ չափով համեմատել ւաւելի քան երկու հազար տարի յետոյ Սարգոն Բ-ի (մ.թ.ա. 714 թուին) դէպի Mannai կատարած արշաւանքի հետ, որի մասին պատմութեան մէջ յիշուում է *Արատտա* անունով մի գետից կատարուած անցումի

մասին, մի անուն՝ որը գուցե պահում է *Արատտա* քաղաքի (ու երկրի) անուան յիշատակը»¹:

2. ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՏԵՂԻ ՄԱՍԻՆ

Արատտայի տեղի ու նրա՝ Սուների հետ ունեցած կապի մասին մեր դիտումները շարունակելուց առաջ, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել (ընդհանրապես Արատտա եւ Էրեք քաղաք-պետութիւնների տէրերի փոխյարաբերութիւնների վրայ հիմնուած) սումերական դիւցազնավէպերի այս չորս տարբերակներում աչքի զարնող տուեալների հետեւեալ ամփոփումը.

1. Միրոյ ու պատերազմի *Ինաննա* դիցուհին պատկանում էր նախ Արատտային, ուր ունէր տուն (տաճար): Յետոյ Էնմերքարը Էրեք է բերում Ինաննային ու այդտեղ նրա համար հիմնում Eanna տաճարը:

2. Ինաննան քոյրն է համարուել (արեւի աստուած Սու-ի որդի համարուող) Էնմերքարին:

3. Դիւցազնավէպերի տարբերակներից մէկում Էնմերքարը պահանջում է, որ Արատտայի *տէրը* ենթարկուի իրեն, մի ուրիշում Էնմերքարը օգնութիւն է խնդրում Արատտայից՝ Էրեքը ազատելու օտար ու թշնամի Martu-ի կողմից արուած պաշարումից, եւ մերթ էլ Արատտայի տէրն է պահանջում, որ Էնմերքարը ենթարկուի իրեն: (Մրանից կարելի է հետեւցնել, թէ այս դիւցազնավէպերը մի մեծ եւ ընդհանուր էպոսի առանձին դրուագները կամ հատուածներն էին ներկայացնում):

4. Արատտայի եւ Էրեքի միջեւ կան քաղաքական, կրօնական, մշակութային արտակարգօրէն սերտ կապեր:

5. Էրեքը Արատտայից ուզում ու ստանում է մետաղներ ու թանկագին քարեր (ոսկի, արծաթ, լազուարթ), շինաքարեր («լե-

¹ Նոյն, 275-276:

ռան քարեր»), մետաղագործներ ու քարագործ-որմնադիրներ, իսկ ինքը Արատտա է ուղարկում ցորեն:

6. Էնմերքարը պահանջում է, որ Արատտայի ժողովուրդը գայ ու կառուցի տաճարներ ու մեհեաններ՝ նրանց թուում եւ Eridu քաղաքի տաճարը:

7. Արատտայից Էրեք՝ մետաղ, շինաքարեր ու վարպետներ փոխադրելու առթիւ խօսք կայ գետի մասին, գետի անսովոր ձկան մասին, ու նաւերի մասին, որ Էնմերքարից պահանջում է շինել:

8. Էնմերքարի պատգամաւորը, Արատտա հասնելու ճանապարհին, անցնում է 7 լեռներ՝ գնալով Անշան լեռնաշղթայի «մի ծայրից միւսը»: Սա նշանակում է, թէ նա չի անցել Անշանի վրայով մի կողմից միւսը, այլ գնացել է նրա ուղղութեամբ «մի ծայրից միւսը»՝ ճանապարհին անցնելով 7 (այլ) լեռներ, որոնցից կարեւորագոյնն էր Hurum-ը: Հետեւաբար, հաւանական է, թէ Անշանը հենց Չագրոս լեռնաշղթան էր, որ երկարում է Էլամից մինչեւ Վասպուրական՝ Ուրմիոյ լճից արեւմուտք:

9. Սումերական Էրեքից դէպի Արատտա տանող ճանապարհի վրայ կայ Hurum լեռը, որին Kramer-ը համարում է Վանայ լճի շրջապատի խորրի ժողովրդի հայրենիքը:

Արատտայի տեղադրման համար՝ դիւցազնավէպում գտնում ենք հետեւեալ ցուցմունքները.

ա. Էրեքի ու Արատտայի միջեւ, ինչպէս ասուեց, կայ Վանայ լճի մօտակայքի խորրի ժողովրդի Hurum լեռը: Սրա մասին Kramer-ը գրում է. «The Hurrians, as is well known, lived originally on Mount Hurum, the region about Lake Van»¹: Այդ լեռը, ըստ ցուցմունքի, համապատասխանում է Վանայ լճից վար գտնուած Հարիա լեռներկրին, ուր կայ Ուրուատրի (Խորենացու յիշած Արարադ) լեռնաշղթան: Ուրեմն Արատտան գտնուում էր Հարիա-Ուրուատրիից վեր: Քանի որ Հուրում լեռը գտնուում էր Էրեքի ու Արատտայի միջեւ, ապա Արատտան չէր կարող գտնուած լինել Ուրմիոյ լճից արեւելք՝ Կասպից ծովի շրջանում. որովհետեւ այդպիսի դէպքում, նախ՝ Հուրումը չէր ընկնի Էրեք ու Արատտա քա-

¹ Նոյն, 287:

ղաքների միջև, երկրորդ՝ Արատտային պատկանած մետաղի ու քարի հանքավայրերն էլ դուրս ու հեռու կը մնային դեպի Սումեր տանող ջրատար ուղիներից: Արատտայի *մաշմաշը* հաւակնօրէն ասում է, թէ ինք կը *հնազանդեցնի* բոլորին, ներքեից վեր, ծովից (Պարսից ծոցից) մինչեւ մայրիների (Ամանոս) լեռը: Ուրեմն, Արատտան գտնուում էր այս շրջաններից ուղիղ վերելներում (ոչ թէ հեռու՝ Կասայից ծովի հարաւային կողմերում):

բ. Արատտայի մետաղն ու շինաքարերը Էրեք տանելու համար՝ դիւցազնավէպում խօսք կայ գետի ու նաւերի մասին: Միջագետքում դեպի Սումեր տանող նաւարկելի գետերն են միայն Տիգրիսն ու Եփրատը: Հետեւաբար, խօսքը վերաբերում է այս գետերից մէկին: Սա մի երկրորդ *փաստ* է, թէ Արատտան գտնուում էր Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ակնադրիւրների լեռնաշխարհում: Դիւցավէպի տուեալները թելադրում են գետի համար նկատի առնել յատկապէս *Հարիա-Հուրում* լեռներկրի շրջանում կամ նրա մօտից (կամ միջից) անցնող Տիգրիսն ու նրա կարեւոր ճիւղն հանդիսացող Մեծ Չաբը:

գ. Երրորդ փաստը (թէ Արատտան գտնուում էր Միջագետքի նշուած գետերի հոսանքի վերելներում) գտնում ենք այն տուեալում, թէ ցորենը Էրեքից Արատտա տարել են անասունների վրայ բեռներով եւ ոչ թէ նաւերով, քանի որ փոխադրութիւնը չէին կարող (կամ դժուար էր) կատարել նաւերով՝ գետի հոսանքն ի վեր:

դ. Աչքի առաջ ունենալով Մեծ Չաբ-Տիգրիս ջրուղին՝ մենք յատուկ նշանակութիւն ու կարեւորութիւն ենք տալիս նաեւ դիւցազնավէպում *գետի անսովոր ձկան* մասին եղած յիշատակութեանը: Մեր կարծիքով՝ դա առասպելական երեւակայութեան արդիւնք չէ, այլ բխում է իրական հիմքից: Յիրաւի, այդ շրջանում գտնուում է գետերի համար անսովոր մեծութեամբ մի վիթխարի ձկնատեսակ: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից առաջ, անձամբ տեսել են դրանցից երկու մետրի մօտ երկարութեամբ հսկայ ձկներ, որոնց բերում ու կտրատելով վաճառում էին Մուսուլ քաղաքում: Մարդ չէր հաւատում, թէ կարող էին գետում ապրել ու աճել այդպիսի վիթխարի ձկներ:

Կարծում եմ, թե այդ արտասովոր մեծութեան հասնող ձկնատեսակի՝ այդ շրջանում գոյութեան պիտի վերագրել նաև հետեւեալ աւանդութիւնը: Մուսուլ քաղաքին կից, Նինուէի ատերակների փոքր բլրի վրայ, *Նէբի-Եունըս* (Nebi-Yunes) գիւղի մզկիթի (ժամանակին հեթանոսական հին մեհեանի բլրի վրայ շինուած քրիստոնէական հնագոյն վանքերից մէկի վայրում) խոր ու մութ սենեակներից մէկում, պատից կախուած պահուում է, ինչպէս աւանդականօրէն հաւատում են, «Յովնան Մարգարէին կուլ տուած» ձկան մի մեծ ոսկոր: Դրա համար էլ այդ գիւղը կոչուում է Նէբի Եունըս՝ «Յովնան Մարգարէ» (սա նոյնացուել է բաբելական ձկնատեսուած Օաննէ-ի հետ): Հաւանաբար Ս. Գրքից բերուած այդ առասպելը միացել է այդ շրջանում խոր անցեալից (գուցէ ասորաբաբելացիներից) ժառանգուած մի աւանդութեան հետ, որ պիտի կապուած լինի մօտակայ գետում ապրող այդ անսովոր ու մեծ ձկնատեսակի հետ:

Մարգոն Բ-ը, դէպի Մանա կատարած իր արշաւի ճանապարհին, անցնում է *Արատտա* անունով մի գետ: Այդ գետը կարող է լինել հեռու Արատտա քաղաք-երկրից եւ նրա Արատտա անունը՝ մի երկրորդ կիրառութիւն, ինչպէս կան երկու Խուրուրներ (մէկը ճիւղն է Եփրատի, իսկ միւրը՝ Տիգրիսի) եւ երկու Արարատներ (մէկը Կորդուքում, Արեւելեան Տիգրիսի վրայ՝ հարաւում, իսկ միւրը՝ Արաքսի վրայ՝ հիւսիսում): Այսուհանդերձ, Արատտա գետը, ըստ Մարգոնի խօսքերի, երեւի Փոքր Չաքի ամենավերին, հիւսիսային ճիւղն է, որ բխում է Կելիշինի մօտերքից (Մուսասիրի հարաւում)՝ Վասպուրականի լեռնաշղթայի հարաւային թեւից եւ գուցէ պահում է այս լեռնաշխարհի հին անուան յիշատակը: Նոյն շրջանից է բխում նաև Արասխ կամ Արաստ (< Արատտա?) գետը, որ թափուում է Ուրմիոյ լճի հարաւային ափին: Արատտա գետը Լուվրի աղիւսակում յիշուում է նոյն շրջանում գտնուած մի քանի լեռների հետ, որոնց մէջ է *Sinabir*¹ լեռը, որը պիտի համապատասխանի նաիրեան յայտնի 23 երկրների մէջ նշուած *Sinibir-ni* երկրին:

¹ HCS, 15-31:

Այս բոլոր տուեալները թոյլ են տալիս մեզ ենթադրել, թէ Արատտա-Էրեք դիցազնավէպում գետի (ու նրա արտասովոր ձկան) մասին եղած խօսքերը վերաբերում են Մեծ Չաբին ու Տիգրիսին: Մեծ Չաբը արդէն վերելներում գալով Վասպուրականի լեռներից՝ Հաքքիարիի շրջանում ճեղքում է Ուրուատրի-Հարիա (Hürüm) լեռնաշղթան ու Մուսուլից ներքեւ միանում է Տիգրիսին: (Ի հարկէ՝ այս հարցում պիտի աչքի առաջ ունենալ նաեւ Եփրատը, որ իր Արածանիով Մուները կապում է Այրարատեան աշխարհի հետ):

Հետեւաբար պիտի ընդունել, թէ *Արատտա* քաղաք-պետութեան երկիրը գտնուում էր Վանայ լճի (Հայոց Չորի եւ Առբերանիի) շրջանից սկսած դէպի վեր՝ տարածուելով *Արմէ-Արխի-Արածանի-Հարք* շրջաններից մինչեւ *Արագած-Արիա-Արեւիք-Արխու* շրջանները (այս անունների համար տեսնել մեր քարտէսը, համար 4), մէկ խօսքով՝ *Այրարատ* կոչուած աշխարհը՝ կենտրոն ունենալով Սալմանասար Գ-ի յիշած *Էրիտիա* (< Արատտա?) լեռը Արամալիի մօտ ու *Արարատը*:

Արարատ (կամ *Այրարատ*) անունը ծագած է համարում Ուրարտու անունից: Բայց արդէօք ինչու՞ այս լեռն է կոչուել Արարատ եւ ոչ թէ Ուրարտուի կենտրոն հանդիսացող Վանին (ու Վանայ լճին) աւելի մօտ մէկը. օրինակ՝ Նեմրոթը, Սիփանը կամ Վարագը: Մանաւանդ որ արդէն կար Խորենացու յիշած *Արարատը* (Ուրուատրին՝ Վանայ լճից հարաւ): Հետեւաբար, անհաւանական չէ, որ նախապէս այն կոչուած լինի *Արայի* անունով կազմուած մի անուանաձեւով, ինչպիսին է *Արատտա*-ն:

Deimel-ը հաւանական է համարում, որ aratta բառը իրականում ունեցած լինի ar-ar-ta կազմութիւն: *Արարտա*-ն (երեւի երկրորդ *ր*-ն՝ յաջորդող ու կից *տ*-ի ազդեցութեամբ հնչուելով նոյնպէս *տ*) դարձել է *Արատտա*, այնպէս ինչպէս սումեր barbar կրկնաւորը (որի առաջին *ր*-ն՝ յաջորդող ու կից *բ*-ի ազդեցութեամբ հնչուելով նոյնպէս *բ*) դարձել է babbar («արեւ»): Այսպիսի դէպքում, Արարտա կը նշանակէր «արերի երկիր»: Արդէն *Արարատ* անունը կարող է ծագած լինել, *Ուրարտու* եզրից աւելի, *Արարտա* ձեւից (*տա>ատ*). ճիշդ այնպէս ինչպէս Խորենացու յիշած *Արարատը* տեղանունը կարող է ծագած լինել, Ուրուատրի-ից աւելի, Սարգոն

Բ-ի յիշած *Ուրարդի* ձեւից կամ Աշշուրնագիրպալ Բ-ի յիշած (նոյն շրջանի) *Արարդի*¹ լեռնանունից:

Երեւում է, թէ *Արատտա* (կամ *Արարտա*) անուան հիմքում կայ *Ար* (Արա) արմատը: Թուում է, թէ այն ունի Արա(տ)տա կամ *ար-ար-տա* կազմ, *որպէս կրկնաւոր*, որին կարելի է համեմատել մեզ յայտնի Խոռխոռունի, Su-su-ku, *Հաօա* եւ այլ կրկնաւորների հետ: Այն պիտի նշանակած լինի «Ար-ի վայր» (Արա-տա) կամ «արերի քաղաք-երկիր» (Ար-ար-տա): Համեմատել ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Բարուատա* երկրանունը, որը աստուրերէն կոչուել է Բիտ-Բարրուա² («տուն Բարրուայի»), որով *Բարուա-տա* ձեւի տեղանուանական (*տոպոնիմական*) –տա վերջաւորութիւնը համապատասխանում է *Բիտ-Բարրուա* ձեւի *բիտ* («տուն, քաղաք-երկիր») բաղադրիչին (հմմտ. արաբ. *beit* «տուն»): Ուստի, թուում է, թէ Արատտա (Արարտա) նշանակում էր «Ար-ի տուն» կամ «Արայի երկիր», որին իմաստով համապատասխանում են թէ *Այրարատ*³ («Արայի դաշտ») եւ թէ *Ուրարտու/ Ուրարդի*⁴ («վայր Արդի-Արայի») անունները:

Խորենացու պահած տեղեկութիւններից արդէն գիտենք, թէ *Այրարատ* նշանակում է «*Արայի դաշտ*». նա գրում է. «*Շամիրամ*՝ *գայ հասանէ տազնապաւ ի դաշտն Արայի, որ եւ յանուն նորա անուանեալ Այրարատ*»: Միաժամանակ մեզ յայտնի է, թէ ուրարտական Արդի («արեւ») դիցանունը համապատասխանում է Արային: (Այս իրողութիւնը ցոյց կը տրուի նաեւ վարը, *Նուարդ*-ի մասին խօսուած բաժնում): Իսկ մեր նախորդ գործերով ցոյց ենք տուել

¹ ARAB, 143:

² Բիայնիլի, 134-216:

³ Արարատ անուան Այրարատ ձեւը իր յ ձայնով դեռ չէ բացատրուած. եւ դժուար է բացատրել Ուրարտու եզրով: Այն կարող էր առաջանալ աւելի Արարտա (>Արարատ), քան թէ Ուրարտու ձեւից: Հմմտ. արի-այր:

⁴ Երեւի Aratta տեղանուան հետ կապ ունի սումեր *aratta* («վեհութիւն, մեծութիւն») բառը: Deimel-ը ար կամ *ara* («փայլ») արմատն է տեսնում սումեր *aratta* բառում եւ հաւանական է համարում *aratta*-ի *ar+ar-ta* կազմութիւնը: Միաժամանակ նա կապ է տեսնում *aratta* բառի եւ նոյն *ar* («փայլ») արմատն ունեցող *ar-du* եզրի միջեւ (SAG, տե՛ս *aratta* եւ *ar*, սրա տակ էլ՝ *ar-du*): Այս արդու բառարմատն է արդէն նստած Ուր-արդու (Ուրարտու) անուան մէջ:

(եւ դեռ վարն էլ ցոյց կը տանք), թէ *Ուրարտու* կամ, ըստ Սարգոն Բ-ի գրութեան, *Ուրարդի (Ուր-արդի)* նշանակում է «վայր Արդիի»՝ «երկիր Արայի»: Սա արդէն համապատասխանում է *Այրարատ* («Արայի դաշտ») անուանը: Որով՝ գուցէ Ուրարտու (Ուրարդի, Ուրատրու կամ Ուրու-ատրի) անունը սեպագրական ուշ շրջանի արտայայտութիւնն է Այրարատ (Արարատ) կամ Արատտա (Արարտա) անուան:

Արդէն երեւում է, թէ Արատտա (կամ Արարտա) անունը պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ար կամ Արա անունով կազմուած տեղանունների շարքին ու շրջանակին:

Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ *Արատտան* հանդիսանում է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաք-պետութիւններից մեզ այժմ յայտնի հնագոյնը, որը գոյութիւն է ունեցել մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին եւ հաւանաբար նաեւ IV հազարամեակի վերջերում, եւ որի յիշատակը, մեծ հաւանականութեամբ, պահպանուել է Այրարատ (<Արարատ) անուան մէջ:

Ինչպէս ասացինք, թէւ Արատտայի ու Էրեքի (որով Սումերի) միջեւ եղած այդ հին կապերի ու յարաբերութիւնների մասին բերուած տեղեկութիւնները մեզ հասել են սումերական մի քանի շարք սեպագիր սալիկների վրայ 1500-ից աւելի տողերով պահուած դիւցազներգական պոէմների ձեւով ու միջոցով. սակայն, դրանք, ինչպէս ասել ենք, խոր անցեալի (պատմական՝ գրաւոր շրջանի սկզբների) պատմագրութեան բուն ու միակ ոճաձեւերն էին, եւ որոնք արժէքաւոր արձագանգներն էին հանդիսանում պատմական իրական դէպքերի ու ընկերային-տնտեսական իրավիճակի:

Ուստի, գտնում ենք, թէ այդ դիւցազնավէպի (*Էպոսի*) չորս տարբերակներում պահուած տեղեկութիւնները շատ մեծ ու անգնահատելի արժէք ունեն Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ակնադրիւրների վայր հանդիսացող Հայկական լեռնաշխարհի հնագոյն ժամանակաշրջանի պատմութեան համար:

Դրանք խոր անցեալի խաւարը ճեղքող ճառագայթներ են կարծես, որոնք մի պահ լոյս են սփռում պատմագրութեան համար դեռ մութ եղող այդ կանուխ ժամանակներում (մ.թ.ա. III հազարա-

մեակի սկզբներում) Հայկական լեռնաշխարհի ժողովրդի քաղաքական, ընկերային, կրօնական, տնտեսական ու մշակութային գոյավիճակի շուրջ, ինչպես եւ Սումերի հետ ունեցած հին կապի ու փոխյարաբերությունների վրայ, որոնց մասին դեռ առիթ կ'ունենանք խօսելու յաջորդ գլխում:

Արատտայի ու Էրեքի միջեւ նկատուում են նաեւ պետական կառուցուածքի համանմանություններ: Երկու քաղաք-պետությունների գլխում եղել են «*en*»-ը (քուրմ-արքա) եւ «*ժերեր*»-ի (երեւի համայնքների) *խորհուրդը*. Երկու երկրներն էլ ունեցել են վարչական-քաղաքական ու պետական գործերի նոյն տիպի բաժանմունքներ՝ նոյն տերմիններով կոչուող պաշտօններ ու պաշտօնեաներ (*ensi, sukkal, shatam, ragaba, ugula*)¹:

Գիցագնավելւթում աչքի է զարնում Արատտայի ու Էրեքի (որով Սումերի) միջեւ եղած կրօնական կապը: Սիրոյ ու պատերազմի Inanna դիցուհին, որ սումերական է համարուում (եւ որին սեմականները նոյնացնում են մերթ *Իշտարի* հետ), ըստ տրուած տեղեկությունների, նախապէս պատկանել է Արատտային, իսկ նրան Էրեք բերել տուողը եղել է հենց ինքը՝ Էնմերքարը²: Ինչպէս տեսանք, Էնմերքարը Արատտայի *Ինաննայից* խնդրում է միջամտել, որ Արատտան գայ օգնութեան՝ Էրեքը ազատելու *մարտու* կոչուած թշնամիների պաշարումից: Եւ ինչպէս տեսանք՝ Ինաննան Արատտայում սիրալիք ընդունելութեան է արժանացնում Էնմերքարի պատգամաւոր Լուգալբանդային:

Գիցագնավելւթում Ինաննան հանդիսանում է գերագոյն ուժը: Էնմերքարի պատգամաւորը Արատտայում օգնութիւնը նրանից է խնդրում: Ուրեմն, նրա ձեռքում է գերագոյն իշխանութիւնը. նրա կամքը ունի վճռորոշ նշանակութիւն: Սա արդէն ցոյց է տալիս, թէ այդ ժամանակներում դեռ բոլորովին չէր վերացել մայր-իշխանութեան գաղափարը Արատտայում, եւ ընկերային այդ համակարգը դեռ որոշ չափով պահպանուել եւ ուժի մէջ էր Ինաննա դիցուհու գերիշխանութեան հանգամանքով: Նա հանդիսացել է մայրն ու հովանաւորը իր ժողովրդի ու երկրի: *Ինաննայի* այս

¹ Sumerians, 274:

² Նոյն:

հանգամանքը աւանդականօրէն գոյատեւել է հազարամեակներ, ու հեթանոսութեան վերջին դարերում արտայայտուում էր *Անահիտով*՝ որպէս հովանաւորող մայրը հայոց աշխարհի:

Moris Jastrow-ն գրում է, թէ Ասորեստանը ուներ միայն մէկ դիցուհի՝ *Իշտարը*, որը սեմական դիցարանում ուներ այն արժէքը ինչ Սումերում ունէին Nana, Nina, Ninni, Inanna եւ Anunit դիցուհիները¹: Ուստի, պիտի ընդունել, թէ Anunit (Անահիտ) եւ Inanna անուանաձեւերը հանդիսանում էին նոյն դիցուհու նոյն անուան տարբերակները:

Պարզ է ուրեմն, թէ Հայաստանում, հեթանոսութեան աւելի ուշ շրջանին, Ինաննան երեսում է Անահիտ (մերթ Նանէ) անունով: Սրանց կրճատ *Նու* ձեւը (բարդութեան մէջ) առաջին բաղադրիչն է հայկական դիցուհի *Նուարդ (Նու-արդ)* անուան, որ *կինն էր արեւի աստուած Արայի: Արան*, Ուրարտուի ժամանակ, մերթ երեսում է ամանցուած *Ար-դի (Արդի)* անուանաձեւով, որը, ինչպէս երեսում է, երկրորդ բաղադրիչն է *Նու-արդ* անուան: Հայերէնում *նու* բառը պահպանուել է «հարս» իմաստով: Այնպէս որ *Նու-արդ* նշանակում էր «*նու-ն Արդ-ի*», այսինքն՝ «հարսը՝ կինը Արայի»: Արդէն Խորենացու գրանցած տեղեկութիւններից գիտենք, թէ Նուարդը կինն էր Արայի²:

Սումերում Inanna-ի (Բաբելոնում *Իշտարի*) ամուսինը Dumuzi-ն (*Թամմուզն*) էր, որին, իր նկարագրից ելնելով, հայագետները արդէն նոյնացնում են *Արայի* հետ³: Որով՝ հաստատ է, թէ Նուարդը Ինաննան է:

Ուստի պիտի ընդունել, թէ Ինաննա դիցուհին (հակառակ անցած հազարաւոր տարիների վերիվայրումներին ու փորձութիւններին) պահպանուած լինելով *Նուարդ* եւ *Անահիտ* անուններով՝ հանդիսանում էր Հայկական լեռնաշխարհի, այսինքն՝ Արատտայի (կամ Ararta-ի) «Արայի Երկրի» հովանաւոր մայրը եւ պտղաբերութեան ու ռազմի բնիկ աստուածուհին: Մի իրողութիւն, որի մասին, ինչպէս տեսանք, ուղղակի եւ հաստատ յիշատակութիւններ

¹ RBA, 80:

² Խորենացի, Ա-ի:

³ ԱԳՊ, 161: Տես նաեւ ՀԱՀ, Ա. Նազիկեանի «Արա Գեղեցիկ» յօդուածը:



Անահիտ:

են պահպանուել Արատտայի ու Էրեքի (Հայկական լեռնաշխարհի ու Սուների) հին յարաբերութիւնների ու սերտ կապերի մասին խօսող սուներական դիցազնավէպերում:

Էրեքի արքայ Էնմերքարը համարուել է «արեւի աստուած Սու-ի որդին»: Ուրեմն, Ինաննային համարելով նա իր քոյրը՝ Էրեքի եւ Էրիդուի տաճարների կառուցման համար Արատտայից պահանջել է *քարագործ վարպետներ*: Սա յիշեցնում է մեզ յայտնի այն դէպքը, երբ Բիւզանդիայի *հայագգի Վասիլ կայսրը*, 10-րդ դարի վերջերին (մ.թ.յ.), իր նախնիների երկիր եղող Հայաստանի (Բագրատունիների ժամանակ) մեծահամբաւ ճարտարապետ *Տրդատին* է հրաւիրում կառուցելու համար Պոլսոյ Այա-Սոֆիա տաճարի՝ երկրաշարժից փլած (30 մետրից աւելի տրամագիծ ունեցող) մեծ գմբէթը, որը անելու համար կարող վարպետ չի գտնուել *տեղում այդ ժամանակ*¹:

Էնմերքարը *Էրեքի եւ Էրիդուի* տաճարների կառուցման ու զարդարման համար *Արատտայից* պահանջել է ոչ թէ միայն քարագործ վարպետներ, քանդակագործներ ու մետաղագործներ, այլ

¹ Թ. Թորամանեան, ՀՃ, 42:

եւ (ցորեն ուղարկելով՝ փոխարէնը) խնդրել է մետաղներ («ոսկի, արծաթ»), թանկագին քարեր («կարնելիան, լազուարթ») եւ շինաքարեր («լեռան քարեր»): Սրանից հասկացուում է, թէ Հայկական լեռնաշխարհի ժողովրդի տնտեսութիւնը արդէն մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին հարուստ էր գունաւոր ու արժէքաւոր մետաղների, թանկագին քարերի ու շինաքարերի արդիւնահանմամբ, թէ նրանք արդէն հասել էին մետաղամշակման ու քարագործութեան զարգացման նշանակալի եւ (շրջապատի համեմատութեամբ) բարձր աստիճանի, թէ արդէն այդ կանուխ ժամանակներում ունէին տաճարներ ու մեհեաններ կառուցելու ու զարդարելու համար կարող մետաղագործ վարպետներ, քանդակագործներ ու որմնադիր-ճարտարապետներ, որոնց համբաւը տարածուել էր հեռաւոր երկրներ, ու նրանց պահանջն էին զգում անգամ զարգացած Սուներում, որը գուրկ էր նշուած շինանիւթերից ու համապատասխան վարպետներից:

3. ԱՐԱՏՏԱ ԵՒ ԱՅՐԱՐԱՏ

Արատտայի տեղադրման կապակցութեամբ ուզում ենք այստեղ մատնանշել յատկապէս Հայաստանի Արարատեան դաշտում յայտնաբերուած (մ.թ.ա. IV հազարամեակից մինչեւ ուշ միջնադար գործած) հոգեւոր ու նիւթական մշակոյթի (մասնաւորապէս մետաղամշակման) հին ու նշանաւոր կենտրոն Մեծամօրը, որի մասին այստեղ կը բերեմ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ում լոյս տեսած՝ յայտնի հնագէտ Է. Խանգաղեանի յօդուածի հետեւեալ կարեւոր մասը. -

«ՄԵԾԱՄՕՐԸ հնագոյն ամրոց-բնակատեղի է Արարատեան դաշտում, Մեծամօր գետի ակունքների մօտ ...: Բուն անունը յայտնի չէ, ուստի հնավայրը գետի անունով (այժմ պայմանականօրէն) կոչուում է Մեծամօր...: Հնագոյն բնակատեղին գտնուում է միջին անթրոպոգենեզի շրջանի հրաբխային կոներից մէկի վրայ եւ շրջակայ հարթավայրում ունի 30 հա տարածք: Գրեթէ բոլոր կող-

մերից շրջապատում է ջրերով, հիւսիս-արեւմուտքից եզերուում է Մեծամօր գետով, իսկ արեւելքից պաշտպանուել է արհեստական խրամատ-ջրապատնէշով: Հնագիտական պեղումներով ասպացուցուում է, որ Մեծամօրը մ.թ.ա. IV հազարամեակի կէսերից մինչեւ ուշ միջնադար անընդմէջ բնակեցուած է եղել: Պեղուած մշակութային շերտերը վերաբերում են բրոնզի դարաշրջանի (վաղ, միջին եւ ուշ) փուլերին, վաղ եւ զարգացած երկաթի ժամանակաշրջանին (նախաուրարտական, ուրարտական եւ անտիկ) ու միջնադարին: Մեծամօրը Արարատեան դաշտի վաղ բրոնզի դարաշրջանի (մ.թ.ա. III հազարամեակի) մշակոյթի կենտրոններից մէկն է: Մեծ բլուրի վրայի ամրոցը պաշտպանուած է եղել աշտարակաւոր կիկլոպեան պարսպով, որից դուրս, լայնադիր դարաւանդներում կառուցուած են եղել կացարաններն ու տնտեսական շինութիւնները: Յայտնաբերուած նիւթերն ասպացուցում են, որ Մեծամօրում զարգացած են եղել երկրագործութիւնը, անասնապահութիւնը եւ արհեստները: Պաշտամունքային նշանակութեանը զուգընթաց Մեծամօրի փոքր բլրաշարքն ունեցել է նաեւ աստղագիտական նշանակութիւն, եւ, ինչպէս ուսումնասիրութիւններն են հաւաստում, մ.թ.ա. 2800-2600-ին այնտեղ դիտուել է Սիրիուսի ծագելը (որի երեւան գալը հաւանաբար կապել են նոր տարուայ սկզբի հետ եւ երկրպագել): Մեծամօրում բաց երկնքի տակ կատարուող ծիսական արարողութիւններին ծառայող զիկկուրատ-աստղադիտարանի եւ Մոխրաբլուրի մոնումենտալ աշտարակի ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ հաւանական է համարուում այդ տաճարների շուրջը գիւղական համայնքների համախմբման ու քաղաքների առաջացման հնարաւորութիւնը, այսինքն՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամեակում Հայկական լեռնաշխարհում «քաղաքային յեղափոխութեան» առկայութիւնը, որի հետեւանքով խարխլուեցին նախնադարեան հասարակարգի հիմքերը.....:

«Հզօր կիկլոպեան պարիսպներով պաշտպանուած ամրոցում հիմնականում կենտրոնացուել են իշխանաւորների եւ քրմական դասի բնակելի շինութիւնները, տաճարական համալիրն ու գլխաւոր արտադրական միաւորները (ձուլարաններ, արհեստանոցներ, մետաղի հարստացման կառոյցներ): Նախաուրար-

տական քաղաքը բաղկացած է եղել միջին ու ստորին խաւերի բնակելի թաղամասերից: Քաղաքն ունեցել է առանձին սրբատեղի, որի մի հատուածը պահպանուել է «Կարմիր Քարեր» կոչուող տեղամասում:

«Պեղածոյ նիւթերից երեւում է, որ քաղաքի բնակչութիւնը զբաղուել է արհեստներով, առետրով, երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ, բանջարաբոստանային մշակոյթով: Գոյութիւն է ունեցել ձուլման գործի հետ կապուած խոշոր արտադրութիւն, որի մասին վկայում են աղիւսակերտ եւ գլանաձեւ ձուլարանները, դրանց մօտ յայտնաբերուած թափոնների կոյտերն ու ձուլման կաղապարները: Մեծամօրում խոշոր չափով զարգացած անասնապահութիւնը նպաստել է գոյքային շերտատրման խորացմանը: Այդ են վկայում միջնաբերդից շուրջ 0.5 կմ արեւելք եւ հիւսիսարեւմուտք տարածուող դամբարանադաշտում (որն զբաղեցնում է մօտ 50 հա մակերես) պեղուած առաջնորդների, աւագանու այլ ներկայացուցիչների քարակերտ հսկայածաւալ դամբարաններն՝ օղակուած առիւծի եւ ձիու բարձրաքանդակներով զարդարուած սալերով: Դամբարանի կենտրոնում պատգարակի վրայ թաղուել է առաջնորդը՝ ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, անագից պատրաստուած զանազան իրերի, սարդիոնից, ագաթից, սաթից, ապակուց եւ մածուկից պատրաստուած ձեւավոր ուլունքների, բազմագոյն ջնարակով պատած կաւամանների, որսի տեսարաններով զարդարանդակուած խեցեղէնի, քարէ սկահակների հետ, որոնք խօսուն վկաներն են տեխնոլոգիական նորոյթներով յագեցուած տարատեսակ արհեստների, յատկապէս ակնագործութեան ու մետաղամշակման զարգացման բարձր մակարդակի: Առաջնորդի հետ թաղուել են նաեւ ծառաներ, ստրուկներ, նժոյգներ, խոշոր ու մանր եղջերաւոր կենդանիներ (հաւանաբար որսաչներ): Մակայն, յայտնաբերուածների շարքում ամենանշանաւորը օնիքսից պատրաստուած գորտի քանդակն է, որը սեպագիր արձանագրութիւնով բարելական կշռաբար է: Այն թուագրուում է մ.թ.ա. XVI դ»¹:

¹ ՀՄՀ, տե՛ս Մեծամոր, 439 (ընդգծումները իմն են, Մ.Գ.):

Աչքի առաջ ունենալով (մ.թ.ա. մինչեւ IV հազարամեակի կեսը խորացող) այսպիսի մեծ ու հին անցեալ ունեցող *Մեծամօրի* ներկայացրած այս *նիֆական շօշափելի փաստերը՝ փորձում ենք անհատական չհամարել, որ այս քաղաքում պահպանուած լինի սումերական դիցազնավէպերին նիֆ դարձած այդ նշանաւոր Արատտա քաղաքը (կամ նրա երկրի մի կարեւոր քաղաքը)*: Մեծամօրում կան, այս միտքը թելադրող, մէկից անլի ու տարբեր բնագաւառի տուեալներ, որոնցից աչքի են զարնում հետեւեալները.

1. Սումերական նշուած դիցազնավէպերին նիֆ դարձած պատմութիւնը վերաբերում է մ.թ.ա. III հազարամեակի I քառորդին: Մեծամօրն էլ գործում էր այս ժամանակ:

2. Մեծամօրը գտնուում է Արարատեան դաշտում, որը մի մասն է *Այրարատ* կոչուած երկրի, իսկ, ինչպէս տեսանք, Այրարատը իր աշխարհագրական դիրքով (կարծես եւ անուամբ) համապատասխանում է *Արատտային*:

3. Մեծամօրը իր ձուլարաններով, արհեստանոցներով, մետաղի հարստացման կառոյցներով ու մետաղի թափոնների կոյտերով հանդիսացել է մետաղամշակման մեծ կենտրոն: Միաժամանակ՝ այստեղ յայտնաբերուած *ոսկուց, արծաթից, պրոնզից ու անագից* շինուած իրերը եւ *ագաթից, սաթից, ապակուց ու մածուկից* պատրաստուած ուլունքներն ու զարդեղէնները ցոյց են տալիս ոսկերչութեան ու ակնագործութեան բարձր մշակոյթ:

Այս բոլորը լրիւ արդարացնում են, որ *Էնմերքարը Էրեքի* եւ *Էրիդուի* տաճարների կառուցման ու զարդարման համար Արատտայից (անգամ ցորեն ուղարկելով) պահանջի *ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր ու մետաղագործներ*¹:

¹Արատտայի հարցի համար հետաքրքրական է Արարատեան դաշտի արեւելքում գտնուած Արցախ գաւառը, որը Ուրարտուի ժամանակ կոչուում էր Արդախ, Ուրդեխէ եւ որը ոսկու (Չոդում), արծաթի, պղնձի եւ այլ մետաղների հարուստ հանքավայր է: Պիտի աչքի առաջ ունենալ եւ Սալմանասար III-ի յիշած Էրիտիա լեռը, Վանայ լճից վեր, կամ Էրիդիա քաղաքը, որին յիշել է Իշպուիմին: Սա յիշեցնում է Սումերի Eridu քաղաքի անունը, որի տաճարի կառուցման գործում հիմնական դեր է վերագրուում Արատտայի մարդկանց: Արդէն սումերական նախաջրիեղեղեան առաջին արքայատոհմի HA.A^{K1} (=Eridu) քաղաքը արքայական թարգմանութիւններում բերուում է որպէս Subari: Ուստի, այդ քաղա-



Քարտե 5: Էրեք, Հուրում եւ Արատտա:

Մեծամօրում կառուցուած են ոչ թէ միայն կիկլոպեան պարիսպներ ու աշտարակներ, այլ եւ տաճարային ու բնակարանային կառոյցներ: Արարատեան աշխարհը շատ հարուստ է բազալտով, մարմարով ու տարբեր տեսակի շինաքարերով եւ ամենահա-

քը կարող էր կառուցուած լինել վերելից (Հայկական լեռնաշխարհից) իջած սուբարիների անունով: (Այս մասին տե՛ս I. Gelb, HS, 31):

րուստը աշխարհում՝ թեթև ու գեղեցիկ տուֆ քարով. մի բան՝ որը նոյնպես արդարացնում է տաճարների կառուցման համար Էնմերքարի՝ Արատտայից «լեռան քարեր» ու համապատասխան քանդակագործներ ու քարագործ վարպետներ խնդրել-պահանջելը:

4. Ինչպես տեսանք, հնագիտութիւնը երեւան է հանել, թէ Մեծամօրում, մ.թ.ա. 2800-2600 թուերին, դիտել են Սիրիուսի աստղի ծագելը եւ երկրպագել: Դժուար է նաեւ անցնել կողքով այս կոնկրետ փաստի: Մենք յատուկ ուշադրութիւն ենք հրաւիրում նաեւ այս արժէքատու տուեալի վրայ: Նախ պիտի ասել, թէ Էնմերքարը ապրել է հենց այս ժամանակներում: Լինելով մեծ հայրը Գիլգամէշի (մ.թ.ա. մօտ 2680թ.), նա պիտի ապրած լինի մ.թ.ա. 2750 թուերի շուրջ: Երկրորդ՝ դիւցազնավէպերի տուեալներից գիտենք, թէ Ինաննա դիցուհին պատկանել է Արատտային: Ուստի, հնարատու է, որ *Ինաննան հենց Սիրիուսն*¹ էր այդ ժամանակ, որի ծագելը իրենց մօտ՝ համարել են նշան, որ նա պատկանում ու հովանաւորում է նրանց: Ահա թէ ինչու՝ Արատտայի արքան Էնմերքարին (պատգամաւորի միջոցով) հաղորդում է, թէ Ինաննան չի լքել Արատտային ու իր տունը (աստղադիտական եղած *զիզգուրաստտաճարը*) այստեղ:

Ասացինք թէ Ինաննան *Անահիտն* է, որը հովանաւորող մայրն էր հայոց աշխարհի: Իսկ, ըստ Մելիք-Փաշայեանի, հնում Այդր լիճը եւ Մեւ Ջուր գետը, որի վրայ է գտնուում Մեծամօրի հնավայրը, Մեծամօր են կոչուած եղել *Անահիտի* անունով²: Հետաքրքրական է սա, եթէ ճիշդ է³:

5. Մեծամօրի (ընդհանրապէս Այրարատի) եւ Սոււմերի միջեւ կրօնական կապերի եւ համանման հաւատալիքների ու սովորութիւնների համար կարելի է ապացոյց համարել նաեւ Մեծամօրում, քարակերտ հսկայ դամբարանում, *առաջնորդի կողքին թանկագին իրերի հետ՝ ծառաների, ստրուկների, նժոյզների, խոշոր ու մանր եղջերատու կենդանիների թաղուած լինելու երեւոյթը*: Սա յիշեց-

¹ Ինաննային սեմիտները նոյնացրել են Իշտարի հետ, որը մարմնաւորել է Վեներային:

² ԱԳՊ, 134:

³ Անհաւանական չէ, որ Մեծամօր եզրը նշանակած լինի «մեծ ճահիճ»:

նում է Սումերի Ուր քաղաքում անգլո-ամերիկեան հնագիտական արշավախմբի՝ C. L. Woolley-ի ղեկավարութեամբ յայտնաբերուած դամբարանը, ուր հանգուցեալի պառկած սենեակի դռան առաջ թաղուել են նաեւ *մարդիկ, կանայք եւ կենդանիներ*¹ իրենց սարքերով: Ի հարկէ այս սովորութիւնը ունեցած կը լինեն եւ ժողովուրդներ անցեալում, սակայն Հայաստանում այդ սովորութիւնը այնքան հին ու խոր արմատներ է ունեցել, որ այն յարատեւել է հազարամեակներ ու հասել է անգամ մեր Արտաշէսեանների ժամանակներին: Խորենացին գրանցել ու պահել է տեղեկութիւն, որ հայոց Արտաշէս արքան թաղուել է մեծ շուքով. «Նրան թաղել են *ոսկէ դագաղում, քազմաթիւ արդ ու զարդերով, զէնքերով: ... ու շատերը Արտաշէսի սիրելի կանանցից, հարձերից եւ ծառաները մեռան կամ, ինչպէս Խորենացին է մեկնաբանում, կոտորուեցին ըստ հեթանոսական սովորութեան ու հետը թաղուեցին*»²:

6. *Արատտա-Այրարատի* կապն ու հաղորդակցութիւնները հարաւային Միջագետքի (Սումերի ու յետոյ էլ Բաբելոնի) հետ, Եփրատ-Տիգրիսի վրայով, շարունակուել են հազարամեակներով: Դրա շօշափելի փաստերից մէկն է նաեւ Մեծամօրում յայտնաբերուած *գորտի քանդակով ու սեպագիր արձանագրութեամբ քարե-լական կշռաքարը*, որը պատկանում է մ. թ. ա. II հազարամեակի կէսին եւ շատ բան է ասում Բաբելոնի համար կշռուելիք թանկագին մետաղների ու քարերի եւ որով նրա հետ կատարուած առեստրի մասին:

Բաբելոնի հետ Հայաստանի ունեցած առեստրական կապերը շարունակուել են այս կշռաքարի ժամանակներից յետոյ էլ, դեռ հազարաւոր տարիներ: Դա եղել է Տիգրիս ու Եփրատ ջրուղիներից թելադրուած բնական ու հաստատուն աւանդոյթ: Այս մասին կոնկրետ տեղեկութիւններ է պահել Հերոդոտը, որը վկայում է, թէ

¹ J. H. Breasted, AT, 151: Նա գրում է. «Very early tombs recently found at Ur have disclosed the dead man's bodyguard, his servants, male and female, his draft oxen still yoked to the chariot, all lying slain at the door of the burial chamber, that they might accompany their master and continue to serve him after death». տե՛ս նոյն, էջ 150:

² ՀԺՊ, 897:

մարդիկ, գալով արմենների կողմերից, Եփրատ գետի վրայով առեւտուր են անում Բաբելոնի հետ¹:

Արդեօք ինչպե՞ս բացատրել Արատտայի ու Էրեփի միջեւ (Հարաւային Միջագետքում սումերների կեանքի այդ վաղ շրջանում) եղած այս արտակարգօրէն սերտ եւ դիւցազնավէպերի նիւթ դառնալու չափ կարեւոր կապերը: Տ. Kramer-ը Արատտայի մասին գրում է. «A far-off city-state ... which owes its fame and name not to its own achievements, though these seem to have been quite a few, but to the bards and poets of Sumer who, for some as yet undiscovered reason, sang of its metals and stones, its craftsmen and artisans, its boldly challenging en... and its beloved goddess, who seems to be none other than Inanna of Sumer»²:

Ինչպէս ասացինք, դիւցազնավէպերի մէջ պատմուածների հաւաստիութիւնը գնահատելիս՝ պիտի մտքից չհանել, թէ դրանք տուեալ ժամանակաշրջանի պատմագրութեան միակ ոճաձեւերն էին. ու թէւ մենք այդտեղ ներկայացուած դէպքերի առասպելատիպ ընթացքն ու պատումը չենք ընդունում տառացիօրէն, սակայն եւ այնպէս դրանց մէջ կան շատ բաներ, որոնք ունեն իրական հիմք, որոնց պիտի տալ պատմական իրողութիւններին համագործի արժէք: Օրինակ՝ մենք (ի հարկէ) բառացիօրէն չենք ընդունում երկու կողմերի թագաւորների ամէն մի խօսքը որպէս իրականութիւն, եւ այդ ամէն մի խօսքի պատասխանի համար պատգամատրի (իրարից այդքան հեռու Էրեփի եւ Արատտայի միջեւ) այդքան (շուտ-շուտ) երթեւեկելը, այսուհանդերձ՝ չենք անտեսում առաքելութեան բուն իմաստը:

Դիւցազնավէպերում պահպանուած տեղեկութիւնները Սումերի հնագոյն քաղաքներից եղող *Էրեփի* եւ *Էրիդուի* տաճարների կառուցման ու զարդարման գործում կարեւոր մասնակցութիւն են վերագրում *Արատտային*: Այլ խօսքով՝ արատտացիները (իրենց թանկագին մետաղներով, քարերով ու վարպետներով) կարեւոր դեր են խաղացել այդ քաղաքների տաճարների կառուցման ու

¹ Հերոդոտ, I, 194: Տե՛ս Լէօ, I, Երեւան, 1966, էջ 277:

² Sumerians, 269:

զարդարման գործում, որի նախաձեռնությունը վերագրուում է Էնմերքարին:

Էրեքի եւ Արատտայի միջեւ նշմարուող նիւթական ու հոգեւոր մշակոյթի այդ սերտ կապերի պատճառների մասին կարելի է տալ մէկից ատելի (իրարից տարբեր) բացատրութիւններ:

1. Ոմանք ենթադրում են թէ սումերները կարող են եկած լինել հիւսիսից: Ուրեմն, Եփրատ ու Տիգրիս գետերով դէպի հարաւային Միջագետք իջնելուց առաջ, նրանք որոշ ժամանակ (մ.թ.ա. IV հազարամեակի սկզբներին կամ ատելի առաջ) կարող էին ապրած լինել Հայկական լեռնաշխարհում (Արատտայի կողմերում), մի բան, որը ի հարկէ տեղի կը տար Հայկական լեռնաշխարհի ժողովուրդների հետ սերտ շփումների ու կրօնական, մշակութային եւ անգամ խնամիական կապերի: Տուեալներ կան, թէ սումերները նախապէս եղել են լեռնային ժողովուրդ, եւ հաւատում էին, թէ աստուածները բնակուում էին լեռների կատարին. դրա համար էլ Սումերում շինում էին բարձր *զիկուրատներ* ու կատարին տեղաւորում իրենց աստծու գահը:

Էնմերքարը համարուել է «արեւի աստծու որդին», իսկ նա Արատտայի Ինաննա դիցուհուն համարում է իր քոյրը, որը նախապէս պատկանած է Արատտային, ու ինքն է նրան բերել-հաստատել (նրա համար տաճար է կառուցել) Էրեքում:

Մենք, մեր նախորդ աշխատութիւններում, արդէն երկար խօսել ենք սումերահայ կապերի մասին ու բերել ենք հարիւրից ատելի սումերական բառեր, որոնք ունեն գուգահեռներ հայերէնում եւ որոնց մօտ կէտը հնդեւրոպական են. իսկ հայերէնի հետ համընկնող մեզ յայտնի սումեր բառերի թիւը երկու հարիւրից ատելի է:

2. Արատտայի ու Սումերի միջեւ այդ սերտ կապերը կարող էին զարգացած լինել Տիգրիս ու Եփրատ ջրուղիների միջոցով, երկու կողմերի միջեւ հնարաւոր, ատելի խոր անցեալից եկող, բնական-աւանդական փոխյարաբերութիւններով: Ինչպէս տեսանք, դիւցազնավէպերում խօսք կար Արատտայից դէպի Էրեք մետաղ, շինաքարեր ու վարպետներ փոխադրելու համար նաւերի կառուցման մասին. իսկ ցորենը Էրեքից Արատտա է փոխադրուում դէպի վեր *անասունների վրայ բեռցնելով*:

Քանի գոյութիւն են ունեցել Տիգրիսն ու Եփրատը, ապա դրանց երկու ծայրերում ապրող ժողովուրդների կապը պիտի համարել հազարամեակների բնական երեսոյթ: Դրա ապացոյցներից մէկն է նաեւ, ինչպէս նշել ենք, Էնմերքարից երկու հազարամեակից աւելի յետոյ ապրած Հերոդոտի (մ.թ.ա. V դար) բացորոշ վկայութիւնը: Նա գրում է, թէ արմէնների կողմերից եկող մարդիկ Եփրատի վրայով առեւտրական սերտ կապեր ունէին Բաբելոնի հետ, եւ մանրամասնօրէն նկարագրում է, թէ ինչպէս նրանք իրենց ապրանքներն ու էշերը, բեռցնելով Հայաստանի անտառների փայտերից շինած ու կաշիներով պատած վահանաձեւ նաւակների վրայ, գետով իջնում էին Բաբելոն եւ ապրանքներն ու նաւակների փայտերը վաճառելուց յետոյ՝ կաշիները բեռցնում էին էշերի վրայ ու վերադառնում արմէնների մօտ՝ երթը նորից կրկնելու համար:

Արմէնների՝ անգամ Հնդկաստանի հետ ունեցած կապերի մասին տեղեկութիւն է տալիս Քսենոֆոնը: Ըստ նրա գրածների, Պարսկաստանի Կիւրոս արքան արմէններից խնդրել է ուղեկցել պարսիկ դեսպանին՝ նրան առաջնորդելու եւ ներկայացնելու համար Հնդկաստանի արքային¹: Բերումս այս օրինակները կարելու նշաններ են Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջոցով՝ Հարաւային Միջագետքի հետ (եւ անգամ աւելի հեռու Հնդկաստանի հետ) արմէնների ունեցած անհնարական հին կապերի համար: Այլապէս, ինչու՞ Կիւրոսը այդ ծառայութիւնը չի խնդրել Պարսկաստանի հարաւում ապրած եւ Հնդկաստանին աւելի մօտ եղած ժողովուրդներից, գոնէ Էլամացիներից, բաբելացիներից կամ մնան ուրիշներից: Պարզ է, թէ դա հետեւանք էր այդ ուղղութեամբ արմէնների ունեցած հին հռչակի:

3. Սումերները Արատտայի հետ իրենց ծանօթութիւններն ու կապերը կարող էին զարգացրած լինել Տիգրիս ու Եփրատ գետերի ակնադրփիրների այդ խորհրդաւոր լեռնաշխարհի նկատմամբ իրենց ունեցած հետաքրքրութեան մղումով կատարած ներթափանցումների ընթացքում, կամ դէպի այդ հարուստ լեռնաշխարհը կատարած անարառական ու նուաճողական արշաւանքների ժամա-

¹ Քսենոֆոն, «Կիւրոսի Խրատք», Երեսան, էջ 169-170: Տե՛ս Լէօ, 1, 277:

նակ: Սումերները իրենց կեանք տուող այդ սրբազան գետերի մասին ունեին հնաւանդ առասպելներ: Այդ գետերի հեռաւոր ակնադրիրները եւ նրանց բխեցնող (եւ աստուածների նստավայր համարուող) այդ լեռնաշխարհը իրենց համար ունեին առեղծուածային խորհրդաւորութիւն: Սումերները հաւատում էին, թէ աստուածները բնակում էին լեռների գագաթին: Դրա համար էլ կառուցում էին լեռներ խորհրդանշող բարձր զիկուրատներ՝ որպէս նստավայր իրենց աստուածներին: Հետեւաբար, բնական է, որ նրանց մէջ պիտի առաջանար բուռն հետաքրքրութիւն ու մղում՝ այդ լեռնաշխարհը հասնելու, ճանաչելու կամ գրաւելու նպատակով:

Էնմերքարից հազիւ չորս դար յետոյ, *Ումմայի արքայ* Լուգալ-Չագգիսին (մ.թ.ա. 2371-2347), իր իշխանութեան ենթարկելով մի քանի սումերական քաղաքներ, դէպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարել է արշաւանք, որի մասին գրում է. «... Երբ Էնլիլ աստուած՝...Լուգալ-Չագգիսիին էր յանձնել երկրների թագաւորութիւնը ... եւ երբ նրա հզօրութիւնը խոնարհեցրել էր երկրներին, ու երբ նա նրանց յաղթել էր արեւի ծագից մինչեւ նրա մայրամուտը, այդ ժամանակ նա ուղիղ ճամբայ բացեց Վարի Ծովից Եփրատ ու Տիգրիսի վրայով մինչեւ Վերին ծովը...»¹: Ի հարկէ՝ Եփրատ ու Տիգրիսի վրայով հասած վերին ծովը Վանայ լիճն էր: Անգամ Ասորեստանի Սալմանասար Գ-ի համար կրօնական պարտքի եւ արքայական պատուի ու հեղինակութեան հարց է եղել հասնել, տեսնել ու գրաւել Տիգրիս ու Եփրատ գետերի Վերին երկիրը: Նա իր մի արձանագրութեան մէջ գրում է. «Իմ գահակալութեան տասնհինգերորդ տարին, ես առաջացայ դէպի Տիգրիսի ու Եփրատի ակնադրիրները. ես քանդակեցի իմ արքայական նկարը նրանց ժայռերի վրայ»²:

Հետեւաբար պիտի անհաւանական չհամարել որ սումերները Էնմերքարի ժամանակ (գուցէ առաջ էլ) հասած լինեն Արատտա ու կապ հաստատած նրա հետ:

4. Ի հարկէ՝ սումերները Արատտայի ու նրա հարստութեան, մշակոյթի ու համբաւի մասին եղած աւանդութիւնները կարող են

¹ HSA, 194:

² ARAB, 205:

Ժառանգած լինել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների այն խմբերից, որոնք կարող էին շատ կանուխ ժամանակներում (սումերների գալուց առաջ ու յետոյ) Տիգրիս ու Եփրատ գետերի հոսանքով թափանցած կամ գաղթած լինել դեպի հարավային Միջագետք ու այդտեղ բնակութիւն հաստատած, ու յետոյ էլ խառնուած լինել սումերների հետ:

Անհաւանական չենք համարում եւ այն, որ Արատտայի մասին տեղեկութիւնները Սումեր տանողները եղած լինեն սուբարիները, որոնք, ըստ պահպանուած սեպագիր տուեալների, արդէն խոր անցեալում թափանցել էին հարավային Միջագետք ու մեծ մասամբ խառնուել սումերների ու յետոյ էլ սեմիտների հետ (այս մասին դեռ կը խօսենք յետոյ):

Մենք արդէն տեսանք, թէ Արմանին գտնուում էր Սուբարտու երկրում, կամ, աւելի ճիշդը, Սուբարտու կոչուած բուն երկրի կենտրոնական շրջանները գտնուում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերում:

ԳԼՈՒԽ 4

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ**

Ովքե՞ր էին սուրարիները:

I. Gelb-ը, տալով նոյն այս հարցը, ասում է. «Դեռ այս հարցին ճիշդ պատասխան չի տրուել»: Նա սուրարիներին համարում է էթնիկապես ու լեզուով՝ խուրրիներից տարբեր ժողովուրդ: Նա իր այս տեսակետը ապացուցելու համար է գրել իր «HURRIANS AND SUBARIANS» աշխատությունը, ուր բերում է բազմաթիւ տուեալներ ու փաստարկութիւններ, թէ սուրարիները խուրրի չեն եղել: Այսուհանդերձ, կարծես շատեր դեռ պահում են նախնական այն տեսակետն ու կարծիքը, թէ *սուրարի* անուան տակ պիտի հասկանալ խուրրիներին:

Մի բան պարզ է սակայն, թէ սուրարիները, ըստ պատմական ժամանակաշրջանի գրաւոր տուեալների, եղել են Հայկական լեռնաշխարհի, յատկապէս նրա հարաւային (ու հարաւից հարեւան) շրջանների բնիկները. այն շրջանների՝ որտեղ, մեզ հասած սեպագրական արձանագրութիւններում, առաջին անգամ լինելով են յիշատակուել *Արմանի* (կամ *Արմանում*) եւ յետոյ էլ *Արիմէ*, *Արմէ* եւ *Արմինա* անունները:

Սուրարտուն հանդիսացել է, նախապէս Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջութեամբ ընդգրկած, մի լեզուամշակութային ընդհանրութեան (հնդեւրոպական հայրենիքի) սումեր-աքքադների հետ անմիջական շփման մէջ եղած հարաւային հատուածը:

Ընդարձակ Սուրարտուն չի եղել միշտ միատրուած մի պետութիւն: Անցեալում, շատ անգամ, բաժանուած է եղել նա պետական մի շարք միատրների: Դրա համար էլ Սուրարտու անունը, յետագայում, ստացել է աշխարհագրական իմաստ: Մ.թ.ա. II հազարամեակի կեսին, Սուրարտուի մէջ մտնող պետական մի շարք միատրների անուններ է տալիս Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ը (1243-1221 մ.թ.ա.): Նա գրում է. « ...Այդ ժամանակ՝ *Բաբխին*, *Կուտմուխին*, *Բուշշին*, *Մումմին*, *Ալզին*, *Մադանին*, *Նիխանին*, *Ալախան*,

*Տերութիւն, Բուրուկուզիւն՝ ամբողջ ընդարձակ Շուքարի երկիրը
այրեցի կրակով...»¹:*

Սուբարտուի մէջ մտնող այս երկիրները ընդգրկում են Ուր-միոյ լճից մինչեւ Կապադովկիա տարածուող շրջանները: Մի շարք տուեալներ ցոյց են տալիս, թէ սուբարիների հայրենիքը տարածուած էր նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը՝ ընդգրկելով նաիրեան բոլոր երկրներին: Աշշուր-Նազիր-Պալ Ա-ը գրում է. «Կաշիարի լեռը անցայ եւ երկրորդ անգամ լինելով իջայ վար, դէպի Նաիրի երկիր ...»²: Պարզ է, թէ Կաշիարի լեռներից իջնելով մտած երկիրը Արմէ-Շուքրիան էր, որին կոչում է Նաիրի երկիր: Իսկ Աշշուր-Նազիր-Պալ Բ-ն էլ (883-859 մ.թ.ա.) գրում է, թէ նուաճել է Սուբարի երկրի Նաիրի եւ Կիրիսի երկիրները: Ի հարկէ, եթէ նաիրեան ցեղերի մի մասը սուբարիական էին, ապա ցեղակից միւսներն էլ պիտի սուբարիական լինէին:

Վերեւում տեսանք, թէ հենց *Սու-բիր* (Սուբարդու) անունը իր կազմութեամբ (իր *բիր* բաղադրիչով) պատկանում է նաիրեան Գինգիբիր, Շինի-բիր(-նի), Առա-բեր(-անի), Տուրու-բեր(-ան) եւ նման նաիրեան ցեղանունների խմբին: Սա նոյնպէս փաստ է նաիրեանների հետ սուբարիների ունեցած կապի համար:

Այստեղ նաեւ պարզուում է, թէ հենց այս կազմութիւնն ունի նաեւ *Արմաիր* (*Արմա-վիր*) անունը, որի *-վիր* բաղադրիչը նաիրեան նոյն *բիր* «ցեղ, տուն, քաղաք» բառն է: Յայտնի է, թէ երկու ձայնաւորների միջեւ գտնուած նաիրեան-ուրարտական *բ*-ն, մեսրոպեան հայերէնում, տալիս է *վ* (հմմտ. Էրեբունի-Երեւան, Էբանի-աւան եւայլն): Որով *Արմաբիր*-ը դարձել է *Արմաիր*, որ նշանակում է «Արմայի տուն, Արմայի քաղաք»³: Հետեւաբար, *Արմաիր*

¹ ARAB, 50: Բաբիսի տեղ բերել է Կուրտի, որ չի ընդունուում ուրիշներից:

² Նոյն, 179:

³ Արմաիրի՝ «Արմայի տուն, Արմայի քաղաք» նշանակութեան համար կոնկրետ վկայութիւն է պահել Խորենացին. նա գրում է. «... Արմայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, եւ անուանէ յիւր անուն Արմաիր» (Խոր. Ա-ժբ): Այստեղ կայ վկայութիւն, թէ Արմայիսը իր կառուցած այս քաղաքը իր Արմա(-իս) անունով կոչել է Արմա-վիր: Ոմանք սխալմամբ դեռ Արմաիրը վերագրում են Երուանդունիներին, որովհետեւ Արմաիր անունը կրում է Արմայիսի (Արմա) անունը, որը հիմնական բաղադրիչն է հայ ժողովրդի ու երկ-

անուան նախնական ձեւն էր *Արմաբիր* (*Արմա-բիր*), եւ պատկանում էր *Սու-բիր*, *Գինգի-բիր* եւ մնացած նախնական անունների խմբին: Սա նոյնպէս կարելի է փաստել *Սուբիր-ի* (*Սուբարիների*)՝ Հայկական լեռնաշխարհի նախնական ցեղերի հետ (որով էլ *արմա-[-նի]* ցեղի հետ) ունեցած սերտ կապի համար: Վերելում արդէն ցոյց են տուել, թէ *Su-rili* եւ *Arma-rili* եղել են նոյն շրջանի հոմանիշ անուանումներ, ուր *Su* (=Supari) եւ *Arma* բաղադրիչները եղել են համագոր եզրեր:

Այժմ արդէն գիտութեան մէջ ընդունուած է, թէ սուբարիները առկայ էին հնում Հայկական լեռնաշխարհում (դեռ ոմանք սուբարիներին նոյնացնում են խուրրիների հետ): Խոր անցեալի սուբարիների մշակոյթը համապատասխանում է Հայկական լեռնաշխարհի նոյն ժամանակաշրջանի մշակոյթին:

Խորեմնացու եւ Սեբեոսի պահած հայկական գրաւոր ու անդրակական հին տեղեկութիւնների մէջ էլ կան վկայութիւններ, թէ Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջանների ցեղերը ազգակցական ու կրօնական կապ են ունեցել Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասի (Հարքի) շրջանում եւ աւելի խորքերում ապրածների հետ:

րի Արմա-նի (Արմե-նի > Արմէն) անուան. իսկ արմէնների գաղթի թիւր վարկածը թոյլ չի տալիս նրանց ընդունել՝ Հայաստանում արմէնների գոյութիւնը ուրարտական հարստութեան անկումից առաջ, որով չեն ընդունում Արմայիսի ուրարտական լինելը: (Սեր աշխատութիւններում արդէն ցոյց ենք տուել, թէ Արմայիսը Արգիշտին է): Թէեւ Երուանդունիները որոշ ժամանակ այն պահել են որպէս իրենց մայրաքաղաքը եւ կառուցումներ են աւելացրել այդտեղերում, բայց չեն եղել նրա հիմնադիրը: Նրանք, որոնք Արմաւիրի հիմնադրումը եւ նրա Արմաւիր անուանումը վերագրում են Երուանդունիներին, կամ պէտք է ասելին, թէ Խորեմնացին սուտ է խօսում ու յերիւրում է Արմայիս անունը, կամ էլ պէտք է ցոյց տային Երուանդունիների մէջ Արմա(Արմայիս) անունով գոնէ մի արքայի գոյութիւն ունեցած լինելը: Բայց չեն կարող, որովհետեւ Երուանդունիների մէջ այդպիսի անունով արքայ չի եղել: Ահա թէ ինչպիսի անել դրութիւնների մէջ են խճճում եւ ինչպիսի անհիմն ու կամայական մեկնութիւններ անելու ստիպողութեան մէջ են ընկնում արմէնների գաղթի տեսաբանները եւ ինչպիսի խեղաթիւրումներ են կատարում հայ ժողովրդի հնագոյն շրջանի պատմութեան վերաբերող կարելի ու վճռորոշ հարցերում:

Մեդիայի Աստիագէս քագաւորի ժամանակ, հայ Երուանդունի արքայի որդիներից մէկը կոչուում էր Տիգրան, իսկ մի ուրիշը՝ *Սարարիս* (=Շաւարշ). այս անունը շատ է տարածուած հայերի մէջ. այն գալիս է *Սուրարի* անունից:

Սուրարիները մ.թ.ա. III հազարամեակին (եւ առաջ) տարածուած են եղել նաեւ ամբողջ Սիջազետքում՝ ներառեալ Ասորեստանն ու Բաբելոնիան: Գելբը գրում է, թէ *սուրարիների սկզբնաորոշինը կորսուած է Բաբելոնիայի նախապատմութեան մթութեան մէջ*¹: Ընդունուած է, թէ սեմականների ի յայտ գալուց առաջ Ասորեստանը բնակեցուած էր սուրարիներով, եւ այն յաճախ կոչուում էր Սուրարտու՝ անգամ այդտեղ սեմական հզօր (Ասորեստանեան) պետութեան կազմաւորումից յետոյ:

Այստեղ ուզում ենք միջանկեալ նշել սա կէտը. - Եթէ իսկապէս Նուզիի եւ Դիյալայի միջեւ մի տեղ տեղադրուող Halwan / Halman > Arman քաղաքի անունը (էթնիկապէս կապ ունէր Խարբուրի ակնադիրների ու Հայկական Սիջազետքի շրջանում գտնուած մեծ Armani / Armanum քաղաք-երկրի անուան ու ժողովրդի հետ, ապա պիտի չզարմանալ, որ այդ ժողովուրդը այդ անունով ունեցած լինի մի այլ քաղաք եւ այդ շրջանում: Մանաւանդ, այս կապակցութեամբ, հետաքրքրական է, որ Դիյալայի շրջանի (այսինքն՝ Էլամի հարեան) Halwan/Halman այդ քաղաքի անունը յիշեցնում է Բեհիստունի արձանագրութեան մէջ պարսկական բնագրի Armīna-ի տեղ *էլամական բնագրում* բերուած Harmanuīa ձեւը:

Մեծամօրում յայտնաբերուած բաբելական սեպագիր կշռաքարը, որ պատկանում է մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսերին, կարելի է ապացոյց է Հայաստանի ու Բաբելոնի միջեւ այդ ժամանակների առեւտրական կապերի համար: Անգամ կարելի է այն ցուցմունք համարել՝ այդ օրերին Բաբելոնիայում հայկական մի գաղութի գոյութեան հաւանականութեան համար: Իսկ մ.թ.ա. 6-րդ դարում, Բաբելոնում *արմին Արախայի* քագաւոր դառնալը կարելի է փաստ համարել այդ հայ գաղութի շարունակուածութեան համար:

¹ HS, 84:

Սումերական ընթեռնելի ամենահին փաստաթղթերը այն արձանագրութիւններն են, որոնք գտնուել են Ֆարայում (հին Շուրուպպարում), հարաւային Բաբելոնիայում: Սրանց մէջ յիշուել են Տsubur անձնանունով մարդիկ: Տsubur (=Subari) եզրը Ֆարայում յաճախակի հանդիպում է նաեւ Lulu-Տsubur, Tultul-Տsubur¹ եւ նման բարդութիւնների մէջ, ուր Subur եզրը բերուել է որպէս էթնիկական բնորոշում: Գելբը գրում է, թէ *Տsubur անունը Ֆարայում կարծես նախապէս տրուած է եղել միայն իսկական սուբարիներին*²:

Գիտութեան մէջ շատերի կողմից արդէն ընդունուած է, թէ նախապէս, սումերներից առաջ, հարաւային Միջագետք է եկել ու բնակութիւն է հաստատել մի ժողովուրդ, որին հնագէտներն ու պատմագէտները պայմանականօրէն կոչում են *Ալ-ուբէյդեաններ* (ներկայումս Ալ-Ուբէյդ կոչուած հնավայրի անունով): Սրանց պատկանած հնագոյն խեցեղէնի եւ մշակութային այլ նիւթերի մնացորդներից դատելով՝ գտնում են, թէ նրանք Սումեր են եկել մ.թ.ա. մօտ 4500 թուերին (կամ աւելի առաջ)³:

Այժմ գիտնականներից շատերը հնարատր են համարում, թէ սումերի այդ առաջին բնակիչները եղել են *Սուբարիներ*: Այս մասին այստեղ բերում ենք միայն մի քանի հմուտ մասնագէտների կարծիքները:

Բ. Landsberger-ը եւ սրանից յետոյ Ս. Kramer-ը, Ի. Gelb-ը, Վ. Hallo-ն, Վ. Simson-ը, Թ. Jones-ը եւ ուրիշներ ընդունում են, թէ սումերական հնագոյն քաղաքների եւ Տիգրիս ու Եփրատ գետերի (Idiglat եւ Buranum) անունները եւ սումերերէնում պահպանուած մի շարք (ոչ-սումերական, ոչ-սեմական եւ ոչ-իսուրրիական) բառեր մնացել են նախասումերական (սումերներից առաջ եկած-ապրած) այս առաջին բնակիչներից: Landsberger-ը սրանց կոչում է proto-Euphrateans: Իսկ Ս. Kramer-ը գրում է. *«Սումերներից առաջ Սումերում հաստատուածների անունը ի հարկէ յայտնի չէ: Նրանք ապրել են գրերի գիտից առաջ եւ պատմողական (տեղեկագրական) ոչ մի գրանցում չեն թողել: ... Թէեւ, պարզապէս, հնարատր*

¹ Նոյն, 32:

² Նոյն, 31:

³ Sumerians, 39, 40:

է, թէ առնուազն նրանցից ոմանք III հազարամեակին յայտնի էին որպէս սուրարիներ»¹:

Իսկ Գելլը գրում է. «Սուրարիների հետ մեր կանխագոյն հաղորդակցութիւնը (contact-ը) կարող է գնալ ետ դէպի սումերական նախաջրհեղեղեան առաջին դինաստիան, որը, ասում է, թէ բնակուում էր Eridu քաղաքում կամ, մի տարբերակ տեքստի համաձայն, HA.A^{KI} քաղաքում: Քանի որ այս վերջին քաղաքանունը, որ յաճախ յիշուում է Eridu-ի կապակցութեամբ, աքքադական թարգմանութիւններում տրոուում է որպէս Šu-ba-ri (եւ նմանը): Հնարատը է, որ սումերական առաջին դինաստիայի HA.A^{KI} - Šu-ba-ri քաղաքը կոչուած լինի սուրարիների անունով»²:

Այս իրողութիւնները իրենց որոշակի եւ արժէքաւոր արձագանգներն են ունեցել անգամ սումերական դիւցազնավէպերում: Արդէն ինչպէս տեսանք, վերելում բերուած սումերական դիւցազնավէպերը պահպանել են հաւաստի տեղեկութիւններ եւ ուղղակի վկայութիւններ, թէ սումերական ամենահին քաղաքներից եղող Ուրուկի (Էրեքի) եւ Էրիդուի տաճարների կառուցման համար Էնմերքարի պահանջով (կամ խնդրանքով) Արատտայից մետաղագործներ ու քարագործ վարպետներ են եկել Սումեր՝ իրենց հետ բերելով ոսկի, արծաթ, շինաքարեր («լեռան քարեր»):

Այս բոլորը կարելի է որոշ ցուցմունք համարել, թէ հարաւային Միջագետքի նախասումերական բնակիչները եւ նրանց՝ այդ տեղերում հիմնած կանխագոյն բնակավայրերը եղել են Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկների հնագոյն գաղութները:

Մ. Հալո-ն եւ Մ. Սիմպսոն-ը իրենց միասին հեղինակած գրքում ասում են, թէ մարդաբանները չեն կարողացել վերակազմել մի պարզ պատկեր Մերձաւոր Արեւելքում (թէ ժամանակի եւ տա-

¹ Նոյնը, 40:

² HS, 31: Այստեղ «Նախաջրհեղեղեան» (antediluvian) խօսքը վերաբերում է Սումերում Տիգրիս ու Եփրատ գետերի մի մեծ յորդումով առաջացած ջրհեղեղին, որից մնացած եւ հնագէտների (գետնի խորքերում) յայտնաբերած տիղմային նստուածքի հաստ շերտի տակ եղած դինաստիական մշակութային շերտերի խորագոյնը համարում են նախաջրհեղեղեան առաջինը. սա թուագրուում է IV հազարամեակ մ.թ.ա.:

րածութեան մէջ) նախապատմական ուշ եւ հին ժամանակների ցեղային տարբերութիւնների մասին, եւ թէ հնագիտական թուագրելի գտածոները մեծ առ մասամբ փոքր տարբերութիւններ են թելադրում «Միջերկրականեան» ընդհանրացուած տիպի շրջանակներում (երկարագանգի եւ կտրագանգի խառնուրդով)¹: Ապա, բերելով արքադական մի արձանագրութեան մէջ բաբելացիների (աքքադների) տեսանկիւնից դիտուած աշխարհագրական մի ուրուագիծ (հիւսիսում՝ *Սուբար*, հարաւում՝ *Սումեր*, արեւելքում՝ *Էլլամ* եւ արեւմուտքում՝ *Ամուրու*)՝ գրում են. «Հարաւային Միջագետքում, *ամենականուխ եկողների շերտը այժմ թուում է թէ հիւսիսայինն է, որին, հետեւելով բնիկ ուրուագծին, կարող ենք կոչել սուբարիներ ... այս շերտի լեզուն մինչեւ հիմա յայտնի է եղել միայն աշխարհագրական մի քանի անուններից: ... Անգամ կարելի է պատճառաբանութիւնները յանգեցնել սուբարիներին որպէս գրի ստեղծողներ համարելու օգտին: ... Հարաւում՝ սուբարիները, մօտ 3100թ. մ.թ.ա. դէմ յանդիման եկան մի նոր շերտի ..., որին կարելի է ճանաչել որպէս սումերներ»²:*

Վերջին տարիներին, գիտական շրջանակներում գնալով նոր-նոր ձայներ են բարձրանում, պաշտպանելով այն տեսակէտը, թէ հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը գտնուում էր ոչ թէ Եւրոպայում, այլ՝ Հայկական լեռնաշխարհում եւ Փոքր Ասիայի հարեւան շրջաններում³: Ըստ տեսութեան՝ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումից յետոյ, նրա տարբեր ճիւղերը կրողները, բնակչութեան աճի հետեւանքով, նշուած շրջաններից ճառագայթել-արտագաղթել են չորս կողմ: Նրանցից ոմանք, շարժուելով դէպի արեւմուտք, Փոքր Ասիայի վրայով անցել են Եւրոպա, ոմանք Կովկասի անցումներով գնացել են հիւսիս, իսկ ոմանք էլ դէպի արեւելք-հարաւ՝ դէպի Իրանական սարահարթ:

Այս երեք կողմ ճառագայթումների մասին մտորելիս՝ բնական էի համարում, թէ ոմանք էլ պէտք է գնացած լինէին ուղղակի դէպի հարաւ, մի ուղղութիւն, որով ւսելի հեշտ էր գնալ Տիգրիս ու

¹ ANE, 21:

² Նոյն, 23, 24:

³ Այս մասին տես՝ ԱՀԾՈՒ, 83, 330, եւ ՀԺԾ, 31, 77, 135:

Եփրատ գետերի հոսանքով: Սակայն լեզուաբանները՝ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումն ու ճիւղաւորումը դնում էին մ.թ.ա. III հազարամեակի կէտերին: Այս ժամանակներին հարաւում առկայ էին սումեր-աքքադական հզօր ու դիմադրող ուժեր, որոնք կարող էին խափանած լինել հնդեւրոպականների նշանակալի առկայութիւնը այդ շրջանում: Սակայն սումերահայ յարաբերութիւնների մասին մեր կատարած ուսումնասիրութիւնները¹, եւ վերջերս ուրիշների ի յայտ բերած եւ լեզուաբանական ու պատմագիտական տուեալներից հանած եզրակացութիւնները՝ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումն ու ճիւղաւորումը տանում են աւելի խոր անցեալ:

Հենց այդ կանուխ ժամանակներին է, որ հարաւային Միջագետք են եկել ու առաջին անգամ հաստատուել Landsberger-ի ասած proto-Euphratean-ները (Ալ-Ուբէյդեանները), որոնց, ինչպէս տեսանք, շատեր այժմ կոչում են *սուբարիներ* (ի հարկէ տարբերելով խուրրիներից):

Արդեօք սրանք հենց այդ հնդեւրոպական ժողովուրդներից չէի՞ն, որոնք հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման ժամանակներին (կամ յետոյ) Տիգրիս ու Եփրատ գետերով աստիճանաբար իջած լինեն հարաւային Միջագետք:

Վերետում ասացի թէ HA.A^{K1} եզրը աքքադական թարգմանութիւններում հաւասարեցում է Šubari (Subir/Subur) անուան հետ: Պիտի նաեւ նշել, թէ սեպագրագէտները HA.A բառագիրը (logogram-ը) կարդում են Ha-bur²: Մենք արդէն գիտենք, թէ սումեր-աքքադական որոշ փաստաթղթերում Su-bir (կամ Su-bur) եզրի տեղ բերուել է SU.A եզրը, որով HA.A հաւասարում է SU.A եզրի հետ, այսինքն՝ HA-ն հաւասարում է Su-ի հետ: Ուստի կարելի է ընդունել, թէ Su ցեղը կոչուած է եղել նաեւ HA (կամ Su եւ HA եզրերը եղել են համագօր անուններ):

Հենց այս Ha անունով էլ կոչուել է նաեւ Հայասայի հայ ժողովուրդը: Իմ «Հայ Ժողովրդի Ծագումը» աշխատութեան մէջ, բերելով Ha-iaša անուան ստուգաբանութիւնը, արդէն ցոյց եմ տուել, թէ

¹ Նոյն (ԱՀԾՈՒ, ՀԺԾ):

² HS, 98:

այս անուան -ja-ša բաղադրիչը բարդ ածանց է (-ja-ն միջնածանց, -ša- ն վերջածանց), իսկ հիմքը՝ Ha, որի կրկնութեամբ ունէին Haha անունով քաղաք: Որով յայտնի է դարձել, թէ Հայասայի ժողովրդի բուն անունը Ha էր, այնպէս ինչպէս սուրարիներն են կոչուած եղել HA.A (= Ha-bur կամ Ha-bir = «Ha ցեղ»): Այս առթիւ՝ համեմատել սուրարիների Aštupinu աստուածութիւնը Հայասայի Unag-aštuas (հայերի Astuaš) դիցանուան հետ, ինչպէս եւ սուրարիական Lahuratil աստուծոյ անունը հայասական Lahurhila քաղաքի անուան հետ: (Սրանց մասին դեռ մանրամասնօրէն կը խօսեմ աւելի ետք): Համեմատել նաեւ Հայասայի *Կումմախա* քաղաքի անունը եւ հարաւում՝ Սուրարտուի շրջանի (Ուրֆայից վեր) *Կումմախա* քաղաքն ու երկիրը, ինչպէս եւ Հայասայի *Ալզինի* քաղաքի անունը եւ շուրդիական *Ալզինի*:

Բերուած այս տուեալները աւելի են զօրացնում հարաւային Միջագետքի նախասումերական (որոշ գիտնականների կողմից սուրարի համարուող) բնակիչների՝ հիւսիսի Հայկական լեռնաշխարհի (հնդեւրոպական մայր երկրի) հետ կապ ունեցած լինելու հաւանականութիւնը:

Գիտնականների մէջ դեռ չկայ լրիւ համամտութիւն *Սուրարի*, *Խուրրի*, *Միտաննի* եւ *Խանիգալքատ* անունների ներկայացրած էթնիկական, աշխարհագրական ու քաղաքական արժէքների մասին: Թէեւ ոմանք գտնում են, թէ այս եզրերով նշուած են ընդհանրապէս խուրրի ժողովուրդը կամ լեզուն, նրանց երկիրը կամ պետութիւնը: Շատեր գտնում են, թէ *Միտաննի* ու *Խանիգալքատ* անունները էթնիկական արժէք չունեն: Speiser-ը գրում է. «*Միտաննի անունը ունէր լոկ սահմանափակ քաղաքական կիրառութիւն եւ բնաւ չի ծառայել որպէս ցեղային ու լեզուական պատկանելութեան մի ընդհանուր նշում*»¹: Իսկ Գեյլը ասում է. «*Միտաննին լոկ անունն էր կենտրոնական Միջագետքում եղած պետութեան... եւ իր իշխողները եւ հենց ինքը (անունը) հաւանաբար հնդեւրոպական էին, որով այն պէտք չէ օգտագործել որպէս անունը որոշակիօրէն ոչ-հնդեւրոպական (խուրրի) լեզուի*»²: Իսկ Խանիգալքատի

¹ IH, 3:

² HS, 12 (ընդգծումը իմն է՝ Մ. Գ.):

մասին գրում է. «Խանիզալբատը բնականօրէն արքադական համազօր եզրն էր հենց աշխարհագրական Միտաննի եզրի: Յետագայում, ասորեստանեան աղբիւրներում, այն գրաւում է Միտաննիի տեղը որպէս քաղաքական եզր»¹:

Հետեւաբար, որպէս լեզուա-ցեղաբանական արժէք ներկայացնող եզրեր, ուշադրութիւն են գրաւում *սուբարի* եւ *խուրրի* անունները:

Ի. Գելբը, իր «New Light on Hurrians and Subarians» յօդուածում, խուրրիների եւ սուբարիների մասին իր յայտնաբերած նոր տուեալների լոյսի տակ, գրում է. «... Հիմնականից պէտք պիտի լինի կտրուկ զանազանութիւն դնել իրարից բոլորովին տարբեր եւ իրար հետ կապ չունեցող երկու էթնիկ միատրների միջեւ՝ սուբարիների, որոնք, պատմական ամենականութիւն ժամանակներից, ոչ թէ միայն գրաւում էին Բաբելոնիայի հիւսիսում եղած լեռնային ընդարձակ տարածութիւնները, այլ եւ խաղաղօրէն ապրում էին Բաբելոնիայի մէջ սումերների եւ արքադների հետ կողք-կողքի, եւ շատ աւելի երիտասարդ խուրրիների, որոնք յարաբերաբար ուշ են երեւացել Միջագետքեան հրապարակում եւ որոնք կարելի էր են խաղացել Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան մէջ, II հազարամեակի կէսին մ.թ.ա.»²:

¹ Նոյն, 75:

² Gelb, NLHS, V. I, 378-392:

2. ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԻ ՄԻԱՆԱԼԸ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՒ ԽՈՒՐՐԻԵՐԷՆԻ ՇԻՉՈՒՄԸ

Վերետում տեսանք թե սուրարիները եղել են Հայկական լեռնաշխարհի ժողովուրդ, եւ *Արմանին*, յետոյ էլ *Արմէ-ն* (Շուրբիան), Նաիրին *մտել են* Սուրարտուի մէջ:

Ուրարտուից առաջ, Հայկական լեռնաշխարհի (բացի սոււմեր-աքքադականների հասողութեան շրջանակում եղած հարաւային ու հարաւ-արեւմտեան ծայրամասերից) կենտրոնական շրջաններում ու խորքերում ապրած ժողովուրդների եւ նրանց մշակութային ու ռազմա-քաղաքական կեանքի մասին ճշգրիտ ու կոնկրետ տեղեկութիւններ չունենք տակաւին: Հնագիտական թեթեւակի ու պատահական պեղումներով ի յայտ եկած կցկտուր (ոչ-գրատր) նիւթերն էլ համր են այդ խնդրում:

Բացի Արատտայի մասին ակնթարթային այդ մի պահի կայծակնային լուսատրումից, որ տալիս են սումերական նշուած դիցազնավէպում պահպանուած (մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին վերաբերող) տեղեկութիւնները՝ ընդհանրապէս, մինչեւ Ուրարտու, պատմագիտութեան համար գրեթէ մութ է այդ լեռնաշխարհը:

Սումերական խիզախ արքաները, ինչպէս օրինակ Ումմայի Լուգալ-Չագգիսին, Վանայ լճից այն կողմ չեն թափանցել եւ այդ մասին էլ նրանց գրածները մէկ երկու աննշան խօսքից աւելի չեն լինում (օրինակ՝ Լուգալ-Չագգիսիի մասին գրուած է. « ... Նա ուղիղ ճանապարհ բացեց ներքեւի ծովից Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով մինչեւ վերեւի ծովը»):

Մենք տեսանք, թէ III հազարամեակի կեսին, Էբլայի առեւտրական կայսրութիւնն էլ չի կարողացել տարածուել Հայկական լեռնաշխարհի վրայ: Նրա միջազգային յարաբերութիւնների քարտէսում՝ նրա ուղիները շրջանցել են Հայկական լեռնաշխարհը հարաւից ու արեւմուտքից եւ չեն թափանցել ներս: Եթէ Էբլայի արձանագրութիւնների մէջ նշուած $Armi^{Ki}$ $Armi^{Ki}$ եզրը ճիշդ են հասկանում (որպէս «Ar-երի քաղաքներ»), ապա դրանով նշուած կը լինեն Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջանների արմենո-սուրարիական քաղաքները:

Նոյն բանը կարելի է ասել, Էբլայից յետոյ, արքադական մեծ հարստութեան հզօր արքաների համար: Անգամ Նարամ-Սինի արշարը (որով նա «յադթել է Արմանիին, որին մարդկութեան ստեղծումից ի վեր թագաւորներից ոչ մի թագաւոր չի առել») կանգնել է Գիարբեքիի մօտ¹:

Երեւոյթները ենթադրել են տալիս, թէ Ուրարտուից առաջ ասորեստանեան ու խեթական կայսրութիւնների ուժերը նոյնպէս չեն կարողացել խորանալ Հայկական լեռնաշխարհ: Խեթերը, Հայասայի կողմից, Եկեղեաց գաւառից (Խախա քաղաքի շրջանից) աւելի արեւելք չեն խորացել: Ասորեստանի արքաների մէջ էլ, այդ ժամանակներում, ամենաշատ խորացողը եղել է Վանայ լճի շրջապատում ապրած նաիրեան 23 ցեղերի արքաների (ցեղապետների) դէմ կռուած Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը (մօտ 1100 մ.թ.ա.), որը Արածանիից այն կողմ չի անցել²:

Իսկ այն գրութիւններն էլ, որ թողել են ասորաբաբելական ու խեթական արքաները՝ Հայկական լեռնաշխարհի իրենց թափանցած ծայրամասային շրջանների ժողովուրդների մասին, եղել են միշտ պոռոտախօսական եւ ինքնափառաբանման արտայայտութիւններ, որոնց մէջ եղած տեղեկութիւնները կցկտուր են, միակողմանի ու միտումնաւոր: Հետեւաբար, դրանցով դժուար է վստահելիօրէն պատկերել աւելի խորքերում ապրած ժողովուրդների մշակութային ու ընկերային-քաղաքական կացութեանը եւ աւելի դժուար է ճշգրիտ գաղափար կազմել նրանց լեզուի ու ազգային պատկանելութեան մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի անթափանցելի մնացած լինելու այս երեւոյթը պիտի բացատրել (այդ ժամանակուայ արտաքին ուժերի համար այդ լեռնաշխարհը բնականօրէն դժուարանց անթափանցելի պատուար հանդիսանալուց աւելի) այն հանգամանքով, որ հարաւի ու արեւմուտքի այդ ուժերը այդտեղ պիտի դէմ-յանդի-

¹Նարամ-Սինի յադթանակի կոթողը գտնուել է (in situ) Գիարբեքիի մօտ. այժմ նա գտնուում է Պոլսոյ թանգարանում: Տե՛ս RISA, 141:

²Այս մասին տե՛ս Մ. Գալուքճեանի «Վերին Ծովի Տեղադրութիւնը» յօդուածը, «ԼՐԱԲԵՐ Հասարակական Գիտութիւնների», Երեւան, 1977, 2, էջ 94: /Ձեռնեղված է ներկա հատորում – հրատարակիչ/:

ման եկած լինեն մշակութային ու ռազմական կենսունակ ուժերի առաջ, որոնք մնացել են անընկճելի եւ ունեցել են անմրցելի եւ արգելակիչ ուժի համբաւ: Հենց Արատտա-Մեծամօրն ու նմաններն են վկայ, թէ անգամ III հազարամեակի սկզբներին, Հայկական լեռնաշխարհը ունեցել է զարգացած բարձր մշակոյթ ու հզօր տնտեսութիւն, եւ դա եղել է շատ աւելի բարձր քան կարծուում էր:

Դժբախտաբար, Ուրարտուին նախորդող ժամանակաշրջաններից գրաւոր ժառանգութիւն չի հասել մեզ տակաւին: Մենք կարծում ենք, թէ դա ոչ այն պատճառով, որ այդպիսիներ գոյութիւն չեն ունեցել, այլ հաւանաբար, այն պատճառով, որ Հայկական լեռնաշխարհում դեռ չի սկսել հնագիտական պեղումների իսկական լայն արշաւ: Այդ լեռնաշխարհի մեծագոյն մասը եւ կենտրոնական կարեւորագոյն շրջանները (Արեւմտեան Հայաստանը) հնագիտական հետազօտութիւնների համար մնում են գրեթէ փակ վիճակում: Կատարուածներն էլ արուում են պատահական կէտերում: Մանաւանդ որ՝ ակնկալուած այդպիսի աշխատանքների տիրութիւնը գտնուում է հայերի խոր անցեալի մասին փաստական տուեալների յայտնաբերմամբ անբարեացակամ իշխանութեան ձեռքում:

Անգամ յայտնաբերուած ուրարտական արձանագրութիւնները, որոնք որոշ չափով լոյս են սփռում իրենց ժամանակաշրջանի ժողովուրդների ընկերային ու ռազմա-քաղաքական գոյավիճակի շուրջ, չեն պատասխանում մութ մնացած շատ հարցերին: Դա, նախ, այն պատճառով, որ դրանք, թէւ 400-ից աւելի են, գրուած են հակիրճ ու շաբլոնացած (միօրինակ) ձեւով, որոնք շատ բան չեն պարունակում պատասխանելու համար երկրի ազգային (լեզուամշակութային) ինքնութեան վերաբերող հարցերին: Երկրորդ՝ ուրարտական հնավայրերի պեղումները չեն կատարուել գիտահետազօտական բազմակողմանի լայն ու խոր ընդգրկումներով (կամ կատարողները չեն ունեցել լաւ բախտ): Դրա համար փաստ է այն, թէ ուրարտական ոչ մի կենտրոնում (Վան, Թոփրախ-Կալէ, Արմաւիր-Արգիշտիիսինիլի, Թէյշեբաինի եւայլն) դեռ չեն կարողացել յայտնաբերել պետական որեւէ դիւան (արխիւ): Մի բան, որը դժուար թէ ունեցած չլինէր (գոնէ պեղուած կենտրոններից մէկում)

Ուրարտուի պէս գրագիտութեամբ օժտուած մի հզօր եւ վարչական կազմակերպութիւններ ու միջազգային կապեր ունեցած պետութիւն:

Այս բոլորով հանդերձ, ասորաբաբելական արքաների արձանագրութիւնները մեզ համար պարզել են, թէ այնքան տարածութիւն, որքան նրանք կարողացել են թափանցել Հայկական լեռնաշխարհում (այդ թուում եւ Վանայ լճի շրջապատում), եղել է նախրեան ցեղերի հայրենիքը: Ուրարտական արքաների արձանագրութիւններն էլ, որով իրենք իրենց կոչում են «Նախրի երկրի արքայ», պարզում են, թէ Ուրարտուն եղել է նախրեան ցեղերի կազմած մի ռազմա-քաղաքական հզօր համադաշնակցութիւն: Ասորաբաբելական արձանագրութիւններից գիտենք արդէն, թէ Սուրարտուի վերին (լեռնային) շրջանները կոչուել են Նախրի: Տեսանք նաեւ, թէ Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ը նշում է *Բաբխին, Կուտմուխին, Բուշշին, Սումմին, Ալզին, Սադանին, Նիխանին, Ալախան, Տերուրզին, Բուրուկուզզին՝ որպէս ընդարձակ Շուրարտուի երկիրներ*: Յայտնի է, թէ Շուրարտուի մէջ մտած այս երկիրները մեծառմասամբ նախրեան երկիրներ են: Հետեւաբար, միանգամայն ճիշդ կը լինի ընդունել, թէ Ուրարտուից առաջ էլ Սուրարտուն ու Միտաննին նոյնպէս եղել են նախրեան ցեղերի կազմած ռազմա-քաղաքական միութիւններ:

Ուրեմն ի՞նչ էր դրութիւնը Հայկական լեռնաշխարհում, մ.թ.ա. III հազարամեակին, եւ ի՞նչ էր կատարուել Ուրարտուից առաջ II եւ I հազարամեակներում:

Նախ պիտի ասել, թէ լեզուաբանական, դիցաբանական ու մշակութային շատ տուեալներ թելադրում են ընդունել, թէ Փոքր-Ասիան ու Հայկական լեռնաշխարհը, Կենտրոնական Անատոլիայից մինչեւ Կասպից ծով, եղել են հնդեւրոպականների հայրենիքը: Այստեղերից է, որ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումով, հնդեւրոպական տարբեր բարբառների կրողներ բաժանուել ու գաղթել են եւրոպական ու ասիական տարածութիւններ (Այս մասին խօսել ենք առաջ եւ դեռ հանգամանօրէն կը խօսեմ վերջին գլխում):

Կան որոշ նշաններ, թէ խուրրիական որոշ տարբեր առկայ են եղել Միջագետքում ու Սիրիայում մ.թ.ա. III հազարամեակին:

Բայց այս ժամանակներին Հայկական լեռնաշխարհում էլ նրանց գոյութեան մասին որոշիչ տուեալներ չկան: Թէեւ հնագիտական նստուածքներում որոշ (համր) նիւթեր, ենթադրաբար, համարուում են խուրրիական, բայց այդ ճիշդ լինելու դէպքում էլ, դրանք կարող են լինել որոշ (քիչ թուով) խուրրի տարրերի առկայութեան նշան կամ մշակութային փոխազդեցութիւնների ու տարածման հետեւանք:

Մերձաւոր Արեւելքի սեպագրական տուեալները ցոյց են տալիս թէ խուրրիները՝ մ.թ.ա II հազարամեակի II քառորդին է որ մեծ գաղթականութիւններով անցել են Չագրոսը Ուրմիոյ լճի հարաւներից դէպի Ասորեստանի տարածութիւնները, եւ մեծ զանգուածներով մտել հիւսիսային Միջագետք ու հիւսիսային Սիրիա եւ այստեղերից թափանցել նաեւ Հայկական լեռնաշխարհ ու Կիլիկիա (Kizwatna):

Արդէն յայտնի է, թէ նրանք, Հիւսիսային Սիրիայում ու Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջաններում, իրենց զանգուածային առկայութեամբ, դարձել են հնդեւրոպականների հետ կարեւոր մասնակիցներ Միտանեան մեծ պետութեան կազմում: Ես գտնում եմ, թէ միտանեան այդ ժամանակներում՝ Հայկական լեռնաշխարհում առաջացել է (հնդեւրոպականի հետ խուրրիերէնի օգտագործմամբ) երկլեզուանիութեան դրութիւն: Ի հարկէ, Հայկական լեռնաշխարհում, այս ժամանակներին, ապրել են եւ այլ ցեղային տարրեր, բայց հետեւանքները ցոյց են տալիս, թէ նրանք չեն ներկայացրել մեծ կշիռ, չեն ունեցել որոշիչ դեր կատարելու թիւն ու կենսունակութիւնը:

Խուրրիական մեծ զանգուածների մասին այս ասուածները վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի աւելի հարաւային շրջաններին, որոնք մտնում էին Միտանեանի անմիջական շրջանակում: Այս շրջանակում է որ նրանք ներկայացրել են մեծ կշիռ, քան թէ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ու խորքերում: Մանաւանդ որ՝ այդ ներքին շրջանում, Միտանեանի ժամանակներին վերաբերող խուրրիական գրութիւնների չենք հանդիպում: Այսուհանդերձ, հնդեւրոպական եղող հայերէնի բառային պաշարի նշանակալի մասը հնդեւրոպական չէ, ու երեւոյթները հնարաւոր են

դարձնում դրանց (հնդեւրոպական չեղողների) կարելու տոկոսը համարել խուրրիական: Մի բան, որ թելադրում է ընդունել, թէ՛ Միտաննիի օրերին, խուրրիերենը այս շրջաններում էլ որոշ տեղեր օգտագործուել է որպէս խօսակցական երկրորդ լեզու՝ հայերէնի հետ միասին:

Այսպիսով՝ բոլոր ուղղակի եւ անուղղակի տուեալները թելադրում են այն, թէ հայ ժողովուրդը բաղկացած է (չհաշուած հայերի մէջ ձուլուած ցեղային այլ մանր տարրերը) հիմնականում հնդեւրոպական բնիկ եւ խուրրիական եկուոր տարրերից, որոնց մէջ խուրրիականը ունեցել է զգալի եւ ոչ շատ պակաս կշիռ:

Երբ խօսում ենք հնդեւրոպական հայերենիքի եւ հնդեւրոպախօսների մասին, պէտք չէ այն հասկանալ էթնիկ-ռասայական իմաստով, այլ լոկ լեզուական առումով: Որովհետեւ, հնդեւրոպական մայր լեզուն կարող էին խօսած լինել միաժամանակ մի ընդհանրական միջավայրում էթնիկ-ռասայական տարբեր ծագում ունեցողներ եւ անգամ (մարդաբանականօրէն) թէ երկարագանգ եւ թէ կլորագանգ (արմենոիդ) տիպին պատկանողներ: Պէտք չէ կարծել, թէ տարբեր ռասաների կամ էթնիկական տարբեր խմբերի պատկանող մարդկանց՝ մի խմբից միւսի մէջ ներթափանցումները լոկ պատմական ժամանակաշրջանի երեւոյթ են: Այդպիսի շարժումներ տեղի են ունեցել նաեւ շատ ատելի հին ժամանակներում, քան հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման ու անգամ բիրեղացման ժամանակները:

Օրինակ՝ հայերն ու խեթերը լեզուականօրէն գտնուում են հնդեւրոպական ընտանիքի մէջ, իսկ մարդաբանականօրէն պատկանում են կլորագանգ (armenoid) տիպին, որին պատկանում են նաեւ (նախապէս Հայկական լեռնաշխարհից հարաւ-արեւելք գտնուած (տե՛ս քարտէս 8) ոչ-հնդեւրոպական համարուող խուրրիները: Մինչդեռ, հնդեւրոպական ընտանիքի մէջ գտնուածներից շատերը պատկանում են Միջերկրականեանի երկարագանգ (dolichocephal) տիպին, որին պատկանում են ոչ-հնդեւրոպական սեմականները:

Լեզուա-ցեղային այս դրուածքը եւ հնագիտական ու ազգագրական որոշ երեւոյթներ ցոյց են տալիս, թէ *հնդեւրոպական մայր*

լեզուն կազմատրուել ու բիրեղացել է այս երկու տիպերի շփման՝ հարեւանութեան ու միախառնման միջավայրում: Այդ մայր լեզուի բիրեղացումը պիտի տեղի ունեցած լինի մ.թ.ա. 4-րդ հազարամեակին նախորդած մի քանի հազար տարիների ընթացքում, երբ երկրի բնակչութիւնը շատ քիչ էր, ու մարդիկ ապրում էին նախնադարեան համայնական հասարակութեան փուլում գտնուող տոհմերով:

Այդ միջավայրի (հնդեւրոպական նշուած հայրենիքի) մէջ մտնում էին *Փոքր Ասիայի կենտրոնական ու արեւելեան մասը, Հայկական լեռնաշխարհը (մինչեւ Կասպից ծով) եւ Հիւսիսային Միջագետքն ու Հիւսիսային Միջին:* Այդ կանուխ ժամանակներում, այս տարածութիւնների արեւմտեան մասում՝ Փոքր Ասիայում ապրում էին ատլի երկարագանգներ, իսկ արեւելքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, յատկապէս նրա կենտրոնական շրջաններում ու հարաւում ապրում էին ատլի կլորագանգներ: (Խեթերը եւ Փոքր Ասիայի որոշ հայ հատուածներ պիտի արեւելքից շարժուած լինեն արեւմուտք)¹: Ես գտնում եմ, թէ Հայկական լեռնաշխարհի այդ արմենոիդների հարաւային հատուածներն էին, որ սումեր-սքքադներին ծանօթ էին սուբարի անուան տակ: Այնտեղ գտնուում էր, ինչպէս տեսանք, նաեւ Նարամ-Սինի յիշած Արմանին:

Հայերի՝ ճնշիչ մեծամասնութեամբ կլոր գանգ տիպին պատկանած լինելու համար է, որ գիտնականները այդ տիպը կոչել են արմենոիդ: Հայերի արմենոիդ լինելը երեւի պիտի համարել նաեւ սուբարիական ժառանգութիւն, որի վրայ գումարուել է նոյն տիպի խուրրիականը, որով գրեթէ անաղարտ պահպանել է իր տիպը:

¹Ումանք ասում են, թէ ցեղային հարցերում սխալ կը լինի յենուել գանգի ձեւի ու չափի վրայ, քանի որ, ըստ նրանց, աշխարհագրական-կլիմայական նոր ու այլ պայմանների միջավայրում, գանգը ենթարկուում է փոփոխութեան: Բայց այդ փոփոխութիւնը տեղի չի ունենում, զգալի չափով, 5-10 հազարամեակների ընթացքում, իսկ մեր շօշափած հարցերը վերաբերում են այս մօտ շրջանին:

Յայտնի հնագէտ Ս. Սարգսեանը գրում է, թէ արմենոիդների հայրենիքը պէտք է համարել Հայկական լեռնաշխարհը, եւ թէ նրանք այստեղից է, որ յետագայում տարածուել են հարաւ՝ դէպի Միջագետք, եւ արեւմուտք՝ դէպի Պալքաններ (ՆՀՀ, 222):

Եթէ հայերի ճնշիչ մեծամասնութեամբ կրոր գանգ ունենալը վերագրուէր նրանց լոկ խուրրիական ժառանգութեան, ապա պէտք կը լինէր ընդունել, թէ նրանք ճնշիչ մեծամասնութեամբ, խուրրի են, եւ հնդեւրոպական հայերէնն էլ ծագումով չի պատկանում նրանց, այլ պիտի համարուի իր կազմի մէջ եղած հնդեւրոպական «փոքրամասնութեան» կողմից պարտադրուած լեզու: Սակայն, փաստեր չունենք հաստատելու այդ: Դա, ի հարկէ, ճիշդ է հայ ժողովրդի կազմում եղած խուրրիական մեծ բաղադրատարրի համար (դա էլ եթէ վերջնականապէս հաստատուի, թէ խուրրիերէնը հնդեւրոպական չէ): Ինչպէս ասացի, երեւոյթները անլի հաստատում են այն, թէ հնդեւրոպական մայր լեզուն բիրեղացել է Փոքր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի իր օրրանում՝ մարդաբանական (ռասայական) երկու՝ արեւմտեան (երկարագանգ) ու արեւելեան (արմենոիդ) տիպերի շփման միջավայրում, գրերի ստեղծումից առաջ, նախապատմական ժամանակներում, երբ, որպէս բնիկներ, առկայ էին արմենոիդ սուբարիները: (Հնդեւրոպականների մէջ մարդաբանական այս տարբերութիւնները հնարաւոր էին իրենց այս հայրենիքում, ու Եւրոպան չէր կարող լինել այդ միջավայր-հայրենիքը):

III եւ յատկապէս II հազարամեակին (մ.թ.ա.), Մերձաւոր Արեւելքում խուրրի ցեղերի երեւալը արդէն հետեւանք էր շատ անլի ուշ՝ պատմական ժամանակաշրջանի գաղթերի, որոնք սեպագիր արձանագրութիւններում յիշուած (սկզբի) օրերին խօսում էին խուրրի լեզուով:

Ինչպէս տեսանք, մի շարք գիտնականներ գտնում են, թէ սուբարիները խուրրի չեն: Ռաս Շամրայում (Լաթաքիայի մօտ) գտնուած ուգարիտեան մի սեպագիր արձանագրութեան վրայ միաժամանակ եւ միասին յիշուել են Hri (խուրրի), Hti (խաթի) եւ Šbr (շուբարի) եզրերը¹: Այս երեւոյթը ոմանք ընդունում են որպէս փաստ, թէ խուրրիներն ու սուբարիները տարբեր եւ առանձին տարրեր են: Իսկ ոմանք էլ, ելնելով սուբարի-խուրրի համանիշու-

¹ HS, 20 (տե՛ս նաեւ Syria X (1929) Pl. LXII):

թեան մասին եղած նախնական կարծիքներից, ՏՅր (շուբարի) եզրի մէջ տեսնում են ասորեստանցիներին:

Մենք գտնում ենք, թէ սուբարիների հարցին պիտի նայել, ինչպէս նշեցինք, հնդերոպական հայրենիքը Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհում եւ Հիւսիսային Սիրիայի ու Հիւսիսային Միջագետքի հարեւան շրջաններում գտնուած լինելու ֆոնի վրայ, ուր գտնուում էր Սուբարտուն: Հենց այս շրջաններում էր գտնուում նաեւ բուն Միտաննին:

Գիտութեան մէջ յայտնի է թէ Միտաննիի պետութեան իշխող տարրը կրել է հնդերոպական անուններ: Միտաննիում պաշտուած աստուածների մէջ գտնուում էին Միթրա, Վարունա, Ինդրա, Նասատեա եւ այլ հնդերոպական (հնդիրանական կոչուած) աստուածներ: Ոմանք հարցը այնպէս են դնում՝ կարծես հնդիրանական կոչուած անձնանուններն ու աստուածներն հնդերոպական չեն, եւ առհասարակ գործը այնպէս են ձեւակերպում՝ կարծես այն ինչ հնդիրանական է՝ տարբեր է հնդերոպականութիւնից: Մինչդեռ, հնդիրանական կոչուած այդ անձնանուններն ու աստուածներն յայտնի էին սուբարիական տարածութիւններում՝ հնդիրանականներին վերագրուող գաղթից դարեր առաջ: Նրանք տարածուած էին ոչ թէ միայն Միտաննիի տարածութիւններում, այլ եւ Միջերկրականի արեւելեան ափի շրջաններում ու Փոքր Ասիայում:

R. O'Callaghan-ը այս մասին հաւաքել է հետեւեալ կարեւոր տուեալները. «It is most striking that a number of royal Mitanian names recur in the west; for example, *Sudarna* is dynast of Mušihuna, *Sutadara* is father of Aitagama..., *Aitagama* was a brother of Biryawāza, himself a chieftain ...*Šunašūra*, king of Kizwatna to the north of Cilicia, we find in northern Syria *Sumida*, possibly a chief of Carchemish, *Abirata*, prince of Barga, *Swatiti*, a man in Alalakh, and *Patuzana*, *Bāyawa* and *Tsitriyara*, all syrian princes. Coming south near the lower Orontes, there are Aitagama, dynast of Kadesh, his father Sutadara...»¹: O'Callaghan-ը, այս ցուցակը շարունակելով, բերում է,

¹ AN, 64-65:

վերնում նշուած շրջաններից, բազմաթիւ հնդեւրոպական-հնդի-րանական անձնանուններ արքաների, իշխանների եւ կարեւոր անձնատրութիւնների: Այնուհետեւ նա եզրակացնում է. « ...all the names of the princes and patricians in Palestine and Syria referred to above, as well as the names from Mitanni and Nuzu, are of Indo-Aryan origin»:

Միթէ՞ կարելի է ընդունել թէ այս հնդեւրոպական անձնանունները եւ վերնում նշուած աստուածները՝ Իրանի կողմից գալով են տարածուել Հիւսիսային Միջագետքի, Հիւսիսային Սիրիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Կիլիկիայի ու Փոքր Ասիայի տարածութիւններում. այլ խօսքով՝ հնդեւրոպական հայրենիքում: Որոշ գիտնականներ անգամ այնքան են հեռու գնում, որ իրենց ձեւակերպումներով դուրս է գալիս թէ այդ միտաննացիներն էլ եղել են խուրրիներ: Իբր թէ նրանք խուրրիների վերջին ալիքն են, եւ եկել են Մերձաւոր Արեւելքի Ուրմիոյ լճի կողմերից եւ իրենց հետ բերել են հնդիրանական որոշ անձնանուններ ու աստուածներ: Ի հարկէ այս միտքը յարմարեցուած է կանխակալ այն սխալ վարկածի ու համոզման հետ, թէ հնդեւրոպական նախալեզուի հայրենիքը (որն նախապէս տեղադրում էին Միջին Ասիայում) Եվրոպան է, ու թէ հնդիրանականները եկել են հիւսիսից՝ մ.թ.ա. մօտ 2000 թուերին: Որով՝ (իբր թէ) այնպէս է պատահել, որ «արեւելքից եկած այս խուրրի» միտաննիները, Կասպից ծովի կամ Ուրմիոյ լճի շրջանում, հանդիպել են (կամ որոշ ժամանակ գոյակցել են) Միջին Ասիայի կամ Կովկասի կողմից գալով դէպի հարաւ շարժուող այդ հնդեւրոպականների հետ եւ նրանցից ստացել են որոշ «հնդեւրոպական» տարրեր, *եղբ դեռ նրանք հնդիրանական չէին*:

Ի հարկէ, այս կառուցուածքը միանգամից փուլ է գալիս այն իրողութեան առջեւ, թէ հնդեւրոպականների հայրենիքը չի եղել Եւրոպան, եւ թէ հնդեւրոպականները գոյութիւն են ունեցել, ինչպէս ներկայ Իրանի հիւսիս-արեւելեան ծայրում, այնպէս էլ Հայկական լեռնաշխարհում, Հիւսիսային Միջագետքում, Հիւսիսային Սիրիայում ու Փոքր Ասիայում, մ.թ.ա. II հազարամեակից շատ առաջ (ու միշտ): Որով՝ աւելի ճիշդ կը լինի ընդունել, թէ այդ միտաննացի-

ներն էլ հնդեւրոպական այն բնիկներից էին, որոնք կոչուում էին նաիրեաններ:

Մրանք, Միտաննիի ժամանակներին, իրենց գրութիւնների համար օգտագործել են այդ օրերին Մերձաւոր Արեւելքում տարածուած խուրրիների լեզուն, որը սկսել էր սումերերէնի ու աքքադերէնի հետ միասին օգտագործուել խուրրիների տարածման շրջաններում:

Խուրրիերէնը, որպէս երկրորդ լեզու, բաւական տարածուած ու գործօն է եղել Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային միտաննիական շրջաններում՝ խուրրիների զանգուածային առկայութեամբ (ի հարկէ չհաշուած Nuzi, Ugarit եւ Մերձաւոր Արեւելքի այլ խուրրիական կենտրոններ): Սակայն, այնպէս է թուում, թէ Միտաննիի օրերին, խուրրիները չեն ունեցել այդպիսի առկայութիւն ու ակտիւութիւն նաեւ լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում ու խորքերում (թէեւ այս տեղեր թափանցել են, ինչպէս ասել եմ, խուրրիական որոշ ցեղեր եւ խուրրիերէնն էլ որպէս երկրորդ լեզու ընթացքի մէջ է եղել նրանց շրջանակներում): Ահա այդ պիտի լինի պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ու խորքերում չենք հանդիպում Միտաննիի ժամանակների խուրրի գրութիւնների:

Իսկ Միտաննիի անկումից յետոյ, խուրրիները արդէն սկսել են ամէն տեղ խառնուել իրենց շրջապատի տեղական ժողովուրդների մէջ, հարաւում՝ սեմականների, իսկ հիւսիսում՝ հնդեւրոպականների հետ, եւ խուրրիերէնն էլ սկսել է կորցնել իր գործօնութիւնն ու ոյժը եւ 3-4 դարերի ընթացքում գրեթէ դադարել է խօսակցական լինելուց:

Պիտի նշել, թէ այդքան էլ պարզ չէ տակաւին Միտաննիի անկումից մինչեւ Ուրարտուի կազմաւորումը անցած ժամանակաշրջանի իրադրութիւնը: Մօտաւորապէս յայտնի է այն, թէ Միտաննիի անկումով՝ նրա կայսրութեան հարաւ-արեւելեան շրջանները բաժին են ընկել Ասորեստանին, որոշ շրջաններ արեւմուտքում՝ խեթերին, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի մայր շրջաններում առաջացել են մանր թագաւորութիւններ ու իշխանութիւններ, որոնք գոյութեան տեսական պայքար են մղել՝ մի կողմից խեթերի եւ միւս

կողմից Ասորեստանի դէմ: Սրանք, սակայն, չեն ունեցել ինքնուրոյն գրաւոր հետք թողնելու չափ պետականօրէն կազմակերպուած ամուր կառուցուածք, եւ նրանց մասին մի քանի կցկտուր տեղեկութիւններ ենք քաղում լոկ ասորեստանեան ու խեթական արձանագրութիւններից, որոնք լինում են միշտ միակողմանի եւ միտումնաւոր՝ գրանցելով լոկ իրենց յաջողութիւնները:

Այսուհանդերձ, ահա հենց այս դէպքերի ինքնուրոյն ժողովրդաստանդական արձագանգն է Հայկի ու Բէլի դիւցազնավէպը, որը հանդիսանում է իր ժամանակի պատմագրութեան ոճով կազմուած, դիցաբանական ձեւ ստացած, գրաւոր ու աւանդական յիշողութիւններ՝ ասուրաբաբելական թշնամիների դէպի Հայկական լեռնաշխարհ ձգտող ոտնձգութիւնների դէմ՝ հայ ժողովրդի կատարած հերոսական դիմադրութիւնների¹:

Հայկական այդ գրոյցը աղօտ յիշողութիւններ է պահում այն հին ժամանակների դէպքերից, երբ քայքայուած ու կործանուած Միտանական պետութեան իշխանութեան գլուխ եղողների հարաւային մնացորդները սեմական նոր գաղթալիքների (յետագայում արամէական կոչուած *սուտի եւ ախլամէ* ցեղերի) եւ հզօրացող Ասորեստանի ճնշումների տակ ստիպուեցին ետ քաշուել իրենց հարաւային դիրքերից դէպի հիւսիս՝ դէպի ռազմագիտականօրէն անելի ամուր ու պաշտպանելի լեռնաշխարհ:

Արեւելեան թելը Առապիսայի (Քէրքուքի), Նուզիի ու Աշշուրի կողմերից շարժուել-քաշուել է Տիգրիսի հոսանքով դէպի վեր՝ դէպի Կորդուք: Այս շարժումների արձագանգն է Հայկի, իր *Արամանեակ որդու հետ* ու աղխով, Ասորեստանի ու Բաբելոնիայի կողմերից (Ս. Գրքում նշուած աշտարակաշինութեան առասպելից ազդուելով՝ Բաբելոնից կամ, յիրաւի, արմենո-սուրարիներով բնակեցուած բաբելոնական շրջաններից) դէպի *Արարադի երկիրը* (դէպի Ուրուատրի) չուելը: Իսկ արեւմտեան թելը, Ուգարիտի ու Համայի կողմերից Որոնդեսի, Եփրատի ու Խաբուրի ուղղութիւններով քաշուել է դէպի հիւսիս:

¹ Հայկ եւ Բէլ դիւցազնավէպի պատմական հիմքի (Ուրարտուի պատմութիւն լինելու) մասին տե՛ս ՀԺԾ, 78-100:

Նրանք տեղափոխվել են սեմական դարձած դաշտային հարավը հիսիսից եզերող լեռնագոտիում՝ իրենց ցեղակից նախնականների մօտ՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մարզերն հանդիսացած Մուսասիրի (Մատինենի), Ուրուատրի-Արարադի (Կորդուքի), Կադմուխի, Ալգիի (Աղձնիքի), Կոմմագենեի ու հարեւան լեռների շրջաններում:

Արեւելեան թեւում նրանք կենտրոն հաստատեցին Ուրուատրիի լեռներում (Խորենացու յիշած Արարադում), իսկ արեւմտեան թեւը կազմեց տոկուն միութիւններ Խանիգալբատում¹, Արմէ-Շուքրիայում ու Ծուպանիում (Ծուպրում)՝ մերթ կռուելով, մերթ միանալով խեթական կոչուած դաշնակցութեան հետ:

Արեւելեան թեւի նախնական (հնդեւրոպական-խուրրիական) ցեղերը կարողացան Ուրուատրիի շուրջ կազմել Ասորեստանին դիմադրող մի յիշատակելի միութիւն՝ որպէս սաղմնատրումը յետագայ ուրարտական հզօր պետութեան: Այսուհանդերձ ուրուատրիական այս միութեան մէջ մտած ցեղերը, գտնուելով հարաւի սեմիտական ոսոխ ուժերի ոտնձգութիւնների շառաւիղի մէջ, մերթ միանալով, մերթ կազմալուծուելով, չկարողացան ստեղծել օրեցօր հզօրացող Ասորեստանի հետ հաւասարակշռուող ոյժ: Թէեւ նրանք կարողանում էին բաւական ուժ հաւաքել ու գոյութեան համար պայքարել, բայց չկարողացան ստեղծել կազմակերպուած ու կենտրոնացած ուժեղ միապետութիւն: Նրանք պատմութեան մէջ չգրաւեցին ինքնուրոյն տեղ (գրանցուած ինքնագիր հետք չթողեցին) եւ խուսափելու համար Ասորեստանի տեսական ոտնձգութիւններից ու հիւժիչ ճնշումներից՝ ստիպուեցին դիմադրութեան իրենց կորիզը (միութեան կենտրոնը) հեռացնել դէպի է՛լ աւելի հիւսիս, կենտրոն հաստատելով Վանայ լճի շրջանում ու Հարքում (ահա հենց այս բոլորի արձագանգն է Հայկի եւ Բէլի դիւցազնավեպը):

Այստեղ է, որ նախնական ցեղերը IX դարի Ա քառորդում (մ.թ.ա.) արդէն կազմել էին կեդրոնացուած մեծ ու հզօր միութիւն: Եւ ասորեստանեան յիշատակարաններից իմանում ենք, որ Ու-

¹ՀՍԹՊ, 7:

րարտուն Արամէի ժամանակ դարձել է Ասորեստանին անհանգրստացնելու չափ ուժեղ պետութիւն:

Մեզ յայտնի է, որ Ուրարտուի արքաները իրենք իրենց կոչել են «արքայ Նաիրի երկրի»: Հետեւաբար պարզ է, որ Ուրարտուն եղել է նաիրեան ցեղերի համադաշնակցութիւն՝ ռազմաքաղաքական միութիւն:

Իսկ ցեղային ի՞նչ ծագում ու լեզու ունէին Ուրարտուում իշխողները:

Երեւոյթները ցոյց են տալիս, թէ սրանք էլ, ինչպէս Միտաննիի իշխանութեան գլուխ եղողները, եղել են հնդեւրոպական նաիրեաններ:

Թէեւ խուրրիական որոշ ցեղեր, մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսին, Միտաննիի օրերին, թափանցել են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական (Հարքի) շրջաններն ու խորքերը՝ դառնալով նաիրեան երկրի բնակիչներ եւ որով՝ նոյնպէս նաիրեաններ, բայց նրանք, ինչպէս ասել եմ, այս շրջաններում չեն ունեցել այն կշիռն ու կենսունակութիւնը, որ իրենց ցեղակիցները ունեցել են հարաւային շրջաններում: Որով, նրանք էլ, սրանց հետ, Միտաննիի անկումից 3-4 դար յետոյ, պիտի արդէն ձուլուած լինեն տեղաբնիկ հնդեւրոպական նաիրեանների մէջ եւ գրեթէ դադարած՝ խուրրիախօս լինելուց: Այս օրերին է, որ արդէն կազմաւորուել է հայ ժողովուրդը որպէս հնդեւրոպախօս:

Այստեղ կը բերեմ այս իրողութիւնները հաստատող մի շարք տուեալներ.

1. «Հայկ եւ Բէլ» դիւցազնավէպը պահել է տեղեկութիւն (վկայութիւն), թէ երբ Հայկը (Խալդին) իր բնակութեան վայրը (երկրի վարչական կենտրոնը) Արարադից (Ուրուասորիից) փոխադրել է Հարք (Վանայ լճի շրջան), արդէն Խոռը (խուրրի ցեղը) յիշուում է որպէս երբայրը՝ Հայկի անդրանիկ ու աւագ որդի Արամանեակի (արմէնների)¹:

2. Եթէ ուրարտական պետութեան հիմնադիր Արամէի (Խորենացու յիշած Արամի) հայոց նահապետ կոչուած լինելը պիտի չըն-

¹ Խորենացի, Ա-Ժբ.:

դունուի այս հարցում որպէս կարեւոր ցուցմունք, ապա Արմախ (=Արգիշտի) եւ Արամանեակ (=Էրիմենա) անունները բաւական են ընդունելու ուրարտական հարստութեան արմենական լինելը. մանաւանդ որ՝ ուրարտական միւս թագաւորների անուններն էլ խոր-րիական չեն:

3. Արմենների գաղթի թիւր վարկածը դեռ ոմանց խանգարում է Ուրարտուի մէջ տեսնել արմեններին: Նրանք, արմեններին համարելով եկուորներ՝ ենթադրում են, թէ սրանք պիտի Ուրարտու մտած լինեն նրա անկման օրերին կամ յետոյ: Մինչդեռ, Ուրարտուն հենց երկիրն էր արմենների: Այս իրողութեան համար կարեւոր տուեալներ կան նաեւ Դարեհի արձանագրութիւնների մէջ:

Նրա Բեհիստունի եռալեզու արձանագրութեան աքքադական ու էլամական տեքստերը՝ պարսկական բնագրի ուղղակի թարգմանութիւններն են: Պարսկական բնագրում գրուած Արմինա (Արմենի) անուան տեղ աքքադական թարգմանութեան մէջ գրուած է *Ուրաշտու*, այսինքն՝ *Ուրարտու* (ր > շ տարբերութեամբ): Սա փաստ է, թէ Ուրաշտու (Ուրարտու) անունը համանիշ կամ համագոր եզր էր Արմինա (Արմենի) երկրանուն:

4. Դարեհը իր նոյն արձանագրութեան մէջ յայտնում է նաեւ, թէ Արախա անունով մի *արմին* (մի արմէն), *Խալդիտայի որդին*, թագաւոր է դարձել Բաբելոնում: Նա գրում է. «*[այսպէս] է ասում Դարեհը. - երբ ես Պարսկաստանում ու Մարաստանում էի, բաբելոնացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դէմ. մի մարդ՝ Արախա անունով մի արմին, Խալդիտայի որդին, ապստամբեց Բաբելոնում: Դուրալա կոչուած մի վայրում նա ստեց ժողովրդին [ասելով]. «Ես Նաբուգոդոնոսորն եմ՝ Նաբոնիտոսի որդին»: Ապա բաբելական ժողովուրդը ապստամբեց իմ դէմ եւ Արախայի կողմը բռնեց: Նա գրաւեց Բաբելոնը: Նա դարձաւ թագաւոր Բաբելոնում»¹:*

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ ուղղակի վկայութիւն կայ, թէ այդ Արմին (հայ) *Արախայի հօր անունը Խալդիտա էր: Խալդի-*

¹ British Museum, SIDG, 56-59:

տա անունը կազմուած է Ուրարտուի ազգային գերագոյն աստուած *Խալդիի* անունով:

Դարեհը Արախային յիշում է 520 թուականին (մ.թ.ա.). այսինքն՝ Ուրարտուի պարտութիւնից (590-585 մ.թ.ա.) 60-70 տարի յետոյ: Ուրեմն Արախայի մեծ հայրը ապրում էր Ուրարտուի ժամանակ եւ նրա անկման օրերին: Ուրարտուի ժամանակ ապրած այդ հայր իր որդուն անուանել է Ուրարտուի ազգային գերագոյն աստուած *Խալդիի* անունով: Եթէ այդ հայր հենց Ուրարտուի հարազատ զաւակը չլինէր, եւ լինէր Ուրարտուն կործանած մեղացիների հետ եկած թշնամի կամ այլ (օտար) ցեղի մարդ, մի՞թէ իր որդուն (Արախայի հօրը) կ'անուանէր «իրենց թշնամիների» ազգային գերագոյն աստուած *Խալդիի* անունով *Խալդի-տա*: Սա աղաղակող փաստ է թէ այդ հայր ուրարտական էր: Իսկ մտածել թէ Արախայի մեծ հայրը եղել է «ոչ-հայ» ուրարտացի, բայց Ուրարտուի պարտութիւնից անմիջապէս յետոյ նրա որդին, ընդունելով «օտար ու հակառակորդ» հայերի ազգութիւնն ու կրօնը, հայացել է եւ դա էլ մարերի (ոչ թէ հայերի) գերիշխանութեան օրերին՝ կը լինէր առնուազն անտրամաբանական:

Արեւի պէս պարզ է, թէ ուրարտացիները եղել են Խալդիին պաշտած հայեր: Արդէն մեզ յայտնի է, թէ Խալդին Հայկն է՝ հենց Բէլի (ասուրաբաբելացիների աստուծոյ) դէմ պատերազմած Հայկը: Եւ այդ հայր իր որդուն կոչել է *Խալդի-տա*, այնպէս ինչպէս շատ հայեր իրենց զաւակներին կոչել ու կոչում են Հայկ-ակ կամ ուղղակի Հայկ:

Ի հարկէ անկարելի չէ եւ այն որ «Խալդիտայի որդի» խօսքով՝ Դարեհը ուղղակի ու բացայայտօրէն նշած լինի արմին (հայ) Արախայի *Խալդեան* լինելը, այսինքն՝ խալդական ուրարտացի (կամ ուրարտական Խալդորդի) լինելը: Յայտնի է, թէ հեթանոսական անցեալում ցեղի ամէն մի անհատ համարում էր իր ցեղի որդին կամ իր ցեղի ազգային գլխաւոր աստուծոյ որդին: Ինչպէս արդէն տեսանք՝ եբրայեցիների Դ-աւիթ արքան, Ծովքի հայ Ադրազար թագաւորի ազգութիւնը (արմէն լինելը) նշելու համար, նրան կոչել է «*Արայի որդի*». իսկ մենք արդէն գիտենք, թէ *արմէն* (Ար-մե[-նի]) նշանակում էր «Արորդի»՝ «Արայորդի»: Որով՝

«Արախսա անունով մի արմին՝ Խալդիտայի որդին» խօսքով կարելի է հասկանալ այն, թե արմին Արախսան («Արաեսան»-ը) Ուրարտուի ժողովրդին պատկանած մի խալդեան մարդ էր. այսինքն՝ *արմին* ասելով պիտի հասկանալ խալդական-ուրարտական, ինչպես *Արմինա* ասելով՝ Դարեհը հասկանում էր Ուրաշտու (Ուրարտու):

Այսուհանդերձ, երկու դեպքում էլ, Դարեհը «Խալդիտայի որդի» խօսքով նշել է Արախսայի ֆիզիկակա՞ն հօր անունը, թե Խալդի աստուծոյ ցեղին պատկանած լինելը, միեւնոյնն է, դա նշանակում է, թե այդ հայր պատկանում էր ուրարտական ժողովրդին եւ ուրարտական բուն ժողովուրդն էլ արմէններ էին:

Ուրարտուն ու Բաբելոնը պիտի հին բարեկամներ լինէին՝ արինարբու Ասորեստանի դէմ իրենց մղած դարաւոր պայքարի ընթացքում: Հետեւաբար, մի ուրարտական իշխան կարող էր Դարեհի դէմ Բաբելոնի ապստամբութիւնը գլխաւորել եւ բաբելացիների կողմից ընդունուել որպէս արքայական-աստուածային ծագում ունեցող հեղինակութիւն ու դառնալ թագաւոր: Հետեւաբար, կարելի է անգամ հաւանական համարել թէ Արախսան՝ Բաբելոնում Դարեհի իշխանութեան դէմ երկրորդ ճակատ բանալու համար ուրարտական հայերի կողմից ուղարկուած մի ուրարտական առաքելութեան պետն էր, որին յաջողուել էր բարեկամ ու բախտակից բաբելացիներին ոտքի հանել Դարեհի դէմ:

5. Դարեհի նոյն արձանագրութիւնից յայտնի է թէ այդ ժամանակներին Ուրաշտու-Արմինան էլ էր ապստամբել Դարեհի դէմ եւ ազատագրական պայքար էր մղում Դադարշիշ ու Վաումիսա կոչուած գօրավարների կողմից ղեկավարուած պարսկական (Դարեհի) բանակների դէմ: Ուստի, եթէ այդ հայերը (արմինները) լինէին՝ Ուրարտուի իշխանութեան գլուխ (մարերի օգնութեամբ) եկածներ եւ աքեմենեանների հովանաւորութեամբ մնացողներ՝ էլ ինչո՞ւ պիտի ապստամբէին ու («թշնամի ուրարտացիների առկայութեամբ») խախտէին «ի նպաստ իրենց» ստեղծուած դրութիւնը: Սա նոյնպէս կարելոր փաստ է, թէ հայերը հենց մարերի կողմից նուաճուած ուրարտացիներն էին եւ ապստամբել էին վերականգնելու համար իրենց ուրարտական նախկին անկախութիւնը:

6. Պիտի նշել նաև այն, թե մի՞թե մարերը եւ յետոյ էլ արեմենեանները իրենց նուաճած Ուրարտուին կը մկրտէին *Արմինա* անունով (եւ ինչո՞ւ պիտի կոչէին այդպէս ուրիշի անունով), եթէ այն արդէն հնուց չլինէր արմենների երկիր:

7. Հնագէտները արդէն ուրարտական մշակոյթի շերտի վրայ նոր ու օտար նստուածք չեն տեսնում, եւ գտնում են, թէ ամէն ինչ շարունակելի է նոյնութեամբ, անընդհատ ու սահուն:

Արդէն, Երուանդունիների գալուստով եւ դրանից յետոյ, երկրում կրօնա-մշակութային խզում ու փոփոխութիւններ չեն եղել: Այս մասին հանգամանօրէն կը խօսեն յետոյ, «*Երուանդունիները*» բաժնում:

8. Պերսեպոլիսում Քսերքսեսի պալատի քանդակներում պատկերուած հայերի տարազները յար եւ նման են Նինուէում Աշշուրբանիպալի պալատի մի քանդակի վրայ պատկերուած ուրարտական պատուիրակների տարազներին:

9. Մեզ յայտնի է թէ հայոց թագաւորները թաղուում էին Եկեղեաց գաւառում: Ալթըն-Թէփէի ուրարտական դամբարանի յայտնութիւնը ցոյց է տալիս, թէ արքաներին այդ (Եկեղեաց) շրջանում թաղելու ուրարտական ասանդոյթ-տոկորութիւնն անգամ շարունակուել է ուրարտական Արամեան հարստութեան յաջորդների՝ հայ արքաների կողմից: Սա էլ փաստ է նոյնպէս ասանդութիւնների եւ մշակոյթի շարունակականութեան:

10. Ուրարտական ժամանակների տեղանուններն էլ պահպանուել են: Նոյնն են մնացել Ալզինինի-Ադճնիքը, Էնզիտ-Անճիտը, Ծուպանի-Ծոփքը, Խանիգալբատ / Խանիռաբատ-Խարբերդ / Խարպուտը (?), Մելիդու-Մալաթիան, Ուրարտու-Արարատը, Արծունիութիւնի-Արծրունին, Բիաինա-Վանը, Էրեբունի-Երեւանը, Դալանի-Տայքը, Տարիունի-Դարոյնքը, Կումմախա-Կամախը, Ալզինի-Երիզա-Էրզինջանը, Իդիզլատ-Տիգրիսը, Բուրանուն-Պուրատտու-Եփրատը, Արսանիա-Արածանին, Ախուրիանի-Ախուրեանը, Ծուինիա-Մեւանը եւլն. եւլն.:

11. Ուրարտական հարստութեան անկումից (590-585 մ.թ.ա.) մինչեւ Երուանդ Ա-ի իշխանութեան գլուխ գալը (570 մ.թ.ա.) անցած 1-2 տասնամեակի ընթացքում, Ուրարտուի ժողովուրդը չէր

փոխուել, երկրի լեզուն փոխելու կարողութեամբ օտար եկողների հեղեղ չի եղել: Եթէ կարճ ժամանակում երկրի լեզուն փոխուած լինէր (մի բան որ անհաւանական է), ապա այդ լեզուն պէտք է լինէր նոր գերիշխողների (մեդացիների կամ պարսիկների) լեզուն: Մինչդեռ, հայերէնը ոչ մեդացիների եւ ոչ էլ պարսիկների լեզուն է: Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ պահպանուել է բնիկների (Ուրարտուի պարտութիւնից առաջ այդտեղ իշխող նաիրեանների) լեզուն:

Պարզ է, ուրեմն, թէ II հազարամեակին, Հայկական լեռնաշխարհի թափանցած խուրրիները, որ կարեւոր տոկոս են կազմել եւ երկրում առաջացրել են երկլեզուանիութիւն, ինչպէս ասացի, Միտաննիի անկումից յետոյ արդէն սկսել են ենթարկուել տեղաբնիկների լեզուամշակութային ազդեցութեան կամաց-կամաց, 3-4 դարերի ընթացքում, գրեթէ դադարել են խուրրիախօս լինելուց: Այսուհանդերձ, որոշ տաճարներում (օրինակ՝ Մուսասիրի տաճարի պէս հին տաճարներում) դեռ պիտի շարունակած լինեն օգտագործել արարողութիւններում խուրրիական մի բարբառ եւ յատկապէս՝ որպէս գրութիւնների լեզու: Սա էլ, ըստ երեւոյթին, պատճառ է դարձել, որ Ուրարտուում, Սարգուրի Ա-ի ասուրերէնով սկսած պաշտօնական գրութիւնները, Իշպուիւնիի ժամանակ (երեւի Ասորեստանի դէմ թշնամական զգացումների սրումից), փոխարինուեն այդպիսի տաճարներից մէկում պահպանուած մի խուրրիատիպ բարբառով:

12. Եւ ահա, հենց պաշտօնական գրութիւնների համար, այդպիսի մի բարբառի օգտագործումն էլ որոշ գիտնականներին խանգարում է ընդունել Ուրարտուում իշխող նաիրեան ժողովրդի հնդեւրոպախօս լինելը: Մինչդեռ, գրութիւնների համար խուրրի լեզուն օգտագործուել էր հիմնականում Միտաննիում (նրա օրերին), եւ դա էլ մեծ ծաւալով, բայց գիտնականները չեն կասկածում այդտեղ իշխածների հնդեւրոպական լինելուն: Մանաւանդ՝ դա այնպիսի ժամանակներում էր, երբ խուրրիները առկայ էին Միտաննիի պետական կառոյցում որպէս առանձին եւ ինքնուրոյն տարր ու նրանց խուրրիերէնն էլ ընթացքի մէջ էր երկրում՝ իբրեւ կարեւոր երկրորդ լեզու: Այդտեղ, պետական գրութիւններից զատ, լինում

էին նաեւ հասարակ խորրհիախօս ժողովրդի մարդկանց կողմից գրուած շատ խորրհիական գրութիւններ, մինչդեռ Ուրարտում չենք հանդիպում, Ուրարտուի օրերին, այդպիսի ժողովրդական գրութիւնների: Սա փաստ է թէ այդ լեզուն արդէն խօսակցական չէր Ուրարտուի ժամանակ: Ժողովուրդը օգտագործել է մեհենական կոչուած (մի տեսակ հիերոգլիֆային) ինքնուրոյն պարզունակ նշանագրեր, որոնցով բաւարարուել են իրենց մանր գործառնութիւնների համար:

13. Եթէ Ուրարտուն կազմած նաիրեանները այդ օրերին խորրհիախօս լինէին, ապա նրանք Երուանդունիների եւ Արտաշէսեանների օրերին էլ կը լինէին խորրհիախօս, քանի որ ժողովուրդը չէր փոխուել:

Ուրարտուում, Սարգուրի Ա-ից յետոյ էլ կարող էին շարունակել գրել ասուրերէն, եւ ոչ ոք պիտի չասէր թէ այդ իշխողները ասուրական են: Ուրարտուում, Երուանդունիների եւ Արտաշէսեանների ժամանակ, հայերը օգտագործել են նաեւ արամերէն, պարսկերէն եւ յունարէն, բայց նրանք չեն համարուել արամէացի, պարսիկ կամ յոյն:

Գիտնականներից ոմանց մէջ արմատացել է ենթադրութիւնից ելնող նախնական այն թիրիմացութիւնը, թէ Վանի շրջանում (իբր թէ) եղել է *ուրարտ*, *բիայ*, կամ *խալդ* անունով մի առանձին ցեղ, որ գտնուել է իշխանութեան գլուխ: Նրանք, կարծելով թէ *Ուրարտուն* յատուկ ցեղի անուն է, սկսել էին Ուրարտուի ու նրա շրջապատի երկիրների մէջ փնտռել «այդ ցեղի» յետագայ հետքերը: Այդպիսով՝ արաբ հեղինակների՝ Խուր-Սասունի շրջանում յիշած Ալ-արտան կոչուած լեռնցիներին (անուան փոքր նմանութիւնից տարուելով) համարեցին այդ «ուրարտական ցեղի» մնացորդ: Մինչդեռ, *Ալ-արտան* անունը բնաւ չի կապուում *Ուրարտու* անուան հետ, որ արդէն տուել է *Արարատ* անունը: *Ալ-արտան* անուան *Ալ-* մասը արաբերէն նախդիր որոշիչ յօդ է, ինչպէս անգլերէն the-ն. հմմտ. Masr («Եգիպտոս») եւ Al-Masr, *արման* եւ *ալ-արման* («հայերը»): Որով *Ալ-արտան* անունաձեւից մնում է լոկ *Արտան*, որ ունի *ր-*ով մէկ վանկ եւ չի կապուում *ր-*ով երկու վանկ ունեցող *Ուրարտու* (*Արարատ*) անուան հետ, ուր բացակայում է

նաեւ Արտան-ի «ն»-ն: *Արտան* անունը, Ուրարտուից ատելի, մօտ է Արդինի, Էրիդիանի եւ նման անուանածներին, բայց ոչ որ չի մտածում կապել նրանց հետ: Նոյնը պիտի ասել նաեւ Անձիտի շրջանի *Օրտայացիների* մասին, որոնց մէջ ոմանք նոյնպէս տեսնում են «ուրարտական ցեղը»: Նախ պիտի ասել թէ Անձիտը չի մտել բուն Ուրարտուի մէջ, ու եթէ *Օրդա*(յացիներ) անուանը հնչականօրէն մօտ եզր է փնտռում, ապա, փոխանակ գնալու *Ուրարտու* (որ արդէն տուել է Արարատ), կարելի էր գնալ հնչումով ատելի մօտ եղող *Օլտու* (Էրզրումից հիւսիս-արեւելք) կամ *Օրդու* (Տրաքիզոնից արեւմուտք): Ուստի, պիտի ասել, թէ պէտք չէ տարուել անուան պատահական (փաստերով չհիմնաւորուող) նմանութիւններով ու դրանցով հանել ծանրակշիռ հետետութիւններ:

Ժամանակին ցոյց եմ տուել ու վարը՝ «*Երուանդունիները*» եւ «*Բիայնա*» բաժիններում նորից ցոյց կը տամ, թէ *Ուրարտու* եւ *Բիայնա* անունները աշխարհագրական եզրեր են եւ չունեն ցեղագրական արժէք, իսկ *Խալդին էլ բնաւ չի եղել խորրի*: Ուստի, միանգամայն պիտի պարզ լինի, թէ Ուրարտուի ժամանակ, նաիրեանները, որոնց պետութիւնն էր Ուրարտուն, արդէն կազմաւորուել էին որպէս հնդեւրոպախօս ժողովուրդ:

14. Մ.թ.ա. II եւ I հազարամեակներին, Ասորեստանի եւ Ուրարտուի արքաների կողմից յիշուած նաիրեան ցեղերը հայ Արշակունիների ժամանակ (ըստ մատենագրական տեղեկութիւնների) հանդէս են գալիս որպէս առանձին նախարարութիւններ, ինչպէս *Daiaeni*-ն՝ Տայք, *Abiliani*-ն՝ Արեղեան, *Arşuniuni*-ն՝ Արծրունի, *Abuni*-ն՝ Հաւնունի, *Eriahi*-ն՝ Շիրակ, *Abaeni*-ն՝ Ապահունի, *Alzini*-ն՝ Աղձնիք, *Şupani*-ն՝ Ծոփք եւլն: Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ հայ նախարարութիւններից շատերը ժառանգ էին մնացել Հայկական լեռնաշխարհի նաիրեան ցեղերից, որոնցից ոմանք (առանձնապէս փոքրերը) պիտի ընդգրկուած լինեն մեծ նախարարութիւնների կազմում:

Սրանց տերիտորիաները տարածուած էին հարաւից՝ Ուրմիոյի լճից մինչեւ Եփրատ, իսկ հիւսիսից՝ Հայասայի, Տայքի եւ Գեղարքունիքի (*Uelikuni*-ի) վրայով մինչեւ Կուր գետն ու Կասպից ծովի մատոյցները: (*Բարսիովտի* ու *Բարնաստան* նաիրեանների

ցեղակիցները ապրել են նաեւ Միւնիքի *Բաղք* շրջանում, եւ Մուշի կողմի *մեղրագետցիների* ցեղակիցները՝ *Մեղրիի* շրջանում: Սրանց «արեւորդիներ» լինելու յիշատակը պահուած պիտի լինի *Արեւիք* գաւառանուան մէջ):

Մեզ լաւ յայտնի է թէ հայկական նախարարութիւններից շատերը ունէին իրենց ինքնուրոյն տերիտորիաներն ու առանձին բարբառները: Մեզ յայտնի հայ բարբառներից շատերը իրենց հնչիւնային, ձեւաբանական ու բառային պաշարի տեսակէտներով՝ գրաբարի համեմատութեամբ ունեն այնպիսի տարբերութիւններ, որ դժուար է նրանց համարել գրաբարի յետագայ սերունդներ:

Ոմանք ասում են թէ հայ գրերի գիտի ժամանակ չկային հայկական առանձին բարբառներ, եւ թէ հայ բարբառները առաջացան գրաբարից՝ 5-րդ դարից յետոյ: Ուրեմն, ըստ նրանց, դուրս է գալիս, թէ երբ հայերէնը բաժանուեց հնդեւրոպական մայր լեզուից, մի քանի հազար տարիներ, մինչեւ Մեսրոպեան գրերի գիտը, չկրեց որեւէ փոփոխութիւն, կամ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր (առանձին ու առանձնացած) շրջաններում կրեց զարգացման նոյն փոփոխութիւնները, ամէն կողմ պահպանեց ձեւաբանական ու հնչիւնային հաւասարութիւնները, չունեցաւ ոչ մի ճիւղաւորում, չունեցաւ ոչ մի բարբառ, եւ յանկարծ, գրերի գիտից յետոյ (լեզուն յարաբերաբար կայունացնող գրագիտութեան պայմաններում) սկսեց փոխուել ու ճիւղաւորուել եւ առաջացնել բարբառներ: Նման հաւանականութեան մասին մտածելն իսկ անընդունելի է բոլորովին:

Հայ բարբառներից ոմանց միջեւ եղած տարբերութիւնները այնքան մեծ են, որքան հնդեւրոպական ընտանիքի ներկայ մեծ լեզուների (ասենք՝ լատինականի, իրանականի կամ սլաւոնականի) միջճիւղային տարբերութիւնները: Որոշ հայ բարբառներ նոյնպէս անհասկանալի են մէկը միւսին: Բարբառներում կան հայ բառերի որոշ պաշար ու քերականական տարրեր, որոնք յատուկ չեն գրաբարին: Ուստի պիտի ընդունել, որ հայ բարբառներից շատերի՝ մի մայր լեզուից բաժանումը պիտի տեղի ունեցած լինի շատ ատելի խոր անցեալում: Հետեւաբար, ինչպէս իրաւացիօրէն նշում է

Պրոֆ. Ռ. Իշխանեանը, «Հայ բարբառները լիովին հնարաւոր կը լինի անուանել հնդեւրոպական ընտանիքի հայկական լեզուախումբ»¹:

Միաժամանակ պիտի ասել, թէ այդ բարբառները չէին կարող հասած լինել այդպիսի տարբերութիւնների եւ չէին կարող պահպանած լինել իրենց այդ ինքնուրոյնութիւնները, եթէ նրանց կրողները պահպանուած չլինէին շատ հնուց որպէս բնակչութեան մի առանձնացած միաւոր՝ մի սեփական, առանձին ու հաստատուն տերիտորիայում:

Ուստի, կասկած չկայ, թէ հայկական նախարարութիւններից շատերը, իրենց լեզուատերիտորիալ ինքնուրոյնութիւններով, ժառանգ էին մնացել Հայկական լեռնաշխարհի նախնական ցեղերից: Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ *նախնական ցեղերի լեզուն արդէն գլխատրաբար հնդեւրոպական էր, եւ նրանց լեզուաճիւղերը պատկանում էին հնդեւրոպական ընտանիքի հայկական բնիկ լեզուախումբին:*

15. Վերետում արդէն ցոյց եմ տուել, թէ *բիր* (տարբերակ՝ *բեր*) «ցեղ, տուն, քաղաք» բառը նախնական բնիկ բառ է, որով բաղադրուած են նախնական *Գինգի-բիր*, *Շինի-բիր-նի*, *Տուրու-բեր-ան*, *Առ-բեր-անի*, *Արմա-բիր* (Արմաիիր) տեղանուն-ցեղանունները: Յոյց եմ տուել, թէ այս *բիր* (*բեր*) բառը հնդեւրոպական է:

Բիր բառը, տեղանուններում, որպէս վերջին բաղադրիչ, կորցնում է իր *ի-ն*՝ տեղանուանական *-իա* վերջածանցի կցումով (*-բիր + իա = -բրիա*), օրինակ՝ Su-bir > Su-bria: Այս ձեւով կան նաեւ սուբարիական Ալա-բրիա (Ուրմիոյ լճից հարաւ) եւ շուրբիական Իշպիլիբրիա (Իշպիլիբրիա) քաղաքի անունները: Յ. Գարակէօզեանը, իր մի աշխատութեան մէջ, խօսելով Կաշխարիի շրջանում գտնուած *Իշպիլիբրիայի* մասին, նրա *-բրիա* վերջաւորութիւնը համեմատում է նոյն վերջաւորութիւնն ունեցող մի շարք թրակափռիզական քաղաքների (*Մեսամբրիա*, *Սկելաբրիա*, *Պոլտիոբրիա*, *Մեսմբրիա*, *Կոմբրիա*, *Մենեբրիա*, *Մելիմբրիա*, *Թիմբ-*

¹ Ռ.աֆայել Իշխանեան, «Համեմատական Լեզուաբանութեան Նոր Յայտնագործութիւնները եւ Հայերի Ծագման Հնագոյն Պատմութեան Հարցերը», ԲԵՀ, 1979, No 2 (38), էջ 100:

րիա եւ Մալամբրիա) անունների հետ եւ գտնում է թէ *բրիա* բառաձեւը հնդերոպական է¹:

Հետեւաբար, պիտի հաստատ համարել, թէ նաիրեան *բիր* բառը հնդերոպական է: Bria բառաձեւը իր -ia վերջաւորութեամբ ուշ շրջանի երեսոյթ է, քան թէ բուն bir արմատը (-ia վերջաւորութիւնը, տեղանուններում, առհասարակ ատելի ուշ ժամանակաշրջանի երեսոյթ է), ինչպէս հնագոյն Su-bir անուան Տu-bria (> Subir + ia) ձեւը ատելի ուշ շրջանում է երեսում: Հետեւաբար, այս բառի (իր հնագոյն եւ ուղիղ bir ձեւով) սուբարի-նաիրեան ցեղանուն-տեղանունների մէջ գտնուելը ցոյց է տալիս նրա հնդերոպական հայրենիքի վայրը:

Սա արդէն նոյնպէս կարելոյ փաստ է, թէ նաիրեան ցեղերը, որոնցից շատերը ունէին նաիրեան *բիր* բառով կազմուած անուններ, խօսում էին հնդերոպական լեզուով: Որով՝ հնդերոպական էր եւ Ալլաբրիա ցեղը:

16. Այս անուններից ոմանց հնդերոպական *բիր* (կամ *բեր*) բաղադրիչներից յետոյ դրուած -*նի* եւ -*անի* վերջաւորութիւնները (Շինիբիր-նի, Առբեր-անի, Տուրութեր-ան[ի] եւլն.) ատելի ուշ նստուածքներ են, որոնք կարող են լինել խուրրիական կամ նաիրեան-հայկական վերջաւորութիւններ. թէւ խուրրիերէնը ունի այդ վերջաւորութիւնները, բայց հայերէնում էլ նրանց գոյութեան մասին արդէն խօսել ենք I գլխի 6-րդ բաժնում:

17. Փաստ է նաեւ այն, թէ միայն պաշտօնական արձանագրութիւնների ոչ-ընթացիկ լեզուին յատուկ *Արգիշտիխինիլի*, *Մենուախինիլի*, *Ռուսախինիլի*, *Սարդուրիխուրդա*, *Արգիշտիունա* եւ նման տեղանունները, պատկանած չլինելով ժողովրդի խօսակցական լեզուին, չեն պահպանուել. օրինակ՝ գիտենք, թէ *Արգիշտիխինիլի* տեղ՝ ժողովուրդը պահել է *Արմախիր* անունը, որը պատկանում էր իր ընթացքի մէջ եղած նաիրեան հայերէնին:

18. Կարելի էր նշել եւ այն թէ ուրարտական առաջին ու վերջին արձանագրութիւնների լեզուի մէջ (մօտ 200 տարի անցնելուց յետոյ), նշանակալի փոփոխութիւն չի նկատուում: Սա ցոյց է տա-

¹ Յ. Գարակեօղեան, յօդուած (ռուսերէն), PHA. 1, 1981:

լիս թէ այդ լեզուն չի եղել խօսակցական՝ այդ ժամանակներից, այլապէս նշմարելիօրէն փոխուած կը լինէր:

19. Արդէն գիտենք, թէ *Բէլի* դէմ (ասուրաբաբելական թշնամիների դէմ) մղուած ճակատամարտում իր աղեղով յաղթած *Հայկը* (հայերի նախահայր-աստուածը) *Խալդին* է: Ահա ուրարտական արձանագրութիւններից մի տուեալ այդ մասին.

«^DHaldini uštabi masinie ^{GIS}Surie karuni ^{KUR}aššur ^{LU}huradie»¹

(«Խալդին դուրս եկաւ [արշաւի] իր զէնքով, յաղթեց ասորեստանեան քանակին»):

Միանգամայն պարզ է, թէ Խալդի-Հայկը եղել է նաիրեան հայերի աստուածը: Սրանք էլ իշխել են Ուրարտուում եւ ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուն էլ չի եղել, այդ օրերին, նրանց խօսակցականը: Եւ ինչպէս տեսանք, նաիրեան ցեղերից շատերը, յատկապէս գլխաւորները, յետագայում երեւում են որպէս նախարարութիւններ հայկական Արտաշէսեան ու Արշակունեան թագաւորութիւնների կազմում:

20. Բարեբախտաբար մեզ հասել է հինգերորդ դարում (Մահակ Կաթողիկոսի օրերին) կազմուած *գահնամակը*՝ հայկական 70 նախարարութիւնների ցուցակը՝ արքունիքի ժողովասրահում հայոց արքայի գահի կողքին իրենց արձուցների գրուած աստիճանական դիրքերի հերթականութեամբ²: Այս ցուցակից պարզ երեւում է, թէ ուրարտական ժամանակներից եկողները՝ նաիրեան ցեղերից ժառանգ մնացածները (Խոռխոռունիների, Ռշտունիների, Արծրունիների, Տարօնի [Մամիկոնեանների], Ծոփքի, Մոկաց, Ապահունիների, Տայքի, Աբեղեանների եւ այլ նախարարութիւնները) գտնուել են հայոց արքայի գահի կողքին՝ նախարարական արձուցների առաջաւոր դիրքերում:

Այս բոլորը ցոյց են տալիս թէ Հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտական թագաւորութեան յաջորդած թագաւորութիւնները

¹ Ուրարտական արձանագրութեան այս հատուածը բերել են Արգիշտի Ա-ի արձանագրութիւնից. տե՛ս YKH, 218:

² Այս ցուցակը տե՛ս ԱՀԾՈւ, 326-327: Կամ տե՛ս Խորենացի, թարգմ. Մալխասեանի, 1940, ծանօթութիւնների մէջ, էջ 337:

նոյնպէս եղել են նոյն նաիրեան ցեղերի պետութիւններ՝ եղել են Ուրարտուի շարունակութիւնը:

3. ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԸ

Ուրարտական պետութեան (աւելի ճիշդը՝ հարստութեան) անկման ժամանակաշրջանի պատմութիւնը մութ է տակաւին: Խօսուում է այն մասին, թէ մեդացիները յաղթել ու վերջ են տուել Ուրարտուին՝ իրենց հետ դաշնակցած որոշ հայերի (երեւի ուրարտական արքաների վերաբերմունքից դժգոհ որոշ նաիրեան ցեղերի) գործակցութեամբ:

Այս վերջին միտքը, ընդհանուր առումով հաւանական լինելով հանդերձ, անհրաժեշտ լոյսը չի սփռում ուրարտական հարըստութեանը յաջորդած Երուանդունի հարստութեան ցեղային պատկանելութեան հարցի շուրջ:

Պարզ է թէ *Երուանդ (Երուանդունի)* անունը տոհմական անուն է: Իսկ այդ տոհմի ցեղային պատկանելութեան հարցը մնում է մութ՝ տուեալների սակաւութեան պատճառով, եւ ենթակայ՝ հակասական կարծիքների: Ոմանք որոշիչ արժէք տալով յետագայում աքեմենեանների հետ նրանց ունեցած խնամիական կապերին, եւ յատկապէս աչքի առաջ ունենալով *Երուանդ* անուան ծագումը պարսկերէնով ստուգաբանելու կամ մեկնաբանելու սխալ փորձերը, միտում են Երուանդունիներին վերագրել պարսկական ծագում, եւ դա այն դէպքում, երբ Հայաստանում ուրարտական հարստութեան անկումից (590-585 մ.թ.ա.) յետոյ Ուրարտական պետութեան նոյն հողամասերը ընդգրկած Երուանդունիների պետութիւնը գտնուում էր ոչ թէ պարսիկների, այլ, Աստիագէսի օրերին (584-553 մ.թ.ա.), մեդացիների գերիշխանութեան տակ, որոնք իրենց նուաճած Մեծ Ուրարտուի գահի վրայ չէին նստեցնի իրենց հակառակորդ (կամ մրցակից) պարսիկներից որեւէ մէկին, այն պարսիկներից, որոնք եռամեայ արհւնալի պայքարով է որ Կիւրո-

սի ղեկավարութեամբ, շատ չանցած, տապալեցին մեղացիների (Աստիագէսի) իշխանութիւնը, մ.թ.ա. 553 թուականին:

Տուեալների սակաւութեան պատճառով, Երուանդունի տոհմի ցեղային պատկանելութեան անորոշութիւնը եւ Երուանդ անունը պարսկերէնով ստուգաբանելու փորձերը պատմագրութեան մէջ հանդիսացել են այն գլխաւոր թիրիմացութիւն-ազդակը, որ աղաւաղել է Ուրարտուի Արամեան¹ հարստութիւնից Երուանդունի հարստութեանը անցման ժամանակաշրջանի իսկական իրադրութիւնը եւ բոլորովին շեղել ու սխալ ուղղութեամբ է տարել թէ Ուրարտուի եւ թէ յետագայ ժամանակաշրջանների պատմութիւնը:

Այստեղ կը բերեմ այս շատ կարեւոր հարցի լուսաբանման համար կատարած իմ նոր հետազոտութիւններն ու դիտումները:

Նախապէս ասեմ, թէ մեղացիները, Ուրարտուին յաղթելուց յետոյ, նպատակ ունենալով մինչեւ Փոքր Ասիայի խորքերը հասնող կայսերական մեծ նուաճումների, պիտի չուզենային պետական մեծ աւանդոյթ ունեցող նաիրեան հպարտ ժողովրդի զգացումները վիրաւորող ու դժգոհութիւն գրգռող մի օտար անձնաւորութիւն դնել Ուրարտուի գահի վրայ. մի քաջ ու հպարտ ժողովրդի, որի գործակցութեան ու զինակցութեան պէտք պիտի ունենային այդ ծաւալումների ժամանակ: Ուստի, մեղացիները պիտի ընդունած լինէին, որ Ուրարտուի գահի վրայ գար ուրարտական Արամեան հարստութեան ոչ-ուղիղ շառաւիղներից (ազգակից) մէկը կամ՝ Ուրուատրին ու յետոյ էլ Ուրարտուն կազմած նաիրեան գլխաւոր ցեղերից մէկի իշխանը:

Ինչ վերաբերում է *Երուանդ* անուան ծագմանը՝ իմ հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս թէ այդ անունը, որպէս արքայանուն, կապուած՝ Երուանդունի տոհմի եւ նրա երկրի հետ, շատ աւելի հին է քան կարծուում է: Ես գտնում եմ թէ *Երուանդ* (Er-vand) անունը գալիս է սումերական Ur-banda անունից: Այս անձնանունը գտնուում է Նարամ-Սինի 17 թշնամիների մասին խօսող խեթա-

¹ Թէեւ ես գտնում եմ, թէ Ուրարտուի բոլոր արքաները ծագում են Արամէից, բայց ներկայ հարցում կարեւոր չէ՝ դա ճիշդ է, թէ ոչ: Այստեղ, Արամէի (Խորենացու յիշած Արամի) անունով բոլորին կոչում եմ Արամեան:

կան յայտնի արձանագրութեան մէջ, արքաների ցուցակի 15-րդ տեղում, ուր գրուած է.

«^mUr-[b]a-an-da LUGAL KUR ^{URU}Ni-ik-ki [...]»¹.

(«Ur-banda արքան Ni-ik-ki[...] քաղաքի երկրի»):

Ni-ik-ki[...] քաղաքանուան վերջնամասը, գտնուած լինելով արձանագրութեան վնասուած մասում, ջնջուած է: Ես գտնում եմ, թէ այդտեղ պիտի լինի –pa վանկը կամ –ip-pa վանկերը, եւ այդ տեղանունը պիտի կարդալ Ni-ik-ki-ip-pa (Nikipa կամ Nikippa): Այս *Նիկիպպա* տեղանունը, որպէս լեռնանուն, յիշուել է Սարգոն II-ի կողմից՝ Ասորեստանից դէպի Մանա եւ Ուրարտու կատարած իր արշաւի մասին խօսող արձանագրութեան մէջ:

Ur-banda անուան Ur քաղաքիչը համեմատել Աքքադի արեւելքում Չագրոսեան լեռների շրջանի (Gutium-ի) արքայ Gudea-ի որդի Ur-Ningirsu եւ Լագաշի քուրմ-արքայի Ur-Bau անունների հետ, իսկ banda քաղաքիչը համեմատել Էրեքի արքայ Էնմերքարի՝ Արատտա ուղարկած պատգամատրի Lugal-banda («արքայ-կրտսեր» կամ «արքայի նեցուկը՝ օգնականը») անուան հետ:

Յայտնի է, թէ ուրարտական (եւ որոշ հին լեզուների) բառերի սկզբում եղած b-ն՝ յետագայ հայերէնում հնչուել է *վ*. ինչպէս՝ Biaina > Վան: Այդպէս էլ Ur-banda անուան banda քաղաքիչը տուել է *վանդ*, որով Ur-banda բարդ բառը հնչուել է *Եր-վանդ (Երուանդ)*:

Ur-banda արքայի Nikippa քաղաք-երկրի տեղը գրեթէ յայտնի է Սարգոն Բ-ի դէպի Մանա եւ Ուրարտու կատարած արշաւի մասին թողած արձանագրութիւնների տուեալներով: Բերում եմ այդ արձանագրութիւնների թարգմանութեան մեզ հետաքրքրող մասերը.

«Ես մեկնեցի իմ արքայական Կալախ քաղաքից եւ դժուար անցում կատարեցի Վերին Չաբով՝ իր յորդումի ժամանակ: Երբորդ օրը հանդիսատր խոստում տուեցի Էնիլ եւ Նինիլ աստուածներին ..., որի վրայ Մարդուկի եւ Շամաշի բանակներին ցատկումներով անցկացրի Ներքեւի (Փոքր) Չաբով, որի անցումը դժուար է, կարծես (լինի) մի խրամ: Ես մտայ բարձր Կուլլար լեռ-

¹ ԱՀԾՈւ, 11:

նաշոթայի անցքը՝ Լուլլումի երկրի, որին կոչում են (նաեւ) Չամուս: *Sumbi-ի շրջանում գորատես կատարեցի...: (Այնուհետեւ) երթի գիծը ուղղեցի դէպի լեռները: Ես Ձիկիրտու եւ Անդիա երկրների դէմ ուղղեցի լուծը (կառքը) Ադադ եւ Ներգալ աստուածների, (որոնց) խորհրդանշանները գնում էին իմ առաջից: Ես գնացի Nikippa եւ Ura լեռների միջով, բարձր լեռներ՝ որոնք ծածկուած էին ամէն տեսակի ծառերով...: Նրանց միջով (հոսող) Buia գետը անցայ...»¹: Սարգոնը, սրանից զատ եւ առանձին, նորից գրում է. «... *Sumbi-ի շրջանից գնացի Nikippa եւ Ura սեպ լեռների արանքով: Դէպի Ուրարտու, Ձիկիրտու (եւ) Մանսայան երկիր, Նահիրի եւ Մուսասիր արշաւեցի յաղթականօրէն...»²:**

Այս տուեալները ցոյց են տալիս, թէ *Նիկիպպա* լեռը, որ պահում է Նարամ-Սինի ժամանակուայ՝ Ur-banda արքայի քաղաքի ու նրա երկրի անունը, գտնուել է Մուսասիր-Արդինիի հարաւային մասում, Լուլլուբիի եւ Ալլաբրիայի հիւսիսում, մօտաւորապէս ներկայ Ռեւանդուզ քաղաքի ու լեռների շրջաններում: Արդէն *Ռեփանդ*(ուզ) անունը որոշակիօրէն պահում է Ur-banda > *Եր-վանդ* (Երուանդ) անունը, եւ անհաւանական չէ, որ այն լինի հենց *Նիկիպպան*՝ Ur-banda-ի գլխաւոր քաղաքը:

Այս փաստերը ցոյց են տալիս, թէ Մուսասիր-Արդինին (ինչպէս եւ Ուրուատրին՝ Խորենացու յիշած Արարադն ու Հայոց Ձորը, որ կոչուում էր նաեւ Երուանդունիք), Նարամ-Սինի ժամանակներից մինչեւ Ուրարտուի Արամեան հարստութեանը յաջորդած Երուանդունի հարստութեան օրերը, անցած երկու հազարամեակներից յետոյ էլ, շարունակել են պատկանել Երուանդունի տոհմին:

Այս իրողութիւնը աւելի հասկանալի է դարձնում, թէ ինչու Շահնամէում Տիգրիսը (երեւի Երուանդունիների այս հայրենիքից սկիզբ առնող Արեւելեան Տիգրիսը) կոչուել է Arwand³:

Այդ իրողութիւնը հաստատում է նաեւ պատմագրական այլ տուեալներով: Ահա թէ ինչ է գրում Ակադ. Ս. Երեմեանը. «Անուղղակի մի շարք տուեալներ բերում են այն եզրակացութեան թէ Ե-

¹ ARAB, II, 74:

² Նոյն, 99:

³ Հ. Աճառեան, Հայերէն անձնանունների բառարան, տե՛ս Երուանդ:

րուանդունիների դինաստիան ծագել է Մատիենէին-Մանային սահմանակից Արդինի-Մուսասիրի երկրի տերիտորիայից, որի հիւսիս-արեւմտեան բարձր լեռնային մասը մտնում էր Ուրարտուի, իսկ արեւելի ուշ՝ Հայաստանի կազմի մէջ: Պլինիոսը այդ երկրամասում յիշատակում է Օրօանդների (Orondes) ցեղը, որ ապրում էր Գաւգամելա քաղաքից արեւելք: Դա համընկնում է ժամանակակից Ռեւանդուզի շրջանին: Յ. Մանանդեանի կարծիքով, այդ Օրօանդների հետ պէտք է կապ ունենայ Վասպուրականի գաւառներից մէկի՝ Արուանթունիքի (Երուանդունիքի) անունը: Այս գաւառը կոչուում էր նաեւ Հայոց Չոր եւ գտնուում էր Վան քաղաքից հարաւ՝ Հայոց Չոր (Խոշաք) գետի հովտում: Երուանդունիների նախարարական տոհմը, այդ գաւառի ժառանգական իշխանները, գոյութիւն ունէին դեռեւս մ.թ. VII դարում»¹:

Ասորեստանեան եւ ուրարտական արձանագրութիւններից մեզ լաւ է յայտնի թէ Մուսասիր-Արդինիի Խալդեան տաճարը եղել է Ուրարտուի կրօնական գլխաւոր կենտրոնը, այնպէս ինչպէս Էջմիածինը ներկայ հայերի համար: Նշաններ կան ընդունելու, թէ Խալդեան այդ տաճարը գոյութիւն ունէր Ուրարտուի կազմաւորումից առաջ՝ նախկին Ուրուատրիական, հաւանաբար, եւ Միտանիական օրերից: Այլապէս՝ Ուրարտուի արքաները իրենց կրօնական գլխաւոր կենտրոնը կը հաստատէին Տուշպա-Վանում կամ գոնէ Արգիշտիխինիլի-Արմաիրում:

Այս իրողութիւնը ցոյց է տալիս, թէ Ուրարտուի Արամեան հարստութիւնը պիտի ցեղակցական կապ ունեցած լինի Մուսասիր-Արդինիի իշխանական տոհմի ու ժողովրդի հետ (որով՝ Երուանդունիների հետ): Յիշենք Ռուսա Ա-ի ողբը՝ Մուսասիրի Խալդեան տաճարում Սարգոն Բ-ի կատարած կողոպտուի համար: Արդէն բաւական փաստեր կան ընդունելու, որ *Ուրարտուի* թէ անուանական եւ թէ պետական նախորդը եղել է *Ուրուատրին*, ուր կազմաւորուած նախրեան ռազմա-քաղաքական միութիւն-կենտրոնը, Ասորեստանի ճնշումների տակ, ստիպուած է եղել քաշուել արեւելի

¹ ՀԺՊ, 439-440:

հիսիս եւ հաստատուել Վանայ լճի շրջակայքում (ըստ Խորենացու՝ *Հարքում*):

Ահա ելնելով այս բոլորից՝ ես գտնում էի, թէ մեդացիները, յաղթելով Ուրարտուին (երեւի՝ մղուած այդ ահեղ ճակատամարտերում զոհուել էին Արամեան վերջին արքան ու նրա ուղղակի ժառանգները) չէին կարող Ուրարտուի քաջ, հպարտ ու պետական մեծ ասանդոյթներ ունեցող ժողովրդի իշխանութեան գլուխ (կամ գահի վրայ) դնել մի օտարին: Եւ, ինչպէս ասացի, նրանք, իրենց յետագայ ծաւալումների համար նախրեան քաջ ցեղերի համագործակցութիւնը ապահովելու դիտումով, պիտի ընդունած լինեն, որ նրանց գահի վրայ գայ Արամեան հարստութեան ոչ-ուղիղ շառափողներից մէկը կամ նրանց ազգակից նախրեան-հայկական ցեղերից մէկի իշխանը: Եւ, ինչպէս պարզ երեւում է, նա եղել է Մուսասիրի շրջանի Երուանդունի տոհմից մի իշխան, որը մօտաւոր հարեւանը գուցէ եւ գործակիցն էր մեդացիների, որոնք ապրում էին Մանայում ու նրա արեւելքում:

Ուստի, պարզ երեւում է, թէ Ուրարտում, Արամեան հարստութեան տեղ Երուանդունիների գալուստով, իշխանութեան կազմում ցեղային փոփոխութիւն չի եղել: Տուշպա-Վանն էլ շարունակել է լինել մայրաքաղաքը երկրի: Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ *Երուանդունիների Արմինան եղել է շարունակութիւնը ուրարտական պետութեան, որը աստրաքաբելական լեզուով շարունակեց կոչուել Ուրաշտու (= Ուրարտու)*:

Կատարուած այս (ոչ-ցեղային) փոփոխութիւնը լոկ այն էր, թէ Ուրարտու-Ուրաշտուն դարձել էր հարկատու՝ նախ մեդացիներին ու յետոյ, որոշ ընդմիջումով, Աքեմենեաններին: Սակայն (հայոց) Արտաշէս Ա-ի օրերին, ամբողջովին վերականգնել էր ուրարտական նոյն հողամասերի վրայ իր ուրարտական նախկին ամբողջական անկախութիւնն ու պետական մեծութիւնը՝ շարունակելով լինել Երուանդական, եւ Տիգրան Բ-ի օրերին հասել էր Արգիշտի Ա-ի օրերի հզօրութեան: Մեզ արդէն յայտնի է, թէ Արտաշէս Ա-ը, հենց իր ուղղակի ու բացորոշ խոստովանութեամբ, եղել է Երուանդունի տոհմից՝ լինելով (երեւի) ոչ-ուղիղ գծով շառափողն ու

շարունակութիւնը Ուրաշտու-Արմինայի Երուանդունի հարստութեան:

Հետեւաբար, պիտի ընդունել, թէ Հայկական լեռնաշխարհում, Արամեան հարստութեանը յաջորդած Երուանդունիների (եւ Երուանդական Արտաշեսեանների) օրերի հայկական (*Արմինա*) պետութիւնը, իր ղեկավարութեան մէջ ցեղային ոչ մի փոփոխութիւն չկրելով, եղել է հենց շարունակութիւնը Ուրարտուի: *Ուրարտու-Ուրաշտուն*, ուրեմն, *գոյատեւել է Արամէից (մ.թ.ա. 860-) մինչեւ Էրատտ (մ.թ.-1)*, լեզուա-աշխարհագրական նոյն միջավայրում, հանդիսանալով նոյն նախրեան-հայկական ցեղերի (յետագայում՝ նախարարութիւնների) ռազմա-քաղաքական համադաշնութիւնը:

Ինչպէս ցոյց տուեցի վերեւում, *Երուանդ* արքայանունը (որով Երուանդունի տոհմը) գալիս է Նարամ-Սինի ժամանակներից: Ի հարկէ՝ *Ur-banda*-ի նախնիները եւ նրանց տոհմը պիտի գոյութիւն ունեցած լինեն *Նիկիսպա* քաղաք-երկրում (Ռեւանդուզի շրջանում, հնդեւրոպական Ալլաբրիայի հիւսիսում) շատ աւելի հնուց, եւ եւ կարծում եմ, թէ նրանք եղել են նախրեան սուրարիներ (սրանց տեղը տես համար 3 քարտէսում): Եւ ինչպէս տեսանք, Սուրարի երկրում էր գտնուում Արմանին: Արդէն մեզ յայտնի է, թէ Երուանդ Ա-ի որդիներից մէկը (Շահնամէում *Arwand* կոչուած) *Տիգր*[-իս] գետի¹ անունով կոչուել է *Տիգր*-ան, իսկ մէկն էլ *Սուրարիի* անունով՝ *Սարարիս* (> Շաւարշ):

Ur-banda-ի (Երուանդունիների) այս հնութիւնը արդէն հասկանալի է դարձնում այն, թէ այդ օրերի Մանայում ու նրա արեւելքում գտնուած հնդեւրոպականների (յետագայ հնդիրանականների) որոշ խմբեր, շարժուելով դէպի Իրանական Սարահարթ ու Հնդկաստան, իրենց հետ պիտի տարած լինեն Երուանդունի ձիաւոր (յետագայ Միտաննի մարիաննիները յիշեցնող) ասպետների համբաւը. եւ ահա այդպիսով է, որ *arwand* բառը զենդերէնում ու սանսկրիտերէնում պիտի պահուած լինի «քաջընթացիկ (ձի)» եւ «քաջ» իմաստով²:

¹ Հ. Աճառեան, նոյն: Երուանդ (> Արուանդ) եւ Տիգրան անունները Միտաննի-Ուրարտու օրերին պիտի հայերից անցած լինեն մեղա-պարսիկներին:

² Նոյն:

Երուանդունի տոհմի երկրի՝ հնում էլ Նիկիպպա լեռներից մինչեւ Վանայ լճի շրջան՝ մինչեւ Վասպուրականի Արուանթունիք (Երուանդունի) կոչուած «Հայոց Չոր» գաւառը տարածուած լինելը հաստատուում է նաեւ այն յայտնի տուեալով, թէ այդ տարածութիւնների մէջ ընկած Արեւելեան Տիգրիսը յայտնի է եղել (ինչպէս ասուեց, պահպանուել է Շահնամէում [հտ. 1, 70]) Arwand անունով: Հետեւաբար, կարելի է ընդունել թէ Ուրուատրի-Մուսասիր լեռներկիրը հնում էլ գտնուած է եղել Երուանդունի տոհմի երկրի մէջ: Սա արդէն հենց Սուբարտուն է:

Ինչպէս արդէն գիտենք, հենց այս Ուրուատրի-Մուսասիր լեռներկիրն է, որ մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին (Արատտա-Էրեք դիւցազնավէպում) կոչուել է Hurum: Թէեւ որոշ նշաններ կան, թէ III հազարամեակում (մ.թ.ա.) խորրիական տարրեր թափանցել են Մերձաւոր Արեւելք (որով՝ Ուրուատրի-Մուսասիր), սակայն նրանք չեն ներկայացրել կարեւոր ոյժ եւ չեն ունեցել այդ երկիրը իրենց անունով Hurum անուանելու չափ զանգուածային առկայութիւն ու կենսունակութիւն: Վարը, «*Հնդեւրոպականներն ու Խորրիները*» բաժնում, մանրամասնօրէն կը խօսեն այն մասին, թէ Ուրուատրի լեռներկիրը՝ իր հրաբխային գործունէութեան պատճառով է կոչուել Ուրու-ատրի կամ Կարդու (> Ki-ardu)¹ «վայր կրակի» եւ հենց դրանով էլ կոչուել է Hurum, որը եղել է աշխարհագրական եզր եւ չի ունեցել էթնիկական արժէք:

Յայտնի է, թէ խորրիները՝ մ.թ.ա. II հազարամեակի II քառորդին է որ գաղթականական մեծ զանգուածներով անցան Չագրոսը ու մտան Ասորեստան կոչուած շրջանները եւ այդտեղերից տարածուեցին Հիւսիսային Սիջագետք ու Սիրիա եւ թափանցեցին

¹ Կարդու (< Ki-ardu) «վայր կրակի» եզրի մասին մանրամասնօրէն կը խօսեն 6-րդ գլխի 2-րդ բաժնում:

Երուանդունիների սումերական Ur-banda եւ Ուրուատրի երկրի Կարդու (< Ki-ardu) անունները պիտի կարեւոր տուեալ համարել իրենց օրերին այս շրջաններում սումերական լեզուի գործածութեան: Որով՝ այստեղ պատեհ են համարում նշել թէ այս փաստով պիտի աւելի հասկանալի լինեն (իմ նախորդ ու ներկայ աշխատութիւններով նշուած) սումերահայ լեզուա-մշակութային կապերը, ընդհանրութիւններն ու համընկնումները:

Հայկական լեռնաշխարհ¹ ու Կիլիկիա: Այս ժամանակներին է, որ խուրրիները մեծ տոկոս էին կազմում Ուրուատրի-Մուսասիրի շրջաններում: Որով՝ հալանական է, որ ոչ թե երկիրը կոչուեց խուրրիների անունով, այլ, ընդհակառակը, հենց իրենք՝ խուրրիները, այս օրերին, այս երկրի կարեւոր բնակիչները դառնալով է որ տեղի Hurum անունով կոչուեցին խուրրիներ եւ այն տարածեցին Մերձաւոր Արեւելքում Սիտաննիի օրերին:

Ես գտնում եմ թէ Ur-banda-ի (Երուանդունի) տոհմը հանդիսացել է կարեւորներից մէկը նաիրեան-սուբարի ցեղերից, որոնք կազմել էին՝ Ասորեստանի հետ միշտ բախման մէջ գտնուած Ուրուատրիի ցեղային միութիւնը, որը, ինչպէս յայտնի է, հանդիսացել է սաղմնատրումը յետագայ ուրարտական հզօր պետութեան՝ Ասորեստանի ճնշման տակ միութեան վարչական կենտրոնը քաշելով դէպի հիւսիս՝ Վանայ լճի շրջանը:

Խորենացին, ասորի մատենագիր Մար-Աբա Կատինայի հին մատենանից քաղելով, պահել է (աւանդական ու պատմագրական) այն տեղեկութիւնը, թէ Հայկը *Արարադի երկրից* (Ուրուատրիից) դէպի Վանայ լճի կողմը ու Հարք փոխադրուելու առթիւ՝ իր այդտեղ (Արարադի երկրում) շինած *տունը* ժառանգ է թողել *Արամանեակի որդի Կադմոսին* (> *Կադմոսիսին*): *Ասորի պատմագրի հին մատենանում պահուած ու հնուց եկող այս տեղեկութիւնը նոյնպէս ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս Կադմոսիսին, այնպէս էլ Արարադի այդ երկիրը, որոնք մտնում էին Արմանի-Սուբարտուի մէջ (տե՛ս քարտես 3), պատկանել են Հայկի սերնդին (Արամանեակի որդուն) կամ ժառանգն են եղել հայերի՝ դեռ Ուրարտուի կազմատրումից առաջ: Սրա համար կարող է փաստ լինել եւ այն, թէ այստեղերից է սկիզբ առնում երկրորդ Խարուրը: Այս անունը հայերէնում պահպանուել է, ինչպէս տեսանք, «ախբուր» աղբիւր» իմաստով:*

Uru-atrı կամ Ur-artu եւ Ki-ardu (>Կորդուք) անունները, ինչպէս ասուեց, աշխարհագրական եզրեր են, որով չունէին ցեղագրական արժէք, թէւ յետագայում ստացել են այդպիսի իմաստ՝ նրա բնակիչների համար: Հայկական լեռնաշխարհի այս հարա-

¹ Այս մասին մանրամասնօրէն կը խօսեն 5-րդ գլխի 2-րդ բաժնում:

ւային շրջանի արմենո-խուրի (նահրեան) ժողովուրդը, իրենց լեռների դժուարամատչելի դիրքի պատճառով, զարգացրել են կենտրոնախոյս ձգտումներ: Քսենոֆոնը (մ.թ.ա. 401) սրանց կոչում է *կարդուխներ*, որոնք, քաշուելով իրենց լեռների բարձունքները, չէին ուզում ենթարկուել Աքեմենեաններին: Այդ ժամանակ, Արմենիայի սատրապութեան սահմանն էլ դարձել էր Արեւելեան Տիգրիսը («Կենտրիտէսը»): Բայց, Արտաշեսեանների ժամանակ, նորից միացուեցին Արմենիային:

Այս բոլորով հանդերձ, նահրեան երկրի այս հարաւային շրջանը եղել է օտար ազդեցութիւններին ամենաշատ ենթարկուած շրջան: Ասորեստանի օրերին, արիւնալի ճնշումների տակ, նրանցից որոշ խմբեր շարժուել են ոչ թէ միայն դէպի հիւսիս (դէպի Հարք), այլ եւ արեւելք (դէպի Ադրպատական)¹: Մասանեանների տիրապետութեան ժամանակ (224-642թ.), Կարդու-Կորդուք երկրի արմենո-նահրեան բնակչութեան կարեւոր մասին պարտադրուեց (իրանական բանակայինների ու երկիր բերուած հաստատուած՝ Մատիէնէի շրջանի *մեդական վաչկատուն* ցեղերի միջոցով) իրանական *գրադաշտական կրօն* ու *կրմանճի լեզու*, արաբական տիրապետութեան տակ էլ՝ *իսլամական կրօն*: Իսկ սելճուկ-օսմանեան տիրապետութեան օրերին, արիւնալի հալածանքներից խուսափելու համար, այստեղ քրիստոնէայ մնացած շատ հայեր, դաւանափոխ լինելով, միացան իրենց իսլամութեամբ մեծ արտօնութիւններ ու ազատութիւններ վայելող եւ արդէն Կորդուքուրդ (քիւրդ) կոչուող այդ (մեծ մասամբ արմենոիդ) բնակչութեան:

¹ Հաւանական է, որ Ադրպատականի ու Պերսիսի այդ նահրեանները լինեն այդ շրջաններում՝ Polybius-ի (մ.թ.ա. 200-120) եւ յետոյ էլ Ստրաբոնի կողմից Kurtioi կամ Cyrtii կոչուածները, թէւ անհաւանական չէ նաեւ այն, որ այս վերջինները լինեն Արգիշտի Բ-ի յիշած Girdu-ու երկրի բնակիչները:

4. ԿԵԼՏԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ԿԵԼՏԱ-ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԸ

Մինչև այստեղ խօսել ենք Հայկական լեռնաշխարհի աւելի հարաւային շրջանների բնակիչների ու երկրների մասին, որոնք աւելի յայտնի էին պատմագրութեան մէջ՝ շփման մէջ գտնուած լինելով Միջագետքի հին ժողովուրդների հետ: Իսկ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական ու հիւսիսային շրջանների բնիկների մասին շատ քիչ բան էր յայտնի:

Մանաւանդ հնդեւրոպական հայրենիքի՝ Եւրոպայում տեղադրութիւնը, երկար ժամանակ իշխած լինելով գիտական մտքերի վրայ, անել դրութիւն էր ստեղծել լեզուաբանութեան ու պատմագիտութեան վերաբերող մի շարք կարեւոր հարցերում: Օրինակ՝ աշխարհագրականօրէն անբացատրելի էր մնում այն յայտնի երեւոյթը, թէ հայերէնը, հնդեւրոպական ընտանիքում, լեզուականօրէն աւելի մօտ է կանգնած մի կողմից յունական եւ միւս կողմից իրանական լեզուաճիւղերի հետ: Առեղծուած էր թէ ո՞րտեղից եկան խեթերը Կենտրոնական Անատոլիա եւ որտեղից անցան հնդիրանականները Իրանական Սարահարթ ու Հնդկաստան: Աշխարհագրականօրէն անհասկանալի էին նաեւ հնդեւրոպական ու սեմական մայր լեզուների հին ազգակցութեան մասին խօսող երեւոյթները, կամ Եւրոպայի հնդեւրոպական լեզուաճիւղերի եւ կովկասեան ու սեմական լեզուների միջեւ նշմարուող փոխազդեցութիւնների հետքերը:

Այս բոլորը միանգամից լուսաւորուում են ընդունելով վերջապէս այն իրողութիւնը թէ հնդեւրոպական նախահայրենիքը եղել են Հայկական լեռնաշխարհն ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջանները, մի բան՝ որը առաջադրուել էր մեր կողմից դեռ 1970 եւ 1973 թուերին լոյս տեսած մեր աշխատութիւններում: Այս տեսակետով՝ կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ սովետական երկու ակադեմիկոսներ Թ. Վ. Գամկրելիժէի եւ Վ. Վ. Իւանովի «*Հնդեւրոպական Լեզուն եւ Հնդեւրոպացիները*» երկհատոր աշխատութիւնը, որոնք լեզուագիտական հետազոտութիւնների ճանապարհով եկել են

այն նոյն եզրակացութեան, թէ հնդերոպական հայրենիքը եղել է ներկայ Իրաքի, Սուրիայի ու Թուրքիայի շփման շրջանները՝ ներառնելով Վանայ լիճը:

Նրանք իրավացիօրէն ցոյց են տուել, թէ հնդերոպական լեզուն շփման մէջ է գտնուած եղել մի կողմից սեմական եւ միւս կողմից կովկասեան լեզուների հետ: Այսուհանդերձ, նրանք ենթակայական ծայրահեղութեան մէջ են ընկել, երբ հնդերոպականների հետ կովկասեանների շփման միջավայրը աշխարհագրականօրէն կովկասեան շրջաններից նշանակալիօրէն իջեցրել են հարաւ՝ հակադրուելով փաստական բացայայտ տուեալների հետ:

Կան պատմագիտական, հնագիտական ու լեզուաբանական որոշակի տուեալներ, թէ հնդերոպականները առկայ են եղել հնում Չրլտրը եւ Սեւանայ լճերի շրջաններում, եւ նրանց բնակութեան սահմանները տարածուել են մինչեւ Կուր գետն ու Կասպից ծովը: Հենց այս (Կուր գետի) շրջաններում էլ տեղի են ունեցել հնդերոպական ու կովկասեան լեզուների շփումները:

Գամկրելիժէի եւ Իւանովի կողմից հնդերոպական-կովկասեան շփումների համար որպէս փաստարկութիւն բերուել են հնդերոպականներից կովկասեանների կատարած լեզուական որոշ փոխառութիւններ, որոնց մէջ նշուել են նաեւ *գինի* բառի կովկասեան լեզուներում եղած ձեւերը: Հենց այս գինի բառի մասին էլ ուզում են այստեղ բերել իմ դիտարկումները¹:

Լեզուաբանութեան մէջ ընդունուած է, որ հայերէնի բնիկ *գինի* բառի հնդերոպական մայր արմատն է *voinio / vino*: Ըստ Աճառեանի՝ սրա ժառանգներից են՝

Լատիներէն -vinum	}	Բառասկզբի v-ով
Իտալերէն -vino		
Սպաներէն -vino		
Ռումիներէն -vinu		
Ֆրանսերէն -vin		

¹ Այս գինի բառի մասին ակնարկութիւն է արել նաեւ յայտնի լեզուաբան Պրոֆ. J. C. Greppin-ը՝ Գամկրելիժէի եւ Իւանովի աշխատութեան մասին իր գրախօսականում. տե՛ս BR:

Գերմաներեն -wein	}	Բառասկզբի v-ով
Անգլերեն -wine		
Ալբաներեն -vëne		
Հին սլաերեն -vino		
Ռուսերեն -vino		
Կիմրերեն -gwin	}	Բառասկզբի g-ով
Հայերեն -Գինի		
Խեթերեն -gēnes(š)		

Ինչպես երևում է, հնդեւրոպական լեզուաճիւղերի մեծ մասը պահել է հնդեւրոպական մայր արմատի բառասկզբի -v-ն, իսկ կելտական լեզուներից կիմրերենը (Անգլիոյ Wales-ի Welsh լեզուն), հայերենը եւ խեթերենը բառասկզբի v-ն փոխել են g-ի:

Ըստ Գամկրելիժէի եւ Իւանովի՝ հնդեւրոպականից կովկասեանների առած փոխառութիւններից են «գինի» իմաստով

Վրացերեն -gvino
Սւաներեն -gwinel
Լազերեն -g[w]in

Ինչպես պարզ երևում է, կովկասեանների փոխառութիւններն էլ բառասկզբի v-ի տեղ ունեն գ, եւ քանի որ հնդեւրոպական ընտանիքի մէջ բառասկզբի v-ի տեղ գ ունեն միայն խեթերենը (gēns[š]), հայերենը (գինի) եւ կիմրերենը (gwin), ապա պիտի ընդունել, թէ կովկասեանները հնդեւրոպականներից առած իրենց այս փոխառութիւնները պիտի կատարած լինեն կամ խեթերենից, կամ հայերենից եւ կամ էլ կիմրերենից (կելտերենից): Աւելի հաւանական է, որ առած լինեն այս վերջինից, քանի որ կովկասեանները ունեն ոչ թէ ուղղակի գ, այլ ճիշդ կիմրերենի նման gw- նախածայնը:

Մեզ յայտնի է, թէ հայերենը հնդեւրոպական բառասկզբի v-ն օրինաչափօրէն փոխել է g-ի: Այստեղ պատահական չէ, որ կելտական լեզուներից կիմրերենն էլ v-ի տեղ ունի gw-: Այս երեւոյթը

նշմարուում է կելտական լեզուաճիւղում կիմրերէնի նման նոյն (բրիտական) խմբին պատկանող կորներէնի եւ բրետոներէնի մէջ եւս: Այս բանը ցոյց տալու համար բերում են (Աճառեանից) տեղի սղութեան համար միայն երեք այլ օրինակներ:

Հայերէն բնիկ *գեղձ* («սաստիկ փափաք») բառի հնդեւրոպական արմատն է *vel*, որի ժառանգներից են

Լատիներէն - volo	}	Բառասկզբի v-ով
Սանսկրիտներէն - varanum		
Չեմներէն - var		
Գոթերէն - wiljan		
Գերմաններէն - wollen		
Լիթուաններէն - velyti		
Հին սլաւերէն - voliti		
Ռուսերէն - volya		

Հին կորներէն - guell	}	Բառասկզբի g-ով
Բրետոներէն - guell		
Հայերէն - գեղձ		

Հայերէն բնիկ *գեղձ* բառի հնդեւրոպական մայր արմատն է *velmn* (< *vel/vol*), որի ժառանգներից են

Լատիներէն -vel-nos (> vellus)	}	Բառասկզբի v-ով
Գոթերէն -vulla		
Գերմաններէն -vlina (> wolle)		
Անգլոսաքսոներէն -wull		
Անգլերէն –wool		
Հոլանդերէն -wol		
Լիթուաններէն –vilna		
Լեթթերէն -wilna		
Հին պրուսերէն -wilna		
Հին սլաւերէն -vlūna		
Չեխերէն -vlina		
Ռուսերէն -volna		

Կիմրերէն -gwlan	}	Բառասկզբի g-ով
Կորներէն -gluan		
Բրետոներէն -gloan		
Հայերէն -գեղմն		

Հայերէնի բնիկ *գարուն* բառի հնդեւրոպական մայր արմատն է *vēs*r (> *vēr*), որի ժառանգներից են

Սանսկրիտերէն -vasanta	}	Բառասկզբի v-ով
Չեմդերէն -vanhar		
Հին պարսկերէն -vāhar		
Պահլաւերէն -vahār		
Գնչուերէն		
(Տաճկաստանում) -varno		
Յունարէն -fḗar		
Հին սլաւերէն -vesna		
Ռուսերէն -vesna		
Լիթուաներէն -vasarà		
Լատիներէն -vēr		
Ռումիներէն -vară		
Հին իսլանդերէն -vār		

Հին կիմրերէն -guiannuin	}	Բառասկզբի g-ով
Կորներէն -guaintoin		
Հայերէն -գարուն		

Այս բացայայտ տուեալներից երեւում է, թէ կելտերէնի այս կիմրերէն (welsh), կորներէն եւ բրետոներէն ենթաճիւղերը կրողների նախնիները իրենց հնդեւրոպական նախահայրենիքում գտնուել են աւելի հայերի մօտ եւ ապրել են մօտաւորապէս այն լեզուաաշխարհագրական միջավայրի պայմաններում (կամ միջավայրերի հարեւանութեամբ), ուր հնդեւրոպական բառասկզբի v-ն փոխում էին g-ի:

Միաժամանակ նկատի առնելով այն երեւոյթը, թէ հնդերոպականներից կատարուած կովկասեան նշուած փոխառութիւնների բառասկզբի ցw-ն ճշդօրէն համապատասխանում է (հայերէնի ու իտերէնի ց-ից աւելի) կելտական նշուած լեզուների բառասկզբի ցw- ձեւին, ապա պիտի ընդունել թէ կելտական ցեղերի նախահայրենիքը գտնուել է կովկասեաններին աւելի մօտ վայրերում, այսինքն՝ հայերի (Շիրակի ու Արարատեան դաշտի) եւ կովկասեանների (Միջին Կուր գետի) միջեւ գտնուած մի տարածութեան վրայ:

Այսպիսով՝ գալիս ենք այն հետեւութեան, թէ կելտական ցեղերի նախահայրենիքը պիտի գտնուած լինի հնդերոպական հայրենիքի հիւսիս-արեւելեան մասերում, Կուր գետի վերին աւազանի եւ Չըլտըր-Սեւան լճերի շրջանում (եւ ի հարկէ, պիտի չզարմանալ, եթէ կելտական լեզուներում էլ գտնուեն իբերա-կովկասեան լեզուից կատարուած փոխառութիւններ):

Ուրարտուի Ռուսա Ա-ը (735-713 մ.թ.ա.) Սեւանայ լճի մօտ, Ծովինար գիւղի շրջանում, մի ժայռի վրայ փորագրած արձանագրութեան մէջ նշել է Սեւանայ լճի շուրջ իր մէկ տարուայ ընթացքում նուաճած 23 երկրների անունները, որոնցից առանձնացրել է, մէկ արշաւով նուաճուած, հետեւեալ չորս երկրների անունները՝ Adahuni, Velikuhi, Lueruhie եւ Arquqini¹: Իսկ Սարդուրի Բ-ը (764-735 մ.թ.ա.) Վանայ ժայռի վրայ թողած մեծ արձանագրութեան մէջ Uelikuhi երկրանունը յիշում է Uelikuni ձեւով²: Ռուսա Ա-ի յիշած այս չորս երկրանունները պահպանուել են աշխարհագրական նոյն կարգով եւ մեզ հասել են հետեւեալ յայտնի անուններով՝ Adahuni (=Արցախ), Uelikuni (=Գեղարունի), Lueruhi (=Լոռի) եւ Arquqini (=յոյների յիշած Գուգարենէ = Գուգարք):

Արգիշտի Ա-ն էլ (786- 764 մ.թ.ա.) Վանայ Սուրբ Սահակ եկեղեցում գտնուած կոթողի վրայ նշել է, իր նուաճած երկրների մէջ, Luša, Katarza, Eriahi, Gulutahi երկրանունները³: Ադոնցի գործից գիտենք, թէ Katarza-ն մեզ յայտնի *Կղարջն* է, իսկ *Eriahi*- ն էլ ար-

¹ UKN, 329:

² Նոյն, 286:

³ Նոյն, 234:

դէն *Շիրակն* է (*Երասխ*-ի վերին աագանում): Գալով Gulutahi-ին՝ նրա տեղադրման համար ելակէտ են ընդունել Արգիշտիի արձանագրութեան մէջ բերուած այս տեղանունների նշման հերթականութիւնը, ըստ որի Eriahi-ն աշխարհագրականօրէն պիտի գտնուած լինի Katarza-ի եւ Gulutahi-ի արանքում. եւ քանի որ Կդարջը (Katarza-ն) գտնուում է Շիրակի (Eriahi-ի) արեւմտեան կողմերում, ապա Gulutahi-ն պիտի գտնուած լինի, Կդարջ-Շիրակ գծով, Շիրակի արեւելեան կողմերում, որ մեզ տանում է Գեղամայ լեռնաշղթայի արեւմտեան կողերին. նրա միւս (արեւելեան) կողերին գտնուում է արդէն Uelikuni Գեղաքունին՝ Սեւանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափի երկայնքով: Այս հաշուով՝ Gulutahi-ն պիտի տեղադրել Գեղամայ լեռնաշղթայի արեւմտեան կողի երկայնքով դէպի Ծաղկունեաց լեռնաշղթան: Ես գտնում եմ, թէ Գառնիի եւ Գեղարդի միջեւ գտնուող ներկայ *Գողթ*, հնում՝ *Գողթթ* (=Gulut) գիղի անունը հարագատօրէն պահում է Guluta(hi)¹ անուան ու երկրի յիշատակը:

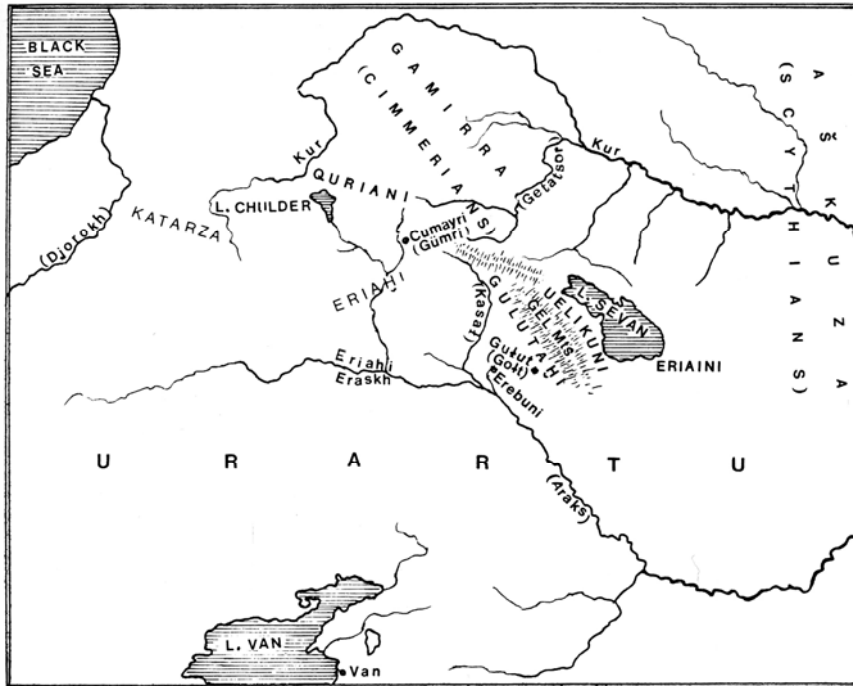
Սա ցոյց է տալիս թէ Գեղամայ լեռնաշղթայի եւ նրա յայտնի *Գեղ* (> Gel) կոչուած լեռան երկու (իրար հակադիր) կողմերում գտնուած Uelikuni (Welikini > Գեղաքունի) եւ Gulutahi երկրանունները պիտի պատկանած լինեն նոյն Wel (> Գել > Գեղ) կամ Gul (*Գղ*) ցեղի՝ լեռնաշղթայով բաժանուած երկու հատուածներին:

Լեզուաբանօրէն, կովկասեանների՝ կելտականներից կատարած փոխառութիւնները մեզ բերել էին այն հետեւութեան, թէ կելտական ցեղերի նախահայրենիքը պէտք է աշխարհագրականօրէն լինէր կովկասեանների մօտակայքում, եւ որով պէտք է գտնուած լինէր Կուր գետի ակնադրիւրների ու Սեւանայ լճի շրջաններում: Եւ սհա տեսնում ենք, թէ այդ շրջաններում են գտնուած եղել Wel (> *Գեղ*) կամ Gul (*Գղ*) ցեղի Uelikuni եւ Gulutahi երկիրները: Որով՝ ես աւելի քան հաւանական եմ համարում, թէ *Գեղ* (Գեղամայ) լեռնաշղթան ընդգրկող այս Uelikuni-Gulutahi լեռներկիրը եղել է յոյների Keltoi եւ լատինների (հռոմէացիների)

¹ Ես անհաւանական չեմ համարում, որ այս երկրանունից ծագած լինի նաեւ Գեղարդ անունը, որի ր-ն պիտի աճած լինի, ինչպէս Գեղաքունին հնչուել է նաեւ Գեղարքունի ձեւով:

Celtae կոչած Gel / Gaul/ Galli ցեղի նախահայրենիքը: Արդեն Ալիս գետի արեւմտեան մեծ ոլորանի աւազանում (ներկայ Անկարայի շրջանում) բնակութիւն հաստատած կելտական Guluta(hi) երկրի մարդիկ յետագայում (մ.թ.ա. 3-րդ դարում) հռոմէացիների կողմից կոչուում էին Galatae եւ նրանց շրջանը՝ Galatia (հայերի կողմից՝ *Գաղատիա*):

Պիտի միանգամայն պարզ համարել, թէ Uelikuhī / Uelikuni ցեղանուն-երկրանունը իր հիմքով (ի հարկէ սրա հետ եւ Guluta-hi-ն) հնդեւրոպական է: Դրա համար փաստ է եւ այն, թէ հայերէնը միայն հնդեւրոպական բառերի նախահունչ v-ն (ս կամ w) փոխել է q-ի (այդպէս էլ՝ Uelikuni > Գեղաքունի):



Քարտէս 6: Կելտական ցեղերի նախահայրենիքը:

Մեր նիւթի համար իրենց ունեցած կարեւորութեան համար Uelikuni կամ Gulutahi երկրանունները տեղադրել եմ ներկայացուած քարտէսում:

Նոյն ցեղին պատկանած այս երկու երկրանունները թելադրում են ընդունել, թե Ռուսա Ա-ի ժամանակ (մ.թ.ա. 8-րդ դարում) կելտական այս շրջանում բառասկզբի $v > g$ անցումը դեռ ընթացքի փուլում էր գտնուում եւ իր միջավայրի բոլոր շրջաններում չէր կատարուում միաժամանակ կամ նոյն արագութեամբ: Այն դէպքում երբ այդ ժամանակներին Սelikuni-ն դեռ պահել էր իր բառասկզբի Ս-ն (= W կամ V) լեռնաշղթայի միւս կողմում Gulutahi-ն արդէն v -ն փոխել էր g -ի: Եթէ իմ այս բացատրութիւնը ճիշդ է, ապա պիտի ընդունել թէ նոյն մեծ ցեղին պատկանած եւ *Գեղ* (Գեղամայ) լեռնաշղթայով բաժանուած երկու հատուածները զարգացնում էին բարբառային տարբերութիւններ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս երբ դեռ Խոտրջուրը պահել էր հայերէնի գրաբարածեւ խօսուածք՝ լեռան միւս կողմում գտնուած Կարինը զարգացնում էր *Կը* ճիւղի բարբառ: Ի հարկէ տարօրինակ չէ, որ մի մեծ ժողովրդի տարբեր հատուածներ ունեցած լինեն նոյն ցեղանուան հիմքով կազմուած անուանումների ածանցային-հնչիւնային տարբերութիւններ:

Միաժամանակ պիտի նշել, թէ տեղանունները ընդհանրապէս երկար են պահպանում իրենց անուանաձեւերը, աւելի երկար են դիմադրում փոփոխութիւնների, քան թէ տուեալ երկրի լեզուի բառերը: Դրա համար էլ, երբ Սelikuni-Gulurahի երկրի լեզուն արդէն սկսել էր բառասկզբի $v > g$ փոփոխութեան ընթացքը, v -ն փոխելով gw -ի, երկրի Սelikuni անունը դեռ պահել էր իր v -ն ($u-u$) Սարդուրի Բ-ի օրերին (մ.թ.ա. 8-րդ դարում): Արգիշտի Ա-ի, Սարդուրի Բ-ի եւ Ռուսա Ա-ի ջանքերով՝ հայ ժողովրդի կազմի մէջ մտնելով է որ արագացել էր այդ գործընթացը: Սelikuni-ն, Ռուսա Ա-ից որոշ ժամանակ յետոյ, տեղի էր տուել *Գեղաքունի* ձեւին:

Կելտական նշուած ճիւղերի բառասկզբի gw -ն, ըստ իս, հանդիսանում է հնդեւրոպական բառասկզբի $v > g$ անցման միջին փուլը: Նոյնը պիտի ասել կովկասեանների փոխ առած գինի բառի ձեւերի (վրացերէն *gvino*, սլաւերէն *gwinel*, լազերէն *g[w]in*) բառասկզբի gw -ի համար: Սա թելադրում է ընդունել, թէ կովկասեանները իրենց փոխառութիւնը չեն կատարել հնդեւրոպական մայր լեզուից, այլ նրա տրոհումից յետոյ, նրա ճիւղերից մէկի (կելտակա-

նի) զարգացրած բարբառային ձեւից, որը պիտի ազդուած լինի հարեւան կամ կենակից ու ցեղակից նախահայրերից:

Մինչդեռ, հարաւում, սեմական նախալեզուն իր wainu («գինի») բառի փոխառութիւնը (> արաբերէն wein, եբրայերէն yayin, եթովպերէն wein ելն., բառասկզբի իր w-ով) պիտի ստացած լինի կանուխ ժամանակներին՝ հնդեւրոպական մայր լեզուից, եւ ոչ թէ յետագայ հայերէնից, երբ սա բառասկզբի իր v-ն արդէն փոխել էր q-ի:

Այս երեւոյթը ցոյց է տալիս, թէ կովկասեանները վերելից ներքեւ դէպի Կուր գետի վերին աւազան իջել-եկել են աւելի ուշ ժամանակներին: Արդէն *Կուր* գետի անունը կովկասեան չէ, այլ ծագել է՝ Վանայ ժայռի վրայ Սարդուրի Բ-ի թողած արձանագրութեան մէջ յիշուած *Quria(ni)*¹ երկրանուն-ցեղանունից, որը գտնուում էր Կուր գետի ակնադիւրների շրջանում, Չըլտըր լճից վեր, եւ պատկանում էր հայ ժողովրդի կազմի մէջ մտած հնդեւրոպական (երեւի կիմմերեան ցեղերից մէկին (տե՛ս քարտէս): Ի հարկէ, դէպի Կուր գետի այս աւազանը՝ կովկասեանների գալուստի ճիշդ ժամանակը յայտնի չէ, բայց կարելի է կռահել այն, թէ նրանց՝ հնդեւրոպական հայրենիքի այս հիւսիս-արեւելեան ծայրամաս մօտենալը պիտի տեղի ունեցած լինի կելտականների լեզուում v > g անցման այդ միջին (gw-) փուլի ժամանակներին: Հենց այդ միջին փուլի ժամանակներին է, որ կելտական ցեղերից որոշ խմբեր պիտի իրենց նախահայրենիքից շարժուած լինեն դէպի արեւմուտք, քանի որ յետագայում այդպէս էլ պահել են բառասկզբի gw-ն, առանց լրացնելու v > g անցման ընթացքը, պոկուած ու հեռացած լինելով այդ անցումը առաջացնող պայմանների միջավայրից՝ իրենց նախահայրենիքից, մեծ հաւանականութեամբ, մ.թ.ա. II հազարամեակի վերջին քառորդին:

Իսկ այդ կելտական ցեղերի՝ իրենց նախահայրենիքում մնացած հիմնական մասը արդէն Ուրարտուի օրերին մտնելով հայ ժողովրդի կազմի մէջ՝ շարունակել են v > g անցման ընթացքը, որով Սելիկունի-ն էլ տեղի է տուել *Գեղաքունի* ձեւին: Այս Գեղաքունի ձե-

¹ UKN, 285:

ւը պահպանուել ու մեզ է հասել հայերէն մետրոպատառ ամենահին (5-րդ դարի) մատենագրութեան մէջ: Հինգերորդ դարի մատենագիր Խորենացու մօտ Գեղաբունի է կոչուում ոչ թէ միայն Սելիկունի երկիրը, այլ եւ Սելիկունի-ի ու Գսլտահի-ի միջեւ գտնուած լեռնաշղթան (*Գեղ լեռը*) եւ անգամ Սեւանայ լիճը: Խորենացին պահել է *Գեղամ* անունը որպէս այս մեծ ցեղի նախահայրը, ի հարկէ որպէս *Էպոնիմը* (անուանադիրը) այդ մեծ ցեղի ու նրա երկրանուան: Նա գրում է. «Իսկ Գեղամ... շինէ զեզր ծովակին, եւ թողու անդ բնակիչս. եւ յիւր անուն եւ սա լեառնն անուանէ Գեղ, եւ զշէնսն՝ Գեղաբունի, որով կոչի եւ ծովն» (Իսկ Գեղամ... շէնցնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ եւ իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շէները Գեղաբունի, ինչպէս կոչուում է նաեւ ծովը») (Ա - Ժբ):

Գեղամ (Գեղ-ամ) անուան մէջ արմատականը, ցեղի ու երկրի արմատական անունը *Գեղ* է, իսկ *-ամ* վերջաւորութիւնը անունների (եւ էպոնիմների) յայտնի ածանց է, որ արդէն նշել եմ Ա գլխի 4-րդ հատուածում, խօսելով *Արամ* անուան մասին (հմմտ. նաեւ Արգամ, Բագամ, Արշամ, եւ Սր III-ի արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Hupitam, Šehlām, Pušam* ելն.): Հետեւաբար, թէ ցեղն ու նրա երկիրը (Սելիկունի-Գեղաբունի ու Գսլտահի), թէ նրանց հայրենի լեռնաշղթան ու լիճը (Սեւանը) կոչուում էին *Գեղ*: Արդէն Խորենացին ուղղակի վկայում է թէ լեռը կոչուում էր *Գեղ*:

Ըստ ոմանց կարծիքի, Wales երկրանունը եւ նրա հետ welsh (նախապէս՝ welch) լեզուանունը, ծագել են անգլոսաքսոներէն welisc «օտար» (wealas «օտարական») նշանակող բառաձեւից. այսինքն՝ իբր թէ երկիր ներխուժած անգլոսաքսոնները իրենցից առաջ երկրում (Wales-ում) բնակուած կելտական ժողովրդին կոչել են օտարականներ, մինչդեռ իրենք էին երկրում նախապէս բնակողների համար օտարականներ: Ուրեմն, անհաւանական չէ, որ դա բառերի ձայնային պատահական նմանութեան վրայ հիմնուած մեկնաբանութիւն լինի: Ի հարկէ անհաւանական չէ նաեւ այն, որ այդ ցեղի նախկին welch անունը անգլոսաքսոնների լեզուում մտած լինի «օտարական» իմաստով, այնպէս ինչպէս ցեղանուններից շատերը ուրիշների մօտ ստանում են ինչ որ իմաստ.

օրինակ՝ Ուրարտուի արքաների (Թէյշեբաինին որպէս ելակէտ) դէպի Մանա ու Բարսուա կատարած արինալի բռնագրաւիչ արշաւանքների պատճառով *Թէյշեբաինի* քաղաքանունը կամ դիցանունը այդ շրջանի ժողովուրդների մօտ ստացել է «ոսխ» իմաստը (օրինակ՝ խըրդըզերէն *tuspan*, պահլաւերէն *dušman* նշանակում է «ոսխ»), որից յետագայում հայերէնին անցել է թշնամի բառը: Իսկ խըրդըզ կամ խըրխըզ ցեղանունը թուրքերի մօտ (թուրքերէնում) ստացել է «գող» իմաստը: Աֆրիկայի Negro ցեղի անունը եւրոպացիների մօտ ստացել է պարզապէս «սեւամորթ» իմաստը: Subari ցեղանունը արաբերէնին ու պարսկերէնին անցել է *suwari* «ձիաւոր, հեծելազօր» իմաստով: Այսպիսի դէպքեր շատ կան: Ուրով անհաւանական չէ, որ կելտական *Welch* (*Wel > Գեղ*) ցեղանունը պահած լինի իրենց ցեղի ու մայր հայրենիքի *Welik(uni)* անունը:

Յայտնի է, թէ անցեալում մի ընդհանուր անուամբ կոչուած մեծ ժողովուրդները եղել են ցեղային միութիւններ՝ ամբողջովին կամ մեծամասնութեամբ նոյն *էթնիկ* (ցեղային) տարրին պատկանած ցեղերի խմբաւորումներ: Բնականաբար այդպիսին պիտի լինեն նաեւ Եւրոպա արշաւած կելտերը, որոնք յոյների յիշած *Keltoi*, հռոմէացիների յիշած *Galatae* կամ *Galli* անուան տակ եղել են կելտական առանձին անուն ունեցած բազմաթիւ ցեղեր: Արդէն Եւրոպայի մայր ցամաքում, Բրիտանական կղզում ու Իռլանդայում եղել են մեծ թուով կելտական ցեղեր, որոնցից շատերը յետագայում յիշուել են պատմական ժամանակաշրջանի ամենահին գրութիւններում: Բայց, դժուար է ասել, թէ այդ անուններից որո՞նք են յետագայ անուանումներ ու որո՞նք են մայր հայրենիքից գալով անանդականօրէն պահպանուածներ: Այսուհանդերձ, իմ ուշադրութիւնն են գրաւել հետեւեալները. -

- Aquitani
- Arverni
- Catuvellauni
- Germani
- Iceni

Fēni
Pretani
Sequani

Արդեօք պատահակա՞ն երեւոյթ են այս անունների¹ -ani, -uni եւ -ni վերջաւորութիւնները, որոնք յիշեցնում են Հայկական լեռնաշխարհում նոյն վերջաւորութիւններն ունեցող ցեղանուններն ու տեղանունները, ինչպիսին է Uelikuni-ն: Ես փորձում եմ ընդունել, թէ սրանց գոնէ մի քանի հատը (հաւանաբար կան եւ նման ուրիշներ), ինչպէս եւ -ni վերջաւորութիւն չունեցողներից ոմանք, գալիս են կելտական մայր հայրենիքից: Պարզ է, թէ սրանք հնդեւրոպական ցեղերի անուններ են եւ ոչ թէ խուրրիական: Եթէ սրանցից ոմանց վերջաւորութիւնները կրում են յետագայ յունա-հռոմէական ազդեցութիւն (թէւէ վերջաւորութիւնների յունա-հռոմէական ձեւը աւելի -ne է, ոչ թէ -ni. հմմտ. Alzinini > լատ. Arzanene, Şupani > լատ. Sophene ելն.) միեւնոյնն է, դա կ'ուժեղացնի *Արմանի* անունան կապակցութեամբ վերելում իմ արած այն ակնարկութիւնը, թէ -ni վերջաւորութիւնը յատուկ չէ միայն խուրրիական լեզուին, այլ կայ նաեւ հնդեւրոպական հայրենում:

Այստեղ արժէ մի քանի խօսք ասել նաեւ Իռլանդայի կելտերի մասին, որոնք հնում կոչուել են Ériu (ներկայումս` Éire), յոյների կողմից` Iernē: T. Powell-ը ասում է թէ սրանք ծագել են մի շատ հին ձեւից²: Յամենայն դէպս, կելտական իռլանդացիների ազգային այս Ériu (Iernē) անունը յիշեցնում է Սեւանայ լճի ափին, Շովինար գիղի արձանագրութեան մէջ Ռուսա Ա-ի յիշած ցեղանուն-երկրանունների մէջ, Uelikuni-ի հետ նշած Eria(ini) երկրանունը, որ, ըստ Ռուսայի բացատրութեան, գտնուում էր Սեւանայ լճի արեւելեան ափամերձ շրջանում: Այսպէս էլ տեղադրել եմ ներկայացրած քարտէսում (երեւի Ռուսայի յիշած այդ 23 երկրներից շատերը, որոնցից ոմանք պիտի գտնուած լինեն Սեւանի հիւսիսում, եղել են նոյնպէս կելտական):

¹ Այս անունների մասին տես CELTS եւ Celts:

² CELTS, 22:

Ես արդէն հայ-իռլանդական առնչութիւնների մասին խօսել եմ իմ նախորդ աշխատութեան մէջ: Այստեղ կը բերեմ միայն Պրոֆ. D. M. Lang-ի հետեւեալ խօսքերը. «Մի շարք գիտնականների կողմից գուգահեռներ են անցկացուել հայկական ու կելտական քանդակների եւ իրերահիստուած գործերի միջեւ... հաւանական է, որ նշմարուող նմանութիւնները կարող են առաջացած լինել գեղարուեստական ճաշակի երկու ժողովուրդների համար ընդհանուր երող հիմքից ...»¹:

Շատ հետաքրքրական է այն, թէ Welsh (Welch) ժողովուրդը (կելտական այս լեզուն կրողները) իրենք իրենց կոչում են Cymry, այնպէս ինչպէս արմէնները իրենք իրենց կոչում են հայ: Ըստ ընդունուած կարծիքի՝ Cymry եզրը ունի (կամ ստացել է) «հայրենակից» (“compatriot”) իմաստը: Եթէ սա պահում է աւանդականօրէն պահպանուած եւ ուշ ժամանակներում գրանցուած մի հին ցեղի անունը, մի բան, որ աւելի քան հաւանական է, ապա դա կը լինի հրապուրիչ մի երեւոյթ, ու ես փորձում եմ նրա մէջ տեսնել *կիմներների*: Այս միտքը անմիջապէս ստանում է իր իմաստատրումը, երբ մի ակնարկ ենք նետում բերուած քարտէսի վրայ, ուր կիմներների երկիրը կից հարեւան է կելտերի նախահայրենիք Uelikuni-Gulutahi երկրին, կամ սրա շարունակութիւնն է դէպի հիւսիս: Պիտի պատահական չհամարել նաեւ այն, թէ ներկայ Լենինականը, որ գտնուում է հենց կելտական ու կիմներական միջավայրում, հնում կոչուում էր *Կումայրի / Գիւմրի*, որը յիշեցնում է թէ Cymry եզրը եւ թէ ասորեստանցիներին յայտնի Gamirra / Gimirra ցեղանունը: Մի՞թէ կարելի է պատահական համարել եւ այն, թէ յետագայում, Փոքր Ասիայի կենտրոնում, Կապադովկիայի կիմներներին (Գամիրքին) կից հարեւան է եղել դարձեալ կելտական *Գալատիան*: Այս տուեալները թելադրում են ընդունել այն հաւանականութիւնը, թէ Հայկական լեռնաշխարհից (հնդեւրոպական նախահայրենիքից) դէպի Եւրոպա գաղթած կամ արշաւած կելտական ցեղերի մէջ գտնուել են նաեւ կիմներներ, կամ՝ անհաւանական չէ նոյնիսկ որ կիմներներն էլ եղած լինեն կելտական:

¹ ACC, 277:

Դեռ գիտութեանը յայտնի չէ կիմներների հնդերոպական լեզուն, նրանց լեզուով որեւէ գրութիւն դեռ չի յայտնաբերուել: Գուցէ մեզ հասած հին գրութիւններում՝ որպէս կելտական ճանաչուածներից ոմանք կիմներական են: Պատմագրութեան մէջ տարածուած է այն տեսակէտը, թէ կիմներները ցեղակից են սկիւթներին: Սա, ի հարկէ, չի ասուել լեզուական տեսակէտով, այլ աւելի աշխարհագրական-քաղաքական կապերի տեսակէտով: Դա ճիշդ էր որպէս հնդերոպական ընտանիքի մէջ իրար աւելի մօտ ապրած ու շփուած եւ հաւանաբար նաեւ խնամիական կապեր ունեցած ցեղեր: Դա ճիշդ էր նաեւ անցած պատմագրութեան համար, երբ դեռ յայտնի չէր հնդերոպական հայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնուած լինելը եւ ոչ էլ կելտական ցեղերի նախահայրենիքի՝ կիմներների երկրին հարեւան լինելը: Միւս կողմից՝ կիմներներին էլ սկիւթների հետ բերում էին հիւսիսից: Մինչդեռ կիմներները ոչ թէ Ազովի շրջանից են եկել Կուր գետի վերին աւազան, այլ հենց այստեղերից (իրենց մայր հայրենիքից) է, որ աճելով տարածուել են դէպի Սեւ ծովի հիւսիսային շրջանները: Նոյնը պիտի ասել սկիւթների համար:

Կիմներների դէպի Ազովի շրջան թափանցումը պիտի կատարուած լինի դէպի Փոքր Ասիա արշաւից շատ առաջ: Նոյնը պիտի ասել կելտերի համար, որոնք դէպի արեւմուտք շարժած կամ արշաւած պիտի լինեն մէկից աւելի անգամներ եւ տարբեր ժամանակներում: Առաջինը երեւի կիմներների հետ (հաւանաբար կիմներների առաջնորդութեամբ) դէպի Սեւ ծովի հիւսիսում ընկած տարածութիւնները՝ մօտաւորապէս մ.թ.ա. II հազարամեակի վերջին քառորդին: (Անհաւանական չէ, թէ Կովկասից իրենց այս անցման վայրերում է, որ առաջին անգամ հանդիպեցին ու շփուեցին կովկասեանների հետ՝ նախ քան սրանց մօտենալը Կուր գետի աւազան), ապա՝ այստեղերից անցած կը լինեն դէպի Դանուբի աւազան ու յետոյ էլ Դանուբով վեր, դէպի Կենտրոնական եւ Արեւմտեան Եւրոպայի բարեխառն (temperate) շրջանները:

Այնուհետեւ, կելտականներն էին նորից, որ (հաւանաբար արշաւանքի մի երկրորդ մեծ ալիքով) մ.թ.ա. 8-րդ դարում, գալով որպէս ձիաւորներ Սեւ ծովի հիւսիսում ընկած տարածութիւնները:

րից, իրենց երկաթե հզոր զենքերով նուաճեցին ամբողջ Կենտրոնական եւ Արեւմտեան Եւրոպան¹: Սրանք էին Եւրոպայում Hallstatt (Աւստրիայում մի հնավայրի անունով) մշակոյթի կրողները կամ ստեղծողները: Ուզում եմ ուշադրութիւն հրաւիրել այն բանի վրայ, թէ Hallstatt մշակոյթի աւելի ուշ ու զարգացած օրինակների հնավայրերը գտնուել են հնագոյն ու արխայիկ) օրինակների վայրերից դէպի արեւմուտք²: Սա շօշափելի փաստ է, թէ այդ մշակոյթի կրողների շարժումը տեղի է ունեցել արեւելքից արեւմուտք:

Այստեղ պիտի միջանկեալ ասել, թէ կելտերից շատ առաջ, Եւրոպայի Բրոնզէ Դարաշրջանի սկզբին (մ.թ.ա. III հազարամեակին), Փոքր Ասիայի վրայով Բալկաններ ու Եւրոպա են անցել Եւրոպայի հնդեւրոպայախօս ցեղերի առաջապահները, մարտական կացինը կրողները, *բրոնզը* (արոյրը) Եւրոպա բերողները³: Յայտնի է, թէ Հայկական լեռնաշխարհում են գտնուել մետաղամշակման հնագոյն հետքերը: Ծանօթ հնագէտ Է. Խանգադեանը գրում է. «Հայկական լեռնաշխարհում մետաղամշակման ամենավաղ տուեալները երեսն են գալիս դեռեւս IV հազարամեակում»⁴: Վերետում, Արատտայի կապակցութեամբ, խօսել եմ արդէն մետաղամշակման նշանաւոր կենտրոն *Մեծամօրի* մասին, որը սկիզբ է առել մ.թ.ա. IV հազարամեակի կեսին:

Եւրոպայում կելտերի Hallstatt մշակոյթին բնորոշ է երկաթը, որի արդիւնաբերութեան հայրենիքը եղել է Հայկական լեռնաշխարհը: Եւրոպայում, այս մշակոյթին են պատկանում հողաթմբային գերեզմաններում յայտնաբերուած երկաթե զենքերն ու իրերը, ձիասարքերը, բրոնզէ անձնական զարդեղէնները, եւ նշանաւոր

¹ Եթէ Պիրենեան թերակղզու Իբերիա անունը կապ ունի կովկասեան իբերների անուան հետ, ապա կարելի է ընդունել այն հաւանականութիւնը, թէ Մեւ ծովի հիւսիսային շրջաններից Եւրոպա արշաւած կելտա-կիմմերական ցեղերի մէջ եղել են եւ մի խումբ կովկասեան իբերներից:

² CELTS, 46:

³ Եթէ ներկայ եւրոպացիների նախնիները լինէին Ջիբրալթարով կամ Միջերկրականի վրայով Եւրոպա անցածներ, ապա նրանք կը լինէին աֆրիկական կամ սեմական հին ցեղերի սերունդներ: Նրանց հնդեւրոպայախօս լինելը փաստ է թէ նրանք գնացել են Հայկական լեռնաշխարհից ու Փոքր Ասիայից:

⁴ ՀԼՄ, 46:

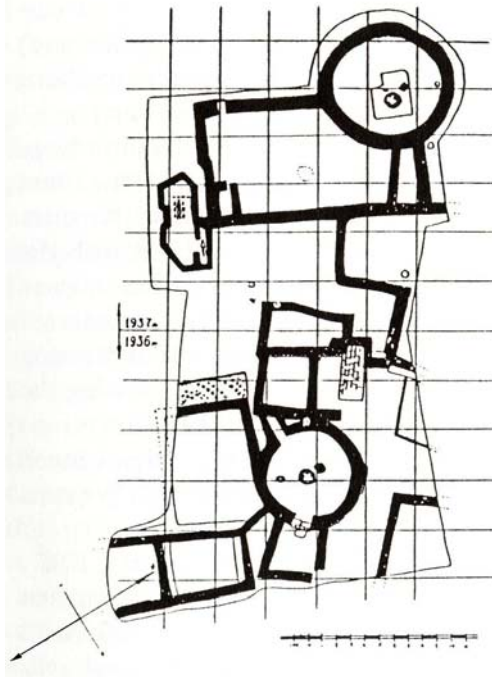
թաղումներում՝ ննջեցեալը քառանի կառքի վրայ դնելը: Այս բոլորը բնորոշ են եւ Հայկական լեռնաշխարհին: Անգամ գինեգործութիւնը, որ յատկանշական է եղել կելտերի մօտ, բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհին, իր հսկայ կարասներով, ինչպիսին են Թէյշեբաինիում յայտնաբերուածները:

Կելտերն էին, որ իրենց մայր հայրենիքում՝ Սեւանա լճի ափին (Լճաշէնում) դամբարանի մէջ հանգուցեալի հետ յայտնաբերուած քառանի սայլերի նման կառքերով, եւ որպէս հեծեալներ, անցան Կովկասը եւ Սեւ ծովի հիւսիսային տարածութիւններով հասան Դանուբի աւազանն ու Կենտրոնական Եւրոպա: Պիտի սրանց ցեղապետների ու առաջնորդների դամբարանները լինեն հողաթմբային այն գերեզմանները, ուր յայտնաբերուել են հանգուցեալը քառանի սայլի վրայ, ինչպէս եւ ձիասարքեր ու բրոնզէ անձնական զարդեղէններ: Եւ, ինչպէս վերետում Cymry անուան կապակցութեամբ ասացի, ես անհաւանական չեմ համարում, որ սրանց հետ (յատկապէս նրանց ազնուականների ու առաջնորդների մէջ) եղած լինեն եւ կիմներներ:

Կելտերի պատմութեան մասնագէտ T.G.E. Powell-ը գրում է. «The bronze horse-gear of Caucasian connections, already mentioned as appearing at the end of the Urnfield Bronze Age (in Europe), may well have had to do with Cimmerian riders»¹:

Նոյն կարծիքն է յայտնում կելտագէտ Nora Chadwick-ը գրելով՝ «This horse-gear may be identified in the steppes of Southern Russia particularly in a culture which may convincingly be identified with that of the Cimmerians who, at a slightly earlier date, appear to have been pushed westwards by the Scythians. further support for a derivation from Southern Russia is provided by the adoption by early Hallstatt chieftains of wagon burial, a practice whose origins may be traced in the steppes during the second millennium B.C. It seems probable that

¹ CELTS, 49:



Բնակարաններ Շենգալի-
թում՝ Երևանի հարաւ-ա-
րեւմտեան մասում (IV հա-
զարամեակի վերջերը մ. թ.
ա.): Պլանը ըստ Ե. Բայ-
բուրդեանի:

Շենգալիթի վաղ բրոնզեդարեան երեք շերտերում յայտնաբերուել են կենտրոնական կլոր կացարաններ (6.5-8 մ. տրամագծով), յարակից քառանկիւն շինութիւններով:

Կացարաններն ունեն գետաքարերով կամ կիսամշակ մեծ քարերով շինուած հիմքեր (ոչ աւելի քան 0.9 մ. բարձրութեամբ եւ 1 մ. հաստութեամբ), որոնց վրայ բարձրացել են հում աղիսե պատերը: Կլոր կացարանները, կենտրոնական սիւնով, ունեցել են կոնաձեւ տանիք (տե՛ս ՀԼՄ, 8-9):



Քարաշէն տների Citania de Sanfin բլրաբերդում:

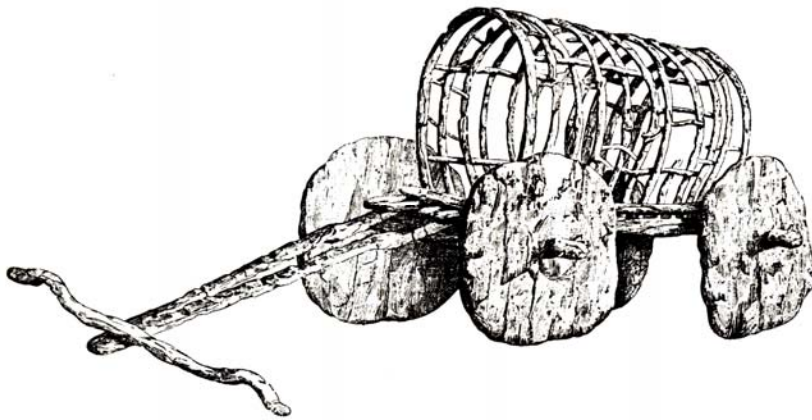


Օդային լուսանկար Citania de Sanfin բլրաբերդի՝ Պորտուգալիայում:

T. G. E. Powell-ը, քննարկելով Արեւմտեան-Եւրոպայի հնագիտական նիւթերը, գրում է, թէ ուղղանկյուն տներից յետոյ սովորական են եղել նաեւ կլոր տները Սպանիայում, Պորտուգալիայում, Անգլիայում, Իռլանդայում, ինչպէս եւ Ատլանտեանի ափերում: Ապա աւելացնում է. «Strabo does mention dome-shaped houses in Gaul, and these should surely have been of round-house type» (տե՛ս CELTS, 101-102):

some aristocratic refugees came, either to dominate, or more probably to become absorbed in, certain groups of late Urnfield peoples in Central Europe»¹:

Շատ հետաքրքրական է իմաստալից է նաև այն, թե կելտերի մօտ շատ նուիրական են եղել լիճերը, որոնց՝ պաշտամունքային ծիսակատարություններով նուիրել են (ըստ Ստրաբոնի՝ մէջը թափելով) ոսկի էլ արծաթ²: Սրանում կարծես աւանդականօրէն պահպանուել է իրենց հայրենական Gel (Գ-եղամայ) լճի յիշատակը: Կելտերը իրենց կարեւորագոյն աստուծուն (որը հռոմէական ժամանակաշրջանում նոյնացուել է Zeus-ի հետ) պատկերացրել են որպէս մի բարձր կաղնի: Մեզ արդէն յայտնի է թե բարտիի պաշտամունքը այնքան է նշանաւոր եղել Հայկական լեռնաշխարհում, որ այն յարատեւել է անգամ քրիստոնէութիւնից յետոյ, մինչեւ 12-րդ դար:



Ծածկած սայլ. Լճաշէն: 1500 թ. մ. թ. ա.:

Կելտերից որոշ խմբերի՝ իրենից Gulutahi նախահայրենիքից դէպի արեւմուտք կատարած վերջին արշաւը (այս անգամ էլ Փոքր Ասիայի ուղղութեամբ) պիտի կատարուած լինի նորից կիմներների

¹ Celts, 32:

² Նոյն, 148:

հետ, Ուրարտուի Ռուսա Ա-ի ժամանակներից յետոյ: Արդէն ասորեստանեան արձանագրութիւններից մեզ յայտնի է, թէ կիմներները շատ են հօրացել մ.թ.ա. 8-րդ դարի երկրորդ կեսին: Նրանք մ.թ.ա. 715 թուին պարտութեան մատնեցին Ռուսա Ա-ին: Գրանից յետոյ է, որ նրանք շարժուել են Ճորոխ-Կելկիթ-Ալիս (Կըզըլ Ըրմաք) գետերով դէպի Անատոլիա: Սրանց հետ պիտի լինեն եւ Gulutahi-ի կելտերից որոշ ցեղեր, որոնց մի մասը, անցնելով Եւրոպա, հաւանաբար հանդիսացած լինի La Tène մշակոյթին սկիզբ դնողը:

Կիմներական-կելտական այս արշաւանքի մասնակիցներից շատերը, որոշ ժամանակ յետոյ, որպէս վարձկաններ ծառայել են Անատոլիայում հօրութեան հասած ուժերին: Նրանցից վերապրողները ինչպէս յայտնի է, հաստատուել են (կիմներները) Կապադովկիայում՝ Գամիրքում, իսկ Guluta(hi)-ի կելտերը՝ Կապադովկիային կից հարեւան Galatia-ում:

ԳԼՈՒԽ 5

ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ի. Գելբը, աքքադական վանկարաններում, սուբարիների համար նշանակուած աստուածների մէջ գտնում է *Teššur*, *Šauška*, *Aštupinu*, *Ziganu*, *Lahuratil*, *Parsi* եւ *Nauarsi* դիցանունները¹:

Թէեւ, *Teššur*-ը (հնչում է նաեւ *Teššop*) եւ *Šauška*-ն համարում են նաեւ խուրրի աստուածներ, սակայն նրանք աքքադական վանկարաններում վերագրուել են յատկապէս սուբարիներին: Այս երեւոյթը կարող է թելադրել այն միտքը թէ գուցէ խուրրիները սրանց ժառանգել են սուբարիներից:

Մեզ համար հետաքրքրական է սուբարիական *Aštu-pinu* (*As-tupinu*) աստուածը: Սրա առաջին *Aštu* բաղադրիչը գտնում ենք նաեւ Հայասայի *Unag-aštuaš*² դիցանունն մէջ, որպէս երկրորդ բաղադրիչ: Իսկ *Aštu-aš* ձեւը լրիւ համընկնում է հայերի *Աստու-ած*³ (*Աստուած*) դիցանունն հետ: Այս աստուածութիւնը (որի մասին դեռ կը խօսենք հայերի աստուածների շարքում) շատ յատկանշական է Սուբարի-Հայասա-հայ կապի տեսակէտով:

Ziganu աստուածութեան մասին դժուար է որոշ բան ասել՝ տուեալների պակասութեան պատճառով: Գուցէ հայերէնի *ծիս-ծան* բառը պահում է այս դիցանունն յիշատակը:

Հետաքրքրական է նաեւ սուբարիական *Lahuratil* դիցանունը: Ոմանք սրան համարում են նաեւ էլամական: Եթէ այդ ճիշդ է, ապա ստացած պիտի լինեն սուբարիներից: Ես կարծում եմ թէ *Lahuratil*-ը բուսական աստուածութիւն է: Հմմտ. իտեթ. ^{GIS}*Lahhura* - (արեւաշատ բոյս), հայ. *լախոր* «մաղտանոս»⁴: Հայասայի մէջ էլ

¹ HS, 16:

² HA, 40:

³ Արմէնների գաղթի տեսաբանները *Աստուած*-ը նոյնացնում են փռիգ. Սաւազիոս-ի հետ, որի սխալ լինելը ցոյց կը տրուի ներքեւում՝ *Աստուած*-ի մասին խօսուած բաժնում:

⁴ J. A. C. Greppin, բառավերջի *-s > -h > -k'* հնչիւնափոխութիւնը հայերէնում, ՊՀ, 1985, 1, 170:

կայ *Lahurhila*¹ քաղաքը: Ես հաւանական եմ համարում, որ այս քաղաքանունը ունեցած լինի կայ *Lahuratil* դիցանուան հետ:

Ինչ վերաբերում է *Parsi* եւ *Naúarsi* (կամ *Nawarsi*) դիցանուններին, Գելբը գրում է, թէ «ոչինչ յայտնի չէ այս վերջին երկու աստուածութիւնների մասին»²: Այսուհանդերձ, մենք գտնում ենք, թէ եթէ հնարաւոր լինի (եւ անհաւանական չէ) *Parsi* (ուրարտական *Barsia*) եւ *Naúarsi* անունների -si վերջաւորութիւնը կարդալ կամ համարել -ti (կամ -di), ապա *Parsi*-ն (*Barsia*-ն) կը լինի *Բարրի* կամ *Բարդի* եւ *Nawarsi*-ն էլ՝ *Նուարդի* կամ *Նուարդ*: Սրանք հայերի յայտնի աստուածութիւններ են: Նուարդի մասին արդէն խօսել ենք վերելում եւ դեռ կը խօսենք վարը՝ հայերի աստուածների շարքում: Յայտնի է, թէ Նուարդ դիցուհին եղել է արեւի աստուած Արայի կինը, որը, ինչպէս նշեցինք, կոչուած է եղել նաեւ *Inanna*-Անահիտ:

Գալով *բարդի* ծառին (*populus pyramidalis*), հնում նրա պաշտամունքը կարելու տեղ է գրաւել հայերի կեանքում, եւ այնքան խոր արմատներ է ունեցել, որ Հայաստանի որոշ շրջաններում յարատեւել է մինչեւ 12-րդ դարը՝ իր դէմ հանելով հայոց կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալին: Միաժամանակ պիտի ասել, թէ *Խալդի* անունը ունեցել է իր *Բարդի* տարբերակը, որին գտնում ենք նրա կնոջ *Bag-bardu* անուան մէջ: Այս եւ *Խալդի* մասին նոյնպէս դեռ կը խօսենք ուրարտական աստուածների շարքում:

2. ԽՈՒՐՐԻՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ

Ի. Գիակոնովը, յենուելով Օրդ. Մ. Լ. Խաչիկեանի հետազոտութիւնների վրայ, Մերձաւոր Արեւելքի խուրրիական արձանագրութիւնների տարբեր կենտրոններում (Ուրարտու, Ուրքիշ, Մարի, Փոքր Ասիա, Միտաննի, Ուգարիտ եւ այլ վայրերում) ի յայտ ե-

¹ HA, նոյն:

² HS, 16:

կած խուրրիական գրութիւնների մէջ տեսնում է բարբառային տարբերութիւններ, նշում է իւրաքանչիւր շրջանում աւելի յարգուած աստուածութիւններին, եւ գտնում է, թէ բոլորի մէջ էլ առկայ եւ ընդհանրական են Teššob-ը (ուրարտ. Teišebā-ն), սրա կինը Heba-ն (ուրարտ. Hubā-ն) եւ նրանց որդի-աստուածը՝ Tilla-ն (ուրարտ. Tura-ն)¹:

Բայց արդեօ՞ք սրանք ծագումով խուրրիական են ու եկել են խուրրիների հետ, թէ իւրացուել են խուրրիների կողմից՝ Սերձաւոր Արեւելք գալուց յետոյ՝ Սուբարի երկրում:

Քննենք նախ Heba դիցուհու հարցը:

Նախ ասենք, թէ Heba-ն սեմականների մօտ հնչուելով Hebatu կամ Habatu՝ կարող է աւելի ուշ շրջանում (նրանց մօտ) դարձած լինի Hawwatu, երբ. Hawwā (որից՝ Եւա)²: Բայց այս երեւոյթը, պատկանելով աւելի ուշ շրջանին, ոչինչ չի ասում Heba-ի ծագման մասին (թէեւ կան սխալմամբ ասողներ, թէ Hawa-ն եղել է Haba-(tu)-ից առաջ):

Սակայն մեզ յայտնի է, թէ Heba կամ Huba դիցուհու նուիրական-սրբազան կենդանին կովն էր: Հետեւաբար, գտնում ենք, թէ Huba անուան հետ կապ ունի հայ *կով* բառը: Մեզ յայտնի է, թէ ուրարտական եւ որոշ այլ հին լեզուների բառերի (երկու ձայնաւորների միջեւ գտնուած) b-ն յաճախ համապատասխանում է հայերէնի *վ*-ին (հմմտ. ուրարտական Erebuni > Երեւան, ebani > աւան, ելն.). իսկ h եւ k (կամ k') յաճախ լծորդ են (մարդու բերանում *խ* եւ *կ* կամ *ք* ձայները հեշտ են փոխանակուում)³: Համեմատել սումեր ha = 𒀭 = kua = «ձուկ»⁴, Hatti կամ Heta անունը V դարի հայ թարգմանիչների մօտ (Ս. Գրքում) երեւում է *քեստ*-ացիք ձեւով, ուրարտերէնի -ahi վերջաւորութիւնը հայերէնում համապատասխանում է *-ակ* ածանցին եւ այլն: Հետեւաբար գտնում ենք թէ *կով* եւ Huba բառերը ծագումով կապ ունեն իրար հետ:

¹ I. Diakonoff, Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, NH, 77-87:

² Նոյն, 85:

³ IH, տե՛ս «variation of k/g/h», էջ 39:

⁴ Հայ ձուկ բառի հնդեւրոպական արմատն է ǵhu-, որը կապուում է սումեր kua-ի հետ:

Իսկ լեզուաբանութիւնը գտնում է, թէ հայերէնի *կով* (անգլերէն cow) բառը հնդեւրոպական հարազատ բառ է (հնդեւ. մայր արմատն է *g^wow-*)¹: Որով՝ այս բառը, որին համապատասխանում է *Huba* անուանածներ իր կենդանական «կով» ներկայացուցչութեամբ եւ իմաստով, գտնուում էր հնդեւրոպական մայր լեզուում, մ.թ.ա. III հազարամեակից առաջ, (այսինքն՝ խորրիների գալուց առաջ): Մանաւանդ որ պիտի աչքի առաջ ունենալ եւ այն իրողութիւնը, թէ այն աստուածութիւնները, որոնք կենդանական աշխարհում ունեն ներկայացուցիչներ, գալիս են *տոտեն*ական հին ժամանակաշրջանից, երբ տուեալ կենդանիներով էր սկսել նրանց պաշտամունքը:

Կով բառը իր հնդեւ. *g^wow* հիմքով կարող է ունենալ աֆրասիական (*Afrasian*) զուգահեռներ եւ նրանց հետ ծագած լինի մի շատ ատելի հին աղբիւրից, խոր անցեալում, բայց խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանում (խորրիների Մերձաւոր Արեւելքում ի յայտ եկած օրերին), այն արդէն կար հնդեւրոպական լեզուում. մանաւանդ որ ան շունի քոյր ձեւեր ո՛չ խորրիական, ո՛չ սեմական եւ ոչ էլ տուներական լեզուում: Իսկ տուներ *gud* «ցուլ» բառը հեռու է թէ հնչիւնային (իր *g* ձայնի անհամապատասխանութեամբ) եւ թէ *տոտեն*ական տեսակէտով:

Ուստի, պիտի ընդունել, թէ *Huba*-ի («կով» իմաստով) իր *տոտեն*ական օրից հնդեւրոպական մայր լեզուում գտնուած լինելը բոլորովին ժխտում է նրա խորրիական լինելը (ի հարկէ՝ քանի ընդունում են, թէ խորրիները հնդեւրոպական չէ) եւ հաստատում է, թէ այն (*Huba-կով* բառը) պատկանում է հնդեւրոպական հայրենիքին՝ Հայկական լեռնաշխարհին ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջաններին:

Այս իրողութեան համար կարող է փաստ լինել եւ այն երեւոյթը, թէ խեթերի Սուպպիլուլիումա արքայի եւ խորրի-միտանեան Մատտիուագա թագաւորի միջեւ կնքուած դաշնագրում, *Խեպետը* գտնուում է հնդեւրոպական խեթերի աստուածների շարքում, բայց չկայ խորրիների աստուածների մէջ²: Այս նոյն աստուածուհին

¹ ՀԱԲ, տե՛ս կով:

² HS, 107:

կոչում էր Hi-pa-tu եւ Ha-ba-tu¹ մի հնդեւրոպական խեթական արձանագրութեան մէջ, եւ անգամ Օրֆիկ հիմների եւ Maeonia-ի յունական արձանագրութիւնների մէջ յիշուել է *Հիպպա* եւ *Հիպտա* ձեւով: Իսկ Նուզիի մի արձանագրութեան մէջ կայ Šuwar-Heba անձնանունը, որի առաջին բաղադրիչը Šuwar-ը, ըստ Գելբի, «մեծագոյն հաւանականութեամբ հնդեւրոպական է»²: Եւ անհաւանական չենք համարում որ հնդեւրոպականութեան հետ կապուող այդ Šuwar բառը Šubar-Šubari բառի բարբառային մի ձեւն եղած լինի: Մենք արդէն ցոյց ենք տուել, թէ Subartu < Su-bir բառի bir բաղադրիչը հնդեւրոպական է, որին զուգահեռ՝ սումերերէնը ունի bar ձեւը:

Նկատի առնելով, թէ Huba դիցուի ունիրական-սրբազան կենդանին եղել է կովը, նշմարեցինք, թէ Huba բառը, իր ծագումով, կապուած է եղել հնդեւրոպական-հայկական *կով* (անգլ. cow) բառի հետ, եւ որով ընդունեցինք թէ Huba-Heba անունը չի կարող լինել խուրրի (ի հարկէ, նորից եմ կրկնում, այնքան ժամանակ, որքան խուրրիերէնը չի համարում հնդեւրոպական):

Այսպէս էլ գտնում ենք թէ Tešup-Heba ամուսինների որդի Tilla-ն եւս չի կարող լինել խուրրի, քանի որ մենք տեսնում ենք թէ tilla բառի հետ կապուած է հայերէն *տղա(j)* բառը: Իսկ լեզուաբանութիւնը գտնում է, թէ հայերէնի *տղայ* բառը գալիս է ասորերէն *ṭalya*, *ṭale* («տղայ, պատանեակ») բառից, որի համար Աճառեանը գրում է «բնիկ սեմական բառ է» եւ համեմատութեան համար բերում է սեմական միւս ժառանգներից եբրայերէն *ṭale* («մատղաշ գառ»), արամերէն *taliā* («տղայ, գառնուկ»), արաբերէն *ṭalā* («գառն, ուլ, եղնիկի ձագը») եւ այլն³:

¹ Վերելում ցոյց եմ տուել թէ սեմիտները, ստանալով նաիրեան բիր (բեր) «տուն» բառը՝ -tu ածանցով դարձրել են բիրտու («ամրոց»), որը հայերէնին ետ է դարձել բերդ ձեւով: Այսպէս էլ հաւանական եմ համարում, որ Heba-ի սեմական (կամ գուցէ յունական փաղաքշական-իգական) -tu վերջաւորութեամբ Habatu ձեւն էլ հայերէնին անդրադարձած լինի հաւատ ձեւով:

² HS, նոյն: Գելբը արդէն այստեղ յայտնում է այն միտքը, թէ Hebet-ը բնիկն է Միջագետքի եւ Անատոլիայի, եւ թէ խուրրիները նրան ստացած պիտի լինեն այս շրջանները զալուց յետոյ:

³ ՀԱԲ. տե՛ս տղայ:

Հետևաբար, Tešub-Heba ամուսինների որդի Tilla-ի անունը խուրրի չէ:

Նկատի առնելով Heba-ի և Tilla-ի մասին վերելում բերուածները՝ պիտի հաւանական համարել, թէ խուրրիները գալով Մերձաւոր Արեւելք, հնդերոպական Heba-Huba (=կով) և սեմական Tilla («talyā-tālē > տղայ») անունները ստացան Հիւսիսային Սիջագետքում՝ Սուբարտու կոչուած երկրում, որը գտնուում էր հիւսիսից հնդերոպական և հարաւից սեմական ժողովուրդների արանքում:

Գալով Teššob (Tešub) աստծուն, նրա ծագման մասին, առայժմ, մեր ունեցած տուեալներով, դժուար է որոշակի բան ասել: Արդեօք կարելի՞ է սրան խուրրի համարել, երբ նրա կնոջ ու որդու անունները խուրրի չեն եղել: Ի հարկէ անհաւանական չէ, որ խուրրիները Թեշոբին բերած լինեն Մերձաւոր Արեւելք իրենց հետ, բայց աւելի հաւանական է, որ նրան իրացրած լինեն տեղում՝ Սուբարի երկրում: Թեշոբի մասին արձանագրական ամենահին տուեալը գալիս է UR III-ի ժամանակուայ Šu-Sin-ի գահակալութեան օրերից¹:

Բողագ-Քեօյի մի *խուրրիական* արձանագրութեան մէջ նշուել է «շուրրիական Թեշոբ» արտայայտութիւնը²: Սա կարող է նախ նշանակել, թէ խուրրիականից զատ կար և շուրրիական Թեշոբ, այսինքն՝ սուբարիները խուրրի չեն, երկրորդ՝ այն, թէ Թեշոբը աւելի սուբարիական է:

¹ AN.45:

² HS. 30:

Ա. ԽԱԼԴԻ

Հայտնի է թէ Ուրարտուի դիցարանը գլխավորում են Խալդի, Թէյշեբա եւ Շիւինի աստուածները, որոնք կազմում են ուրարտական դիցարանի հզոր երրեակը:

Խալդին բնաւ չի եղել խուրրի (այս հանգամանքը պէտք չէ մոռանայ ամէն մի պատմաբան): Վերելում էլ, ինչպէս եւ մեր նախորդ աշխատութիւնների մէջ, Ուրարտուի պատմութեանը վերաբերող *Հայկ եւ Բէլ* դիւցազնավէպի մեկնաբանման առթիւ, ցոյց ենք տուել, թէ հայերի ազգային անուանադիր աստուած *Հայկը Խալդին* է:

Խալդին եղել է կրակի-հրաբուխի աստուածութիւն: Նա ներկայացրել է Հայկական լեռնաշխարհի եւ յատկապէս, Ուրարտուի ժամանակներում, Վանայ լճի շրջապատում գործած հրաբուխների բոցարձակումները: Հաւանաբար, աւելի ուշ շրջանում, Ուրարտուի հզօրացումով, Խալդին, որպէս կրակի հզօր աստուածութիւն, ստացած կը լինի նաեւ երկնի (ամենատէր) աստուածութեան բնոյթ:

Խալդիի խորհրդանիշը (որպէս կրակի-հրաբուխի աստուածութիւն) եղել է կենդանական աշխարհում առիւծը: Էրեբունիի որմնանկարներում մարդակերպ Խալդին երեւում է առիւծի վրայ: Հայկի համար էլ Խորենացին, քաղելով Մար-Աբայի հին մատենանից, արդէն պահել է բնորոշիչ «Յապետութեանն Հայկ»¹ արտայայտութիւնը, որը երեւի Հայկին տրուել է Հայաստանի հելլենիստական (Արտաշէսեանների) ժամանակաշրջանում, երբ դեռ գիտէին Հայկի (Յապետոսեան-Հեփեստոսեան) հրեղէն բնոյթը: Հետեւաբար, այս եւս մի ցուցմունք է որ Խալդին (ինչպէս Հայկը) եղել է կրակի աստուած:

¹ Խորենացի, Ա-Թ: Յայտնի է, թէ Յապետոս-Հեփեստոսը կրակի աստուածութիւն է:

Խալդիի կինը կոչուում էր Warubane/Uarubani: Ես կարծում եմ թե հայերենի *պառաւ* («տարիքով մեծ կին») բառը կապուած է այս Waruba(-ne)¹ անուան հետ եւ պահում է այս դիցուիու յիշատակը:

Ժամանակին, տարբեր առիթներով, ցոյց եմ տուել թէ Խալդի անունը պիտի ունեցած լինի նաեւ *Բարդի* տարբերակը: *Hal-di* անուան *hal* ► բաղադրիչը սուներերէնում ունի նաեւ *bar*² հոմանիշը (որը ունի «վառել, կրակ» իմաստը): Որով՝ *բարդի/բարտի* (*populus pyramidalis*) ծառի անուան մէջ (որը պաշտամունքի խոր արմատներ ունի հայերի մօտ եւ անգամ պաշտուում էր քրիստոնէութեան մուտքից դարեր յետոյ, «*Արեւորդիներ*») կոչուած հայ աղանդաւորների մօտ) կարելի է տեսնել *Խալդի-ն*:

Խալդի անուան *Բարդի (Բարտի)* ձեւը գտնուում է Խալդիի կնոջ (Սարգոն Բ-ի կողմից Մուսասիրում յիշուած) *Բագ-բարտու* անուան մէջ (եթէ աստուրական արձանագրութեան մէջ այս անունը ճիշդ եմ կարդում): Հին ժամանակներում, կանայք մերթ կոչուում էին իրենց ամուսինների անունով, որպէս «այսինչի կինը», օրինակ՝ *Արդի* (= Արա) անունը գտնում ենք Արայի կնոջ *Նու-արդ* անուան մէջ³:

Խալդի = Բարդի հաւասարութեան համար պիտի փաստ համարել նաեւ Մուսասիր-Արդիների Խալդեան տաճարի (Սարգոնեան քանդակի) ճակատում բարդի ծառի գոյութիւնը:

Այս երեւոյթի համար պիտի կարելոր փաստ համարել յատկապէս Խալդիին վերագրուած *Susi* տաճարները: Խորենացու պահած տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է թէ Արմաւիրում եղել են սրբազան *սօսի* ծառեր, որոնց սօսափիւնով գուշակութիւններ էին անում (աստուածն իր պատգամն էր յայտնում)⁴: Ես գտնում եմ թէ

¹ Հայերենի *պառաւ* բառը կապում են պահլաւերէնի *parav* հոմանիշի հետ, որը հաւանաբար հայերենից պահլաւերէնին անցած փոխառութիւն էր:

² SAG, տե՛ս *hal*: Հետաքրքրական է, թէ վանկային-հնչիւնային դերից գատ, կարծես այստեղ ունի նաեւ իմաստային արժէք:

³ Այս մասին տե՛ս 5-րդ գլխի *Արա* բաժինը: Մորթմանը արդէն ժամանակին *բարդի* բառը կապել է խորասրատի աստուր. արձանագրութեան յիշած *Bag-bartu*-ի հետ (ՀԱԲ, տե՛ս բարտի):

⁴ Խորենացի, Ա-ի:

բարտի մի տեսակ եղող այս *սօսի* անուան մէջ պահուած է Խալ-
դիին նուիրուած այդ տաճարի Susi անունը, եւ թէ այդ Susi տա-
ճարները (երեւի իրենց մօտ տնկուած բարտի ծառերով) հանդի-
սանում էին Խալդիի պատգամատեղիները. ճիշդ այնպէս ինչպէս
«Գողոնայի Չեւսի պատգամատեղիում աստուածն իր կամքն էր
յայտնում կաղնիների սօսափունով»¹: Որով՝ կասկած չկայ, թէ Ար-
մաիր-Արգիշտիսիսի *սօսի* ծառերը (Susi պատգամատեղին իր
բարդիներով) ներկայացնում էին Խալդիին, եւ դրանցով կա-
տարուած գուշակութիւններն էլ Խալդիի կամքն արտայայտող
պատգամախօսութիւններ էին:

Հեթանոսական հին ժամանակներում, հաւատում էին, թէ
կրակը ծնունդ է բոյսից, քանի որ ծառը կամ փայտը վառելիս
կրակ է դուրս գալիս: *Բար-դի* (*Խալ-դի*) անուան *բար* բաղադրիչը
սումերերէն նշանակում է «լոյս, վառ, կրակ» (սրանով կազմուած է
կարծում սումեր ba(r)bar «արեւ» բառը), իսկ *դի* բաղադրիչը կա-
րող է ունեցած լինել «-եան» կամ «ծին» իմաստը, որով *Բար-դի*
(կամ *Խալ-դի*) կը նշանակի «կրակ-եան» կամ «հրա-ծին», մի նշա-
նակութիւն, որը *Բարդի* եզրի դէպքում կը նշանակի «կրակ ծնող»,
իսկ *Խալ-դի* եզրի դէպքում՝ «կրակ-հրաբուխ ծնող»: Այսպիսի մեկ-
նաբանութեան դէպքում էլ *Խալդիի խալ* բաղադրիչի մէջ նստած
կը լինի *հայ-ը*՝ կրակ չայկը:

Նոյն եզրակացութեան է տանում մեզ հետեւեալ վերլուծու-
թիւնը. *Խալդի* անունը ուրարտական արձանագրութիւններում
շատ անգամ նշուել է *Ալդի* ձեւով՝ առանց (սաստկացուցիչ) հ կամ
խ նախաձայնի: Իսկ *Ալդի* եզրը *Արդի* անուան տարբերակ է: Սրա
համար փաստ է այն, թէ Մուսասիրը, ուր եղել է Խալդիի գլխաւոր
տաճարը (ըստ Սարգոնի՝ Խալդիի տունը) կոչուել է *Արդի-նի*, ոչ թէ
Ալդի-նի կամ *Խալդի-նի*: Իսկ մենք արդէն գիտենք, որ *Արդի-ն*
Արա-ն է, բուսականութեան (> կրակի) եւ արեւի աստուածը, *ար-*
մէ-ն(ի) ժողովրդի ու երկրի անուանադիրը, որի հետ պիտի

¹ OHR, 98:

կապուած լինեն *ար>հար* (կամ խար, որից՝ խարոյկ) եւ *Հարք* (*>Հայք?*) անունները¹:

Խալդի անուան *Բարդի* տարբերակը, որպէս կենաց ծառ, ներկայացնում էր նաեւ կրակի աստուածութիւնը:

Բարդին պաշտամունքի առարկայ էր հայերի մօտ երկար ժամանակ: Այդ ծառի պաշտամունքը այնպիսի խոր արմատներ է ունեցել, որ Հայաստանի որոշ շրջաններում յարատեւել է մինչեւ 12-րդ դարը:

Ուրարտուի ժամանակ բարդին պատկերուել է բրոնզեայ գօտիների, արքայական սաղաւարտների եւ պաշտամունքային (սրբազան) քանդակների վրայ:

Խալդին ներկայացնելով իր երկրի կրակային-հրաբխային հզօր բնոյթն ու նկարագիրը՝ հանդիսացել է ուրարտական դիցարանի հզօրագոյն ու (ազգային) գերագոյն ռազմի աստուածութիւնը: *Խալդիի* բնոյթի համար պիտի նկատի առնել նաեւ ներքեւում *Վահագնի* մասին մեր գրածները, ուր ցոյց է տրուում, որ Վահագնը եղել է կրակի-հրաբուխի աստուածութիւն եւ դրա համար էլ, ինչպէս Հայկ-Խալդին, համարուել է հայոց նախնին²:

Բ. ԹԷՅՇՇԲԱ

Թէյշեբան եղել է ամպրոպի ու կայծակի աստուածութիւն եւ հանդիսացել է ուրարտական դիցարանի մեծ եւ հզօրագոյն երբեակի երկրորդ աստուածը:

¹ Պ. Ենսենը, դեռ 1898-ին, առաջարկել էր այն միտքը, թէ հայ անունը կարող է եկած լինել խեթերի *Hate* անունից (երկու ձայնատրների միջեւ $t > j...$), ինչպէս *mater*-ից՝ մայր: Բայց այս միտքը չունեցաւ պատմագիտական հիմք եւ չընդունուեց, մանաւանդ որ հայերը արդէն խեթերին (ըստ Ս. Գրքի թարգմանութեան) կոչել են *քետացիներ*: Իսկ նախախեթ խաթերը արդէն վաղուց անհետացել էին՝ ձուլուելով խեթերի հետ: Հայկ անուան ծագման մասին տե՛ս *Հայկ*-ին նուիրուած բաժնում:

² ՀՀԳՊ, 39:

Թէյշեբայի մասին կարող ենք առայժմ սա չափ ասել, որ նա խորրի-սուբարեան Եճճօb (Եճօp) դիցանուան բարբառային մի այլ ձեւն էր, որը երեւի գտնուում էր ուրարտական դիցարանում որպէս ժառանգութիւն սուբարիների ժամանակներից:

Աչքի առաջ ունենալով ուրարտական արքաների դէպի Պարսկաստան (Պարսուա) կատարած արշաւանքները՝ հաւանական ենք համարում, որ Եւիճեբա-ինի անունը, որպէս աստուածութիւն կամ որպէս յայտնի բերդաքաղաքի անուն, Իրանում եւ Արեւելքում պահպանուած լինի (կիրկիզերէն) *tušpan* եւ (պագենտերէն, պարսկերէն, պահլաւերէն եւլն.) *dušman* «ոսոխ» բառերում: Յետագայում պահլաւականը ետ դառնալով՝ հայերէնին տուել է *թշնամի*¹ բառը, երբ արդէն օտար աստուածները շատերի տեղն էին գրաւել հայոց դիցարանում՝ ստուերի տակ թողնելով կամ մոռացնել տալով հների անունները:

Նմանապէս հասկանալի է *Ahriman*-ի՝ Պարսկաստանում չարութիւնը մարմնաւորող հակառակորդ աստուածութիւն դառնալը, որը երեւի իմ կարծիքով գալիս է Թէյշեբա - Ադադի բնոյթն ունեցող սումերական ամպրոպի աստուած *Rihamun*-ի² անուանաձեւից:

Գ. ՇԻԻՆԻ

Շիինի-ն եղել է արեւի աստուածութիւն եւ հանդիսացել է ուրարտական դիցարանի (մեծ երրեակի) երրորդ աստուածը:

Աստուծ է, թէ *Siwini*-ն խորրիական արեւի աստուած *Simige*-ն (կամ *Simiga*-ն) է: Ի հարկէ սրանք բնոյթով նոյնն են, որով կարելի է նաեւ ընդունել, որ այս երկու նման անունները ծագումով կապ ունեցած լինեն իրար հետ:

Siwi-ն անուան մէջ, -նի վերջաւորութիւնը արմատական չէ, այլ՝ ածանց: Հետեւաբար, այստեղ հիմնականը *Siwi* է, որի -*wi* (վի) ձայնը կարելի է հեշտութեամբ համեմատել կամ փոխանակել *b*-ի հետ: Համեմատել *Kumarbi* (Ռ-աս-Շամրայի արձանագրու-

¹ ՀԱԲ, տե՛ս *թշնամի*:

² *Rihamun*-ի համար տե՛ս ՏԱԳ:

թիւններում) եւ *Kumarwi* (Բողագ-Քէօյի եւ Մարիի արձանագրութիւններում)¹: Հետեւաբար, *Siwi(ni)*-ի մէջ կարելի է տեսնել *Sibi* ձեւը: Արդէն Էբլայի գլխաւոր չորս աստուածներից մէկը *Sipiš-ն* է (*Dagan, Baal, Rešeph, Sipiš*)²: Էբլայի արձանագրութիւններում չկայ *Šamaš*. այդտեղ *Sipiš-ն* է արեւի աստուածը³: Ուգարիտի արձանագրութիւններում *Sipiš* (*Sibiš*)ի տեղ կայ *Šapaš*⁴ (կամ *Šabaš*), որը հաւանաբար սեմական արեւի աստուած *Šamaš* անուան մի տարբերակն է կամ նախնական ձեւը: Արդէն, ուրարտական դիցարանում կայ *Šuba* անունով մի աստուածութիւն, որը երեւի լինելով *Siwi(ni)* կամ *Sibi* անուան մի այլ տարբերակը՝ պատկանում էր Ուրարտուի կազմի մէջ գտնուած ցեղերից մէկին:

Հետեւաբար, դժուար չէ ծագումնաբանական կապ տեսնել արեւի աստուածութիւն ներկայացնող *Šiwi(ni)*, *Šibi(š)*, *Šapa(š)* եւ *Šama(š)* անուանաձեւերի մէջ, որոնց *ni* եւ *š* վերջաւորութիւնները պիտի համարել ածանց: Նշուած անունների *w, b (>p)* եւ *m* ձայների լծորդութիւնների համար համեմատել *Ša-wuška, ISTAR-bušga* եւ *Ša-muška* (դիցուհու) անուանաձեւերը⁵:

Էբլայի արձանագրութիւններում (մ.թ.ա. 2500թ.) յիշուել է *Šamagan*⁶ աստուածը, որը, կարծում եմ, *Šimiga* անուան տարբերակն է: Ուրեմն, նոյն կապակցութիւնն էմ տեսնում նաեւ *Šimi-ga, Šamagan* եւ *Šama-š* անուանաձեւերի մէջ, ինչպէս կայ *Šawuška, Šawušgan*⁷ եւ *Šauškas*⁸ ձեւերում:

Հետեւաբար, հաւանական եմ համարում, որ արեւի աստուածութիւն ներկայացնող *Šiwini, Sibiš* (*Sipiš*), *Šapaš, Šamaš, Šamagan* եւ *Šimiga* դիցանունները ունեցած լինեն նոյն ծագումը: Ուստի, կարծում եմ, թէ *Šiwini* եւ *Šimiga* անունները ծագումով խորրի չեն, ու երեւի գոյութիւն են ունեցել Մերձաւոր Արեւելքում շատ հնուց:

¹ IH, 39:

² AE, 44:

³ Նոյն, 251: Տե՛ս նաեւ EER, 187:

⁴ EER նոյն:

⁵ IH, 15:

⁶ AE, 254:

⁷ IH, նոյն:

⁸ Նոյն:

Հետեւաբար, խորրհները Šimiga (Šimige)-ին ժառանգել են Սուբարի երկրում:

Արմէնները *Շիւինիին* նոյնացրել են նաեւ իրենց արեւի ազգային աստուած *Արայի* հետ: Սրա համար փաստ են տեսնում հետեւեալ երեւոյթի մէջ. Վանը կառուցուել է Շիւինիի կին *Տուշպուէայի* անուամբ եւ կոչուել է *Տուշպա*, բայց հայկական աւանդութեան մէջ Վանի կառուցումը վերագրուել է *Շամիրամին*, որի սիրելին է *Արան*: Ուստի, քանի որ արեւի աստուած Արայի սիրուի Շամիրամը նոյնացուել է (նոյնպէս արեւի աստուած եղող) Շիւինիի կին Տուշպուէայի հետ, ապա պարզ է, թէ Շիւինին էլ՝ Արայի հետ:

Շիւինի անուան հետ կատարուած (վերելի) համեմատութիւններն ու նրանց վերլուծումները մեզ թելադրում են աւելի հաւանական համարել, թէ այդ բոլորի աղբիւրը Šibiš-ն (Sipiš) է, որից Šiwini եւ Šabaš (Šapaš) > Samas: Որովհետեւ, լեզուներում ձայնափոխութեան երեւոյթները ցոյց են տալիս, թէ աւելի b(p) ձայնը ձայնաւորների մէջ փոխուում է w-ի (Šibi[š] > Šiwi[ni]), քան թէ հակառակը:

Ի հարկէ պէտք չէ անտեսել թէ հարաւի սեմական աշխարհի եւ թէ հիւսիսի եւ արեւմուտքի հնդեւրոպական շրջանակի նիւթական ու հոգեւոր մշակոյթների զարգացման ու փոխազդեցութիւնների գործում Սուբարտուի (յետագայում՝ Ուրարտուի) կատարած կարեւոր դերը, մի դեր, որին ճիշդ ու բաւարար արժէք չի տրուում դեռ:

Ինչպէս տեսնում ենք, արեւի այս աստուածութիւնը իր անուան տարբերակներով, մի ընդհանուր հոգեւոր կապակցութեան մէջ է դնում Հայկական լեռնաշխարհն ու Միջագետքը ամբողջութեամբ՝ երկուսի արանքում ունենալով Սուբարտուն: Դեռ աւելին, ինչպէս կը տեսնենք մի քիչ վարը, այդ աստուածութիւնն, իր ուրարտական Šiwini (Šibiš) անուանաձեւով, նուաճել է նաեւ Փոքր Ասիան եւ յունական աշխարհը:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԾԱԲԱԼՈՒՄԸ ԵՐԿՐԻՑ ԴՈՒՐՍ

Շատ մեծ է եղել Ուրարտուի մշակոյթի ազդեցութիւնը հարեւան ու հեռաւոր երկրների վրայ, յատկապէս նրա հզօրութեան ժամանակներում, երբ նա հասել է մշակութային նշանակալի բարձրութեան: Ինչպէս յայտնի է, Իշպուիւնիի, Մենուայի, Արգիշտի Ա-ի եւ անգամ Մարդուրի Բ-ի ժամանակներին, Ուրարտուն հասել է ռազմաքաղաքական մեծ հզօրութեան: Արգիշտի Ա-ի ժամանակ Ուրարտուն եղել է Առաջաւոր Ասիայի հզօրագոյն պետութիւնը՝ ստուերի տակ դնելով Ասորեստանը: Ուրարտուն, իր այդ մեծ հզօրութեան ժամանակներին, ռազմական մեծ արշաւանքներ է կատարել թէ՛ դէպի արեւելք՝ Մանա ու Պարսուա (Պարսկաստան), թէ՛ դէպի հարաւ՝ Ասորեստան ու բաբելոնական շրջանները եւ թէ՛ դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիական տարածութիւնները:

Արեւելքում՝ Մանայի ու Պարսուայի շրջաններում, ուրարտական նուաճումները չեն եղել հպանցիկ-անցողիկ, այլ յարաբերաբար աւելի կայուն: Ուրարտուի արքաները այդ շրջաններում ընդհանրապէս չեն կոտորել բնակիչներին ու չեն աւերել երկիրը (ինչպէս անում էր Ասորեստանը), այլ, շատ դէպքերում, անվնաս են թողել գոյութիւն ունեցած բերդերը եւ անգամ կառուցել են նորերը՝ նրանց մէջ կայազօր տեղաւորելու համար: Ահա Մենուայի (Տաշթէփէյում թողած) արձանագրութիւնից մի վկայութիւն այդ մասին. «*Մեծութեամբ Խալդի աստծու՝ Մենուան, Իշպուիւնիի որդին, այս ամրոցը կառուցեց, նա նուաճեց Մէիշտա քաղաքը, նուաճեց այնտեղից Մանա երկիրը... թողեց այնտեղ... թողեց հետեւակ մարտիկներ...*»:

Այսպիսի իրավիճակն ու պայմանները, ի հարկէ, պիտի մեծապէս նպաստած լինեն ուրարտական շինութեան տարածմանը Մանայում ու Պարսկաստանում: Այստեղ մեր նիւթը թելադրում է խօսել աւելի հոգեւոր մշակոյթի ազդեցութեան հարցի մասին:

Յայտնի հնագետ Գ. Ա. Տիրացեանը գրում է. «Վերջին տասնամեակում յաճախակի նշում է նաև Ուրարտուն՝ որպէս հնարար մասնակիցներից մէկը Աքեմենեան ժամանակաշրջանի իրանական մշակոյթի կազմաւորման գործում: ... Ուրարտական մշակոյթի տեսակարար կշիռը, սակայն, անընդհատ աճում է եւ նրա ճարտարապետութեան, շինարարական տեխնիկայի, կիրառական արուեստի, յատկապէս մետաղագործութեան ու խեցեգործութեան առաջատար նշանակութիւնը դժուար է այլևս անտեսել»¹: ...«Ուրարտա-իրանական մերձեցման եզրեր կարելի է յայտնաբերել նաև կրօնա-պաշտամունքային թեմաներ արտացոլող *կոմպոզիցիաներում եւ պատկերագրական սխեմաներում*: Անցեալ դարում Թոփրախ-Կալէի գինու պահեստի կարասներից մէկում գտնուեց ոսկէ մի մեղալիոն՝ գահի վրայ նստած կնոջ եւ նրա դիմաց կանգնած մէկ ուրիշ կնոջ փորագրուած պատկերներով ... ընդունելի է դարձել այն կարծիքը, ըստ որի՝ նստած կինը պտղաբերութեան ուրարտական աստուածուհին է՝ Խալդի աստուծու ամուսին Արուբանին, որին երկրպագում է ուրարտական թագուհին: ...Յատկանշական է, որ ուրարտական արուեստի այս թեման, պատկերագրական նոյն առանձնայատկութիւններով, հանդիպում է իրանական՝ աքեմենեան ժամանակաշրջանի կնիքի վրայ ... Այստեղ եւս ներկայացուած է նոյն նստած աստուածուհին, դիմացը կանգնած կնոջ պատկերով»²:

Այստեղ պիտի նշել նաև Իրանի դրօշի «*արեւը առիծի վրայ*» համակցական պատկերը, որը համընկնում է Էրեբունիում յայտնաբերուած «*Խալդին առիծի վրայ*» պատկերի հետ³:

Զգալի չափեր է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը նաև արեւմուտքում՝ Փոքր Ասիայի հնդեւրոպական ժողովուրդների վրայ, մի բան, որը թաղուել ու մոռացուել է պատմութեան խաւարում: Այստեղ իր հետաքրքրութեան համար կը բերեմ միայն որոշ տուեալներ ու երեւոյթներ, ո-

¹ Գ. Ա. Տիրացեան, Ուրարտական քաղաքակրթութիւնը եւ Աքեմենեան Իրանը, ՊՀ, 2, 1964, էջ 149:

² Նոյն, 158-159:

³ ԱՀԾՈՒ, 214 եւ ՀԺՊ, 97:

րոնք խօսում են յունական դիցաբանության կազմաւորման գործում Ուրարտուի հոգետր մշակոյթի ունեցած կարեւոր ազդեցութեան ու դերի մասին:

Վերեւում տեսանք, թէ սումերական Inanna-Anunit-Nina աստուածութիւնը (կամ աստուածուհիները) եղել են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի *Ինաննա-Անահիտ-Նանէ* աստուածութիւնը (կամ աստուածուհիները): Թէեւ Անահիտը (որի մասին դեռ կը խօսենք ներքեւում), որպէս ազգային մեծ դիցուհի, ամենամեծ յարգանքն ու պաշտամունքը վայելում էր Հայկական լեռնաշխարհի իր կենտրոնում՝ որպէս հովանաւորն ու մեծ մայրը երկրի (հենց մայրիշխանական ժամանակաշրջանից), այսուհանդերձ նա յայտնի էր նաեւ հնդեւրոպական այլ ժողովուրդների մօտ ու Եւրոպա էր հասել (որպէս սրբազան եւ արտասանելն արգելուած *տարբու* անուն) շրջուած Diana անուանաձեւով:

Այսպէս էլ ամպրոպի Teišeba կամ Tešob աստծու անունը Յունաստան է անցել նոյնպէս շրջուած Poseid (օն) ձեւով, ուր պահել է իր փոթորկային բովանդակութիւնն ու նկարագիրը, բայց Յունաստանի աշխարհագրական բնոյթի պատճառով վերագրուել է ծովային միջավայրին ու փոթորկին:

Poseid-օն անուան -օն վերջաւորութիւնը յունական յայտնի վերջածանց է (հմմտ. Աքտէոն, Ապոլոն, Պիգմալիոն, Ագամեմնոն, Ալկմէոն ելն.), որով՝ հիմնականը մնում է Poseid, որը շրջուած (ըստ մեզ՝ բուն) ձեւով լինում է Diešop կամ Teišop (խորրի-սուրարիական Tešop կամ ուրարտական Teišeb[a]): Teišop-ի t-ն շրջուած Poseid(օն) ձեւում հնչուել է d, այնպէս ինչպէս Anahit-ի t-ն շրջուած Diana ձեւում փոխուել է d-ի:

Այս Teišeba-Tešop=Poseid(օն) հաւասարութեան համար փաստ է ո՛չ թէ միայն անունների (շրջուած ձեւով) նոյնութիւնը եւ նրանց երկուսի էլ ամպրոպային-կայծակնային բնոյթը, այլ կարեւոր փաստ է նաեւ նրանց երկուսի էլ մարդակերպ նկարների համանման *կոմպոզիցիաները*. Թէյշեբան բռնած է կայծակի նշան (աշտանակաձեւ) եռաժանին¹ եւ կանգնած է ամպրոպի խորհրդա-

¹ Դա կայծակի նշան եռաժանին է, ոչ թէ ծառ կամ տերեւներ: Համեմատել Արաղի խորհրդանիշը (կայծակի երկժանին՝ ամպրոպի խորհրդանիշ ցուլի վրայ,

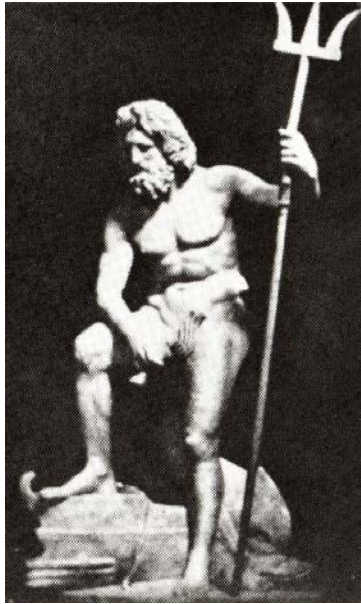
նիշ ցուլի վրայ՝ աջ ոտքը դրած լինելով ցուլի գլխին. Պոսեյդոնն էլ, նոյնպես, բռնած է եռաժանի՝ աջ ոտքը նոյնպես դրած լինելով մի նոյնանիշ կերպարանքի վրայ:

Այս նկարները փաստ են, թե Poseidon-ը Tešop-ն է: Կան եւ այլ կարեւոր ու հետաքրքրական փաստեր: Ուրարտուի դիցարանը գլխատրում են *Խալդի*, *Թէյշերա* եւ *Շիւինի* աստուածների *երրեակը*: Իսկ յունական դիցարանում՝ *Հադէսը*, *Պոսեյդոնն* ու *Չեւսը* եղել են *եղբայրներ*: Չեւսը աստուածն է երկնքի, Պոսեյդոնը՝ ծովի փոթորկի, իսկ Հադէսը՝ ստորգետնեայ թագաւորութեան: Ես գտնում եմ, թէ այստեղ՝ ինչպէս *Պոսեյդոնը* ամպրոպի-կայծակի աստուած *Թէյշերան* է, այնպէս էլ ստորգետնեայ աստուած *Հադէսը*՝ հրաբուխի աստուած *Խալդին* է, իսկ երկնքի աստուած *Չեւսը*՝ արեւի աստուած *Շիւինին*:

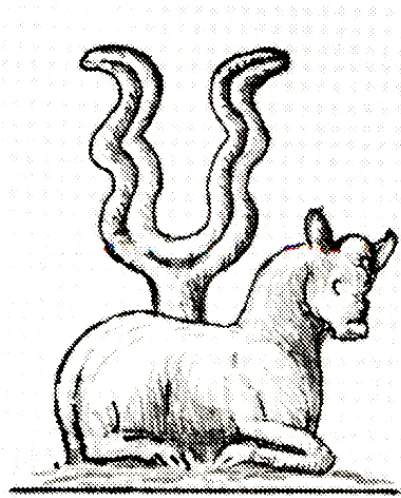


Թէյշերա:

նկ. 14): Այս նկարը բերուած է՝ մ.թ.ա. 1120 թուերին պատկանող՝ Ritti-Marduk-ի սահմանաքարի դիցական խորհրդանիշերի *կոմպոզիցիայից* (B. M. N° 90.858): Տե՛ս British Museum, «The Babylonian Legends of the Creation», 1931, p. 28:



Պոսեյդոն:



Աղադ:

Գժուար չէ տեսնել Zeu(s), Sibi(ճ) եւ Siwi(ni) անունների նյունությունը: Վերետում ցոյց են տուել, թէ Տիւինո անուան -ni վերջաւորությունը (որպէս ածանց) համապատասխանում է Տիւիճ կամ (աւելի ճիշդը) Տիւիճ ձեւի ճ վերջաւորութեանը: Այսպէս էլ Zeus (Zeu-s)¹ անուան վերջաւորությունը համապատասխանում է Տիւիճ (Sibi-ճ) եւ Տիւինո (Siwi-ni) անունների վերջաւորություններին. երկու ձայնաւորների միջեւ b-ն փոխուել է w(u)-i, որով Տիւիճ ձեւին համապատասխանում է Zeus² (անգամ փոփոց. Sabaz[ios] կամ Savaz[ios] եւ

¹ Solomon Reinach-ը ասում է, թէ Ziu աստուածը (բարձր գերմաներէն) ստուգաբանականօրէն համապատասխանում է յունական Zeus-ին, տե՛ս OHR, 136:

² Zeus-ին յիշող յունական հնագոյն աղբիւրը Հոմերոսն է: Սրա ժամանակի մասին բերում են տարբեր կարծիքներ՝ մ.թ.ա. XII եւ VII դարերի միջեւ: Ոմանք նրա մօտ պատմուած դէպքերը վերագրում են միկենեան (1100 մ.թ.ա.) ժամանակաշրջանին: Ի հարկէ հաւանական է որ ճիշդը Ուրարտուի ժամանակը լինի: Այսուհանդերձ, յայտնի է, թէ Տիւիճ-ը՝ Էբլայում (Տաբաճ-ը Ուգարիտում) եւ Թեշ-

Šiwini անունները: Ուստի պիտի ընդունել, թե Sibiš, Zeus (եւ Ուգարիտի Šabaš եւ փոփոգ. Sabaz[ios] կամ Savaz[ios] եւ Šiwini անունները նոյն դիցանունն են հանդիսանում եւ ներկայացնում են հենց արեւի (որոշ դէպքերում՝ երկնքի) աստուածութիւնը:

Հետեւաբար պիտի նաեւ ընդունել, որ ստորգետնեայ աստուած *Հադէս* (յուն. Haidēs) էլ հենց կրակի-հրաբուխի աստուած *Խալդին* է՝ սրա անուան մեղմացած (Հա[լ]դ) ձեւն է: Յայտնի է, որ Հադէսի -ի- վերջաւորութիւնը յունական վերջածանց է: Այնպէս որ այդ անուան *Հադ* < *Հադ* (Haid) հիմքը համապատասխանում է *Խալդ* անուանը, որի լ ձայնը մարել է *Հադ* ձեւում: *Հադէս ու Խալդի* անունների նոյնութիւնը ընդունելու համար աչքի առաջ ունենք ոչ թէ միայն այս երկու անունների ձայնային նմանութիւնը, այլ եւ նրանց բնոյթը, քանի որ հրաբուխի (Խալդի) աստուածութիւնը հենց ստորգետնեայ (Հադէս) աստուածութիւնն է: Այս փաստի վրայ պիտի անելացնել եւ այն, որ *Հադէսը*, *Պոտլորոնն ու Չեւսը* եղբայրներ են, այնպէս ինչպէս *Խալդին*, *Թէլչեբանն ու Շիւինին* հանդիսանում են առանձին երրեակ:

Այսպիսով տեսնում ենք թէ յունական դիցարանի կարեւոր երեք եղբայրները՝ *Հադէսը*, *Պոտլորոնն ու Չեւսը* ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ հենց ուրարտական գլխաւոր ու հզոր երրեակը՝ *Խալդին*, *Թէլչեբանն ու Շիւինին*:

Այս իրողութեան համար բերուած լեզուաբանական ու դիցաբանական համեմատութիւններից դուրս ունենք նաեւ պատմական եւ աւանդական կարեւոր տուեալներ, որոնց, Խորենացին, ժամանակին քաղելով Մար-Աբայի (յունարէնի թարգմանուած) մի քաղդէական հին մատեանից՝ գրանցել է իր պատմութեան գրքում՝ Ա-

պը՝ Միտաննիի ու խեթերի մօտ յայտնի էին Հոմերոսից առաջ: Ուստի՝ Խալդին, Թէլչեբանն ու Շիւինին պիտի լինէին Հայկական լեռնաշխարհում ու Փոքր Ասիայում (այսինքն՝ հնդեւրոպական հայրենիքում) Հոմերոսից շատ առաջ: Որով՝ *Հադէս*, *Պոտլորոնն ու Չեւս* եղբայրների՝ Ուրարտուի գլխաւոր երրեակ *Խալդին*, *Թէլչեբանն ու Շիւինին* լինելը կարող է ցոյց տալ, թէ նրանք ունէին հնդեւրոպական ծագում, մի բան, որը մի փաստ եւս կ'անելացնէր Ուրարտուն կազմած նախնականների հնդեւրոպական էութեան համար, որի մասին դեռ կը խօսենք այստեղ՝ վերջին գլխում: (Միջանկեալ նշեմ, թէ անհաւանական չէ Šiwini > անգլ. Sun (անգլ. սաք. Sunne) անցումը):

րամի մասին գրածների մէջ եւ որոնք յիշեցնում են յունական հետեւեալ առասպելը:

Կռոնոսը (կրտսեր Տիտանոսը), վախենալով, թէ իր նորածին որդիները յետագայում ապստամբելով իր դէմ՝ կը գրաւեն իր իշխանութիւնը (ինչպէս ինքն է արել իր հայր Ուրանոսին), կուլ է տալիս նրանց: Բայց Կռոնոսի կին Հռէան պահում ու փրկում է իր Չեւս որդուն. յետոյ ստիպում է նաեւ Կռոնոսին փսխել իր զաւակներին: *Չեւսը* մեծանալով՝ իր եղբայրների օգնութեամբ յաղթում է *Տիտաններին ու Կռոնոսին, որ պարտուելով* (ըստ մի այլ գրոյցի) *զնում է մի կղզի* ու թագաւորում այդտեղ¹:

Խորենացու մօտ հայերի նախնի *Արամը*² ուրարտական պետութեան հիմնադիր *Արամէն* է: Այնպէս որ նրա մօտ Արամի մասին պատմուածները վերաբերում են ոչ թէ միայն Արամէին, այլ ընդհանրապէս ուրարտական հզօր արքաների սխրագործութիւններին, իսկ ուրարտական արձանագրութիւններում թագաւորների գործերն ու յաղթանակները վերագրուում են ուրարտական աստուածներին:

Խորենացին, Արամի մասին Մար-Աբայից քաղելով, գրում է. *«Մա (Արամը) դէպի արեւմուտք շարժուելով ... հասնում է կապադովկացոց կողմերը ...: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանեան Պայայիս Քասաղեան, որ բռնացել գրաւել էր տարածութիւնը երկու ծովերի միջեւ, այսինքն՝ Պոնտոսի եւ Ովկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարուելով վանում եւ փախցնում է մի կղզի ափական ծովում»*²:

Ինչպէս տեսնում ենք, Արամի (այսինքն՝ Ուրարտուի հզօր արքաների, որով մեծ աստուածների)՝ Կապադովկիայի կողմերում Տիտանեան Պայայիս Քասաղեային յաղթելն ու դէպի մի կղզի փախցնելը ճշդօրէն համընկնում է Տիտանեան Կռոնոսի, Չեւսից ու նրա եղբայրներից պարտուելուց յետոյ, դէպի մի կղզի գնալու առասպելի հետ:

¹ ՀՄՀ, տե՛ս Կռոնոս:

² Խորենացի, Ա-ժդ (ընդգծումները իմն են՝ Մ.Գ.): Աշխարհաբար թարգմանութիւնը բերում են Մալխասեանից («Մով. Խորենացի Հայոց Պատմութիւն», Երեւան, 1940):

Մենք կարող էինք ասել, թե գուցե Խորենացու աղբիւր Մար-Աբան կամ սրան աղբիւր հանդիսացած մի ատելի հին հեղինակ (կամ հայկական ասանդութիւնը Հայաստանում հելլենիզմի ժամանակ) յունական առասպելի դէպքերը կապել է դէպի արեւմուտք արշաւած Արամի (ուրարտացիների) հետ, սակայն Չեւսի ու նրա եղբայրների (Պոսէյդոնի ու Հադէսի) Ուրարտուի գլխաւոր աստուածների (մեծ երրեակի) անուններն կրելը թելադրում է ատելի ընդունել, թէ յունական առասպելը հանդիսացել է արձագանգը արեւմուտքում Ուրարտուի կատարած նուաճումների՝ ստանալով դիցաբանական բնոյթ:

Եթէ պիտի մտածել, թէ յունական առասպելն է բուն աղբիւրը, ապա, պէտք է միաժամանակ ընդունել, որ նրա մէջ պատմուած դէպքերը Արամին վերագրողին պիտի յայտնի լինէր թէ յունական առասպելի հերոսները եղել են Ուրարտուի մեծ աստուածները, այլապէս ինչու՞ պիտի դրանք վերագրուէին Արամին (հայոց նահապետին կամ Ուրարտուի պետութեան հիմնադրին):

Ուրարտական աստուածների մեծ երրեակի (*Խալդիի, Թէյշե-բայի* եւ *Շիւինիի*) եւ *Չեւսի* ու նրա եղբայրների (*Պոսէյդոնի ու Հադէսի*) մասին իմ արած համեմատական քննութիւնը ւարտելուց յետոյ, ինձ (ուրախութեամբ) յայտնի դարձաւ, թէ Յ. Մարկուարտն էս, իր օրին, նշմարել է Արեւմուտքում Կապադովկիայի հրաբխային Արգէոս լեռան (Մաժակ-Կեսարիայի) շրջանում Տիտանների դէմ Արամի կատարած սխրագործութիւնների պատմութեան ունեցած նմանութիւնը Տիտանների դէմ Չեւսի ու նրա եղբայրների տարած յաղթանակի մասին խօսող յունական առասպելի հետ:

Սակայն Մարկուարտը, դեռ (իր օրերին) գտնուելով «արմէնների գաղթի» սխալ վարկածի ազդեցութեան տակ՝ յունական առասպելի՝ Արամի հետ կապուելը վերագրել է արիւմների (արմէնների) «Ուրարտու հասնելուց առաջ դեռ *Կապադովկիայում գտնուած լինելու հանգամանքին*»: Իբր թէ «*Այդ կողմերում ապրած արիւմներն այդ առասպելը կապել են իրենց նախնու Արիւմ անուան հետ, իբրեւ Արիւմի կռիւր Տիտանների կամ Գիգանտների դէմ: (Եւ իբր թէ) յետագայում Արիւմ անունը դարձել է Արամ, թերեւս ուրարտացուց վերելում յիշուած Արամէ թագաւորի անուան*

յիշողութեամբ կամ, հաւանօրէն, ազդեցութեամբ Աստուածաշնչի մէջ յիշուած «Արամ» անուան, որ է՝ արամէացոց-Ասորիքի եւ Սիջազետքի բնակիչների-նախնին»¹:

Պարզ է, թէ Մարկուարտի կողմից հարցին տրուած այս մեկնութիւնը յենուում է իր ժամանակներում տիրող «արմէնների գաղթի» վարկածի վրայ: Ի հարկէ նա չէր իմանում, թէ Տիտանների դէմ կռուած հերոսները կրում են ուրարտական աստուածների գլխատր երբեակի անունները: Դրա համար էլ նա չէր կարող յունական առասպելի դէպքերը կապել ուրարտական արքաների՝ արեւմուտքում կատարած ռազմական արշաւանքների հետ:

Օրինակ՝ մեզ յայտնի է, թէ Մենուան, Արգիշտի Ա-ը եւ Սարդուրի Բ-ը ռազմական արշաւանքներ են կատարել դէպի արեւմուտք ու յաղթական պատերազմներ են մղել այդ շրջանների պետութիւնների դէմ: Կեսարիան պէտք է որ գտնուած լինի նուաճուած շրջանների մէջ: Անհաւանական չէ անգամ, որ Արամէն, ինքը, արեւմուտքում կատարած լինի յաղթական արշաւանքներ, որոնք իր օրին դեռ չէին արձանագրուում ու մնում էին անյայտ: Արդէն Մենուան, Վանում մի քարի վրայ գրած արձանագրութեամբ, կոնկրետ տուեալներ է թողել մեզ, թէ նա արշաւել է (արեւելքում) Մանայի դէմ եւ (հարաւում) Կումենու քաղաքից այն կողմ հասել է մինչեւ Ասորեստան. անգամ նրա ուղարկած զօրքերը (արեւմուտքում) յաղթական պատերազմներ են մղել ու գրաւել են *Սուրիշիլի-նի*, *Թարիսիզամա-նի* եւ այլ քաղաքներ ու նուաճումներ կատարել *Խաթի-նա* եւ *Ալզի-նի* երկրներում²:

Ի հարկէ Արգիշտի Ա-ն էլ պիտի նուաճած լինի այդ շրջանները, քանի որ իր արձանագրութիւններից մեզ յայտնի է, թէ նա 6600 մարտիկներ է բերել *Խաթէ* եւ *Ճուպանի* երկրներից ու հաստատել իր կառուցած Էրեբունի բերդաքաղաքում:

Մարկուարտը Արամի պատմութեանը («արմէնների գաղթ»-ի տեսանկիւնից) բերած մեկնութիւնները զարգացնելիս՝ բնաւ կարելութիւն չի տուել Խորենացու՝ Արամի մասին (քաղդէական հին, ոչ հայ, աղբիւրից) քաղած պատմութեան այն արժէքաւոր ու այս

¹ ՀՀԳՊ, 24-25:

² YKH, 151:

հարցի համար կարելուք տուեալներին, թէ Արամը ոչ թէ Կապադովկիայի շրջանի հայերի առաջնորդն է, այլ նա Հայաստանից (Ուրարտուից) է արշաւում դէպի արեւմուտք, եւ դա էլ՝ արեւելքում մեղացիների (Նիւբար Մադէսի) դէմ եւ հարաւում ասորեստանցիների դէմ մղած յաղթական պատերազմներից յետոյ:

Ահա Խորենացու գրանցած խօսքերը կրճատումներով. «Այս Արամը Նինոսի Ասորեստանին եւ Նինուէին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, ... պատահում է հայոց սահմաններին մօտ մեղացոց երիտասարդներին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նիւբար Մադէս...: Արամը յանկարծօրէն նրա վրայ յարձակուելով արելը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիւ ամբոխը եւ իրեն՝ Նիւբարին էլ, որ Մադէս էր կոչուում, ձերբակալ անելով բերեց Արմաւիր...: Նոյն այս Արամը արեւելցիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց յետոյ, նոյն զօրութեամբ շարժուում է Ասորեստանի կողմերը. այնտեղ եւս գտնում է մի ուրիշ սպականիչ իր երկրի, Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բիր սպառազէն հետեւակներով եւ հինգ հազար հեծեալներով. նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել բոլոր շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարուելով՝ հալածում է նրան Կորդուքի միջով մինչեւ Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով. Բարշամն էլ նրա զինակիրների առաջը պատահելով սպանուում է ...: Իսկ ինչ քաջութեան գործ որ սա կատարեց արեւմտեան կողմը Տիտանեանների հետ, մենք դեռ պէտք է պատմենք: Մա դէպի արեւմուտք շարժուելով, առաջինի վրայ չորս բիր հետեւակ եւ երկու հազար հեծեալ (աւելացնելով), հասնում է կապադովկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչուում ...: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանեան Պայսայիս Քասադեան, որ բռնացել գրաւել էր տարածութիւնը երկու մեծ ծովերի միջեւ, այսինքն Պոնտոսի եւ Ուկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարուելով վանում եւ փախցնում է մի կղզի ասիական ծովում»¹:

Ինչպէս շատ յստակ ու պարզ երեւում է, այստեղ Արամը ոչ թէ ինչ-որ երեսակայական-առասպելական դէմք է, այլ Ուրարտուի

¹ Խորենացի, Ա-ժգ, Ժդ: (Աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ Մալխասեանի):

արքայ Արամէն (որ կռուել է Ասորեստանի դէմ), թէւ նրա անուան շուրջ (որպէս պետութեան ու հարստութեան հիմնադիր, որով որպէս հայերի նահապետ) խտացուել է ուրարտական հզօր արքաների սխրագործութիւնները ընդհանրապէս: Միանգամայն պարզ է, թէ սխալ է՝ «գաղթի» սխալ վարկածի դիրքից ելնելով՝ Արամին համարել, միակողմանիօրէն, Կապադովկիայում ապրած արիմների առաջնորդի (նախնու) անունը, կամ Աստուածաշնչի մէջ յիշուած արամէացիների «նախնու» անունից ազդուած անուն:

Ալ աւելին՝ Արամի մասին Խորենացու գրանցած այս դէպքերը, ըստ քաղղէական այդ աղբիւրի, տեղի են ունեցել (ժամանակագրական հաւաստի ճշդութեամբ) «Նինուսի Ասորեստանին ու Նինուէին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ», այսինքն՝ Նինուէի՝ Ասորեստանի մայրաքաղաք լինելուց քիչ տարիներ առաջ: Մեզ յայտնի է, թէ Նինուէն Ասորեստանի բուն մայրաքաղաքը դարձաւ Sennacherib-ի (705-681 մ.թ.ա.) օրերին: Եւ ահա հենց այս ժամանակներից ոչ շատ առաջ են ապրել ու գործել Արամէն, Մենուան (810-786 մ.թ.ա.), Արգիշտի Ա-ը (786-764 մ.թ.ա.) եւ Սարդուրի Բ-ը (764-735 մ.թ.ա.), որոնք էլ կատարել են նշուած արշաւանքները դէպի արեւմուտք:

Այս փաստերը բերում ենք ցոյց տալու, թէ պատահականութիւն չէ, որ յունական առասպելում Տիտանների դէմ կռուած ու յաղթած Ջեւսն ու նրա եղբայրները (Հադէսն ու Պոսէյդոնը) կրում են հենց Ուրարտուի գլխաւոր աստուածների երրեակի անունները, եւ թէ մեր տեսակէտը (յունական առասպելի հերոսների ուրարտական աստուածներ լինելու մասին) չի հիմնուում լոկ անունների նմանութիւնների (կամ նոյնութիւնների) ու Խորենացու պահած յիշողութիւնների վրայ, այլ եւ ունի պատմական իրական ու հաստատուն հիմք:

Ի հարկէ այս հարցում պիտի աչքի առաջ ունենալ եւ այն, թէ Մեծ Հայքի (Ուրարտուի) եւ Կեսարիայի միջեւ ընկած տարածութիւնները եղել են հայերի բնակութեան վայրեր: Բազմաթիւ տուեալներ ու փաստեր կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ խեթական պետութեան բուն երկրի եւ Մեծ Հայքի (Ուրարտուի) արանքում գտնուել են հայկական առանձին իշխանութիւններ ու պետութիւն-

ներ՝ ինչպիսին են եղել *Հայասան, Պախխուսան, Սուխմուն, Թեգարաման, Իսուսան, Ալզին, Ծոփքը* եւայլն, որոնք կոչուել են նաեւ «Մեծ Հայք», «Փոքր Հայք», «Երկրորդ Հայք» եւայլն, եւ որոնք հանդիսացել են հայ-արմէն ժողովրդի (նախրեանների) ծագման օրրանի արեւմտեան շրջանի առանձին հատուածները: Գրանք հանդիսացել են Հայկական լեռնաշխարհում նախնադարեան համայնական հասարակութեան ընդհանուր (հայ-արմէնական-նախրեան) *տոհմական տարրերի՝ որպէս ցեղեր բիրեղացման ու որպէս ժողովուրդ միատորման* առանձին շրջաններ:

Արգիշտի Ա-ի Էրեբունի տարած 6600 մարտիկների մէջ Hate կոչուածները պիտի բաղկացած լինեն հենց խեթական իշխանութիւնից ազատագրուած (կամ խեթական դաշնակցութիւնից դուրս եկած) այս շրջանների հայերից, եւ յայտնի է, թէ նրանց մէջ Ծոփքից բերուածները արդէն պիտի հայեր լինեն, այլապէս՝ Արգիշտին չէր վստահի նրանց յանձնել Էրեբունիի նման ռազմագիտական կարեւորութիւն ունեցող մի ամրոց:

Ի հարկէ հնարաւոր է ենթադրել, որ Կեսարիայի մօտ Տիտանների դէմ Ուրարտուի կատարած սխրագործութիւնների եւ յաղթանակների ակնատես (կամ մասնակից) արիւմները նպաստած լինեն յունական այդ առասպելի ստեղծման ու տարածման գործին: Մի բան, որը կարող էր լինել մի այլ փաստ՝ այդ սխրագործութիւնների հեղինակ եղող ուրարտական արքաների հետ իրենց ունեցած ցեղակցութեան համար:

Մեր նիւթի տեսակէտով շատ հետաքրքրական է հենց Կեսարիայի մօտ գտնուող հրաբխային նշանաւոր *Արզէնու* լեռը, որը պիտի կարեւոր դեր խաղացած լինի մեր առասպելի դիցաբանական կազմութեան մէջ:

Այս շրջանի Տիտանների մասին կարեւոր տեղեկութիւն է բերում Ակադ. Մանուկ Աբեղեանը: Նա գրում է. «*Գիզանտների գլխաւորն է Տիփոն (Տիֆոն, Տիփոս, Typhaeus, որ է իսկապէս ծուխ արձակող, ծխող, եւ իբրեւ հասարակ անուն նշանակում է պտուտահողմ, կայծակնացայտ եւ որոտայիր ամպրոպ): Նա հրաբխային լեռների ու կորստաբեր փոթորիկների սիմվոլն էր. ունէր հարիւր գլուխ եւ իր հարիւր բերանից բոց էր արձակում: Չեւսը նրան*

դնում է հրաբխային Էտնա սարի ծանրութեան տակ կամ, ըստ ուրիշների՝ Միջերկրական ծովի Բնարիմ կամ Էնարիա հրաբխային կղզու տակ, որտեղից նա շարունակում է բոց արձակել»¹:

Ինչպես ասացի, Կապադովկիայի (Արգէոս լեռան շրջանի) եւ յունական շրջանների մօտ գտնուած հայերը պիտի մասնակցած լինեն ոչ թէ միայն մեր առասպելի տարածման գործին, այլ անգամ նրան հիմք հանդիսացող դէպքերին, օգնելով Ուրարտուին: Այդ շրջանում արմէնների առկայութեան մասին մեզ հասել են որոշակի վկայութիւններ. «*Հոմերեան էպոսի ստեղծման շրջանում (մ.թ.ա. X-XI դդ.) նախահայկական ցեղերից մէկը, արմէնների ցեղը, յայտնի էր յոյներին մի շարք վայրերում՝ Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի հովտում, ուր գտնուում են «Արիմների լեռները», Օրոնտեսի գետաբերանի մօտ՝ Անտիոքի շրջանում եւ վերջապէս, Կապադովկիայի Արգէոս լեռան շրջակայքում, որտեղ տեղադրուում է հայ ազգային աւանդութեան «Պռոտին Արմենիան» - «Առաջին Հայքը»: Բոլոր այդ վայրերի հետ է կապուում նաեւ հրաշունչ լեռան եւ Տիւփոն հրէշի առասպելը: Այս առասպելը, որ գոյութիւն ունէր եւ Միսիայի ու Լիւդիայի սահմանի մօտ, եւ Կիլիկիայում, եւ Օրոնտեսի գետաբերանի շրջանում, եւ Արգէոս լեռան շրջակայքում, կապուում է, ուրեմն, արիմների ցեղերի հետ»²:*

Մեզ յայտնի է, որ Խալդին՝ կրակի-հրաբուխի աստուած էր, իսկ Թէլշեբան՝ ամպրոպի-կայծակի, իսկ Շիւինին՝ արեւի (որով երկնքի) աստուած: Հետեւաբար, ուրարտական ուժերի յաղթութիւնը Կեսարիայի մօտ խեթերի կամ այդ շրջանի ուժերի դէմ՝ հեթանոսական օրերին կարող էր մեկնաբանուել որպէս այդ տեղերի հրաբխային ուժերին ներկայացնող Տիտանների գլխատրի (*Արգէոսի*) պարտութիւնը՝ Հայկական լեռնաշխարհի (Ուրարտուի) արեւի, ամպրոպի-կայծակի եւ կրակի-հրաբուխի աստուածների միացեալ ուժերից: Որի վրայ՝ պարտուած այս *Կռոնոս*³ *Տիտանը*

¹ ՀՀԳՊ, 24:

² Ս. Երեմեան, ՀԺՊ, 233-234:

³Կռոնոսը Խորենացու մօտ նոյնացուել է Բէլի եւ Նեբրովի հետ (Խոր. Ա-Է): Ուրեմն Կռոնոսը (երեւի) նոյնպէս կրակ-հրաբուխի աստուած էր առաջ. այս մա-

(երեւի հանգած կամ հանգելու վրայ եղած հրաբուխը) գնացել է ծովում մի կղզի ու շարունակել ապրել այդտեղ գործող մի հրաբուխով:

Ի հարկէ՝ մեր նիւթի համար այս բոլորի մէջ կարեւորը այն է, թէ յունական ամենամեծ աստուածներ եղող *Հադէս, Պոսէյդոն ու Ջեւս եղբայրները* թէ անուններով եւ թէ իրենց բնոյթով ու նկարագրով հանդիսանում են հենց ուրարտական դիցարանի գլխաւոր ու *հզօր երրեակը՝ Խալդին, Թէյշեբան ու Շիւինին:*

Սա արդէն, անկախ մի շարք այլ երեւոյթներից, պիտի շօշափելի ապացոյց համարել, թէ ուրարտական քաղաքակրթութիւնը հզօր ազդեցութիւն է ունեցել ոչ թէ միայն արեւելքում՝ Իրանի, այլ եւ արեւմուտքում Փոքր Ասիայի ժողովուրդների մշակոյթների վրայ, եւ կարեւոր դեր է խաղացել անգամ յունական դիցարանութեան նշանակալի մասի կազմաւորման գործում: Միաժամանակ՝ եթէ յունական աստուածները (Ուրարտուի հզօր երրեակը) հնդեւրոպական են, ապա դա կը լինի յաւելեալ կարեւոր փաստ՝ Ուրարտուի իշխող ժողովրդի հնդեւրոպական էութեան համար: Արդէն լաւ է յայտնի, թէ Խալդին բնաւ չի եղել խտրրիական:

5. ՀԱՅԵՐԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՀԱՅԿ

Լայնալիճ աղեղով հսկայ աստուածութիւն *Հայկը* գալիս է հայ ժողովրդի կեանքի շատ հին՝ նախնադարեան համայնական հասարակութեան որսորդական ժամանակաշրջանից: Նա եղել է հայ ժողովուրդը կազմած նաիրեան կարեւորագոյն (կենտրոնական) ցեղախմբի ազգային գլխաւոր ու բնիկ աստուածութիւնը:

սին տե՛ս անելի ետք՝ Վահագն-ի տակ, ուր խօսք կը լինի Նեբրովթ-Նեմրոթ հրաբուխի մասին:

Գիտենք, թե Հայկը Խալդին է¹: *Խալդի-Հայկը Հայկական լեռնաշխարհի հրաբխային բնոյթից ծնած կրակի աստուածութիւն է*: Ինչպէս գիտենք, Խորենացին Մար-Աբայից քաղելով՝ Հայկի համար պահել է «Յապետոսեանն Հայկ»² բնորոշիչ արտայայտութիւնը: Մեզ արդէն յայտնի է, թե Յապետոս-Հեփեստոսը կրակի աստուածութիւն է, մի բնորոշում, որը երեւի Հայկին տրուել է Հայաստանի հելլենիստական (Արտաշէսեանների) ժամանակաշրջանում, երբ դեռ գիտէին Հայկի հրեղէն բնոյթը: Դրա համար էլ նա, որպէս հայերի անուանադիր նախնի, անձնատրուելով՝ կոչուել է «*քաջագանգորն ու խայտակն*»³, մի բնորոշում, որ վերաբերում էր կրակին, ինչպէս Վահագնի համար է ասուել «Նա հուր հեր ունէր ... եւ աչկունքն էին արեգակունք»:

Խորենացու մօտ պահպանուած հին ծննդաբանական ցուցակում Հայկը համարուում է Թորգոմի որդին: Թորգոմ անուան ծագումը կապուում է խեթական եւ ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ յիշուած *Տարկումա (կամ Թարխիզամա)* քաղաքերկրի անուան հետ⁴: Այսուհանդերձ, պիտի չմոռանալ, որ *Հայկը* դիցանուն է, որով նա պիտի համարուած լինի այս *Տարկումա (Թարխիզամա)* տեղանուան հիմքում եղած *Տարքու*՝ հայերի *Տորք* աստուածութեան որդին: Տորքի գլխատր տաճարը գտնուում էր Աղձնիքում՝ Արմէ-Շուքրիայում՝ հայերի համար շատ նուիրական եղած Անգեղ-Տուն (Ինգալաւա ?) կոչուած բերդաքաղաքում (այժմ՝

¹ Վերետում տեսանք, թե Հաղէսը Խալդին է: Խալդի > Հաղ(-էս) անցումը կատարուել է Ուրարտուի անկումից շատ առաջ: Անհաւանական չէ, որ յետագայում կատարուած լինի նաեւ հետեւեալ անցումը: Խալդի > Haid-es > Հաղ-էս = (հայկական ձեւով) Հաղ-ակ (Հայդ-ակ) > Հայկ՝ երկու ձայնատրների միջեւ դ-ն (>տ) փոխուելով յ-ի, ինչպէս mater > մայր, կամ՝ Haid-ak > Haik:

² Խորենացի, Ա-թ:

³ Նոյն, Ա-ժ եւ ժա:

⁴ Ոմանք այս քաղաքը տեղադրում են Հայասայում: Բայց կարծես աւելի ճիշդ են նրանք, որոնք այն դնում են Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան շրջանում (ՆՀ, տե՛ս Տարկումա)՝ Արմէ-Շուքրիայում, Սիրիայից հիւսիս (YKH, տե՛ս Tarhigamani): Այս կապակցութեամբ, կարելի է մատնանշել Անգեղ-Տունից ներքեւ՝ Խաբուրի ակնաղբիւրների շրջանում, Մարդինից 40 կմ արեւմուտք գտնուած Derik գիւղը: Ինչպէս տեսանք, Աղաղ-Նիրարի Բ-ը այս շրջանը կոչում է Հարք (Harki), որը գտնուում էր Նարամ-Սինի յիշած Արմանիի մէջ:

Էզիլ): Հայերի մօտ Տորքը կոչուել է նաեւ *Տորք-Անգեղ*, Խորենացու մօտ՝ *Տորք Անգեղեայ*. այսինքն՝ Տորքը եղել է *Անգեղի* սերնդից: Աստուածաշնչի հայերէն հին թարգմանութեան մէջ սեմական (բնագրի) *անդրերկրեայ Ներգալ* աստծու անունը թարգմանուած է Անգեղ (որը հաւանաբար համապատասխանում է նաեւ սումերական ընդերկրեայ անդունդի աստուած Engur-ին): Այսպիսով՝ կարծես հասկանալի է դառնում թէ ինչու հրաբուխի-կրակի աստուած *Հայկը* կոչուել է *Թորգոմի որդի, այսինքն՝ Անգեղեայ (անդրերկրեայ) Տորքի որդի*, քանի որ հրաբուխն ու հրաբուխի աստուածութիւնը ծնունդն են անդրերկրեայ ուժերի:

Բէլի դէմ Հայկի պատերազմի դիցազնավէպը պիտի կարեւոր փաստ համարել, որ Հայկն ու նրա ժողովուրդը գոյութիւն են ունեցել Հարք կոչուած երկրում (հայկական-նաիրեան լեռնաշխարհի սրտում) Բէլի աշխարհակալութեան՝ ասուրա-բաբելական հզօր կայսրութիւնների ծաւալումների ժամանակաշրջանում: Այս կարեւոր ու վճռորոշ փաստը անտեսուել է հայերի՝ Բալկաններից գաղթի վարկածը կրողների կողմից: Հենց Խալդի-Հայկի ժողովուրդն է եղել, որ, իբրեւ բնիկն իր լեռնաշխարհի, արիւնալի երկար պայքար է մղել այն պաշտպանելու համար՝ ինչպէս հիւսիսի կովկասեան հորդանների եւ արեւելքի սկիւթա-իրանական ու միջինասիական ասպատակողների դէմ, այնպէս էլ արեւմուտքի խեթական ու փոքրասիական հզօր ուժերի եւ հարաւի սեմական աշխարհի՝ ասուրա-բաբելական ու արամեական ոտնձգութիւնների դէմ, խանգարելով նրանց իւրացնել իրենց լեռնաշխարհը: Հենց Բէլի դէմ կանգնած Հայկի ժողովուրդն է եղել, որ պատուար է հանդիսացել հարաւի սեմական անգուսպ հեղեղի դէմ՝ կանգնեցնելով նրա առաջընթացը հենց իր լեռնաշխարհի ստորոտներում:

Այսուհանդերձ, Հայկական լեռնաշխարհը, գտնուած լինելով տարբեր ցամաքամասերի եւ տարբեր քաղաքակրթութիւնների հանդիպման խաչմերուկում, յետագայում, օտար աստուածութիւնների ներթափանցումներով, երկրի բնիկ Հայկ աստուածը բարձրացուել է երկինք ու դարձել մի աստղ՝ նոյնացուելով Օրիոնի ու նրա համաստեղութեան հետ:

Բ. ԱՐԱ

Արան նոյնպէս եղել է հայերի ազգային հնագոյն աստուածը:

Նա նոյնպէս եղել է հայ ժողովուրդը կազմած նախնեան ցեղերի բնիկ եւ ազգային անուանադիր աստուածութիւնը, որի մասին արդէն խօսել ենք վերեւում՝ 2-րդ («Արայի երկիրն ու ժողովուրդը») գլխում: Արայի անունով է կոչուել հայ ժողովրդի երկրի *Ար-մե-նի* (Ար-մա-նի) անունը: *Արա* (կամ *Ար*) անունով են կազմուած Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ու շրջաններում նախնեան բազմաթիւ ցեղերի, երկրամասերի, քաղաքների, գետերի ու լեռների անուններ (ինչպէս՝ *Արածանի*, *Արխի*, *Առքերանի*, *Արագած*, *Արայի Լեռ*, *Այրարատ եւայլն*):

Արան, լինելով Հայկական լեռնաշխարհի կանխագոյն բնիկ աստուածութիւններից մէկը, նախապէս եղել է հողագործութեան ու բուսականութեան՝ մեռնող ու յարութիւն առնող բնութեան աստուածութիւն: Ապա, նախնեան ցեղերի աճով ու որպէս ժողովուրդ միաւորմամբ, նոյնացուել է նա արեւի հետ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Աշշուրը նախապէս (երբ ասորեստանցիները զբաղուում էին խաղաղ հողագործութեամբ) եղել է բուսականութեան աստուածութիւն. նրա խորհրդանիշը եղել է կենաց ծառը, բայց յետոյ, Ասորեստանի հզօրացումով, դարձել է ռազմի աստուածութիւն ու նոյնացուել արեւի հետ¹:

Աշշուրը, զարգացնելով արիւնարբու նկարագիր, չի սիրուել այլ ժողովուրդների կողմից ու չի տարածուել: Մինչդէռ Արան, որպէս կենսաստեղծ ու կենսատու աստուածութիւն, զարգացրել է մարդկային ու սիրուած նկարագիր, եւ ունենալով Հայկական լեռնաշխարհին ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջանները (այլ խօսքով՝ հնդեւրոպական հայրենիքը) որպէս ծագման օրրան՝ տարածուել է չորս կողմ եւ իրացուել է շատ ժողովուրդների կողմից:

Ի հարկէ դժուար է ճիշդ որոշել Արայի եւ (ինչպէս ճիշդ բնորոշեց Ակադ. Գ. Ղափանցեանը) *արայիզմի* տարածման ուղիներն ու շրջանները եւ նրա նկարագրի զարգացման ժամանակագրու-

¹ AT, 191:

թինը: Այսուհանդերձ, մեր ունեցած որոշ (սուղ) տուեալներով իսկ, կարող ենք նշել նրա տարածման հետեւեալ շրջանները: Իր կենտրոնում՝ Հայկական լեռնաշխարհում *Ար*-ը կոչուել է նաեւ *Արա*¹, Ուրարտուի ժամանակ նաեւ *Ardi*: Արեւմուտքում, խեթերի մօտ, նա կոչուում էր նոյնպէս *Ara*², Պամփիլիայում՝ *Êr*, Թրակիայում, Սպարտայում եւ Յունաստանում՝ *Ares*, Մակեդոնիայում՝ *Aras*, Գերմանիայում՝ *Ertag*³, Իռլանդայում՝ *Ir*, Հիւսիս Արեւելքում՝ Վրաստանում նա կոչուում էր *Arali*⁴, Հիւսիսի սլաւոնական ընդարձակ տարածութիւններում (Ռուսաստան-Ուկրաինա-Բելոռուսիայում) կոչուում էր *Եար*, *Եարիլո*⁵: Հարաւում՝ Ասորիքի Խառան քաղաքում՝ *Aru*⁶, Բաբելոնում՝ *Aria*, իսկ Եգիպտոսում՝ *Ra*:

Այդ վաղ ժամանակներում, այսպիսի խոր ու լայն (չորս կողմ) ճառագայթումը կարելի է բացատրել միայն ճառագայթող աղբիւրի ուժգնութեամբ եւ մարդահաճ բնոյթով եւ ճառագայթման կենտրոնի՝ տարածութեան մէջ ունեցած աշխարհագրականօրէն նպաստաւոր (կենտրոնական-խաչմերուկային) դիրքով, ինչպիսին եղել է Հայկական լեռնաշխարհը:

Ար (Արա) աստուածութիւնն իր տարածման այս բոլոր շրջանները չի հասել իր բովանդակութեան ու նկարագրի բոլոր գծերով, կամ եթէ հասել է իր ամբողջ բովանդակութեամբ, ապա, տեղական պայմանների ազդեցութիւնների տակ, պահել է իր բովանդակութեան այն մասը, որ թելադրել են տուեալ երկրի ժողովրդի հոգեկան պահանջմունքները: Օրինակ՝ Թրակիայում, Սպարտայում եւ Յունաստանում՝ *Ares*-ը արելի եւ ռազմի աս-

¹ Հնդեւրոպական *արի* (կամ արիացիներ) եզրը դժուար է ուղղակի կապել Ար կամ Արա աստուածութեան հետ: Այդ *արի* եզրը չի ցուցաբերում դիցական արժէք: Հնագոյն յուշարձաններում, հնդիրանցիները իրենց նուաճած ժողովուրդների նկատմամբ իրենք իրենց կոչել են *արի*, որը նշանակում է «լիիրաւ մարդիկ», հաւանաբար «ազատներ» իմաստով: Հայերէնում էլ կայ *արի* «քաջ» բառը, որ կապուած է աւելի *արի* (արու մարդ) բառի հետ:

² ԱԳՊ, 77-88:

³ ԱԳ, 326:

⁴ ԱԳՊ, 81:

⁵ Նոյն, 77, 81, 82:

⁶ ԱԳ, 183:

տուած է: Նոյնը պիտի ասել Մակեդոնիայի Aras-ի համար: Խեթական Ara-ն եղել է բուսական, Վրաստանի Arali-ն եւ սլաւոնական *Եար-Եարիլոն*¹՝ երկրագործական, իսկ եգիպտական Ra-ն՝ արեւի աստուածութիւն:

Ուրարտուի ժամանակ, ինչպէս ասել ենք, *Արան* յայտնի էր նաեւ որպէս *Արդի* (ածանցուած ձեով՝ Ար-դի), որով կոչուում էր (Սարգոն Բ-ի նշած) *Ուր-արդի* (= Ուր-արտու) անունը, որ նշանակում էր «Վայր Արդիի», այսինքն՝ «Երկիր Արայի»: Ինչպէս վերելուում արդէն ցոյց ենք տուել, *Այրարատ* անունը (որին կապում են *Ուրարտու* անուան հետ), ըստ Խորենացու գրանցած տուեալների, նշանակում էր «Գաշտն Արայի»¹: Սա արդէն ճշդօրէն պահել է Ուր-արդի (Ուրարտու) անուան ներքին («Երկիր Արայի») իմաստը եւ համազօր է *Ար-մէ-նի* («Ար-որդի-ների Երկիր») եզրին:

Ի հարկէ՝ Ար (Արա) անունը, որպէս արմատական անուանածեւ, շատ աւելի հին է, քան թէ նրա ածանցուած Արդի (Ար-դի) ձեւը, որը պատկանում է աւելի ուշ (երեւի Ուրուատրիի-Ուրարտուի) ժամանակաշրջանին:

Արա-Շամիրամ առասպելում, Արան արդէն արեւի աստուածութիւն է, իսկ Շամիրամը հանդիսացել է լուսնի աստուածութիւն, որը սիրում է Հայաստանի արեւ Արային եւ տոփանքով ցանկանում է նրան ունենալ որպէս սիրեկան կամ ամուսին: Բայց Արան նախընտրում է լուսնի հարազատ դիցուհի (եւ իր կին) Նուարդին եւ մերժում է օտար Շամիրամին: Գրա վրայ, լուսնի դիցուհի Շամիրամը իր զինուորներով (աստղերով) արշաւում է Հայաստանի Արայի վրայ, բայց, երբ յայտնուում են Շամիրամն ու նրա զինուորները (լուսինն ու աստղերը), մեռնում է (մայր է մտնում) արեւ Արան եւ լուսին Շամիրամին չի յաջողուում հանդիպել նրա հետ, նրա կենդանութեան (երկնքում գտնուած) ժամանակ:

Ի հարկէ այս առասպելը արտացոլում է սեմական Միջագետքի ազահ եւ տիրապետական ցանկութիւնները հիւսիսի հարուստ լեռնաշխարհի (Արայի երկրի) նկատմամբ, եւ Արայի ժո-

¹ Խորենացի, Ա-ժե: Նա գրել է. «Գայ (Շամիրամ) հասանէ տագնապաւ ի Գաշտն Արայի, որ եւ յանուն նորա անուանեալ Այրարատ» (փութով [Շամիրամը] զալիս հասնում է Արայի Գաշտը, որ նրա անունով կոչուեց Այրարատ):

ղովրդի ազատասիրութիւնը եւ օտարի տիրապետութեան չհանդուրժելով՝ պայքարի դիմելը:

Մենք հաւանական ենք համարում, որ հայ ժողովրդի անուանադիր *Հայկ եւ Արա* դիցանունները եղած լինեն նոյն աստուածութեան տարբեր անուանաձեւերը. մէկը (Հայկը) ներկայացրած լինի նոյն աստուածութեան հրեղէն բնոյթը, իսկ միւսը (Արան) նրա բուսական եւ արեւային բնոյթը: Եւ քանի որ, ինչպէս գիտենք, Խալդին Հայկն է, իսկ Արդին էլ Արան, ապա պիտի նոյնպէս ենթադրել, թէ կրակի աստուած Խալդի (Հայկ) եւ արեւի աստուած Արդի (Արա) դիցանունները եղել են նոյն անուան տարբերակներ: Դրա համար կարելի է փաստ համարել այն իրողութիւնը, թէ Մուսասիրը, ուր գտնուում էր Խալդիի տաճարը, *Խալդիին* կոչուելու տեղ՝ կոչուել է *Արդի-նի*: Հետեւաբար, այդտեղ էլ *Խալդի եւ Արդի* անունները նոյնական են:

Արդէն ուրարտական արձանագրութիւններում *Խալդին* մերթնշուել է *Ալդի* ձեւով, որը երեւի (լ/ր լծորդութեամբ) *Արդի* անուան տարբերակն է: (Հմմտ. Արարատ > Ալարոտ, Արագած > Ալագեագ, Ալգինինի > Արգիանենէ եւայլն): Թէեւ Խալդի-Ալդին է գլխաւորում Ուրարտուի դիցարանը, իբրեւ պետութեան գերագոյն աստուածը, բայց Արդի ձեւն էլ պահպանուել է մի կողմից Արդինի տեղանուան մէջ եւ միւս կողմից էլ դիցարանում որպէս Ուրարտուի կազմի մէջ գտնուած նաիրեան ցեղերից մէկի աստուածութիւնը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, թէ Արան (Արդին), որպէս հայ ժողովրդի ու նրա երկրի անուանադիր աստուածութիւն, եղել է Հայկական լեռնաշխարհի ու նաիրեան ցեղերի բնիկ ու հարազատ աստուածութիւնը:

Գ. ԱՍՏՈՒԱԾ

Աստուածը նոյնպէս եղել է հայերի հնագոյն աստուածութիւններից մէկը: Հայերի *Աստուած* դիցանունը այնքան հին է, որ յետագայում, տարբեր հանգամանքների բերումով (Հայաստանում օտար աստուածների ընդունման հետեւանքով) դադարել է յատուկ անուն լինելուց եւ, փոխանակ մոռացուելու եւ անյայտանա-

լու, պահպանուել է որպէս հայերէնի հասարակ անուններից մէկը: Մա, ի հարկէ, փաստում է նրա հնութիւնն ու ազգային հարազատութիւնը:

Անցած դարաշրջանին, Եւրոպային հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիք համարող թիւր վարկածի ազդեցութեամբ, արմէնների գաղթի տեսաբանները հայերին կապում էին թրակա-փռիզների հետ (ի հարկէ տարուելով նաեւ մշակութային որոշ նմանութիւններից, որոնք պիտի գոյութիւն ունեցած լինեն Փոքր Ասիայի արեւելքում նրանց եւ Հայաստ-Թարխիզամայի հայերի միջեւ եղած հարեւանութեան պատճառով): Գաղթի այս մտքից տարուելով (եւ յենուելով որոշ հին աղբիւրների՝ նոյն վարկածի հետ յարմարեցում մեկնաբանութիւնների վրայ)՝ հայերի *Աստուած* անունը ծագեցնում էին փռիզիական Savazios դիցանունից:

Բայց այս մտքին հակասող մի շարք տուեալները մի կողմ դրած, դժուար է անգամ հնչիւնայնօրէն Savazios-ից հանել Աստուած (*Astuaš*) բառը: Մանաւանդ՝ անհիմն կամայականութիւն կը լինի առաջինի նախահունչ *Sa* ձայնից ծագեցնել երկրորդի *ast* ձայնը: Մենք կարծում ենք (ինչպէս նշեցինք), թէ *Savaz(ios)* դիցանունը, ինչպէս յունական *Zeus*-ը նոյնպէս կապուած է *Sibiš* (*Šiwini*)-*Šabaš*¹ դիցանունի հետ, իսկ հայերի *Աստուած*-ը գալիս է շատ խոր հնութիւնից, եւ անուամբ (ինչպէս ցոյց կը տանք վարը, *Aštuaš*-ի կապակցութեամբ) բնաւ կապ չունի *Savaz(ios)*-ի հետ:

Հայերի *Աստուածը* եղել է կրակի աստուածութիւն: Այս (*Astuaš*) դիցանունը նախրեան բառ է եւ անհաւանական չէ, որ խոր անցեալում ունեցած լինի կապ ասորա-բաբելական *išatu* («կրակ») բառի հետ: *Աստուածը*, որպէս հայերի ազգային գլխաւոր աստուածութիւն (Հայկ-Խալդի), եղել է աստուածների մեծագոյնը եւ որպէս բոլորի հայրը՝ բարձրացել է երկինք: Աքեմենեանների ժամանակ Հայաստան եկաւ *Ահուրա-Մազդան* եւ, հայկական դիցարանում Աստուածի տեղը բռնելով (բայց *Ահուրան* փոխելով ազգային *Արա* դիցանունի), կոչուեց *Արա-մազդ* (Արամազդ) ու հայացաւ: Իսկ բուն իրանական Ահուրամազդային հայերը կո-

¹ Ինչպէս ասացինք վերեւում, Ուգարիտի արձանագրութիւններում, երկայական *Sipiš* (կամ *Sibiš*)-ի տեղ գտնում ենք *Sapaš* (կամ *Šabaš*):

չեցին *Որմիզդ*՝ հետեւելով պահլաւական *Հորմիզդ եւ Օրմիզդ* ձեւերին:

Հայաստանում, Արտաշէսեանների կիրառած հելլենիզմի ժամանակ *Աստուած*-ը նոյնացուեց «աստուածների հայր, երկնի ու երկրի արարիչ *Դիոս-Չեւսի*» հետ, իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ էլ՝ *Եհովայի* հետ, որպէս ամէն ինչի ստեղծիչ երկնային հայր աստուածութիւն:

Ի հարկէ, հենց այս օրերին, երբ Ուրարտուից յետոյ Հայաստանում Աստուածի տեղն էր բռնում Արամազդը եւ ապա *Դիոս-Չեւսն* ու յետոյ էլ Եհովան՝ *Աստուած* անունը պիտի սկսած լինի դադարել յատուկ անուն լինելուց ու պահպանուել է հայերէնում որպէս հասարակ անուն:

Աստուած (*Աստու-ած*) անունը, որպէս կրակի բնիկ աստուածութիւն, կապուած է *աստու* (կրակ) բառի հետ, որ բաղադրիչ մասն է կազմում *Ուր-աշտու* (= Ուր-Արտու) երկրանուան եւ (Հայաստանում հեթանոսական կրօնի՝ կրակապաշտութեան մեծագոյն կենտրոն) *Աշտի-շատ* քաղաքանուան: Նոյն (*Աստու-ած*) անունը գտնում ենք նաեւ Հայասայի Ունագ-*աշտուաշ* եւ սուրբանների *Աշտուպինու* (Աշտուպինու) դիցանունների մէջ: Հետեւաբար, միանգամայն պարզ է, թէ հայերի *Աստուած* դիցանունը փոխզուական *Savazios* անունից ծագեցնելը (արմէնների գաղթի վարկածի հետ) պիտի համարել իր դարն ապրած թիրիմացութիւն:

Աստու-ած (կամ *Aštu-aš*) անուան աստու բաղադրիչը *Ուր-արտու* անուան արտու բաղադրիչի բարբառային տարբերակն է՝ *ր > շ* տարբերութեամբ: Ուստի միանգամայն պարզ է, թէ *Աստուածը* հենց *Խալդի-Ալդի* կամ *Ալդի* (*Արտու > Աշտու*) անուան տարբերակ էր՝ համագոր ու համանիշ եզր:

Արտու (*Ուր-արտու*) անուան *աշտու* (*Ուր-աշտու*) տարբերակը անսովոր երեւոյթ չէ հայերէնի համար: Հայերէնի մի քանի բարբառներում, ատամնային պայթականներից առաջ *ր-ի* տեղ երեւում է *շ*: Օրինակ՝ Համշէնի բարբառում *մարդիկ* բառը հնչում է *մաշդիկ*, *կերթան* > *գեշտոն*, Հանրնի բարբառում՝ կ'երթայի > գաշդի, Նախիջեւանի բարբառում՝ մարդ > մաշթ, մորթի > մօշթի եւ այլն: Հետեւաբար, Ուր-արտու անուան տեղ Ուր-աշտու գրելը

Դարեհի Բեհիստունի արձանագրության գրագրի սխալ գրչության արդյունքը չէ, այլ՝ դա գոյություն է ունեցել ժողովրդի մօտ: Դրա համար վկայ է Ուրաշտու (=Ուրարտու) անուան յիշատակը պահպանող Ռ-շտու-նի (Ըռշտու-նի) անունը: Հետևաբար, բացայայտ է, թե Ուր-աշտու անուան մէջ նստած է Աստու (աժ) դիցանունը:

Արդէն վերետում տարբեր առիթներով ցոյց ենք տուել, թե արդի («արեւ») բառը կամ աստուածութիւնը ունեցել է *արտի* (կամ արտու) տարբերակը, որը «կրակ» իմաստով ունէր յատկապէս իր (*րտ > տր դրափոխութեամբ*) *ատր* ձեւը: Սրա համար պիտի փաստ համարել հայերէնում *ատր*¹ («կրակ») բառով կազմուած ատրաշէկ (*ատր-ա-շէկ*) եւ ատրաշիկանալ (*ատր-ա-շիկանալ*) բառածեւերի հետ արտաշէկ (*արտ-ա-շէկ*) եւ արտաշիկանալ (*արտ-ա-շիկանալ*) ձեւերի գոյութիւնը:

Ատր-ի տեղ *արտ* ձեւը սխալ գրչութիւն չէ, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, իրականում Ուրու-*ատրի* անունը ունեցել է իր Ուր-*արտի* (կամ Ուր-*արտու*) ձեւը: Իսկ *ատր* կամ *արտու* բառի *աշտու* («կրակ») ձեւը պիտի համեմատել ո՛չ թէ պահլաւական *atur* (զենդ. *atarš*) բառի հետ, այլ, ինչպէս նշել ենք, արքադական *išatu* («կրակ») բառի հետ:

Հայաստանը Ասորեստանի եւ Ուրարտուի ժամանակներին գործող հրաբուխների երկիր էր: Այդ ժամանակներին (պարբերաբար) գործում էին Վանայ լճի շրջապատում գտնուող *Ուրուատրիի* (Ջուդի լեռան) գագաթը, *Նեմրութը*, *Վարագը*, *Արտուսը*, *Թոնդուրեկը* եւ այլ լեռնագագաթներ: Նեմրութի նշանաւոր խառնարանը գործել է մինչեւ 1440 թուականները, իսկ Թոնդուրեկը դեռ լրիվ չի

¹ Հիւբշմանը (ՀԱԲ, տե՛ս *ատր*) ասում է թէ հայերէնի *ատր* («կրակ») բառը գալիս է պահլաւական *atur* («կրակ») բառից: Ի հարկէ սրանք ունեն կապ: Բայց ատելի հաւանական է որ երկուսը ծագած լինեն մի ընդհանուր մայր աղբիւրից: Պահլաւերէնի եւ հայերէնի միջեւ լեզուական փոխառութիւնները կատարուած պիտի լինեն Ուրարտուից յետոյ: Մինչդեռ Հայկական լեռնաշխարհում արդէն դրանից առաջ կային Ուրուատրի եւ Ուրարտու անունները. մի բան՝ որը անգամ կարող է թելադրել, որ պահլաւականը գալիս է հայկականից, ինչպէս Խալդիի կին *Waruba-ni* անունից եկած հայ *պաւաւ* բառն է, որ հաւանաբար եղել է աղբիւր պահլաւական *parav* հոմանիշին, ոչ թէ հակառակը:

հանգել ու ծխում է մինչեւ հիմա¹: Այնպէս որ, Վանայ լճի շրջապատը՝ գործող հրաբուխների (կրակի) երկիր էր: Հենց դրա համար էլ Ասորեստանի արքաները այդ երկիրը կոչել են *Ուրուատրի* (յետոյ *Ուրարտու*), որ նշանակում է «վայր կրակի»:

Աշտու - išatu կապը աւելի հասկանալի կը լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք այն հանգամանքը, թէ *Ուրուատրի*, *Ուրարդի-Ուրարտու* եւ *Ուրաշտու* անուանաձեւերը հարաւի սեմական (ասուրաբաբելական) արքաների կողմից Արմենիային տրուած անուանումներ էին, որովհետեւ գործող հրաբուխների այդ երկիրը նրանց համար նշանակում էր «կրակի երկիր», դրա համար էլ Բեհիստունի *աքքադական* տեքստում Ուրարտու ձեւից աւելի, հասկանալի էր Ուր-աշտու ձեւը: Իսկ երկրի բուն անունը կապուած էր (յատկապէս) Ար (Արա) անուան հետ եւ կոչուում էր Արմանի կամ Արմենի, որ, ինչպէս ցոյց տուեցինք, նշանակում էր «Ար-որդի-ներ» կամ «Արայի որդիների երկիր»: Դարեհի Բեհիստունի արձանագրութեան *աքքադական* տեքստում նշուած *Ուրաշտու* անունը բերուել է որպէս թարգմանութիւնը բուն պարսկական բնագրում նշուած *Արմինա* (Արմենիա) անուան: Արմենի եւ Ուրարտու անունների իմաստային տարբերութիւնը այն էր, թէ մէկում (*Ար-մե-նի*) երկիրը նշուում էր որպէս երկրի աստծու որդիների՝ «*Ար-որդի-ների*» երկիր, իսկ միւսում՝ (*Ուրուատրի-Ուրարտու*)՝ ուղղակի որպէս տեղի աստծու երկիր՝ «*կրակի երկիր*»:

Ամփոփելով հայերի *Աստուած* դիցանուան մասին վերելում ասուածները, պիտի պարզ համարել, թէ այդ դիցանունը չէր կարող ծագած լինել փռիւզիական Savazios անունից, թէ Savaz-ios-ը կապուած է աւելի Zeus > Sibiš (Siwi-ni) անուան հետ: *Աստու-ած* (Astu-aš) անունը երելում է արդէն Ուր-աշտու (Ուր-արտու) երկրանուան եւ Հայասայի Unag-aštuaš եւ սուբարիների Aštu-pinu դիցանունների մէջ: Եւ քանի որ սեմական աշխարհը պահել է նոյնանիշ եւ նոյնահնչիւն išatu («կրակ») բառաձեւը, ապա հաւանաբար բոլորի աղբիւրը պիտի փնտրել Սուբարտու երկրում, որի Aštupinu աստծու մասին արդէն խօսել ենք վերելում:

¹ ՀՊԱ, 10-11:

Որպէս եզրակացութիւն *Հայկ* (= *Խալդի*), *Արա* (= *Արդի*) եւ *Աստուած* (= *Aštuaš*) դիցանունների մասին վերելում աստուածների՝ պիտի ասել, թէ հայերի ազգային *Հայկ* աստուածութիւնը խոր անցեալում ի սկզբանէ ունեցած լինելով կենդանական (որսորդական) եւ բուսական (երկրագործական) հանգամանք՝ զարգացրել է արեւային-հրեղէն ու ռազմի բնատրութիւն: Նրա բուսական ու յետոյ արեւային գծի ներկայացուցիչն է եղել *Արան*, իսկ կենդանական ու հրեղէն գծինը՝ *Աստուածը*: Սրանք (Արան ու Աստուածը) միացել են *Խալդիի* մէջ, որը Ուրարտուի ժամանակ, *Շիւինիի* առկայութեամբ, պահել է լոկ իր հրեղէն (հրաբխային) եւ բուսական (բարդիի) բնոյթը:

Հետեւաբար, պիտի նկատի առնել հետեւեալ բանաձեւն ու հաւասարութիւնները.

1. Քանի որ *Արդի-նիի* (Մուասիրի) տաճարը *Խալդիի* տաճար է, ապա՝ *Խալդի (Արդի) = Արդի*,

2. Քանի որ *Նու-արդ* դիցուհին (*Արդ-ի Նու-ն*) կինն է *Արայի*, ապա՝ *Արդ (Արդի) = Արա*,

3. Քանի որ *Ուր-արդի = Ուր-արտու = Ուր-աշտու*, ապա՝ *Արա = Արդի (Արտու) = Աշտու (Աստու-ած)*:

Ուստի Արմանի (Արմենի), Հայք (Հայաստան) եւ Ուրարտու անունների փոխարարբերութիւնների մասին խօսելիս՝ պիտի աչքի առաջ ունենալ աստուածների հետեւեալ բանաձեւը.

$$\text{Խալդի} = \left\{ \begin{array}{l} \text{Արդի-Արա (բոյսի եւ արեւի)} \\ \text{Աստուած (կրակի)} \end{array} \right\} = \text{Հայկ}$$

Գ. ՆՈՒԱՐԳ - ԱՆԱՀԻՏ

Արատտա-երեք դիցազնավէպից գիտենք, թէ Արատտայի դիցուհին էր *Ինաննան*, որը եղել է նաեւ Սումերի Էրեք (Ուրուկ) քաղաքի դիցուհին: Ինաննա աստուածութիւնը Բաբելոնում յայտ-

նի էր *Իշտար* անունով: Սումերում Ինաննայի (Բաբելոնում Իշտարի) ամուսինն էր Dumuzi-ն (Թամմուզը), որին, իր նկարագրից ելնելով, հայագետները նոյնացնում են Արայի հետ¹: Իսկ մենք արդեն գիտենք թե Արայի կինը կոչում էր *Նուարդ*: Հետևաբար, պարզ է, որ Ինաննա դիցուհին Հայաստանում պահպանուել է Նուարդ անուան մեջ:

Նու-արդ անունը, ինչպես ցոյց ենք տուել, բարդ բառ է եւ կազմուած է *Նու* եւ *արդ* բաղադրիչներով: *Նու* անունը, իր այս կրճատ ձեւով ներկայացնում է Ինաննա-Անահիտ (կամ եւ Նանէ) դիցանունը: Իսկ *արդ* բաղադրիչը (արեւի *Արդի* աստուածութիւնը) Ար-ն (Արա-ն) է՝ իր ածանցուած *Ար-դի* ձեւով: Հայերէնում *նու* բառը պահպանուել է «հարս» իմաստով, որով *Նու-արդ* նշանակում է «Նու-ն Արդ-ի», այսինքն՝ «հարսը՝ կինը Արդի-Արայի»: Արդէն Խորենացու գրանցած տեղեկութիւններից գիտենք, թէ Նուարդը կինն էր Արայի:

Նու-արդ բարդ անուան կազմութիւնը կարելի է համեմատել ուրարտական լուսնի դիցուհի Šelardi կամ Šielardi (Šiel-ardi) անուան հետ, որի մասին Ն. Ադունցը գրում է. «Գայթակղեցուցիչ է ածանցել այդ բառը šielա («կին կամ քոյր») եւ ardi («արեւ») բառերից: Արեւելքում հին ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը լուսինը նկատում է որպէս արեւի քոյրը»², կամ, որոշ շրջաններում, որպէս կինը: Šel-ը (կամ Šiel-ը) յիշեցնում է լուսնի յայտնի դիցուհի *Սելենէին* եւ ուրարտական դիցուհի Silia-ին, որով *Նու-արդ* անուան *Նու* բաղադրիչը համապատասխանում է Šiel-ardi անուանաձեւի Šiel բաղադրիչին, իսկ *արդ*-ը՝ ardi-ին, որը արդէն արեւի աստուածութիւն է:

Մենք գիտենք թէ Խալդին եղել է կրակի աստուածութիւն եւ, որպէս Արդի-Արդի, նոյնացուել է նաեւ արեւի հետ: Երեւի, ինչպէս նշեցինք վերելում, Ուրարտուի ժամանակ, դիցարանում որպէս արեւի աստուածութիւն *Շիլինի* առկայութեամբ՝ Խալդին պահպանել է լոկ իր կրակային-հրաբխային բնոյթը: Իսկ Արդի ձեւն էլ պահպանուել է Մուսասիրի *Արդի*-նի անուան մեջ եւ ուրարտական

¹ ԱԳՊ, 41-47:

² ԿԱ, 226 (ՀՊ, 228):

ցեղերից մէկի մօտ որպէս մի լուսատու աստղ (ինչպէս յետագայում Հայկը՝ որպէս Օրիոն):

Նու-արդ, Շել-արդի անուանաձեւերի կազմութիւնն ունի նաեւ Տինուարդի (Տինու-արդի) անունը, որը երեւի նախնական մի այլ ցեղի (Տինու-արդի-ի) դիցունքին էր:

Ինչպէս նշել ենք, խոր անցեալում *Արա* անունը Հայկական լեռնաշխարհից տարածուել է (հաւանաբար որոշ տեղեր արմէնների հետ) նաեւ դէպի արեւմուտք: Յայտնի է, թէ Ares-ը *Արան* է: Ն. Ադոնցը բերում է (Նու-արդ անուանաձեւի կազմութիւնը հաստատող) հետեւեալ շատ կարեւոր տեղեկութիւնը. «*Հոմերոսի մօտ Արէսի մերձատրը կոչուում է Ենիո...: Արէսի կապը Ենիոյի հետ հին յիշողութիւն է եւ կարեւոր: Թուում է որ Ենիո կանացի դէմքը ոչ այլ որ է, եթէ ոչ Ափրոդիտէի նախորդը: Պելագոսկան Ափրոդիտէն գրաւել է Թրակացի Ենիոյի դիրքը Արէսի նկատմամբ ...: Ենիոյի եւ Արէսի մտերմութիւնը չէր մոռացուած դեռեւս Դ դարում. Թրակիայում սովորութիւն կար գերիներ գոհել Արէսին ու Ենիոյին...: Կարծում ենք, որ Ենիոյի անունն իսկ Enn, Enuo ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Nana, Nina անունն մի այլ ձեւը ... »¹:*

Ադոնցի բերած այս տեղեկութեան վրայ աւելացնում ենք նաեւ հետեւեալը. «*Պտղոմէոս Փիլադելփոսը, դեռեւս կենդանութեան ժամանակ, աստուածներ յայտարարեց իրեն եւ իր կնոջը՝ Արսինոյէին...: Ստեղծուեց Ափրոդիտէ-Արսինոյէի, այսինքն՝ Ափրոդիտէ դիցունքու հետ նոյնացուած Արսինոյէի պաշտամունքը*»²:

Եւ ահա գտնում են, որ *Նու-արդ* անուանաձեւի կազմութիւնն ունի *Արս-ինոյէ* անունը, որը նշանակում է «Արէսի Ենիոն», ուր *Արէսը* համապատասխանում է մեր *Նու-արդ* անունն Արդ (= Արա) բաղադրիչին, իսկ Ենիոն մեր Նու-ին: Հետեւաբար պիտի ընդունել, թէ *Նու-արդ* անունը ունի ճիշդ Šel-ardi, Տինու-արդի, *Արս-ինոյէ* անունների կազմութիւնը եւ նշանակում է «Նու-ն Արդ-ի», այսինքն՝ «հարսը (կինը) Արդի (Արայի)»:

¹ Ն. Ադոնց, «Հին Հայոց Աշխարհայեացքը», Հայրենիք Ամսագիր, 1926, թիւ 12, էջ 75:

² ՀՀԽ, 26:

Ինչպէս ասացինք, Արայի կին *Նու-արդ* անուան մէջ նստած է Dumuzi-ի կին *Ինաննան*, որ Հայաստանում յայտնի էր Anunit-*Անահիտ* անունով:

Անահիտը եղել է հայերի ազգային ամենաշատ սիրուած ու յարգուած աստուածուհին: Նա Հայաստանում, մեզ ատելի յայտնի ժամանակներում, ունէր բոլոր աստուածների մէջ առաջնակարգ դիրք: Նրան էին վստահում հայոց աշխարհի խնամակալութիւնը: Նա մայրն էր ամենայն զգաստութեանց, բարի էր ու բարերար: Հայերի աստուածների մէջ միայն նա ունէր լրի ոսկեձոյլ արձան: Հեթանոսութեան ատելի ուշ շրջանում Անահիտը նոյնացուել է լուսնի հետ:

Անահիտի նշանաւոր տաճարներից մէկը (Արտաշեսեանների ժամանակ) գտնուում էր Երեզ (Էրզինջան) քաղաքում: Նա մեհեաններ ունէր Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Նրա կարելու ու յայտնի մեհեաններից մէկն էլ գտնուում էր Մուշի շրջանի Աշտիշատ քաղաքում, որը որոշ ժամանակ հանդիսացել է հայերի հեթանոսական կրօնի գլխաւոր կենտրոնը: Նա մեհեան ունէր Արարատեան դաշտի Արտաշատ քաղաքում: Նրա հնագոյն մեհեաններից մէկը պիտի գտնուած լինի *Մեծամօր* գետի վրայ:

Ոմանք ասում են թէ Անահիտ անունը Հայաստան է եկել Իրանից. բայց դժուար է ընդունել այդ: Իրանը չի հանդուրժել կանանց իշխանութեանը: Ընդհանրապէս, Իրանի դիցարանում աչքի չեն զարնում դիցուհիները: Իսկ Անահիտն էլ կարծես այդտեղ պատահական ներկայութիւն է, որին չի տրուել այն մեծ պատիւն ու յարգանքը, որ վայելում էր Հայաստանում: Միջազգային դիցարանութեան մասնագէտ Solomon Reinach-ը ասում է, թէ Անահիտը Իրանում օտար ներկայութիւն է: Նա գրում է. «The goddess Anâhita (the Lydian Anahîtis) was of foreign origin. The Iranian pantheon is, as a rule, deficient in goddesses: woman was always suspect, and the religious law aggravated the miseries of their sex ...»¹:

Ուստի դժուար է ընդունել, որ հայերը իրենց այդքան սիրած ու առաջնակարգ տեղ դրած ազգային մեծ դիցուհի Անահիտին

¹ OHR, 69:

փոխառած լինեն Իրանից, ուր նա ինքը օտար էր: Միանգամայն պարզ է, թե Անահիտը Հայկական լեռնաշխարհի խոր անցեալից եկող բնիկ (Inanna-Anunit) դիցուհին էր, հենց Արատտայի նշանաւոր դիցուհին, որը այդքան մեծ կարեւորութիւն ունէր անգամ III հազարամեակի սկզբներին մ.թ.ա.: Նա էր, որ Մեծամօրում պաշտամունքի առարկայ էր հաւանաբար որպէս Սիրիոս աստղ, 2800 թուականին, մ.թ.ա., երբ Իրանում պարսիկների գոյութեան մասին դեռ խօսք չկար: Ուստի պիտի ընդունել, թե Անահիտը եղել է Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ու հարազատ աստուածուհին: Իսկ իրանցիները (եթէ նրանց մօտ հին է Անահիտը) այն իրենց հետ տարած պիտի լինեն, երբ հեռացան Հայկական լեռնաշխարհի շրջաններից:

Ե. ԱՍՏՂԻԿ

Աստղիկը եղել է սիրոյ ու գեղեցկութեան, ջրի եւ արգասաւորութեան դիցուհի: Նա եղել է Վահագնի սիրուհին կամ կինը:

Հետաքրքրական է նաեւ *Աստղիկ* անունը: Ոմանք *Աստղիկին* բերում են սեմական *Իշտարից*, ոմանք էլ յունաձեւ *Աստարտէից*: Սակայն *Աստղիկ* անունը այլ բան է թելադրում:

Որեւէ պատճառ չենք տեսնում, թե ինչու հայ *Աստղիկ* բառը պիտի չկապել հայ *աստղ* բառի հետ: Յայտնի է, թե հայերէնի *աստղ* բառը բնիկ հայ բառ է եւ հնդեւրոպական: Ըստ Աճառեանի, հնդեւրոպական արմատն է *stēr*: Հնդեւրոպական միւս ժառանգներից են նաեւ սանսկրիտ եւ գենդերէն *star*, պահլաւերէն *stār*, պասկերէն *sitāra*, աֆղաներէն *stōrai*, լատիներէն եւ իտալերէն *stella*, ֆրանսերէն *astre*, սպաներէն *astro*, գերմաներէն *stern*, անգլերէն *star* եւ այլն: *Աստղ* բառի (եւ *Աստղ*-իկ անուան) *ղ* ձայնը համապատասխանում է աւելի *l*-ի, քան թէ *r*-ի: Հետեւաբար հայ *աստղ* բառը կարծես կապուած է աւելի լատին *stella*-ի շրջանակի, քան թէ սեմական *Istar*-ի հետ: Ուստի, կարելի է ընդունել, թե *Աստղիկը* կապուում է աւելի հնդեւրոպական (տեղական բնիկ), քան թէ սեմական շրջանակի հետ:

Ի հարկէ, ահաւանական չէ, որ սեմական՝ ասուրաբաբելական Istar, էբլայական Ester, եբրայական Esther, փինիկեան Astoreth եւայլն դիցանունները եւ հնդեւրոպական stēr բառարմատն ու նրա ժառանգները խոր անցեալում ծագած լինեն մի մայր աղբիւրից: Այսուհանդերձ նկատելի է թէ սեմականները յատուկ անուններ (դիցանուններ) են, իսկ հնդեւրոպական stēr եւ նրա ժառանգները՝ լեզուի հասարակ անուններ, որոնց դիմաց սեմականները ունեն (ասուրաբաբելական) kakkabu (արաբ. kawkabun): Ուստի պիտի ընդունել, թէ հնդեւրոպական բառարմատը (որ վաղուց կորցրել է իր դիցական արժէքը՝ եթէ ունէր) շատ աւելի հին է, քան սեմական դիցանունները: Մանուանդ որ՝ հնդեւրոպական մայր արմատը պիտի մայր լեզուում գտնուած լինի III հազարամեակից առաջ, երբ արդէն մեզ ոչինչ յայտնի չէ սեմական *Իշտարի* գոյութիւն ունեցած լինելու մասին:

Այսուհանդերձ, հաւանական է, որ հայկական բնիկ *աստղ* բառը յետագայում ասուրաբաբելական *Իշտարի* կամ, աւելի ճիշդ, սուբարի-միտանեան *Իշտարի* ազդեցութեամբ, ամանցուած *Աստղ-իկ* ձեւերով, վերստացաւ իր դիցական արժէքը՝ մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսերին: (Միտաննի-եգիպտական թղթակցութիւններից արդէն գիտենք, թէ միտաննացիները յարգում էին Իշտարին, որին մէկ երկու անգամ ուղարկել էին Եգիպտոս՝ իրենց փեսայ փարաւոնին բուժելու համար):

Ես կարծում եմ, թէ խոր անցեալի Inanna-Նանէ դիցուհու բնաւորութեան մայրական ու սիրոյ գծերը յետագայում երկփեղկուելով՝ *Անահիտի* մէջ պահուել են մայրութեան ու երկրի հովանաւորութեան, բարութեան ու բարերարութեան դերերը, իսկ *Աստղիկին* են անցել սիրոյ ու գեղեցկութեան, ջրի ու արգասաւորութեան գծերը:

Չ. ՄԻՆՐ ԿԱՄՄՆԵՐ

Ինչպես արդեն գիտենք, արեւի-կրակի աստուածութիւնը եղել է հայերի հնագոյն ազգային գլխաւոր աստուածութիւնը: Այս մեծ աստուածութիւնը նոյնպէս, ինչպէս նրա զուգակից Ինաննա-Անահիտ դիցուհին, երկփեղկուել է՝ նրա հրեղէն ու արեւային գծերը ներկայացել են առանձին-առանձին եւ տարբեր անուանաձեւերով: Ուրարտուի ժամանակ, հրեղէն գիծը ներկայացնում էր Խալդի անուան տակ, իսկ արեւային գիծը՝ *Շիւհնի* անունով:

Հայաստանում, ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ, արեւի-կրակի այս մեծ աստուածութեանը տրուում էր նաեւ *Միհր* անունը: Ակադ. Բ. Առաքելեանը ասում է, թէ «*Միհրի պատանմունքը իրանական միջավայրից տարածուեց դէպի արեւմուտք՝ ընդգրկելով նաեւ հռոմէական պետութեան սահմանները: Հայաստանում նա համարուում էր ... Արեգակի եւ կրակի աստուածք*»¹:

Այսուհանդերձ, անգամ *Միհր* անուան օգտագործման ժամանակներին, հայերը ուրարտական ժամանակների պէս, այս մեծ աստծու արեւային ու հրեղէն յատկանիշները պատկերացրել են երկփեղկուած ձեւով: Դրա համար էլ «*Մասունցի Դաւիթ*» դիցագնավէպում, ինչպէս յայտնի է, կրակի աստուածութիւնը կոչուել է *Մեծ Միտր*, իսկ Փոքր Միտրը համարուել է արեւի աստուածութիւն: Ուրեմն, կրակի աստուածութիւնը հայերի մօտ նախապատիւ էր կամ աւելի մեծ, քան արեւի աստուածութիւնը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս կրակի աստուած *Հայկը* գերադաս էր կամ աւելի մեծ, քան արեւի աստուած *Արան*: Նոյնպէս, Ուրարտուի ժամանակ, կրակի աստուած *Խալդին* աւելի մեծ ու կարեւոր էր, քան արեւի աստուած *Շիւհնին*:

Մենք կարծում ենք, թէ *Միհր* անունը, *Միթրա* կամ մի այլ (զուցէ հենց *Միտր*) անուանաձեւով, յայտնի պիտի լինէր արեւմեանեաններից շատ առաջ, Միտաննի ժամանակներից եւ պիտի պահպանուած լինէր ժողովրդի մէջ, յատկապէս Միտաննի կամ

¹ ՀԺՊ, 902:

Արմանի-Սուբարիի (եւ յետոյ Արմէ-Շուբրիայի) շրջանում, ուր գտնուում էր Սասունը: Դրա համար էլ Միիր անունը արեմենեանների ժամանակ կամ յետոյ հեշտութեամբ է ընդունուել:

Պարզ է, որ Մեծ Միերը ներկայացրել է Խալդիին: Դրա համար՝ պիտի ցուցնունք համարել այն թէ նա կոչուել է «առիծածեի Միեր», այնպէս ինչպէս ուրարտական որմնանկարներում առիծի վրայ է երեսում Խալդին: Ալ աւելին՝ Մեծ Միերի կինը կոչուել է *Արմաղան*, որ կարծես աղաւաղուած ձեւն է Խալդիի կնոջ *Արուբան(ի)* անուան:

Յայտնի է, թէ *ագռաւը* եղել է արեւի-կրակի խորհրդանիշը. դրա համար էլ «նրա փետուրները արեւից-կրակից խանձուել են ու սեւացել»: Փոքր Միերն էլ ժառանգել է Մեծ Միերի տեղը, հետեւաբար, նա, իր հերթին, բռնել է ուրարտական մեծ աստուածութեան տեղը կամ պահում է ուրարտական մեծ աստուածների յիշատակը: Եւ ահա, *ըստ մի աւանդութեան*, «Վանայ Ագռաւաքար» կոչուած ժայռի մէջ փակուած է աշխարհի անարդարութիւնից խռոված Միերը¹: Մենք արդէն գիտենք թէ Վանայ ժայռի «Միերի Դուռ» կոչուած տեղում Իշպուիինն ու Մենուան, իրենց մի մեծ արձանագրութեամբ, ցուցակագրել են Ուրարտուի բոլոր աստուածների անունները: Հետեւաբար, հայկական այդ աւանդութիւնը, երբ այդ արձանագրութիւնների գրութիւն լինելն անգամ մոռացուել էր, Միերի մէջ (յատկապէս «Վանայ Ագռաւաքար» խօսքում) պահել է Ուրարտուի աստուածների յիշատակը:

«Մի գրոյցի համաձայն՝ ամէն տարի, Համբարձման ու Վարդապետի գիշերը, երբ երկինքն ու երկիրը համբուրուում են, Միերն իր հրեղէն նժոյգով դուրս է գալիս, շրջում է երկնքում ու երկրում, բայց համոզուելով, որ դեռ «գետինը չի կարող դիմանալ իր ծանրութեանը», նորից վերադառնում է իր տեղը: Ապագայում իբր Միերը դուրս է գալու այնտեղից՝ ազատելու «հայու աշխարհը» չար ուժերից եւ հիմնելու երջանիկ թագաւորութիւն»²:

«Սասունցի Դաւիթ» դիւցազնավէպում, *Մարայ Մելիքի մահից յետոյ, նրա «ջահել ու խորոտիկ» այրի Իսմիլ Խաթունը մարդ է ու-*

¹ ՀՄՀ, 7, էջ 645, տե՛ս «Միերի Դուռ»:

² Նոյն:

դարկում Սասուն, Մեծ Մհերի մօտ, որ գայ եւ դառնայ իր ամուսինը եւ տէր դառնայ Սյրայ, թէեւ Մհերը ունի հարազատ կին՝ Արմաղանը:

Այս գրոյցը յիշեցնում է Արայ-Շամիրամ առասպելը, ուր, Նինոսի մահից յետոյ, նրա ջահել ու այրի Շամիրամը մարդ է ուղարկում Հայաստան, Արայի մօտ, որ գայ ու դառնայ իր ամուսինը եւ տէրը դառնայ Նինոսի ու բոլորի, թէեւ Արան ունի հարազատ կին՝ Նուարդը:

Մենք նմանութիւն ենք տեսնում ոչ թէ միայն Իսմիլ Խաթունի՝ Մհերի նկատմամբ ունեցած ցանկութեան ու արած առաջարկի եւ Շամիրամի՝ Արայի նկատմամբ ունեցած ցանկութեան ու արած առաջարկի միջեւ, այլ ինչ-որ նմանութիւն ենք տեսնում *Իսմիլ* եւ *Շամիր*(ամ) անունների եւ Մհերի կնոջ *Արմաղան*¹ եւ Խալդիի կնոջ *Արուբան*(ի) անունների միջեւ: Վերետում, «Աստուած» դիցանուան մասին խօսած բաժնում, արդէն ցոյց ենք տուել Արա = Արդի = Ալդի (Խալդի) հաւասարութիւնները եւ ներկայ հատուածում էլ Մհեր-Խալդի դիցաբանական կապակցութիւնը:

Է. ՎԱՀԱԳՆ

Վահագնը նոյնպէս եղել է հայերի հնագոյն աստուածներից մէկը: Ուրարտուի ժամանակ, խորրիական մի յետնորդ բարբառով գրուած ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ, նրա տեղ երեսում է Թէյշեբան, իսկ Արտաշէսեանների հելլենիզմի ժամանակ էլ՝ Հերակլէս անունը: Պարզ է, թէ Թէյշոբ-Թէյշեբան ու Հերակլէսը ունեցել են նման բնատրութիւն. միաժամանակ՝ Հերակլէսի կինը կոչուում էր *Hebe*, եւ Թէյշեբայի կինը՝ *Huba*: Յայտնի է, որ *Huba*-ն եղել է սիրոյ դիցուիի (մենք հաւանական ենք համարում, թէ արաբերէնի *hub* («սէր») բառը պահում է այս դիցուիու անուան յիշատակը եւ ցոյց է տալիս, թէ այդ անուան բուն ձեւը *Huba*

¹ Արմաղան-ին վերագրում են իրանական ծագում՝ իբր «հեռու տեղից եկած ընծայ», տե՛ս Մալխասեանի բառարանը: Եթէ ճիշդ է սա, ապա պիտի անցած լինի հաւանաբար Ուրարտուից:

էր եւ ոչ թէ *Hebe* կամ *Heba*: Այսպէս էլ՝ Վահագնի կինն էր (կամ սիրուիին) *Աստղիկը*, որ նոյնպէս սիրոյ դիցուի էր՝ ունենալով սեմական *Իշտար* զուգահեռը:

Վահագնը նախապէս եղել է հրաբուխի աստուածութիւն, որից էլ ծագել է նրա հրեղէն (կրակի աստուած լինելու) բնոյթը: Նրա այդ հանգամանքի պատճառով է որ նա նոյնպէս համարուել է հայերի նախնին¹, ինչպէս հրաբուխի ու կրակի Աստուած Հայկ-Խալդին:

Ինչպէս (արմէնների գաղթի թիւր վարկածի կրողները) հայերի *Աստուած* դիցանունը թիրիմացութեամբ կապում էին փռիզների *Savazios*-ի հետ, այնպէս էլ հայկական հոգեւոր մշակոյթի (խորանցեալի մթութեամբ քողարկուած) դժուարալոյծ երեւոյթների աղբիւրը ուրիշ տեղ եւ յատկապէս Իրանում փնտրողները *Վահագնին* սխալմամբ ծագեցնում էին իրանական *Վերեթրանա* (կամ *Վերեթրազնա*) անունից, որից հնչիւնայնօրէն *Վահագն* հանելու համար, չգիտես ինչպէս կարելի է *Վահագնի* *h*-ն ծագեցնել *Վերեթրազնայի -րեթր-* ձայնախմբից: Ի հարկէ՝ Վահագնը, իր բնոյթի յետագայ որոշ գծերով, կարելի էր գուցէ կապել *Վերեթրանայի* բնոյթի հետ, ինչպէս կապուել է Հերակլէսի հետ, բայց դժուար է անուններով էլ կապել իրար հետ:

Վահագնը, իր նախնական հրաբխային-կրակային բովանդակութեամբ, ծնուել է Հայկական լեռնաշխարհի սրտում՝ Վանայ լճի շրջապատում ու եղել է բնիկ աստուածութիւն: Նա գալիս է խոր անցեալից:

Վահագնի անուան ծագումն ու նրա նախնական բնոյթը ճշդօրէն պատկերացնելու եւ ընկալելու համար, անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ Հայկական լեռնաշխարհում Վանայ լճի շրջապատի աշխարհագրա-ֆիզիկական պատկերը եւ այդ խոր անցեալում հայերի՝ սումերների հետ ունեցած լեզուամշակութային փոխյարաբերութիւնները:

Կարծում եմ անհրաժեշտութիւն չկայ այստեղ երկար խօսել սումերահայ լեզուամշակութային հին յարաբերութիւնների մասին:

¹ SS, 37:

Այդ հարցի շուրջ մանրամասնօրէն խօսել ենք մեր նախորդ աշխատութիւններում: Վերեւում էլ, արդէն խօսեցինք III հազարամեակի սկզբներին Արատտայի եւ Էրեքի միջեւ գոյութիւն ունեցած նիւթական ու հոգեւոր մշակոյթի սերտ կապերի մասին:

Հայերի եւ սումերների միջեւ լեզուամշակութային կապերի այնպիսի հետքեր են երեւան գալիս, որ նրանց արժէքը դժուար է գնահատել առանց ընդունելու երկու ժողովուրդների սերտ փոխյարաբերութիւնները խոր անցեալում: Անգամ նշաններ կան, թէ այդ փոխյարաբերութիւնները գոյութիւն են ունեցել հնդեւրոպական մայր լեզուի հետ՝ նախ քան հայերէնի բաժանուելը, ինչպէս եւ բաժանումից քիչ ժամանակ յետոյ: Իմ «Հայ Ժողովրդի Ծագումը» աշխատութեան մէջ բերել եմ հարիւրից աւելի սումեր բառեր ու բառակապակցութիւններ եւ նրանց հետ համընկնող հայերէն բառեր, որոնց մօտ կէսը հնդեւրոպական են: Մեզ յայտնի են 200-ից աւելի սումեր ու հայ բառերի զուգահեռներ ու համընկումներ:

Վահագն անուան կազմութիւնը ընկալելու համար պիտի աչքի առաջ ունենալ՝ այդ հին օրերում սումերահայ լեզուամշակութային կապերի հետ եւ Վանայ լճի շրջապատի լեռների հրաբխային գործունէութիւնները, որոնց պատճառով, ինչպէս ցոյց տուեցինք, այդ երկիրը կոչուել է «կրակի երկիր»:

Կրակի պաշտամունքի ժամանակներին, հեթանոսական խոր անցեալում, մարդիկ որպէս ջահ օգտագործում էին եղէզը՝ ծայրին ամրացուած վառելանիւթով: Այս իրողութիւնը լաւ է պատկերացնում սումեր giizilal («ջահ») եզրը, որ բարդ բառ է եւ կազմուած է երեք բառարմատներից (gi-izi-lal)¹, որոնց gi բաղադրիչը նշանակում է «եղէզ», izi-ն՝ «կրակ», իսկ lal-ը՝ «կրել»: Ուրեմն gi-izi-lal բարդ բառը նշանակում է «կրակ կրող եղէզ», որով արտայայտել են «ջահ» գաղափարը: Այս միջոցառումը, ի հարկէ՝ յետագային աւելի զարգանալով՝ հեթանոսական աւելի ուշ շրջանին եւ քրիստոնէութեան մուտքից յետոյ էլ երեւում է աշտանակների ձեւով:

Այս պատճառով, եղէզը կապուել է կրակի պաշտամունքի հետ: Հաւանաբար եղէզը կրակի գաղափարի կամ նրա պաշտա-

¹ ŠAG, gi-ի տակ տե՛ս gi-izi-lal «Fackel = ջահ» եւ «Raucherrohr ? = ծխացող եղէզ»: AGS, 47, տե՛ս gi-izi-lal = «roseau + feu + porter» = «torche»:

մունքի հետ ունեցած այս համակցութեամբ է, որ ստացել է դիցաբանական (երեւի) *տոտենային* իմաստ: Մանաւանդ որ՝ սրբազան կրակը սնում էին յաճախ այրելով եղէգ: Դրա համար փաստ են Մեծամօրի սրբարանի կրակարանի մոխիրների մէջ գտնուած եղէգի հետքերը¹:

Հեթանոսական օրերին, մարդիկ պաշտել են կրակին, եւ պաշտոտող կրակը մերթ պահել են բարձր եղէգի ծայրին: Հնում, Հայաստանի մէջ, Վահագնի մասին երգուած յայտնի բանաստեղծութիւնը ունի սա տողերը. –

Ընդ եղէգան փող ծուխ ելանէր.

Ընդ եղէգան փող բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ունէր ...»:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Վահագնի ծնունդը պատկերուած է եղէգից բարձրացող բոցով: Եւ ահա *Վահագն* (*Վահ[ա]գն*) անունը հենց կրակի աստծուն նշող սումեր Bil-gin («բոցավառ եղէգ») եզրն է: Սումերերէնում «կրակ» եւ «ջահ» է նշանակում gibil եզրը, որ բառացի (gi+bil) նշանակում էր «եղէգ բոցավառ».² gibil եզրը, ներկայացնելով կրակի աստծուն, գրուում էր BIL-GI² (իսկականը BIL-GIN)³ եւ բառացի նշանակում էր «բոցավառ եղէգ»: Սումերերէնում bil նշանակում է «բոցավառել» կամ «բոցավառ», իսկ gi կամ (իրականում) gin նշանակում է եղէգ: Որով՝ Bil-gin նշանակում էր «բոցավառ եղէգ» ու ներկայացնում էր կրակի աստծուն:

Bil-gin բառի շեշտը առաջին վանկի վրայ է: Շեշտուած bil վանկը՝ (սեպագիրը հնչուում է նաեւ bel, որից հաւանաբար բարե-

¹ Մեծամօր, 110:

² SGC, 215:

³ Նոյն, 27. gi («եղէգ») բառը իրականում gin («եղէգ») բառի կրճատ ձեւն է: Կրճատել են օգտագործելու համար որպէս վանկանիշ: Gi-ի gin լինելուն համար փաստ է նրա աքքադական փոխառութիւնն եղող kanu հոմանիշը: Հետաքրքրական է նաեւ անգլերէն cane («եղէգ») բառը. կայ նաեւ հայ *գան* բառը, որը առանձին չի գործածուում, բայց պահուել է *գան*սահարել, *գան*սկոծել բառաձեւերում, որոնք երեւի նշանակում էին «եղէգնեայ գաւազանով ծեծել»:

լոնական Բէլ աստուածը) $b > վ$ եւ $I > ղ > h$ ձայնափոխութեամբ՝ տուել է *վիղ (վեղ) > վաղ > վահ*¹, իսկ ցոն-ը (որպէս երկրորդ-վերջին անշեշտ վանկ՝ *i*-ն սղուելով կամ փոխուելով չգրուող *ը*-ի) տուել է *զն (զըն)*. այնպէս որ Bilgin-ը դարձել է Վահ(ա)զն²: Այս իրողութեան համար, վարը կը բերենք այլ փաստեր. այստեղ արժէ նախապէս նշել հետեւեալը:

Կոմնագեներում, հայկական Երուանդունի տոհմից եղող թագաւորները Վահագնին կոչել են *Արտագնէս [Արտ-ա-զն(էս)]*: Ուրեմն այդ ժամանակներում դեռ գիտէին, թէ *Վահ-ա-զն* անուան *վահ* բաղադրիչը նշանակում է «բոցավառ, բոց, կրակ», որով այն փոխարինել են իրենց ժամանակներում աւելի գործածական *արտ* «կրակ» բառով եւ *Վահագն*-ին կոչել են *Արտագն(էս)*:

Վերեւում արդէն ցոյց են տուել, *Աստու-ած* անուան ստուգաբանութեան առթիւ, թէ *արտ* (արտու > աշտու) նշանակում է «կրակ», որը գտնուում է նաեւ *Ուր-արտու (Ուր-աշտու)* «վայր կրակի» տեղանուան մէջ: Հաւանաբար «կրակ» իմաստը կայ նաեւ ուրարտական արձանագրութիւնների *am-astu* «այրել» բառածեւում: Այստեղ պիտի նշել եւ այն, թէ *Աշտիշատ (Աշտի-շատ)* քաղաքի անունը, ուր գտնուում էր կրակի աստուած *Վահագնի* մեհեանը, նշանակում էր «կրակի քաղաք», որի *աշտ (աշտի)* բաղադրիչը նշանակում է «կրակ»: Այս բառը գտնում ենք նաեւ *աշտանակ (աշտ-անակ)* «չամ-դան» բառածեւում, որը նշանակում էր «կրակը կրող»³ (հմմտ. ժամ-անակ, ճօճ-անակ, շրջ-անակ եւայլն), իսկ

¹ Հ. Աճառեան, ԼՔՀԼ, 1 > h (կամ 1 > ղ > խ > h) փոփոխութիւնների համար տե՛ս էջ 745:

² Ճիշդ է, թէ հնդեւրոպական նախալեզուի *g*-ն հայերէնում համապատասխանում է *կ*-ի, բայց Bilgin-ը հնդեւրոպական չէ, եւ սումեր *g*-ն պահպանուել է հայերէնում եւ երեւում է որպէս *գ*. օրինակ՝ *gurun = գարուն*, *agar = ագար(ակ)*, *nagga = անագ*, *gašan = գազան* եւայլն:

³ *Աշտ* բառարմատի «կրակ» իմաստը, *հուր* եւ *կրակ* բառերի հետ ունեցած մրցակցութեամբ մոռացուել է: Որով՝ Աճառեանի մօտ (ՀԱԲ) *աշտանակ* բառը մի կերպ բացատրուել է «ցցուիլ, ցատկել» իմաստով, թէւ բոցն ու կայծն էլ ցցում ու ցատկում են: Ես հաւանական եմ համարում, որ հայ աշտանակ բառակազմութեան գաղափարը եկած լինի սումեր *gi-izi-lal* («եղէգ + կրակ + կրել» = «ջահ») բառածելից:

շատ վերջաուրուօթիւնը ունի «քաղաք» իմաստը (հմմտ. Արտաշատ, Երուանդաշատ, Չարիշատ եւայլն): Հետեւաբար պարզ է, թէ *Աշտիշատ* նշանակում էր «կրակի քաղաք», որովհետեւ այդտեղ էր գտնուում կրակի աստուած Վահագնի մեհեանը (ինչպէս Մուսասիրը՝ *Խալդիի* անունով կոչուում էր *Արդինի*):

Հենց *Վահագն* անուան *վահ* բաղադրիչի «բոցավառ» իմաստի համար է որ *Աշտիշատի* մեհեանում սրբազան կրակը վառ պահող քրմերին կոչել են *Վահունիք*: Սա քրմական մի կարեւոր պաշտօն ու կոչում էր, որը եղել է ժառանգական եւ դրա համար էլ այդ տոհմը կոչուել է *Վահունիք*, իսկ տաճարն էլ՝ *Վահեվահեան*:

Վահ-ա-զն (Bil-gin) անուան *վահ* բաղադրիչի «բոցավառ» իմաստի հետ կապ ունի նաեւ Վանում, հարսանիքի օրերին, պսակին յաջորդող առաւօտեան, հարսի ու փեսայի հետ տան կտուր բարձրացած հարսնետրոնների՝ ծագելիք արեւին (*այգին*) ուղղած երգի «Վահէ՛, վահէ՛» խօսքերը.

*Էգ բարեւ, այ էգ բարեւ,
Էզն արեւուն տանք բարեւ,
Տայ թագաւորին շատ արեւ,
Վահէ՛, վահէ՛:*
*Էգ բարեւ, այ էգ բարեւ,
Էզն արեւուն տանք բարեւ,
Տայ թագուհուն շատ արեւ
Վահէ՛, վահէ՛¹:*

Ի հարկէ ծագելու վրայ եղող արեւին ուղղուած վահէ՛, վահէ՛ խօսքերը նշանակում էին «բոցավառէ, ծագիր, բոցավառուէ»: Մեծ հաւանականութեամբ՝ յետագայ դարերին ժողովուրդը մոռացած կը լինէր վահէ, վահէ բառերի բուն իմաստը եւ ասանդական սովորութեամբ էր կրկնում դրանք, ինչպէս մեր եկեղեցու արարողութիւնների ժամանակ հնչուած Ովսաննա, ամէն եւ նման բառերը, որոնց իմաստը վաղուց անհասկանալի են դարձել ժողովրդի մօտ:

¹ ԱԳՊ, 27: Կամ տե՛ս «Ազգագրական Հանդէս», գիրք 20-րդ, Թիֆլիս, 1910, էջ 158:

Վահագնի հրեղեն բնոյթը գալիս է նրանից, որ նախապէս եւ ի սկզբանէ եղել է նա հրաբուխի աստուածութիւն (այս իրողութիւնը դեռ ցոյց կը տամ ներքեւում):

Վահագնը յորջորջուել է *Վիշապաքաղ*: Այս մակդիրը միանգամայն լուսաբանում ու բացայայտում է Վահագնի նախնական բնոյթը՝ կապուած՝ գործող հրաբուխի (լեռան խառնարանից ժայթքող կրակի) պաշտամունքի հետ: Մինչեւ հիմա *վիշապաքաղ* եզրի *քաղ* բաղադրիչը սխալմամբ կապելով *քաղել* բայի հետ՝ վիշապաքաղ եզրն էլ հասկանում էին «վիշապ քաղող, վիշապ սպանող»: Մինչդեռ *քաղ* բառը ինքնին ներկայացնում էր *երախից կրակ ժայթքող մի հրէշ*: Ուստի *վիշապաքաղ* եզրն էլ պատկերացնում էր հենց խոր անցեալում պաշտուող հրաբուխը որպէս խառնարանից (երախից) հուր արձակող բոցալեզու մի ահեղ վիշապահրէշ: *Քաղ* բառի այս իմաստը ճշդօրէն բացատրուած է Մ. Աբեղեանի կողմից, Արամի առասպելի մեկնաբանութեան առթիւ, բայց այն վրիպել է վիշապաքաղ Վահագնի բնոյթն հետազօտողների աչքից:

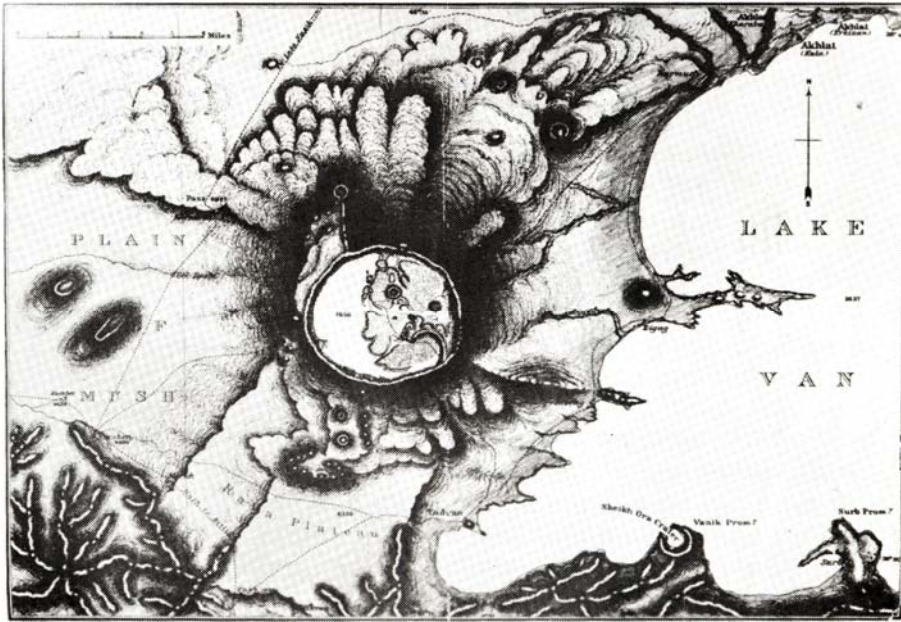
Արամի պատմութեան մէջ Խորենացու յիշած «Պայապիս քաղեայ Տիտանեան»-ի մասին Մ. Աբեղեանը գրում է հետեւեալը. «Այս հսկայի անուան մէջ տեսնում են «Պապայոս Խիմայրագենեան»-Պապայոս Խիմայրածին (քիմայրածին), որ հայերէն լինում է քաղի զարմ, քաղեայ: ... «Գիգանտների գլխատրոն է Տիփոն (Տիֆոն, Տիֆոս, Typhaeus, որ է իսկապէս ծուխ արձակող, ծխող...)»: ... Տիփոնի զուակն է Քիմայրա, որ նշանակում է քաղ, մի հրէշ, որի երախից կրակ է դուրս հոսում: Նա խորհրդանիշն է Լիկիայի մի հրաբխային լեռան»¹: *Քաղ*-ը համեմատել նաեւ սումեր gal = 𒂗𒍪 storm demon² («փոթորիկի դէ») բառի հետ:

Իմանալով *քաղ* բառի այս իսկական իմաստը՝ միանգամից հասկանալի է դառնում կրակի աստուած Վահագնի «*Վիշապաքաղ*» մակդիրի նշանակութիւնը որպէս երախից բոց արձակող մի

¹ ՀՀԳՊ, 24:

² SGC, 269: Տե՛ս նաեւ ŠAG, gal =Dämon, Süd Sturm:

հսկայ վիշապահրէշ, որը խորհրդանշում է գործող ահաւոր հրաբուխը:



Նեմրուքի խորագղեցիկ կտր խառնարանը:

Մրանով բացայայտուում է, թէ Աշտիշատի մեհեանը կրակապաշտութեան մի նշանատր կենտրոն էր՝ նախապէս կապուած լինելով մի գործող հրաբուխի պաշտամունքի հետ: Ի հարկէ՝ պաշտամունքի այդ վայրը չէր կարող գտնուած լինել գործող հրաբուխի ճիշդ վայրում: Հուր-բոց արձակող խառնարանը պէտք է գտնուած լինէր պաշտամունքի վայրից (այս դէպքում Աշտիշատի տաճարի վայրից) տեսանելի հեռաւորութեան վրայ: Որով անկասկած, այն Աշտիշատից եւ Մշոյ շրջանից տեսանելի՝ Վանայ լճի արեւմտեան ափին գտնուող *Նեմրուք* լեռան (ներկայումս հանգած) նշանատր խառնարանն էր, որի հրաբուխը «գործել է ընդհուպ մինչեւ 1440 թուականը եւ նոյնիսկ դրանից յետոյ»¹: Նեմրուք լե-

¹ ՀՊԱ, 10-11:

ռան զագաթը բարձր է (ծովից) 3050 մետր, Վանայ լճից՝ 1330 մետր: Ուստի, նրա խառնարանը, իր վեհութեամբ, իշխում է ոչ թե միայն Տարօնի, այլև ամբողջ Վանայ լճի ու շրջապատի վրայ: Միանգամայն պարզ է, թե այդ խառնարանը, որպես բացուած մի հսկայ երախ, իր որոտագին ու ֆշշացող ժայթքումներով՝ հեթանոսական օրերի ժողովրդի աչքին պիտի ներկայանար որպես տիտանեան մի ահաւոր բոցալեզու վիշապ-հրէշ եւ, որպէս կրակի աստուած, պիտի դառնար պաշտամունքի առարկայ: Հ. Լինչի «Armenia» գրքից բերուած այս քարտէսում պարզ երեւում է Նեմրոթի խորագղեցիկ կլոր խառնարանը Վանայ լճի արեւմտեան ափին:

Մենք կարծում ենք, թէ այդ հին օրերին, լճի մէջ (ափի մօտ) մի կղզի էր Նեմրոթի խառնարանը, որի յետագայ հզօր ժայթքումներից արտավիժող լաւայի յորդումներով՝ կղզի-խառնարանը միացած պիտի լինի ցամաքի հետ: Այս իրողութիւնը պարզ զգալի է անգամ ներկայ քարտէսում, ուր երեւում են լաւայի չորս կողմ հոսքի քարացած ալիքները:

Հետեւաբար, դժուար չէ պատկերացնել լճի մակերեսից 1330 մետր բարձր կանգնած խառնարանից մի քանի հարիւր մետր էլ աւելի բարձրութեան հասնող այդ հրաբխային բոցարձակման ու լուսարձակման ահեղ բայց եւ թովիչ տեսարանը, որ դիտուում էր, մանաւանդ գիշեր ժամանակ, ինչպէս Աշտիշատից ու Մշոյ դաշտից, այնպէս էլ Վանայ լճի ափերից ու նրա շրջապատից: Հեթանոսական անցեալում, բոցալեզու այդ վիշապաքաղ Վահագնի (յատկապէս գիշեր ժամանակ) ամբողջ ծովը (լիճը) շիկագոյն ու ծիրանեգոյն դարձնող բոցարձակումները՝ երկինքն ու երկիրը դրդացնող այդ որոտագին ժայթքումները դժուար չէր ընդունել (ու պատկերացնել) որպէս Վահագնին ծնող՝ երկրի, երկնքի ու ծովի երկունք: Ուստի բնական է, որ պիտի երգէին.

*Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր եւ ծովն ծիրանի,
Երկն ի ծովուն ունէր եւ գկարմրիկն եղեգնիկ,
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ,*

Նա հուր հեր ունէր... :

Ինչպէս պարզ տեսնում ենք, դէպի երկինք ժայթքող բոցաշէկ հրաբուխից (Վահագնի ծննդից) *ծիրանեզոյն* է դարձել երկունքին մասնակցող ծովը: Այս երեւոյթը պիտի նոյնպէս կարելոր ու շօշափելի փաստ ու տուեալ համարել, թէ ինչպէս այս բանաստեղծութիւնը, այնպէս էլ Վահագնը կապուած էր նշանաւոր Նեմրոսի հրաբուխի հետ (մինչեւ հիմա անհասկանալի էր մնացել «ծովն ծիրանի» խօսքը):

Վահագնը, որպէս կրակի ու հրաբուխի աստուածութիւն, Նեմրոս լեռան հրաբուխի հետ (անգամ Նեմրոս անուան հետ որպէս կրակի-հրաբուխի աստուածութիւն) ունեցած կապի համար պիտի կարելոր ապացոյց համարել նաեւ Կոմմագենէի Նեմրոս լեռան վրայ Երուանդունի հայ արքայ Ալեքսանդրի կողմից կանգնեցուած Վահագնի հսկայ արձանի գոյութիւնը¹:

Մենք գտնում ենք թէ Վահագն անուան ծնունդ տուող նոյն սումեր Bilgin եզրի հետ պիտի կապուած լինի նաեւ հռոմէական դիցաբանութեան մէջ կրակի աստուած համարուող Vulcan եզրը, որ եւրոպական լեզուներում (լատ. vulcan, իտալ. եւ անգլ. volcano, ֆրանս. volcan, ռուս. վուլքան եւայլն) պահում էր իր «հրաբուխ» իմաստը: Պիտի նոյն ծագումն ունեցած լինի արաբ. burkān «հրաբուխ» բառը:

Պիտի հաւանական համարել, որ Վանայ լճի շրջապատում (կամ այլուր) հրաբխային գործունէութիւն ունեցած լեռներից ոմանք նոյնպէս ստացած լինեն Վահագն-ի նման (Bil-gin եզրից ծագած) անուն, եւ նրանց խառնարաններից կամ գագաթներից ոչ շատ հեռու կառուցուած լինեն կրակի մեհեաններ: Այդպիսիներից մէկը պիտի լինի *Վարագ* կոչուած լեռը, որի լանջին նոյնպէս կար Վահագնին նուիրուած մեհեան: Վահ-ագն ու Վար-ագ(ն) անունների *վահ* եւ *վար* բաղադրիչների ձայնային (1 > h/ր) տարբերութիւնը պիտի վերագրել այդ տարբեր վայրերում (Աշտիշատ ու Վարագ) ապրած նաիրեան ցեղերի խօսուածքների բարբառային տարբերութիւններին: Նոյնպիսի երեւոյթ նկատուում է նաեւ արա-

¹ Այս արձանի համար տե՛ս ՀԺՊ, 680:

բերենում: Եթե Վահագնը յետագայում նոյնացուել է արեւի հետ, ապա երեւի արաբական (կամ սեմական) մի այլ ցեղի մօտ էլ Bilgin աստուածութիւնը պահուել է falak(սո) ձեւով ու բարձրացել երկինք (որպէս երկնային շրջան): Հնչիւնային տեսակէտով, արաբական falak(սո) ձեւին բառական մօտ են հայ Վահագն (եւ Վարագ) ձեւերը. երկուսի մէջ էլ Bil (կամ bel) բաղադրիչի i-ն (կամ e-ն) դարձել է *ա*, իսկ եւրոպական vulcan ձեւը մօտ է արեւի արաբ. burkan ձեւին, որի ասիական ր-ին համապատասխան է հայ Վարագ ձեւի ր-ն: Պատկերը արեւի պարզ է հետեւեալ ցուցակով.

Սումեր. BIL-GI[N]	(= ^d Gi-bil՝ կրակի աստուած)
Արաբ. fal-a-k(սո)	(«երկինք, օրբիտ»)
Հայ. Վահ-ա-զն	(հրաբուխի-կրակի > արեւի աստուած)
Հայ. Վար-ագ(ն)	(լեռ եւ Վահագնի մեհեան)
Արաբ. bur-kān	(«հրաբուխ»)
Հռոմ. Vul-can	(կրակի աստուած)
Եւրոպակ. vol-can(o)	(«հրաբուխ»)

Կարծում են թէ այս բոլորից յետոյ, պիտի պարզ լինի թէ Վահագնը եղել է հրաբուխի-կրակի աստուածութիւն եւ Կոմմագենէում էլ *Վահագն* անունը սխալ չեն թարգմանել *Արտագն(էս)* ձեւի, ուր *արտ* նշանակում է «կրակ»: Հետեւաբար միանգամայն պարզ է նաեւ թէ *Վահագն* անունը ոչ մի կապ չունի իրանական-հնդկական *Վերեթրագնա* անուան հետ, որը «հնդկական ամպրոպային աստուած Ինդրայի մակդիրն է՝ Վրտրահան, թոյլ ձեւով ձայնաւորից առաջ՝ Վրտրագինա, որ նշանակում է «վրտրասպան՝ վիշապասպան» (տե՛ս ՀՀԳՊ, 32): Մենք արդէն ցոյց ենք տուել նաեւ թէ Վահագնի *վիշապաքաղ* մակդիրն էլ չի նշանակում «վիշապասպան», այլ «վիշապահրէշ»:

Հայաստանում, հելլենիզմի ժամանակ, Վահագնը նոյնացուել է Հերակլէսի հետ, որի խորհրդանիշն էր (կրակի ներկայացուցիչ) առիւծը: Հերակլէսը, ըստ մի արանդութեան, ազատել է Կովկաս լեռան վրայ շղթայուած տիտան Պրոմէթէոսին, որը

մարդկութեան համար յափշտակել էր աստուածային կրակը Մոսքու լեռան խորքում գտնուած՝ իր ընկեր Հեփեստոսի հնոցից¹:

Վերելում ասացինք թէ Վահագն անուան ծնունդ տուող եւ կրակի աստուածութիւն ներկայացնող BIL-GIN (^dgi-bil) եզրի bil բաղադրիչը հնչուել է նաեւ bel: Այս (Bel) անունով ծանօթ էր Բաբելոնի կրակի աստուած Բէլը, որի դէմ կռուել ու յաղթել է հայոց ազգային կրակի աստուած «Յապետոսեանն Հայկ»-ը: Խորենացին ասում է թէ Բէլը Նեբրովքն է. նա գրում է. «*Եւ բազում ի ժամանակագրաց զՆեբրովք, որ է Բէլ ...*»²: Ահա թէ ինչու Bel (Bil-gin) եղող Վահագնի լեռ-խառնարանը կոչուել է Նեբրովք > Նեբրութ > Նեմրութ: Սրա համար կայ մի փաստ եւս. Գ. Սրվանձտեանցը Նեմրութի շրջանում ապրած հայերից քաղել է Բէլի մասին աւանդական մի գրոյց, ուր ասուում է, թէ «*Հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռքով սպաններ է զԲէլ եւ հաներ Նեմրութայ գլուխ, այնտեղ թոնիր շիներ, մէջը կահներ վառեր է*»³: Ինչպէս պարզ երեւում է, Նեմրութի թոնիր խօսքը վերաբերում է նրա խառնարանի հրաբխային գործունէութեան. անգամ թոնիր անունը (այսպիսի դէպքերում) տրուել է դեռ չհանգչած հրաբուխին: Արդէն մեզ յայտնի է Թոնրութի լեռը, որի խառնարանը դեռ ծխում է մինչեւ հիմա: Նեմրութի թոնրի մէջ Բէլի վառուելը արձագանգում է հենց այդ խառնարանի հետ կրակ Bel-ի (Bilgin-Վահագնի) ունեցած կապի իմաստը: Հետեւաբար, պիտի հաստատ համարել, թէ Նեմրութի (մինչեւ 1440թ. գործած) խառնարան-հրաբուխն էր, որ կոչուել է Վահագն, եւ «Երկներ երկին, երկներ երկիր, երկներ եւ ծիրանի ծով...» բանաստեղծութիւնն էլ յօրինուել է հենց այդ խառնարանի գործած ժամանակներին:


¹ ՀՅԼԱ, 123:

² Խորենացի, Ա-ե:

³ Գ. Սրվանձտեանց, «Գրոց ու Բրոց», 31-32:

6. ԲԻԱՅՆԱ (BIAINA)

Մի քանի առիթներով ցոյց են տուել թէ *Ուրուատրի* (*Ուրուատրի*) կամ *Ուր-արտու* (>*Ուր-աշտու*) անուան *ատրի* (կամ *արտու*>*աշտու*) բաղադրիչը նշանակում է «կրակ», եւ *Ուրարտու* երկրանունն էլ՝ «վայր կրակի»: Ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ Ուրարտու (Նահիրի) անուան տեղ յետագայում ընդհանրապէս բերուել է *Բիայնա* (մերթ Բիայնիլի) եզրը, որ թարգմանութիւնն է (կամ հոմանիշն է) *Ուրարտու* անուան եւ նոյնպէս նշանակում է «կրակի վայր»: Որով *Bia-ina* անուան *bia* եւ *Ուրարտու* անուան *արտու* (*Ուրուատրի* եւ *Ki-ardu*> Կարդու անունների *ատրի* եւ *ardu*) բաղադրիչները նշանակում են «կրակ»:

Սումերերէնում *bil* («բոցավառել, բոցավառ») բառը ունի իր պարզ *bi* ձեւը, որ նոյնպէս նշում է *bil* բառի  սեպախմբով եւ նոյնպէս նշանակում է «վառել, բոցավառուել», որով *bia* ձեւն էլ նշանակում է «կրակ»¹: Իսկ *Bia-ina* անուան *-ina* (կամ *-na*) վերջատրութիւնն էլ տեղանունական վերջածանց է «վայր» իմաստով (հմմտ. *Armeni-Armina*, *Wassukani-Wassukana* եւլն): *Biaina* նշանակում է «կրակի վայր» եւ հոմանիշ է *Ուր-արտու* («վայր կրակի») անուանը:

Այս իրողութեան համար փաստ է նաեւ հետեւեալը: Տեսանք, թէ *Վահ-ազն* անունը համապատասխանում է սումեր *Bil-gin* եզրին, ուր *Bil*-ին համապատասխանում է *վահ* բաղադրիչը: Տեսանք նաեւ, թէ Կոմմագենէում *Վահ-ազն* (*Bil-gin*) անուան տեղ բերուած *Արտ-ազն* (էս) եզրի մէջ՝ *bil*>*վահ* («բոցավառ») բաղադրիչի տեղ դրուել է *արտ* («կրակ») բաղադրիչը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Ուրարտու («վայր կրակի») անուան համապատասխանող *Bia-ina* եզ-

¹ Ինչպէս տեսնում ենք, սումերերէնով են բացատրուում հայ-ուրարտական շատ մութ հարցեր: Սրանք պատահական երեւոյթներ չեն: Սրանք, սումերահայ յարաբերութիւնների տեսակէտով, ոչ թէ միայն լեզուական, այլ եւ հոգեւոր մշակոյթի բնագաւառի կապերի մի մեծ սառցալերան՝ ջրի երեսում դեռ երեսացող փոքր մասն են լոկ՝ այդ էլ բառական ժամանակ հալչելուց յետոյ:

րի մէջ *bia*-ն բերուել է *արտու* («կրակ») բաղադրիչի տեղ, որով հաստատ է, թէ *Bia-ina* նոյնպէս նշանակում է «կրակի վայր»:

Մեզ յայտնի է, թէ *Biaina* (*Bia-ina*) անունից է գալիս *Վան* (*Վա-ն*) քաղաքանունը, որով *bia*-ն տուել է վա («կրակ»), այնպէս ինչպէս *Bilgin* (*Վահ-ա-զն*) անունն *bil* բաղադրիչը տուել է *վահ* («բոցավառել»), որի *h*-ն, ինչպէս ցոյց տուեցինք, գալիս է *l*-ից: Սրանից միանգամայն պարզ է, թէ *Վահ-ա-զն* (*Bil-gin*) անունն *վահ* (*bil*) եւ *Վա-ն* (*Bia-ina*) անունն *վա* (*bia*) բաղադրիչները ունեն նոյն (սումերական) ծագումը¹, եւ ինչպէս կը տեսնենք ներքեւում, դիցաբանական իմաստով էլ կապուած են իրար հետ:

Բիայնա անունն «կրակի վայր» իմաստի այս բացայայտումը ունի շատ կարեւոր նշանակութիւն *Բիայնայի* ընկերային-կրօնական էութիւնը հասկանալու համար: *Բիայնա* եզրը, որ նշանակում է «կրակի վայր», իրենից ներկայացնում է *կրակարան*, այսինքն՝ կրակի մեհեան, որի շուրջ աճել էր բնակավայր կամ քաղաք իր հողատարածութիւններով:

¹ Կարելի է սումերների եւ հայերի միջեւ հոգեւոր մշակոյթի սերտ կապերի երեւոյթներից մէկը տեսնել սումեր *dagal* ~~𒀭𒄀𒀭~~ բառի մէջ, որին տալիս են «ապահով, լայն» իմաստը: Այս բառի սեպագիրը, ինչպէս պարզ երեւում է, կազմուած է ~~𒀭~~ *ga* «տուն» եւ մէջը դրուած ~~𒄀~~ «աստուած» սեպախմբերով: Բնականաբար աստուած պարունակող տունը պիտի լինի տաճար: Որով մենք փորձում ենք այս սումեր *dagal* բառի մէջ տեսնել հայերէնում պահպանուած տաճար բառը, որին չիւրջմանը կապում է պարսիկ *tačara* («ապարանք, ձմեռանոց») բառի հետ, որը չի տալիս տաճարի իմաստը: *Dagal* > տաճար միտքը ուժեղանում է այն փաստով, թէ սումեր *dagal* բառը ունի նոյն (տան մէջ աստուած) սեպախմբերով նշուած *he-gal* հոմանիշը, որի հետ, մեր կարծիքով, պիտի կապ ունեցած լինի արաբ. *heykal* բառը, որ նոյնպէս նշանակում է տաճար: Այսուհանդերձ, սումեր *dagal* բառի հետ հնչումով նոյնութիւն ունի աւելի հայ *դազաղ* բառը, եւ կարելի է ընդունել այս կապը, եթէ սրանք (*dagal* ու *դազաղ*) նախապէս ունեցած լինեն «դամբարան-մեհեան» իմաստը (ինչպէս մատուռ բառը), որը կարող էր ներկայացնել «ապահով» իմաստը (աստուածացած մեռելալին դամբարանի մէջ դնելով՝ ապահովութեան մէջ դրած լինելու գաղափարը): Համեմատել հայ *շիրիւ*՝ (երեւի ազգակից) անգլ. *shrine* «մասունքի տուփ», «սրբի դամբան» եւ միաժամանակ՝ «խորան, սրբատեղի-տաճար»: Միաժամանակ հայ դամբարան (դամբ-արան) բառի հիմնական *դամբ* բաղադրիչը գուցէ կապ ունեցած լինի սումեր *dam-ab-ba* («ողբասաց կնոջ կոծ») եզրի հետ, որով դամբ-արան կը նշանակէր «լաց ու կոծի վայր», այսինքն «գերեզման» կամ «գերեզմանատուն»:

Հայերէնում պահպանուել է մի այլ տուեալ, որ նոյնպէս պիտի կարեւոր ցուցմունք համարել *Բիայնա* եզրի «կրակի վայր» կամ, կրօնական առումով, «կրակի մեհեան» իմաստի համար: Այդ տուեալը *վանք* բառն է: Ինչպէս արդէն գիտենք, Biaina անունից է գալիս *Վան* քաղաքանունը, իսկ հայերէնի *վանք* բառի մէջ պիտի հասկանալ կրակի պաշտամունքի վայր կամ տաճար՝ իր քրմապետ-ցեղապետի (կամ քրմապետ-արքայի) պալատավարչական եւ տնտեսական շէնքերով, որոնց շուրջ սովորաբար աճած է լինում այդ տաճարին պատկանող կամ ենթակայ ժողովրդի բնակավայրը իր շրջակայ հողամասերով, վանքապատկան հողերով: *Վանք* եզրի *ք* վերջաւորութիւնը, լինելով յոգնակերտ մասնիկ, միաժամանակ տեղանուանական ածանց է, որը կարող է վերաբերել նաեւ տաճարի շուրջ եղած շէնքերին ու հողերին, այնպէս ինչպէս Հայք նշանակում է «հայեր» եւ միաժամանակ՝ «հայերի վայր» հայերի երկիր»: Իսկ տաճարը առանձին կոչուել է *վան* (ոչ թէ *վանք*), որին գտնում ենք *վան-երէց*, *վան-ա-հայր*, *վան-ա-տուն*, *վան-ա-կան* եւ նման բարդութիւններում: Ուստի, միանգամայն պարզ է, թէ հայերէնի պահած *վանք* բառը համապատասխանում է (ծնունդն է) նախկին Biaina անուան, որը նշանակում է «կրակի տաճար»՝ իր շուրջը եղած բնակավայրով ու հողերով, այլ խօսքով՝ կրակ պաշտող ցեղի կենտրոն:

Ի հարկէ բնական է, թէ կրակի (հրաբուխների) այս երկրի նաիրեան բնիկ ցեղերի պաշտամունքի գլխաւոր առարկան պիտի լինէր կրակը, որի համար նաիրեան իւրաքանչիւր (կարեւոր) ցեղ պիտի իր բնակավայրի կենտրոնում հաստատած լինէր պաշտամունքի մեհեան՝ որը նուիրուած էր կրակի աստուածութեան (կամ Վահագնին): Հետեւաբար, Ուրարտուի բուն կենտրոնական շրջանը, ուր համախմբուած նաիրեան ցեղերը ունէին իրենց (բնակավայրերի կենտրոններում) կրակի մեհեաններ, կոչուում էր ^{KUR}Biainili «*Երկիր-Բիայնաների*» (որի -li վերջաւորութիւնը յոգնակերտ մասնիկ է, ինչպէս *վանք*-ի ք-ն):

Հենց *Նենրութի*, *Սիփանի*, *Թոնդրոբեկի*, *Վարագի*, *Արտոսի* (արտ=կրակ) եւ այլ հրաբխային լեռնագագաթները, որոնք շրջապատում էին Վանայ լիճը, պիտի շրջագծած լինեն Ուրարտուի

կենտրոնը: Այս շրջագծի մէջ էին գտնուում Արամէի արքունի քաղաք Արգասկուն, Ռուսայի հօրենական քաղաք Արբուն (լճի արեւելեան ափին), մայրաքաղաք Վանը (լճի հարաւ-արեւելեան ափին) եւ նման ուրիշներ, ուր պիտի գտնուած լինեն կրակի կարեւոր մեհեաններ (կրակի աստուած Խալդիի տաճարներ): Եւ ահա Ուրարտուի հենց այս կենտրոնը՝ հրաբխային լեռների եւ կրակի նշանաւոր տաճարների կենտրոնն էր, որ կոչուում էր ^{KUR}Biaiuili «Երկիր Բիայնաների»¹:

Ինչպէս ասացինք՝ ուրարտական պետութեան կազմի մէջ մտած եւ արեւ-կրակ պաշտած իւրաքանչիւր նահիբեան ցեղի (յատկապէս կենտրոնական) երկիր, իր տաճարային ու պալատական կորիզով, իր համար մի *բիայնա* էր: Այդպիսին էր կենտրոնական Բիայնան իր Տուշպա կոչուած մայրաքաղաքի տաճարային ու պալատական կորիզով, ուր գտնուում էր ի հարկէ՝ կրակի աստուած Խալդիի կրակի մեհեանը: Ահա թէ ինչու Տուշպա մայրաքաղաքը (եւ ոչ թէ գաւառը) մեզ հասել է *Վան* (Բիայնա) անուամբ. որովհետեւ Տուշպայի երկիրը իր Բիայնա կոչումը ստացել էր հենց Տուշպայում գտնուած կրակի մեհեանի գոյութեամբ, իսկ Բիայնիլի անունը տրուել էր ամբողջ երկրի կենտրոնական շրջանին, ուր գտնուում էին այդպիսի մի շարք բիայնաներ:

Բիայնաներ էին այն կրակի տաճարները, որոնք նախապէս կառուցուած էին պաշտող հրաբուխի վերոյիշեալ խառնարան-գագաթներից ոչ շատ հեռու վայրերում՝ Վանա լճի շրջապատում: Բայց հրաբուխների հանգումով եւ քրիստոնէութեան էլ մուտքով՝ մոռացուեց *վանքերի* (բիայնաների) ուրարտական ժամանակների իսկական իմաստն ու բովանդակութիւնը, եւ *վանք* կոչումն էլ պահպանուեց կրօնական այլ նման հաստատութիւնների ու միաւորների վրայ:

¹ Հնում երկրի մայրաքաղաքն ու նրա գլխաւոր աստծու տաճարը, կամ երկիրն ու նրա տաճարները, համագօր հասկացութիւններ էին: Օրինակ՝ ահա Ասորեստանի արքայի գործակալներից (Ուրարտուի Ռուսայի շարժումներին հետեւող) Սենաքերիբի՝ իր արքային ուղարկած տեղեկագրից մի հատուած. «Ամէն ինչ լաւ է Ասորեստանի համար, ամէն ինչ լաւ է տաճարների համար...» (տե՛ս ՀՊ, 115):

Հետևաբար, պիտի ընդունել, թե Հայաստանի հնագույն գլխաւոր վանքերից հեթանոսական ժամանակներից մնացած-ժառանգուածները (աւերուած-վերակառուցուած կամ նորոգուած) եղել են Ուրարտուն կազմած նաիրեան-հայկական ցեղերի բիայնաներ, որոնք արշակունիների եւ քրիստոնէութեան սկզբի դարերին համարուել են այս կամ այն նախարարական տան պատկանող վանք. այն նախարարական տների, որոնք ժառանգութիւնն էին Ուրարտուն կազմած նախկին նաիրեան առանձին կարեւոր ցեղերի: Ի հարկէ նաիրեան իւրաքանչիւր ցեղ-երկիր, իր ժամանակին, ունէր իր զինուած ուժերը, որոնք պատերազմի դէպքում հաւաքուում էին ուրարտական արքայի դրօշի տակ, ու պատերազմի աւարից ու զերիներից բաժին էր հանուում բիայնաներին:

Ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ Արտաշէսեանների ու Արշակունիների ժամանակներին էլ այդ դրուածքը մնացել է նոյնը: Նաիրեան ցեղերի ժառանգ հանդիսացած հայկական նախարարութիւնները ունէին իրենց վանքերը եւ իրենց առանձին զինուած ուժերը, որոնք պատերազմի դէպքում հաւաքուում էին Հայաստանի արքայի դրօշի տակ ու պատերազմի աւարից ստանում էին իրենց բաժինը:

Բիայնա անուան իմաստի այս բացայայտումը պարզում է, թէ այն մի յատուկ ցեղի անուն չէր, եւ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս իշխողները, այնպէս էլ երկրի ու պետութեան հիմնական կորիզը կազմած նաիրեան ցեղերը հենց կրակի աստուած Խալդի-Հայկին (ինչպէս եւ Վահագնին) իրենց նախնին համարող հայերն էին, նաիրեան այն ցեղերը, որոնց երկրի հարաւային շրջանները հնում, ասորաբաբելական շրջանակում, յայտնի էին Սուրարտու անուան տակ:

ԳԼՈՒԽ 6

ԱՄՓՈՓՈՒՄ ՈՒ ԿԱՊԱԿՑՈՒՄՆԵՐ

384

1. ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՄԻՏԱՆՆԻՆ

Ինչպե՞ս բացատրել Հայկական լեռնաշխարհի եւ Միջագետքի հին ժողովուրդների, յատկապէս հայերի ու սումերների միջեւ եղած այս լեզուական, կրօնական ու մշակութային սերտ կապերը: Ինչպե՞ս բացատրել նաեւ հնդեւրոպական ժողովուրդների եւ Միջագետքի հին ժողովուրդների (մանաւանդ հնդեւրոպական մայր լեզուի ու սումերերէնի) միջեւ նշմարուող դիցաբանական ու լեզուական ընդհանրութիւնները:

Տեսանք թէ անգամ Huba (Heba)-ի պէս մի դիցանուն, որին համարում էին խուրրի, ծագումով (ստուգաբանականօրէն) կապուած է նրան խորհրդանշող-ներկայացնող կենդանու՝ հայկական կով (անգլ. cow) անուան հետ, որը բնիկ հնդեւրոպական է: Կան սումերերէն ու հայերէն բառերի բազմաթիւ համընկնումներ, որոնց մօտ 50 տոկոսը հնդեւրոպական են: Այստեղ ներկայացուած ցուցակում, որպէս նմոյշ¹, բերում են այդպիսի միայն 20 բառեր, որոնց կէսը հնդեւրոպական է:

Դժուար է բացատրել սումերահայ այսպիսի լեզուական բազմաթիւ կապերն ու փոխազդեցութեան այլ երեւոյթներ, եթէ չընդունենք, թէ հնդեւրոպական մայր լեզուն կրողները (յատկապէս հայերը), III հազարամեակից առաջ գտնուել են Միջագետքի հետ անմիջական շփման մէջ գտնուող Հայկական լեռնաշխարհում ու հարեւան Փոքր Ասիայում եւ լեզուական, կրօնական ու մշակութային փոխանակութիւններ կատարել Միջագետքի հին ժողովուրդների հետ²:

¹ Իմ «Հայ ժողովրդի Ծագումը» գրքում բերել են հայերէնի հետ համընկնող այդպիսի 100 սումեր. բառեր. իսկ այդպիսիներից ինձ յայտնի են 200-ից ատելին:

² Աքքադերէնից հայերէնին անցած լեզուական տարրերի մասին՝ կարելի է ուշադրութիւն հրաւիրել Ակադ. Գ. Չահուկեանի «Akkadian Loan Words in Armenian» յօդուածի վրայ (տե՛ս AAL, volume 3, 1982, pp. 1-12):

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲՆԻԿ (ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ) ԲԱՌԵՐԻ ՀԵՏ

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒՈՂ ՍՈՒՄԵՐ ԲԱՌԵՐ

	սումբր բառեր	սումբր բառերի իմաստը Deimel-ից՝ գերմաներէն	հայ բառեր	հայ բառի իմաստը	ենթա- դրուող հնդեւ- արմատ
1	bi, be	sprechen	բա	բալ («խօսիլ»)	bhā
2	du	gehen	ոս		pod
3	ellu	wehgeschrei, Geschrei	լալ		pla
4	gurun	Frucht	գարում		vēsr (> vēr)
5	liš	Bissen, Brocken	լես	«մամբել, փշրել»	qlek
6	lu	Schaf	ուլ	«այծի, եղնիկի ձագ»	polo
7	mul	aufleuchten	մուլ	«առկայծող, ծուխ»	smōl
8	tu	gebären, erzeugen	ձու	«հաւկիթ»	oujom
9	tur	eintreten	դուռ		dhur
10	ussu	acht	ուժը		oktō

Մանաւանդ դժուար է անտեսել այն երեւոյթը, թէ *Խարուր* ու *Եփրատ* (Buranun) գետերի անունները հայերէնում եւ հնդեւրոպական մի քանի լեզուներում պահպանուել են (ախարուր, φρέας Brunan) «աղբիւր» իմաստով. մի տուեալ, որը գնում է խոր անցեալ եւ ցոյց է տալիս, թէ այդ լեզուները կրողները հնում ապրել են Խարուրի ու Եփրատ գետերի ակնադրիւրների շրջաններում: Դժուար է անցնել նաեւ Bilgin-Վահագն-Vulcan եւ նման այլ յատկանշական կապակցութիւնների կողքով. էլ չենք խօսում միջագետքեան Anunit (Anait), Tešop (Teišeba), Sibiš (Sipiš), Ištar եւ այլ անունների ու

ՀԱՅԵՐԷՆՈՒՄ ՍՈՒՄԵՐ ԲԱՌԵՐ

	սումեր բառեր	սումեր բառի իմաստը Deimel-ից՝ գերմաներեն	հայ բառեր	հայ բառի իմաստը
1	ab, ap	Meer	ափ	«ջրի եզերք»
2	agar	Feld	ագար(ակ)	«արտ»
3	gin	gehen	գն(ալ)	
4	ezinu	Getreideart	աշուն	
5	h̄uṣ	zerschneiden	խուզ	«փրցնել, կտրել»
6	illulu	Bogen	աղեղ	
7	ka-izi	brennen, Feuer	կայծ	
8	ki-maḫ	Grab	կմախ	
9	ku-babbar	Silber	կապար	
10	kulla	Überzug, Hülle	ֆուղ	«ոլորած դերձան, վուշեթել»

նեցած Diana, Poseid(on), Zeus, star եւ այլ զուգահեռությունների ու նման երեւոյթների մասին, որոնք զուցէ պատկանում են աւելի ուշ շրջանին: Այս բոլորը պիտի համարել միայն ջրի երեսում երեւացող փոքր ու չնչին մասը սառցալեռան, որի ընդյատակեայ մեծությւնը դեռ մնում է քողարկուած՝ հետազոտությունների անբաւարարութեան կամ որդեգրուած սխալ ուղղությունների պատճառով:

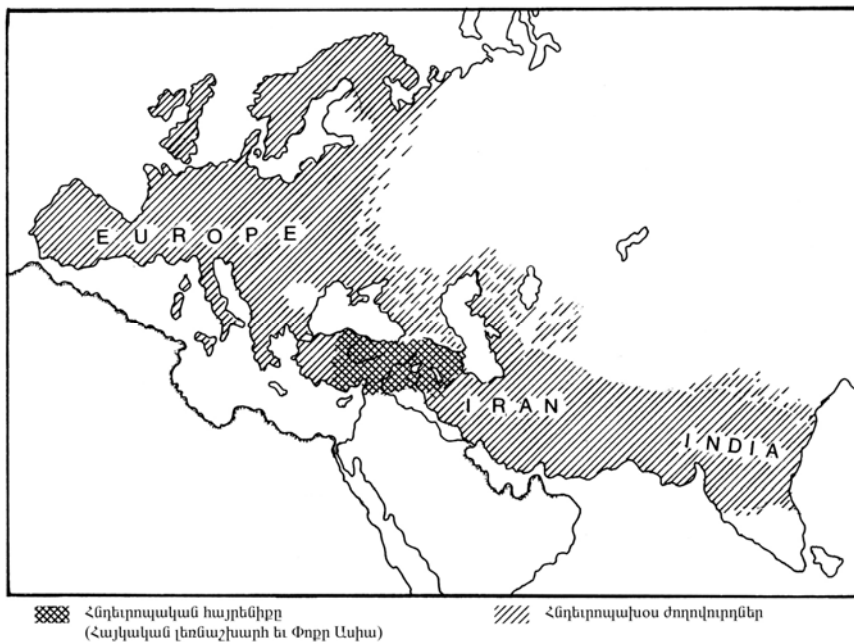
Միայն Aratta-Erech յարաբերությունների մասին խօսող սումերական դիւցազնավեպերը բաւական են ընդունելու, թէ՛ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամեակի սկզբներում, Հայկական լեռնաշխարհի ու Սումերի միջեւ գոյութիւն են ունեցել կրօնական ու մշակութային արտակարգօրէն սերտ կապեր:

Հայկական լեռնաշխարհը հետաքրքրական է ո՛չ թե միայն այն բանի համար, որ աշխարհագրականօրէն գտնուում է հնդեւրոպական ժողովուրդների տարածման կենտրոնական շրջանակում, այլ յատկապէս այն պատճառով, որ այն գտնուում է տարբեր ցամաքամասերի (Ասիայի, Աֆրիկայի ու Եւրոպայի) հաղորդակցութեան ուղիների խաչմերուկում ու տարբեր քաղաքակրթութիւնների հանդիպման կիզակէտում: Ահա թէ ինչու այն հանդիսացել է տումեր-աքքադական, հնդեւրոպական, կովկասեան եւ միջին-ասիական (Ուրալ-Ալթայական) մշակոյթների փոխազդեցութիւնների կենտրոն ու շատ դէպքերում՝ աղբիւր:

Անկախ սեպագրական փաստաթղթերի պահած տուեալներից ու Մերձատր Արեւելքում յայտնաբերուած հնագիտական նիւթերից՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերը, որոնք Հայկական լեռնաշխարհը կապում են Միջագետքի հետ (հիւսիսից մինչեւ հարաւ), եղել են հաղորդակցութեան այն մեծ, բնական ու անջնջելի ուղիները, որոնց գոյութեան պայմաններում անիրապաշտութիւն կը լինէր չընդունել մարդկային քաղաքակրթութեան արշալոյսից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի ու Միջագետքի միջեւ՝ ինչպէս մշակութային փորձի փոխանակումների, այնպէս էլ մարդկային որոշ խմբերի ու առանձին բախտախնդիրների տեղաշարժերի անխուսափելիութիւնը՝ մասնատրապէս վերելից (գետերի հոսանքով) դէպի վար, ցուրտ լեռներից դէպի աւելի բարեխառն կլիմայ ունեցող բերրի դաշտերը: Հայկական լեռնաշխարհի, յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի նախաուրարտական հին ժամանակաշրջանը մութ է տակաւին՝ մնացած լինելով հնագիտական հետազօտութիւնների ուշադրութեան կենտրոնից դուրս:

Եթէ աչք նետենք Եւրոպայի ու Ասիայի ընդհանուր քարտէսում (տե՛ս համար 7) հնդեւրոպական ժողովուրդների տարածման շրջանների վրայ (Եւրոպա, Փոքր-Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ, Իրան, Աֆղանստան ու Հնդկաստան), ապա կը տեսնենք, թէ Հայկական լեռնաշխարհը գտնուում է այս ամբողջի կենտրոնական շրջանում: Գիտութեանը յայտնի տուեալները Իրանում ու Հնդկաստանում հնդեւրոպախօս ժողովուրդների կանխագոյն առկայութիւնը տանում են մ.թ.ա. II հազարամեակ (Իրանում II հա-

գարամենակի սկզբները, իսկ Հնդկաստանում՝ կեսերը): Մեզ յայտնի է, թե՛ այս ժամանակներում, հնդերոպականները առկայ էին նաև Փոքր-Ասիայում ու Երոպայում: Հետեւաբար, անառարկայական կը լինէր մտածել, որ այդ նոյն ժամանակներում՝ հնդերոպականների տարածման այս երկու մեծ թերի (շրջանների) արանքում ու կենտրոնում գտնուող Հայկական լեռնաշխարհը հնդերոպականութեան համար հանդիսացած լինի դատարկ տարածութիւն: Մի՞թէ կարելի է ընդունել թէ նշուած ժամանակաշրջանում հնդերոպականների համար ինչ որ անանցանելի պատ էր քաշուած Հայկական լեռնաշխարհի թէ արեւելքում (Իրանի կողմում) եւ թէ արեւմուտքում (Փոքր-Ասիայի կողմում):



Քարտեւ 7: Հնդերոպականների տարածման շրջաններ

Հայկական Բարձրաւանդակի լեռնաշխարհները ձգուած են ընդհանրապէս արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ: Բացի Վասպու-

րական-Չագրոս լեռնաշղթայից (որ ձգուած է հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ), Հայկական Պարը, Ծաղկանց եւ Բիւրակնեան լեռնաշղթաները, Հայկական Տարուր, հայկական միւս լեռնաշղթաները, անգամ Պոնտականն ու Կաշիարին, որոշ տեղեր փոքր թեքումներով հանդերձ, ձգուում են արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ: Գրեթէ նոյն ուղղութիւնը ունեն Արաքսը, Վերին Եփրատը, Արածանին եւ այլ գետեր: Այս դրուածքը նպաստել է Կասպից ծովի շրջանների եւ Փոքր-Ասիայի միջեւ երկկողմանի անցումներին Հայկական լեռնաշխարհի վրայով: Հետեւաբար, դժուար է ընդունել թէ հայկական այս կենտրոնում եղել է հնդեւրոպականների խզում՝ հնդիրանական ու Փոքր-Ասիական թեւերի միջեւ:

Հայկական լեռնաշխարհի հին տեղանուններից շատերը դեռ պահում են հայ ժողովրդի կազմի մէջ եղած հնդեւրոպականների հին առկայութեան հետքերը: Օրինակ՝ *Հայասա-Ազգին*, հնդեւրոպական-հայկական հին ցեղերից եղող մուշկերից մնացած *Մուշը*, հայկական հզոր բալերից մնացած *Բաղը* գաւառանունը, *Բաղէշը* (Բիթլիս), *Բալահովիտը*, *Բալուն*, *Աշտիշատը* (Աշտու-Աստուածի քաղաքը) եւ նոյնանիշ *Աշտուխինին*, *Ուղտրի-Էթիունին*, *Արամալի-Արմարիլին*, *Առբերանին*, *Արածանին*, *Էրիախին*, *Արագածը* եւ հայկական *Ար* (*Արա*) արմատով բաղադրուած բազմաթիւ այլ տեղանուններն ու ցեղանունները աներկբայելիօրէն խօսում են տեղաբնիկ հնդեւրոպական հայերի հին առկայութեան մասին:

Մի շարք այլ երեւոյթներ ցոյց են տալիս, թէ Հայկական լեռնաշխարհը խոր անցեալում եղել է հնդեւրոպախօս ժողովուրդների բնակավայր: Այլապէս, մի կողմ թողած բազմաթիւ երեւոյթներ ու հարցեր, սումերահայ լեզուամշակութային կապերը կը դառնային առեղծուած: Մանաւանդ, անկախ այդ բոլորից, անխուսափելիօրէն պիտի ընդունել, թէ հնդեւրոպականները գոյութիւն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. III հազարամեակին, քանի որ այն եղել է անցուղի կամ (նրա արեւելեան մասը) մեկնակէտ հնդիրանականների համար, որոնց՝ Իրանի սարահարթի վրայ յայտնուելը դնում են II հազարամեակի սկզբներին:

Կրօնա-մշակութային եւ լեզուական որոշ տուեալներ ցոյց են տալիս, թէ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման ու բաժանման նախորդող կամ սկզբի օրերի դրութեամբ, հայերի (որպէս լեզուա-աշխարհագրական ամենամօտ հարեւաններ) հարաւ-արեւմուտքում գտնուել են յունականները, իսկ արեւելքում կամ հարաւ-արեւելքում՝ հնդիրանականները:

Հայկական լեռնաշխարհը, հնդիրանականների համար, որպէս հարեւան կամ մեկնակէտ, դուրս է մնացել գիտական մտքերից՝ այն պատճառով, որ նախապէս հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը տեղադրում էին Միջին Ասիայում ու յետոյ էլ Սեւ Ծովի հիւսիսային ափերում (Ուկրաինայում): Որով՝ գիտական գրականութեան մէջ մտցրել էին այն վարկածը, թէ հնդիրանականները պիտի իրանական սարահարթ անցած լինեն Միջին Ասիայից կամ Կովկասից: Այս վարկածն էլ գիտական մտածելակերպում դարձել էր նախապաշարմունք, ու չի փոխուում անգամ երբ հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքը տարան Հիւսիսային Եւրոպա ու յետոյ իջեցրին Բալկաններ, եւ նոյնիսկ հիմա, երբ այն վերջապէս դրուում է իր ճիշդ տեղում՝ Փոքր-Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում:

Ինչպէս պարզ երեւում է աշխարհագրական իրական պատկերից, Հայկական լեռնաշխարհը գտնուում է հնդեւրոպականների տարածման շրջանների կենտրոնում, իսկ հնդեւրոպական այս աշխարհն իր այս հայկական կենտրոնից (անգամ հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումից առաջ) Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջոցով՝ հեշտութեամբ է կապուել Միջագետքի հին ժողովուրդների (նրանց թում եւ սումերականների) հետ: Քանի որ այդ խոր անցեալում, հաղորդակցութիւնների նախնական (պրիմիտիւ) պայմաններում (երբ ժողովուրդների միջեւ շփումները սահմանափակուում էին գրեթէ միայն կլիմայի կամ եղանակների հետ կապուած քոչուորական շարժումներով), ծովերն ու հզօր լեռնաշղթաները յարաբերաբար հանդիսանում էին դժուարանց պատուար:

Ահա աշխարհագրական այս դրուածքի եւ ժողովուրդների տեղաբաշխման այս պատկերի ֆոնի վրայ պիտի դիտել հայ-սուրբարի-սումեր յարաբերութիւնները: Այս ֆոնի վրայ պիտի դիտել

նաեւ հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի տեղադրման ու Միջագետքի հին ժողովուրդների հետ կատարուած լեզուա-մշակութային փոխաբարբերութիւնների ու փոխազդեցութիւնների հարցը:

Հնդեւրոպականների տարածման այս պատկերի վրայ, Միտաննին մի կղզիացած ու անբացատրելի երեւոյթ չէ: Սակայն Միտաննին, իր հնդեւրոպական (ասում են հնդիրանական) յատկանիշներով, գրութիւնների համար խուրրի լեզուի տիրապետութեան պայմաններում, գիտնականների համար դարձել է առեղծուած, դա էլ հենց խուրրիներն են իրենց ոչ-հնդեւրոպական, ոչ-սեմական եւ ոչ-սումերական լեզուով:

Գժուար է ընդունել որ հիւսիսի լեռնային-հնդեւրոպական եւ հարաւի դաշտային-սեմական աշխարհների արանքում կարող էր ի ծնէ գոյացած լինի ոչ-հնդեւրոպական եւ ոչ-սեմական մի խուրրիական բնիկ նեղ շերտ: Հենց այս էլ կարելի է փաստ համարել թէ սուբարիները խուրրի չեն, քանի որ բնիկ են համարուում:

Միտաննիի արքաները կրել են հնդեւրոպական (ասում են հնդիրանական) անուններ: Միտաննիում պաշտամունքի առարկայ են եղել, այլ աստուածների կարգին, հնդիրանական համարուող *Միթրա*, *Ինդրա*, *Վարունա*, *Նասատեա* եւ այլ աստուածներ: Միտաննիում յայտնի էին նաեւ իրենց ռազմակառքերով նշանաւոր *մարիաննա* կոչուած ազնուական ասպետները, որոնց զուգահեռները, նոյն անունով, գտնում ենք նաեւ Հնդկաստանի վետայական հնագոյն Ս. Գրքում (մօտ 1500-1000 մ.թ.ա.):

Այս երեւոյթներից պէտք չէ ստանալ այն տպաւորութիւնը, թէ մ.թ.ա. II հազարամեակի առաջին կէսին՝ Իրանից գալով հնդեւրոպականներից դատարկ տարածութիւն են մտել հնդիրանական մշակոյթը կրողներ ու հաստատուել Միտաննիի գահի վրայ: Միտաննիի բուն հողերը, իրենց Վաշշուկաննի, Taida (Մարդինի մօտ), Նիսիբին եւ այլ կենտրոններով հանդերձ, հանդիսացել են հարաւային մասը Հայկական (հնդեւրոպական) լեռնաշխարհի: Եթէ հնդեւրոպականների շարժում է եղել, ապա դա եղել է ոչ թէ Իրանից դէպի Հայկական լեռնաշխարհ ու Միջագետք, այլ, ընդհակառակը, այստեղերից դէպի Իրան:

Հին աղբիւրներում հանդիպում ենք նշումների, թէ Հայկական լեռնաշխարհում, Հիւսիսային Սիրիայում ու Միջագետքում եւ Փոքր-Ասիայում եղել են Ari եզրով բաղադրուած տեղանուններ եւ անձնանուններ, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. III եւ II հազարամեակներին: Եթէ կարելի լինի կապ տեսնել այս Ari եւ հնդիրանական arya (Aria) եւ Iran անունների միջեւ, ապա դա կը լինի շօշափելի փաստերից մին, թէ որ կողմից են գաղթել այդ հնդեւրոպականները դէպի Իրան ու Հնդկաստան:

Միտաննիի հարցերի յայտնի գիտակ R. O'Callaghan-ը, որը թէւ գտնուելով հնդեւրոպական մայր լեզուի հայրենիքի տեղի մասին հին վարկածների ազդեցութեան տակ՝ չի կարողանում վերջնականօրէն ճշդորոշել հնդիրանականների գաղթի բուն ուղին, գտնում է, թէ հնդիրանական կոչուած տարրեր հնդիրանական բուն շարժումից առաջ էլ գտնուել են Միջագետքում: Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին. «In connection with the time of this Indo-Aryan irruption it would appear desirable to treat also of the geographical route these invaders followed into Mesopotamia. Since, however, this problem may be said to hang together with the much larger one of the original home of the Indo-Europeans, about which there is still so much uncertainty, we shall not try to decide here whether it was via the Hellespont, the Caucasus, Turkestan or by any other path that these people came into the Fertile Crescent. Yet, within the scope of our study, it is important to emphasize that these personal names show there was an early wave of Indo-Aryans migrating into Mesopotamia several centuries in advance of an Iranian movement proper. This is a conclusion of great value which must be taken into account in any new investigation of those problems of more amply scope which are referred to here»¹:

Ոմանք խնդիրը մերթ այնպէս են ձեւակերպում՝ կարծես հնդիրանական մշակոյթը հնդեւրոպական ընդհանրութիւնից բոլորովին անկախ երեւոյթ էր, եւ այն ինչ հնդիրանական է՝ ոչ մի կապ չունի հնդեւրոպականի հետ: Ճիշդ է, թէ հնդեւրոպական մայր լե-

¹ AN, 69:

զուի տրոհումից բառական ժամանակ յետոյ իրարից բաժանուած ու աշխարհագրականօրէն հեռացած ճիւղերը իրենց որդեգրած նոր երկրներում, տեղի պայմաններից ազդուելով ու տեղի բնիկներից օգտուելով, կարող էին զարգացնել մշակութային իրայատուկ նորութիւններ, սակայն Հայկական լեռնաշխարհը ուղղակի հարեւան է Հիւսիսային Իրանին, ուր նախապէս պիտի գտնուած լինեն եւ հին հնդկերէնի կրողները՝ Հնդկաստան գաղթելուց առաջ: Մանաւանդ որ՝ սա դեռ այն ժամանակներն էին, երբ հնդիրանականները նոր էին հեռացել Հայկական լեռնաշխարհից: Անբնական կը լինէր, ուրեմն, եթէ այդ հարեւան ու ազգակից աշխարհների միջեւ դեռ պահպանուած չլինէին մշակութային ընդհանրութիւններ: Հետեւաբար, Միտաննիի հնդիրանական կոչուած երեւոյթները պիտի դիտել հնդերոպական ընդհանուր շրջանակի մէջ: Հնդիրանական կոչուած աստուածները յայտնի էին նաեւ հնդերոպական այլ ժողովուրդների մօտ՝ Փոքր-Ասիայում: Խեթական հնագոյն արձանագրութիւններում նշմարելի են անգամ հնդիրանական կոչուած անձնանուններ¹: Նոյն դրութիւնը պիտի գոյութիւն ունեցած լինի նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում: Բայց եթէ այդ մասին ուղղակի տեղեկութիւններ չունենք, պատճառը այն է, թէ Հայկական լեռնաշխարհը դեռ դուրս է մնում հնագիտութեան հետաքրքրութեան բուն շրջանակից:

R. O'Callaghan-ը հաւաստում է. «The winged sun-disk, which is most typical of Mitannian glyptic, and the 'nh symbol came by way of Syria from Egypt and the supporting «pillar of heaven» was an Indo-European legacy»²:

*Մարիաննա*³ կոչուած ձիաւոր ասպետները չեն ծագել Հնդկաստանում, ոչ էլ ձին ու կառքը եկել են Հնդկաստանից: Հայաստանում՝ մ.թ.ա. III հազարամեակին վերաբերող մի քանի վաղ

¹ Նոյն:

² Նոյն, 72:

³ Այստեղ հետաքրքրական է նշել, թէ անգլերէնում՝ էգ ձին կոչուում է mare (անգլոսաքսոներէն mere): Գերմ. Mahre եւ իսլանտերէն marr նշանակում է «ձի»: Անհաւանական չէ, որ սրանց հետ կապ ունեցած լինի նաեւ հայ մարագ (զաւառականներից՝ մարաք, մարա) «յարդանոց» բառը:

բրոնզեդարեան (Շէնգաւիթ, Գառնի, Էլար եւայլն) հնավայրերում յայտնաբերուել են ձիու ոսկորներ եւ քարէ արձաններ¹: Սկաւառակաձեւ անիւների ու սայլերի քարէ եւ կաւէ *մողելներ* են յայտնաբերուել Շէնգաւիթի, Շրեշ-բլուրի, Գառնիի եւ հնագիտական այլ վայրերի՝ III հազարամեակին (վաղ բրոնզէ դարին) պատկանող շերտերում²: Սիրիայում յայտնաբերուել է սայլի բրոնզէ մողել (գտնուում է Ստոկիոլմում), որը թուագրուում է 2000թ. մ.թ.ա.³: Անգամ Մարիի եւ Չագար-բագարի նիւթերը ցոյց են տալիս թէ ձիակառքը ծանօթ էր այդ վայրերում 18-րդ դարում մ.թ.ա.⁴:



Անիւի կաւէ մողել. Շրեշ-բլուր:

Մարիաննա կոչուած ձիաւոր ասպետներին գուցէ պիտի կապել ատելի սուբարիների հետ: Այս կապակցութեամբ նշեմ, թէ ա-

¹ ՀԼՄ, 40-42:

² Նոյն, 39:

³ Նոյն:

⁴ AN, 69:

րաբերէնում ու պարսկերէնում պահպանուել է suwāri («հեծեալ, հեծելագօր») բառը, որը հաւանաբար պահում է Subari (>suwari) անուան յիշատակը:

Պիտի ասել թէ՛ Միտանական պետութեան ժամանակներում, նրա երկրի ժողովուրդը (էթնիկապէս) միատարր չէր: Միջագետքում, Սիրիայում եւ Փոքր-Ասիայում յայտնաբերուած սումերական, ասորաբաբելական, խուրրիական ու խեթական արձանագրութիւնների տուեալները ցոյց են տալիս, թէ Միտանիում կային հնդերոպական, խուրրիական, արքադա-սեմական եւ (հաւանաբար քիչ թուով) սումերական կամ սումերախօս ժողովուրդներ:

Մի շարք տուեալներ ու երեւոյթներ թելադրում են ընդունել (գիտութեան մէջ էլ արդէն ընդունուած է), թէ խուրրիները տեղաբնիկ չեն, այլ՝ եկուորներ: Նոյնը պիտի ասել Հիւսիսային Միջագետքի արքադական տարրերի մասին: Հետեւաբար, որպէս տեղածին բնիկներ մնում են իշխող հնդերոպական-սուբարի-նաիրեանները:

Այս հարցին կարելի է նայել նաեւ հետեւեալ կողմից. Միտաննիի մայր երկիրը գտնուում էր բուն Սուբարի երկրի հիւսիսային ու հիւսիս-արեւմտեան շրջանում: Ինչպէս տեսանք, մի շարք ականաւոր գիտնականներ գտնում են, թէ խուրրիներն ու սուբարիները տարբեր ժողովուրդներ են, եւ քանի որ խուրրիները եկուոր են, ապա սուբարիները (որ անյիշելի ժամանակներից առկայ են) տեղաբնիկ նաիրեաններ են:

Միտաննիի իշխանութիւնն էլ պիտի գտնուած լինի հենց այս բնիկ տարրի՝ սուբարի-նաիրեանների վերնախաւի ձեռքում, թէւ երկրում մեծ չափերի էր հասել խուրրի բնակչութիւնը:

2. ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԸ

Սուբարտուն, Մերձաւոր Արեւելքում գրաւելով ռազմագիտական կարեւոր դիրք, լինելով հարաւի ու հիւսիսի (Միջագետքի ու Փոքր-Ասիայի) ռազմական ու մշակութային շփումների անցուղի՝

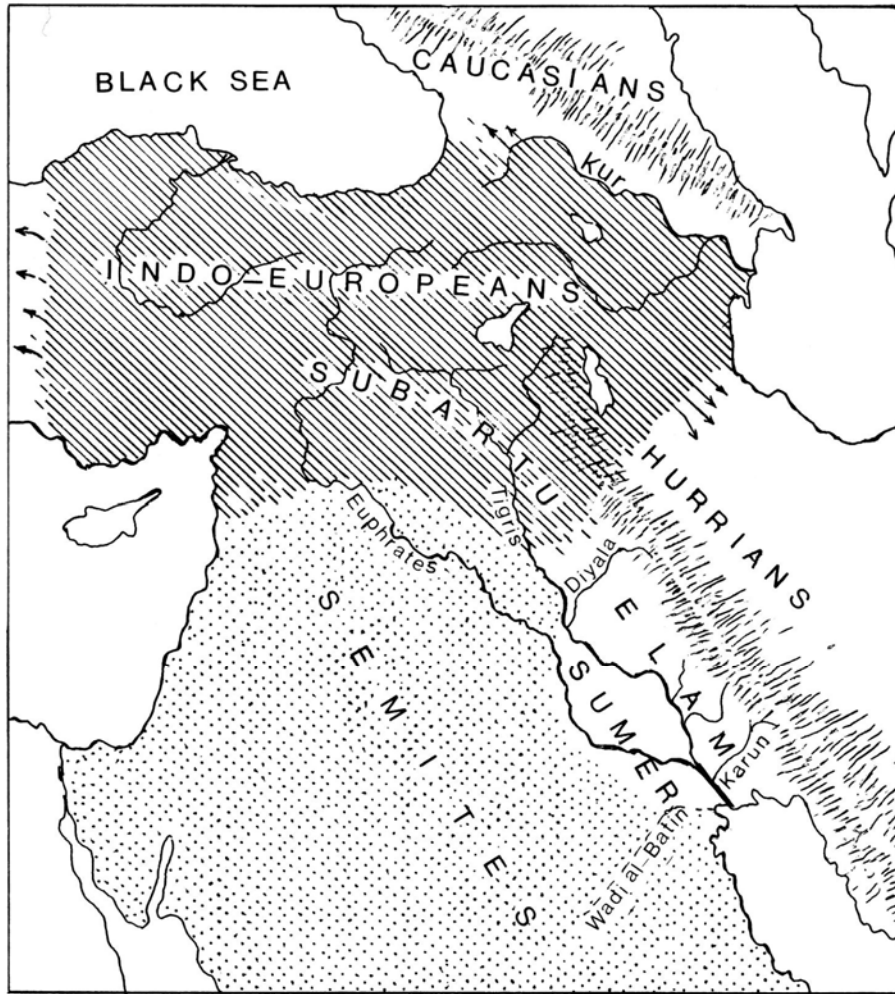
II հազարամեակից առաջ (մ.թ.ա.), որպես հաղորդակցութիւնների գրաւոր լեզու, օգտագործւած պիտի լինի սումերերէնն ու արքադերէնը: Սակայն Միտաննական մեծ պետութեան կազմաւորումից առաջ եւ յատկապէս նրա ժամանակ, որպէս գրաւոր լեզու գործածութեան մէջ է մտել նաեւ խուրրիերէնը՝ Մերձաւոր Արեւելքում եւ յատկապէս այդ շրջաններում խուրրիական եկուոր մեծ բնակչութեան գոյացման պայմաններում:

Հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման անմիջապէս նախորդող կամ սկզբի ժամանակաշրջանում, Մերձաւոր Արեւելքում ժողովուրդների տեղաբաշխումը պիտի ներկայացրած լինի մօտաւորապէս հետեւեալ պատկերը. հիւսիսում՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական ու արեւելեան շրջաններում, Հայկական լեռնաշխարհում, Իրանի հիւսիս-արեւմտեան ծայրամասում եւ սրանց կից հարաւում՝ Հիւսիսային Միջագետքում ու Հիւսիսային Սիրիայում գտնուում էին հնդեւրոպականները, որպէս նրանց օրրանը: Աւելի հարաւում՝ Միջերկրականի ու Տիգրիսի միջեւ, Սիրիական անապատում ու Արաբական թերակղզում գտնուում էին սեմիտները. նշուած հիւսիսային լեռնաշխարհի հարաւային շրջաններում՝ Եփրատի ու Չագրոսի միջեւ՝ Սուրարտուն: (Կարելի է ասել թէ հիւսիսային լեռնաշխարհի՝ սեմական հարաւի հետ շփման շրջանները կոչուել են Սուրարտու): Չագրոսից (Ուրմիոյ լիճ-Սանանդազ գծից) անմիջապէս արեւելք գտնուում էին խուրրիները. Պարսից ծոցի ու Բաբելոնի միջեւ ընկած Միջագետքեան տարածութիւնում՝ սումերները, իսկ սրանցից արեւելք՝ էլամացիները (տե՛ս քարտէս 8):

Որոշ փոքր խուրրի տոհմեր կամ բախտախնդիրներ, մ.թ.ա. III հազարամեակին, սկսել են թափանցել Չագրոսից արեւմուտք եւ քիչ-քիչ հաստատուել Չագրոսի ու Տիգրիսի միջեւ՝ Դիյալայի եւ Արեւելեան Խաբուրի արանքում¹: Այս շրջաններից, առանձին խուրրի անհատներ կամ փոքր խմբեր, վաճառականական կամ այլ խաղաղ գործունէութիւններով ու մերթ որպէս վարձկան զինուորներ, III հազարամեակի կէտերից, թափանցել են դէպի արեւ-

¹ R. O'Callaghan-ը գրում է. «...gradual infiltration of Hurrians in the Old Accadian period between the Tigris river and the Zagros Mountains» (AN, 44):

մուտք (Հիսիսային Միջագետք եւ Հիսիսային Սիրիա) եւ դէպի հարաւ (Բաբելոնիա)՝ երեւնալով անգամ Ամուրրիական տարածութիւններում՝ Եփրատի ու Միջերկրականի միջեւ:



Քարտէս 8: Միջին Արեւելքը մ.թ.ա. IV հազարամեակի վերջերին:

Իսկ հիւսիսում, հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհման ժամանակներին, հնդեւրոպական որոշ խմբեր սկսել են շարժուել Հայկական լեռնաշխարհի հիւսիսային շրջաններից՝ Կովկասով դէպի վեր, իսկ արեւելեան ծայրամասերից դէպի հարաւ՝ դէպի Իրանի հիւսիս-արեւմտեան շրջանները:

Այսուհանդերձ, հնդեւրոպականների գանգուածային շարժումները Հայկական լեռնաշխարհի արեւելեան շրջաններից եւ Իրանի հիւսիս-արեւմտեան ծայրամասից դէպի Իրանական Սարահարթ (յետոյ էլ դէպի Հնդկաստան) սկսել է մ.թ.ա. II հազարամեակի սկզբներին՝ այդ շրջաններում նրանց կուտակումների պատճառով:

Այս ժամանակներում է, որ խուրրիական մեծ խմբեր, գանգուածային կերպով քշուել-շարժուել են Չագրոսից դէպի արեւմուտք, Ասորեստանեան շրջանները, Չագրոս լեռնաշղթայի ու Տիգրիսի միջեւ ընկած տարածութիւնները: Երեւի Չագրոսի վրայով դէպի արեւմուտք խուրրիական այս մեծ հոսանքի առաջ է, որ կասախները քշուել-շարժուել են դէպի Բաբելոն: Եւ ահա այս շրջաններից է որ խուրրիները, Համնուրաբի ժամանակներում եւ յատկապէս նրանից ու Շամսի-Ադադ Ա-ից յետոյ, II հազարամեակի II քառորդի ընթացքում, գանգուածային գաղթականութիւններով ողողել են Հիւսիսային Միջագետքը, Հիւսիսային Սիրիան եւ Միջերկրականի ափամերձ շրջանները՝ Ալալախի եւ Ուգարիտի կողմերում:

Խուրրիական գաղթերի այս մեծ ալիքները Հիւսիսային Միջագետքից թափանցել են նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային՝ սուբարիական շրջանները (Մուսասիր-Կորդուք-Կադմուխի) եւ որոշ քանակով էլ աւելի հիւսիս՝ դէպի Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններն ու խորքերը¹: Իսկ Հիւսիսային

¹ Մեանայ լճից արեւելք գտնուած Արիա շրջանի անունը (տե՛ս YKH, 420) գուցէ պահում է իրանական Արեա անուան յիշատակը (տե՛ս եւ մեր քարտէսը, համար 4):

Վանայ լճից հիւսիս-արեւմուտք գտնուում էին Խոռխոռունիները: Խոռ-խոռ(-ունի) անունը կրկնաւոր բառ է: Արմատի կրկնութիւնը հին յոգնակի ձեւ էր. որով

Միրիայից թափանցել են դեպի Անատոլիական տարածություններ, յատկապես Kizwatna (Կիլիկիա)¹: Իսկ հարաւում նրանց ներկայութիւնը զգացուել է Բաբելոնական եւ Ամուրրիական շրջաններում եւ անգամ՝ Եգիպտոսում:

Պատմագրութեանը յայտնի է, թէ Շամսի-Ադադ Ա-ից (1748-1716) յետոյ Ասորեստանը միանգամից լքում է, եւ այդ լքութիւնը տեսում է 200 տարի: Այս ժամանակաշրջանից մեզ չի հասել ասորեստանեան որեւէ յիշատակելի արձանագրութիւն: Սա ցոյց է տալիս, թէ այս ժամանակաշրջանում տեղի են ունեցել անսովոր իրադարձութիւններ, որ խանգարել են երկրի սովորական կեանքը:

Արդէն յայտնի է թէ II հազարամեակի կէսին (մ.թ.ա.) Ասորեստանը գտնուում էր Միտաննական պետութեան գերիշխանութեան տակ: Անգամ Aššur-Uballit I-ը (1362-1327 մ.թ.ա.) խօսում է իր նախորդի (իր հօր) վրայ տիրութիւն անողի մասին՝ նրան կոչելով «Հանիգալբատի արքայ»: Սա ցոյց է տալիս, թէ Ասորեստանը դեռ իր հօր ժամանակ գտնուած է եղել Հանիգալբատի (Խուրրի-Միտաննիի) գերիշխանութեան տակ:

Այս բոլորը մտածել են տալիս թէ խուրրիների խանգարիչ ու աւերիչ ալիքի թափը ազդել ու յետոյ էլ մարել է Ասորեստանի վրայ: Այնուհետեւ նրանք դարձել են խաղաղ ներթափանցողների գաղթականութիւն ու մտել հնդեւրոպականների ծառայութեան տակ կամ միացել են նրանց հետ որպէս դաշնակիցներ:

Նրանք, Հիսիսային Միջագետքում աճելով, աստիճանաբար ընդգրկուել են երկրի ընկերային-տնտեսական կեանքում եւ դարձել մասնակիցներ:

Ովքե՞ր էին խուրրիները - ներկայ պայմաններում դժուար է այս հարցին տալ ճշգրիտ պատասխան: Ինչպէս յայտնի է, ոմանք սուբարիներին համարում են խուրրի: Ոմանք էլ, առանց փաստական հաստատուն հիմքի, տիրող անորոշութիւնից դուրս գալու միտումով ու ենթադրութիւնները համարելով ապացոյց, խուրրիներէնին եւ ուրարտերէնին վերագրում են կովկասեան ազգակցութիւն:

խոռխոռ նշանակում է «խոռներ»: Ըստ երեւոյթին, այս անուան մէջ պահուած է *խուրրի* անունը:

¹ HS, 68:

Անգամ հակառակ այն իրողութեան թէ նախախեթական խաթերէնի հնչիւնաբանութիւնը դեռ անյայտ է, ուզում են կապ տեսնել նրա ու կովկասեան լեզուների միջեւ: Այսպիսով, III եւ II հազարամեակներին (մ.թ.ա.), Միջագետքում, Հիւսիսային Սիրիայում, Հայկական լեռնաշխարհում, Կենտրոնական, Հիւսիսային ու Արեւելեան Անատոլիայում ամէն տեղ ու մեծ մասամբ կովկասեաններ տեսնելու պատրանքին մէջ են ընկնում: Պատճառաբանութիւնները հիմնուում են լեզուական-քերականական այնպիսի նմանութիւնների վրայ, որոնց տեսակները կարելի է գտնել իրարից տարբեր ու օտար որեւէ երկու լեզուների միջեւ: Խուրրիները ազգակցական կապ չունեն կովկասեանների հետ:

Հաւաստի (կոնկրետ) տուեալների բացակայութեան պատճառով, դժուար է նաեւ հաստատ բան ասել խուրրի անուան իմաստի կամ ծագման մասին:

Ըստ A. Ungnad-ի՝ խուրրի նշանակել է «միութիւն» կամ «դաշնակիցներ» կամ նման մի բան¹: Եթէ ճիշդ լինէր այս վարկածը, որոշ չափով կը յարմարուէր խեթերի Սուպպիլուլիումա եւ Միտաննիի Մատտիուազա արքաների միջեւ կնքուած յայտնի դաշնագրում Սուպպիլուլիումայի «... եւ դուք, խուրրի մարդիկ...» խօսքերին, որոնք նշանակած կը լինէին «... եւ դուք՝ (Մատտիուազայի) դաշնակիցներ...»: Սակայն, այլ եւ առանձին տեղեր այս իմաստը չի յարմարուում, ինչպէս երբ առհասարակ ասուում է «խուրրի բառ» կամ «խուրրի մարդ» եւ կամ երբ խեթերը ասում են «խուրրի-լի» («խուրրի լեզու») եւլն.: Այսուհանդերձ Ungnad-ը, իր այդ մեկնաբանութեամբ, ընդունած է լինում թէ, խուրրի եզրը չունէր ցեղագրական արժէք:

Սա արդէն ուժեղացնում է իմ այն կասկածը, թէ խուրրիները՝ իրենց տրուած այս *խուրրի* անունը կարող է բերած չլինեն իրենց հետ, այլ, կարծես, որդեգրած լինեն՝ դառնալով Միջագետքի հիւսիսում բարձրացող Ուրուաստրի-Hurum երկրի բնակիչները: Որովհետեւ, նախ, այդ երկիրը, ինչպէս գիտենք, մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին արդէն (Aratta-Erech դիւցազնավէպում) կո-

¹ AN, 39:

չուում էր Hurum, երբ խուրրիները դեռ չէին եկել այդ երկիրը իրենց անունով կոչելու չափով ու գործօնությամբ. երկրորդ՝ Hurum անունը կարող է եղած լինել հոմանիշ եզր *Ուրուատրի* անուան, որ լինելով աշխարհագրական եզր՝ չունի էթնիկ արժէք:

Իմ նախորդ (ՀԺԾ, 57-58) եւ այս աշխատության մէջ մի քանի տարբեր առիթներով ցոյց եմ տուել, թէ Ուրուատրի (Կորդուք) լեռներկիրը՝ իր հրաբխային գործունէութեան պատճառով է որ կոչուել է Ուրու-ատրի («վայր կրակի»): Այս իրողութեան համար այստեղ կը բերեմ միայն հետեւեալ փաստը: Ատրի պատմագիր-մատենագիր Մար-Աբայի մատեանում (տե՛ս Խորենացի Ա-Ժ) *Ուրուատրի* անունը երեւում է *Արարադ*¹ ձեւով: Իսկ Աստուածաշնչի Հին Կտակարանի հայերէն («Եթօանասնից») թարգմանութեան մէջ գրուած *Արարադ* անուան տեղ՝ ասորական հնագոյն («Պեշիտո») թարգմանութեան մէջ գրուած է *Կարդու*: *Կ-արդու* եզրը գալիս է *Ki-ardu* («վայր կրակի») ձեւից, որը հայ մատենագրութեան մէջ նշուում է Կորդուք անուամբ: Պարզ է, թէ *Ki-ardu* եզրը համընկնում է *Uru-atru* > *Ur-ardu* («վայր կրակի») անուան հետ, որի *uru* (կամ *ur*) բաղադրիչը համապատասխանում է սումեր *ki* («վայր») բառին, *ardu*-ն էլ սումեր *ar-du* բառաձեւին, իսկ *atri/ardu/artu* եզրի *aštu* ձեւը (հմմտ. *Ur-artu* = *Ur-aštu*) համապատասխանում է արդէն աքքադերէն *išatu* («կրակ») բառին: (Արդէն *Ուրարտու* անուան *Ուրաշտու* ձեւը երեւում է Բեհիստունի արձանագրութեան աքքադական օրինակում): *Ki-ardu* > *Կ-արդու* անցումը համեմատել սումեր *ki-mah* > հայ *կ-մախ* (կմախ) անցման հետ, ուր *ki-mah* նշանակում է «վայր մահացածի» (= աքքադերէն *kuburu* = արաբ. *kabrur* («գերեզման»)):

Մուսասիրը նոյնպէս, իր հրաբուխ-կրակի աստուած Խալդիի (Ալդիի) տաճարով, կոչուում է *Ardi-ni*, որով կազմուած է *Ki-ardu* (*Կարդու*) կամ *Ուրու-ատրի* անունը: Ուստի, այս Ուրուատրի լեռնաշղթան երկարում է Կորդուքից մինչեւ Մուսասիր: Պարզ է ուրեմն, թէ այս երկու շրջանները, որոնց բաժանում է լոկ Մեծ Չաբը, հանդիսանում են մի լեռնաշխարհային ընդհանրութիւն, եւ հենց

¹ Այս Արարադ-ը պէտք չէ շփոթել վերելում Արաքս գետի մօտ եղած Մասիսի հետ, որը կոչուում է Արարատ (առաջինը դ-ով, երկրորդը՝ տ-ով):

այս լեռներկիրն է, որ կոչուել է Hurum: Ինչպէս պարզ երեւում է, Hur-um անունը, ներկայացնելով այս Uru-adri (Ki-ardu «վայր կրակի») երկիրը՝ կարող է լինել նրան հոմանիշ եզր՝ նոյնպէս «կրակի վայր» իմաստով: Հետեւաբար, անհաւանական չէ, որ այս անունն մէջ նստած լինի բնիկ հայ *հուր* («կրակ») բառը:

Hurum (*Հուր-ում*) եզրի մէջ հայերէն *հուր* («կրակ») բառը տեսնելու դէմ կարող է լինել այն առարկութիւնը, թէ հնդեւրոպականները հայ *հուր* բառը (ենթադրաբար) ծագած են համարում հնդեւրոպական puro- ձեւից. բայց, անգամ եթէ դա ճիշդ է, յայտնի չէ թէ ե՞րբ է տեղի ունեցել puro- > հուր անցումը: Շատ հաւանական է որ դա կատարուած լինի III հազարամեակից առաջ¹: Այնպէս՝ ինչպէս եթէ ճիշդ են հնդեւրոպական ver > հայ. *գարուն*, pla > լալ, pod > ոտ եւ այլ անցումները, ապա դրանք պիտի տեղի ունեցած լինեն III հազարամեակից առաջ (մ.թ.ա.), քանի որ սումերերէնը պահել է գարուն = gurun, լալ = ellu, ոտ = du եւլն. բառերը գրեթէ նոյնութեամբ:

Մանաւանդ որ, թէն Hurum անունը յիշող սումերական (Aratta-Erech) դիւցազնավէպի բովանդակութիւնը վերաբերում է մ.թ.ա. III հազարամեակի սկզբներին, սակայն նրա տեքստը, հիմնուած լինելով աւանդութեան վրայ, գրուած է մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսին², երբ puro- > հուր անցումը կարող էր արդէն կատարուած լինել վաղուց, եւ այդ կրակի երկիրն էլ կարող էր արդէն *վաղուց* կոչուած լինել Hurum եւ այս անունով մտնել դիւցազնավէպում:

Այսուհանդերձ, մեզ յայտնի է, թէ Թիգլաթ-Պալասար Ա-ը այս Hurum երկիրը կոչել է Haria (միաժամանակ պիտի նշել թէ hur-ի աքքադական սեպախումբը ունի նաեւ har-ի արժէք): Հետեւաբար այս կրակի երկրի Hurum/Haria անունն մէջ *հուր*-ի հետ կարող է նստած լինել հայերէնի բնիկ *խուր* («այրել, տաղել», որից խորովել) բառը (տե՛ս նաեւ սրա տարբերակ՝ *խաւրը*, որից՝ խաւրոյկ): Սրանք նոյնպէս մաքուր հնդեւրոպական բառեր են եւ գալիս

¹ G. Pettinato-ն Էբլայի արձանագրութիւնների (մ.թ.ա. 2500) մէջ յիշուած hurmu բառը թարգմանել է «կրակներ» իմաստով, այսինքն՝ hur նշանակել է «կրակ» (տե՛ս AE, 150):

² SP, 111:

են հնդեւրոպական qer-, qor-, qr- («այրել») արմատից, որի ժառանգներից են լատիներէն *cremo* («այրել»), *carbo* (< *car-dho* «ածուխ»), հին իսլանդերէն *hyrr* («կրակ»), անգլոսաքսոներէն *heord*, հոլանդերէն *haard* («վառարան, օճախ»), գոթերէն *hauri* «ածուխ» ելն.¹: Հետեւաբար, անհաւանական չէ որ *Uru-adri / Ki-ardu* (Կարդու) եւ *Ardi-ni* («կրակի վայր») կոչուած երկրի *Har-ia* եւ *Hur-um* անուանումները բնիկ հնդեւրոպական կոչումներ եղած լինեն՝ գալով խոր անցեալից: Որով՝ անհաւանական չէ նաեւ, որ յետագայում խուրրի կոչուած եկուորները իրենց այս *խուրրի* անունը ստացած լինեն մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսերին, կարելոր ու գործունեայ բնակիչները դառնալով այս լեռներկրի:

Եթէ իմ այս բացատրութիւնը ճիշդ է, ապա *Hurri* անունը կապուած է այս հրաբխային լեռներկրի «կրակի երկիր» կամ «կրակեան երկիր» կոչուած լինելու հետ, եւ հիմնականում չունէր էթնիկական (լեզուացեղային) արժէք:

Արդէն Միտաննիի *Tušratta* արքան իր գրութեան մէջ *խուրրի* եզրը չի գործածել որպէս երկրանուն, այլ միայն որպէս իր երկրի բնոյթը նշող ածական *hurrohe* եւ *hurwohe* («հուրեան»)² ձեւով: Նա իր երկիրը կոչել է «*hurrohe* երկիր» («կրակեան երկիր»)՝ անկախ նրա ցեղային բովանդակութիւնից կամ բաղադրիչ ցեղային տարրերից:

Բայց որովհետեւ Միտաննի պետութիւնը իր պաշտօնական գրութիւնների համար որդեգրել էր խուրրի կոչուող լեզուն (որ օգտագործուում էր նաեւ տեղ-տեղ Փոքր-Ասիայում), ապա խեթերը այդ լեզուն կոչեցին *hurlili* («խուրրի լեզու») եւ երկիրն էլ՝ *hurli* երկիր («կրակեան երկիր»), *առանց հաշուի առնելու այդ երկրի էթնիկ բովանդակութիւնը կամ նրա բաղադրիչ ցեղային տարրերը*:

¹ ՀԱԲ, տե՛ս խար եւ խոր (հմմտ. *խոռ* եւ *խոռխոռունի* անունները):

² IH, 2:

Այնպէս է թուում, թէ *hurwohe* (< *hurwo-he*) բառածեւի *hurwo-* բաղադրիչի *-wo-* նմանիկ կամ ածանց է: Եթէ սա ճիշդ է, ապա *hurwo-* ձեւը կը յիշեցնի հայերէն խորով («կրակի վրայ այրել») բառը: (Հմմտ. նաեւ ուկրայներէն *kurevo* («կրակը հրահրել»)):

Այստեղ կարելի է նշել թէ պայման չէր, որ խուրրի ցեղերը ունեցած լինէին մի ընդհանուր անուն այդ հին օրերին:

Այսպիսով, ժամանակի ընթացքին, խուրրի եզրը ստացաւ գրեթէ էթնիկ արժէք՝ ներկայացնելով որոշ դէպքերում այդ լեզուն խօսողներին ու որոշ դէպքերում էլ այդ երկիրն ու պետութիւնը (նրան կոչելով Խուրրի կամ Խուրրի-Միտաննի), առանց հաշուի առնելու նրա էթնիկ կազմը: Իսկ երկիրն ու իշխանութիւնը պատկանում էին բնիկ հնդեւրոպականներին:

Միաժամանակ պիտի ասել, թէ Միտաննիի բոլոր կարեւոր կենտրոններում, Ուրմիոյ լճից մինչեւ Եփրատ, գլխաւոր տաճարները պիտի լինէին առաւելաբար կրակին (եւ կրակի հետ առնչուող հրաբուխին եւ անգամ արեւին) նուիրուած տաճարներ, ինչպէս *Արդի-նի* (Մուսասիր) քաղաքի *խալդէան* տաճարը: Արդէն Hurra (Hurra) եզրը միաժամանակ ներկայացնում էր մի (ցուլակերպ) աստուածութիւն¹, մեծ հաւանականութեամբ, հրաբուխի (>ամպրոպի) -կրակի: Հետեւաբար, դիցաբանական առումով, երկիրը ոչ թէ միայն «կրակեան երկիր» էր, այլ եւ կրակի տաճարների երկիր:

Յետագայում, Միտաննիի անկումից յետոյ, Ուրարտում, երբ «խուրրիները» (Միտաննիի արձանագրութիւնների լեզուն կրողները) ձուլուել էին հին բնիկների հետ, երկրի կրակին նուիրուած ամէն մի տաճարային կարեւոր կենտրոն (ու նրան պատկանող երկիր) կոչուեց Biaina > *Վան* («կրակի վրայ» կամ «կրակի մեհեան»), (հմմտ. *վան*-ա-հայր, *վան*-երէց ելն., իսկ այդպիսի տաճարների կենտրոններն էլ՝ Biaini-li («վան-եր»), մի կոչում՝ որ քրիստոնէութեան ժամանակ մեզ հասել է արդէն *վանք* ձեւով):

Միտաննիի ընկերային-ցեղային պատկերը ատլի ճիշդ ընկալելու համար պիտի աչքի առաջ ունենալ այն, թէ երկրի բնակչութիւնը միատարր չէր, այլ, ինչպէս արդէն նշել եմ, մի խառնուրդ էր, ատլի ճիշդը՝ մի հաւաքոյթ (symbiosis)՝ հնդեւրոպական, խուրրիական ու փոքր չափերով էլ աքքադա-սեմական ու սումերախօս տարրերի: Միաժամանակ պիտի նշել, թէ խուրրիների զանգուածային ներգաղթները ծանրացրել էին խուրրի (կոչուած) տարրի կշիռը, յատկապէս նաիրեան երկրների հարաւային շրջաններում:

¹ Սա յիշուել է Մուպիլուլիումա եւ Մատտիուազա արքաների դաշնագրում (տե՛ս HS, 51):

Միտաննի պետութեան բուն երկիրը գտնուում էր Ուրմիոյ լճի ու Եփրատի միջեւ: Միտաննիի անկումից յետոյ, նրա ազգային բուն տարածութիւնների վրայ կազմուել էին աւելի մանր իշխանութիւններ, որոնք համընկնում են հենց *Սուբարտու* երկրում կազմաւորուած առանձին թագաւորութիւնների հետ, որոնց յիշել է Թուկուլթի-Նինուրտա Ա-ը (1243-1221 մ. թ.ա.) հետեւեալ ձեւով. «*Այդ ժամանակ, Բաբխին, Կուդմուխին, Բուշշին, Մումմին, Ալզին, Մադանին, Նիխանին, Ալաիան, Տեքուրզին, Բուրուկուզին՝ ամբողջ ընդարձակ Շուբարի երկիրը այրեցի կրակով ...*»: Կասկած չկայ, թէ Սուբարի երկրի մէջ կազմուած այս թագաւորութիւնները ժառանգ-յետնորդներն էին մեծ Միտաննիի թէ երկրի ու թէ ժողովրդի:

Սուբարի-Միտաննի տարածութիւնները ունեցան գլխաւորաբար երեք բաժանում. հարաւ-արեւելեան շրջանում՝ Ասորեստանը, հիւսիս-արեւելեան շրջանում՝ Ուրուատրին (որպէս կենտրոն՝ Մուսասիիր-Կուդմուխին), իսկ արեւմուտքում՝ Ալզի-Ադանիքը (Արմէ-Շուբրիան): Մուսասիիր-Ուրուատրի-Կուդմուխի թեւր երկար չդիմացաւ հզօրացող Ասորեստանի յարատեւ ճնշման տակ: Որով նախրեան ցեղերի ռազմաքաղաքական միութեան այս կենտրոնը (ոչ թէ ժողովուրդը) նահանջեց աւելի հիւսիս՝ Վանայ լճի շուրջ կազմելով Ուրարտական հզօր պետութիւնը¹, որի արքաները իրենց կոչել են «Արքայ Նաիրի երկրների»:

Իսկ Արմէ-Շուբրիան, ենթարկուելով Ասորեստանի եւ յաճախ էլ խեթերի ճնշումներին, մերթ ենթակայ, մերթ անկախ, շարունակեց իր գոյութիւնը որպէս պետական առանձին միաւոր, որին իր կազմի մէջ ընդգրկելու համար որոշ ճիգեր էր թափում Ուրարտուն՝ Ասորեստանի խանգարիչ ազդեցութեան պայմաններում: Այսու-

¹ Այս դէպքերը երեւի իրենց արձագանգն են ունեցել Խորենացու պատմութեան մէջ: Այդտեղ Մար-Աբայի մատենանից քաղուած հայկական դիւցազնավէպում ասուում է, թէ Հայկը հարաւային շրջաններից (Ս. Գրքում նշուած աշտարակաշինութեան առասպելի ազդեցութեամբ՝ Բաբելոնից) իր աղխով չուեց գնաց Արարադի (< Ուրուատրի) երկիրը, որ գտնուում էր (Բաբելոնի նկատմամբ) հիւսիսային կողմերում: Հայկը այստեղ, լեռան ստորոտում, շինում է տուն (վարչական կենտրոն): Յետոյ, այն ժառանգ թողնելով Արամանեակի որդի Կադմուսին (< Կադմուխին), շարժուում է դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ գալիս է մի բարձրաւանդակ դաշտ, որին կոչում է (կամ որը կոչուում էր) Հարք:

հանդերձ, Արմէ-Շուրբիան յետագայում վերամիաւորուեց կործանուած Ուրարտուի յետնորդ Մեծ Հայքի Արտաշէսեան պետութեան մէջ:

Պետք չէ մոռանալ, թէ *Նաիրի* բառը աշխարհագրական եզր է: Ի սկզբանէ անտի նրա բնակչութիւնը եղել է հնդեւրոպական, բայց, ինչպէս նշել ենք, խուրրիական զանգուածային ներգաղթները փոխել են նրա միատարրութիւնը¹: Կարծում են, թէ Սիտաննիի հզօրութեան օրերին, երբ պաշտօնական գրութիւնների լեզուն խուրրիերէնն էր, երկրում տիրում էր երկլեզուանիութիւն (հնդեւրոպական եւ խուրրիական լեզուներ), հաւանաբար տեղ-տեղ էլ երրլեզուանիութիւն ասուրաբարելականի կամ սումերականի հետ միասին: Այսուհանդերձ՝ յետագայ դրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ վերջ ի վերջոյ յաղթանակել է բնիկների՝ իշխող նաիրեանների հնդեւրոպական լեզուն:

3. ՀԱՅԵՐԷՆԸ ՄՆՈՒՄ Է ԱՆՊԱՐՏԵԼԻ

Հայտնի է արդէն, թէ հայ ժողովրդի կազմի մէջ հիմնականում գտնուում են նաիրեան երկրների ժողովուրդները, որոնք բաղկա-

¹ Հետեւաբար, կարելի է ընդունել, թէ հայ ժողովուրդը կազմուած է հնդեւրոպական եւ խուրրիական տարրերի խառնուրդով: Ուստի, եթէ հաստատուի, թէ խուրրիները իրենց խուրրի անունը ստացան դառնալով բնակիչները Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային շրջանների, եւ, միաժամանակ, եթէ ընդունուի, թէ Hurum եւ հուրրի անունների մէջ նստած է հուր («կրակ») իմաստը, ապա կարելի է անհաւանական չհամարել, որ հար (> հայ ?) եւ Հարք (> Հայք ?) եզրերը կապ ունեցած լինեն Haria եւ Hurri եզրերի հետ: Հար (խար) եւ հուր (խուռ) ձեւերի տարբերութեան համար համեմատել Արմէ եւ Ուրմէ ձեւերը, եւ խար (որից՝ խարոյկ «կրակ») եւ (նոյն արմատի) խոր (որից՝ խորովել) ձեւերը: Այսպիսի դէպքում, կարելի է հաւանական համարել, որ հայ ժողովրդի արմէն եւ հայ անունները (արմատականօրէն ունենալով հանդերձ դիցաբանական նոյն հիմքը) ներկայացրած լինեն հայ ժողովրդի կազմի մէջ եղած այդ երկու հիմնական (հնդեւրոպական եւ խուրրի) տարրերը:

ցած էին, ճնշիչ մեծամասնութեամբ, հնդերոպական ու խուրրիական ցեղերից:

Թէեւ հայ ժողովրդի կազմում մեծ ու կարեւոր տեղ է գրաւել խուրրի տարրը, բայց այն չի ունեցել հայութիւնը լեզուականօրէն խուրրիացնելու չափ քաղաքական գործօնութիւն եւ ինքնուրոյն, կենսունակ ու վճռորոշ մշակոյթ: Խուրրիների նկատմամբ՝ տեղաբնիկ հնդերոպական նաիրեանների թիւն ու կշիռը եւ նրանց հնդերոպականութիւնը աւելի է ծանրացել ու ամրացել հնդերոպական մայր լեզուի տրոհումից երկար ժամանակ յետոյ, մ.թ.ա. II եւ I հազարամեակներին, Հայկական լեռնաշխարհ վերադարձած կամ թափանցած մուշկերից (փոնիզիացիներից), մոկսիաններից, լուվիացիներից, խեթերից, պալայացիներից եւ յետոյ էլ գիմմերներից, սկիւթներից ու հնդերոպախօս այլ տարրերից ստացած ուժով, որոնք պիտի աւելի շուտ իրացրած լինեն դեռ որոշ չափով իրենց համար հասկանալի հայերէնը, քան թէ խուրրիերէնը, եւ այդպիսով պիտի նպաստած լինեն, որ հայերէնը մնայ կենսունակ: Մի բան, որ խթանել է, Միտաննիի օրերին, Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած խուրրիների յետագայ արագ ձուլումը: Եւ ինչպէս տեսանք, Մեծ Հայքի հայկական նախարարութիւններից շատերը (կարեւորագոյնները), լինելով նաիրեան ցեղերի յետնորդ-ժառանգները, արդէն խօսում էին հնդերոպական ընտանիքի հայկական լեզուախմբի առանձին բարբառներով:

Ահա թէ ինչու, երբ Մեսրոպի կողմից Արարատեան բարբառը գրականացուեց, այն արդէն միանգամից երեսաց որպէս բարձրօրէն յղկուած ու մշակուած լեզու, որ ճոխացել էր այս քոյր տարրերից եւ յատկապէս խուրրիերէնից ստացած նպաստներով: Այսուհանդերձ, հայերէնը իր հիմքով, որպէս հնդերոպական ընտանիքի կենտրոնական անդամ, բարբառների իր խմբով, պիտի աւանդականօրէն պահպանած լինի հնդերոպական մայր լեզուի ձեւերից շատ բան: Այլ խօսքով՝ հայերէնը հնդերոպական լեզուաընտանիքի այն կենդանի միակ անդամն է, որը պահպանուել ու մնացել է հնդերոպական մայր լեզուն ծնած աշխարհագրական պայմանների օրրանի սրտում: Ուրեմն, այն հանդիսանում է ուղղակի սերունդը կամ շարունակութիւնը մայր լեզուի: Սրա համար պիտի ա-

պացոյց համարել այն, թէ կան հնդեւրոպական մայր լեզուից սու-մերերէնին անցած ու սեպագրութեամբ պահպանուած բառեր, ո-րոնք հիմա էլ հայերէնում մնում են մօտաւորապէս նոյնութեամբ, երբ հնդեւրոպական այլ ճիւղերում ենթարկուել են զգալի փոփո-խութիւնների¹:

Այս այսպէս լինելով, արդեօք ինչպէ՞ս է պատահել, որ նախ-րեան այս ցեղերի կազմած ուրարտական պետութեան գրութիւն-ների լեզուն չի եղել բնիկ հնդեւրոպական հայերէնը (ի հարկէ նոյն այս հարցը կարելի է տալ աքեմենեան պարսիկների վերաբեր-մամբ, որոնք իրենց գրութիւնների համար օգտագործել են արամե-րէնը):

Նախ պիտի ասել, թէ նախրեանները, կազմակերպելով ու-րարտական հզօր պետութիւնը, պիտի ի հարկէ դիւանագիտական կապերի մէջ մտնէին հարեւան հզօր Ասորեստանի եւ այլ կենտ-րոնների հետ: Ուստի, ստացուած սեպագիր գրութիւնները կարդա-լու եւ պատասխան գրելու համար, Սարդուրի Ա-ը պիտի հրաւի-րած-վարձած լինի մի աստուրագէտ գրագիր, որը բնականաբար նրա արձանագրութիւններն էլ պիտի գրէր (եւ գրել է) աստուրերէ-նով: Սակայն, յետագայում, չգիտես ինչ է պատահել, երեւի այս գրագրի մահով, կամ Ասորեստանի հետ թշնամական յարաբերու-թիւնների սրումից ազդուած, Իշպուիւնին պիտի հրաւիրած լինի մի այլ գրագիր, այս անգամ ոչ թէ ասորեստանեան կենտրոններից, այլ մի այլ շրջանակից, ուր (եւ ընդհանրապէս Միջագետքեան շրջանակում) կարող էր լինել, ասուրա-բաբելական լեզուից դուրս, գլխաւոր լեզուներից սումերերէնը կամ Միտաննիի ժամանակնե-րից մնացած տաճարային կենտրոններից մէկում (օրինակ՝ Մու-սասիրի տաճարի նման մի տաճարում) դեռ պահպանուած խուր-րի տիպի մի բարբառ, որպէս արարողութիւնների լեզու: Անհաւա-նական չէ եւ այն, որ այդ փոփոխութիւնը կատարողը եղած լինի հենց ինքը՝ Իշպուիւնին², որը եղել է նաեւ գիտնական քուրմ: Ի

¹ ՀԺԾ, տե՛ս «հայերէնի հետ համեմատուող կամ կապուող սումեր բառեր», 10-27:

² Արդէն իմ նախորդ գործերում (ԱՀԾՈՒ, 236-237, եւ ՀԺԾ, 112-114) ցոյց եմ տուել, թէ Išbu-ini նշանակում է «պատգամախօս քուրմ». սումեր išib (=աքքադ.

հարկէ, այնուհետեւ այդ գիտութիւնը փոխանցած կը լինեն յաջորդ սերնդի աշակերտներին:

Մերձաւոր Արեւելքում, սուներերէնից ու աքքադերէնից զատ, խորրիերէնն էլ, II հազարամեակի կէսերին ու յետոյ, որոշ շրջաններում, որոշ չափով հանդիսացել էր հաղորդակցութիւնների լեզու. եւ դա եղել է ոչ թէ միայն Միտաննիի խորրի բնակչութեան միջոցով, այլ եւ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքում ցրուած խորրիների գործառնութիւններով, թէեւ Միտաննին եղել է գլխաւոր պետական ազդակը: Միտաննիի անկումից ու կազմալուծումից յետոյ, ի հարկէ, պիտի խանգարուէր խորրի լեզուի լայն օգտագործումը Մերձաւոր Արեւելքում, թէեւ այն կարող էր դեռ ընթացքի մէջ մնացած լինել տաճարային կենտրոններում:

Ուրարտուի ժամանակ էլ, արդէն, ուրարտական արձանագրութիւնների լեզուն նախրեանների բուն խօսակցականը չէր: Թէեւ, ինչպէս նշեցի, մ.թ.ա. II հազարամեակին կարող էր տիրած լինել երկլեզուանիութեան դրութիւն՝ խորրիերէնի հետ միասին, սակայն յետագայ դէպքերը ցոյց են տալիս որ դժուար թէ այդ դրութիւնը պահպանուած լինի երկար՝ մինչեւ Ուրարտուի ժամանակները: Դրա ապացոյցներից մէկը պիտի համարել այն, թէ՛ ուրարտական արքաներին վերաբերող պետական պաշտօնական արձանագրութիւններից դուրս, մեզ չեն հասել հասարակ ժողովրդի կողմից այդ սեպագրերով ու լեզուով գրուած գրութիւններ, մինչդեռ Միտաննիում ու Մերձաւոր Արեւելքում, մ.թ.ա. II հազարամեակին, շատ են եղել այդպիսիները եւ դրանք էլ ոչ Ուրարտուում (Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում ու խորքերում):

Ուրարտուում կաւէ տախտակների վրայ յայտնուած՝ պալատական մի խոհարարի, առեւանգուած մի աղջկայ, պալատական մի պաշտօնեայի աղջկան ամուսնացնելու եւ նման հարցերի մա-

ašipu) նշանակում է «կախարդ», թովչութեան մոգ, պատգամախօս քուրմ», (ŠAG, տե՛ս išib): Հմմտ. արաբ. *ածիբ* («զարմանալի») եւ հայ աճյարար: Հետաքրքրական է նաեւ անգլ. bishop, յն. episcop(os) («եպիսկոպոս»): Որով Իշպուինին նաեւ մի նշանաւոր քուրմ էր, քանի որ մի յատուկ այլ անուն չի տրուում նրան: Հմմտ. Ur քաղաքի Išbi-Sin եւ Իսին քաղաքի Išbi-Urra քուրմ-արքաների անունները:

սին հրամանագրերն էլ նոյնպէս եղել են պաշտօնական գրութիւններ:

Փաստ է նաեւ այն թէ Ուրարտուի Արամեան հարստութեան անկումից անմիջապէս յետոյ եկած Երուանդունիների օրերից էլ մեզ չի հասել այդպիսի սեպագրերով ու լեզուով գրուած որեւէ գրութիւն: Մինչդեռ, յայտնի է, թէ ուրարտական այդ հարստութեան անկումից մինչեւ Երուանդունի առաջին թագաւորը անցած 1-2 տասնամեակի ընթացքում, Ուրարտուի (Արմինայի) ժողովուրդը չէր փոխուել՝ երկրի լեզուն փոխելու պատճառ դառնալու չափով ու հանգամանքներով օտար եկողների հեղեղ կամ ներգաղթ չի եղել. ուստի այդ գրութիւնները կը շարունակուէին ժողովրդի կողմից, եթէ նրանց լեզուն լինէր իրենց խօսակցականը: Եթէ Ուրարտուի անկումից յետոյ, կարճ ժամանակում, երկրի լեզուն փոխուած լինէր, ապա այդ լեզուն պէտք է որ լինէր նոր գերիշխողների՝ մեդացիների կամ պարսիկների լեզուն, մինչդեռ հայերէնը ոչ մեդացիների եւ ոչ էլ արեւմեանների լեզուն էր: Հետեւաբար, պիտի ընդունէ, թէ պահպանուել էր բնիկների լեզուն՝ հայերէնը:

Արդէն գիտենք, թէ իրենց անկախութեան համար Գարեհի դէմ ապստամբողները եղել են Ուրաշտու-Արմինայի արմինները: Եթէ իշխող ուրարտացիները հայերից (արմեաններից) տարբեր ժողովուրդ լինէին, ապա բնական կը լինէր, որ «նրանք» լինէին իրենց անկախութեան համար Աստիագէսի եւ յետոյ Գարեհի դէմ ապստամբողները, մինչդեռ յայտնի է, թէ ապստամբողները եղել են արմինները:

Արդէն, ինչպէս ցոյց տուեցի, Երուանդունիները Ուրարտուի համար չեն եղել օտարներ, չեն եղել նոր եւ տարբեր ցեղային տարրի պատկանողներ: Երուանդունիների եւ նրանց ազգակից (Երուանդական) Արտաշեսեանների պետութիւնները եղել են շարունակութիւնը Ուրարտուի: Իսկ Ստրաբոնի վկայութիւնից գիտենք, թէ մ. թ. ա. II դարի սկզբին, Արտաշեսեաններից առաջ, Հայաստանի բնակչութիւնը եղել է հայերէն խօսող միալեզու ժողովուրդ:

Եթէ Ուրարտուի Արամեան հարստութեան ժամանակ չեն գրել հայերէն (այսպէս ենք ասում, քանի որ ուրարտական արձանա-

գրութիւնների լեզուն չի համարուում հնդեւրոպական), ապա պիտի ասել, թէ (ըստ մինչեւ այժմ մեր ունեցած տուեալների) Երուանդունիներն էլ չեն գրել հայերէն: Նրանք էլ իրենց ներքին ու արտաքին գրութիւնների համար պիտի օգտագործած լինեն արամերէնը, որ ընթացքի մէջ էր Պարսկաստանում (եւ Սիջագետքում) այդ օրերին, թէւ այդտեղ (Պարսկաստանում) օգտագործուել է նաեւ սեպագրութիւնը՝ արձանագրութիւնների համար: Ի հարկէ, սա նոյնպէս չի նշանակուում, թէ Հայաստանի ժողովուրդը չէր խօսուում հայերէն, ոչ էլ փաստ է թէ խօսուում էր արամերէն:

Անգամ Արտաշէսեաններից չի հասել մեզ որեւէ նշանագրով գրուած հայերէն գրութիւն: Նրանք էլ, հելլենիզմի ժամանակ, արամերէնի հետ օգտագործել են յունարէնը: Հայաստանում, որոշ ժամանակ, մինչեւ Մեսրոպ Մաշտոցը, օգտագործուել են նաեւ պահլաւերէնն ու ասորերէնը, որ արամերէնի մի յետնորդ բարբառն էր: Պիտի ասել, թէ ոչ թէ միայն հայերէնով, այլ այս նշուած լեզուներով էլ գրուած գրութիւններ չեն հասել մեզ հեթանոսական շրջանից (բացի մի քանի քարի վրայ մնացած մի քանի արամերէն եւ յունարէն բառերից):

Ի հարկէ՝ դեռ չենք կարող հաստատապէս ասել, թէ նախամեսրոպեան ժամանակներում հայերը բնաւ չեն գրել հայերէն: Ընդհանրապէս հեշտ է ցոյց տալ կամ փաստել այն ինչ գոյ է ու տեսանելի. իսկ դժուար է, մերթ անկարելի է, ցոյց տալ այն, ինչ չի երեւում, եւ միաժամանակ փաստել թէ չի եղել: Պարզապէս, մեզ դեռ չի հասել Մեսրոպից առաջ որեւէ նշանագրով գրուած հայերէն գրութիւն: Եթէ այդպիսիներ եղել են, ապա հաւանաբար գրուել են անկայուն նիւթերի՝ մագաղաթի, թղթի կամ մի այլ ոչ տոկուն նիւթերի վրայ: Արդէն մեզ հասել են քրիստոնէութեան՝ Հայաստան մուտքի օրերին վերաբերող մատենագրական մեսրոպատառ հաւաստի վկայութիւններ թէ Հայաստանի բոլոր հեթանոսական մեհեանները կործանուել էին (ի հարկէ իրենց արխիւներով միասին), քրիստոնէութեան մուտքի ժամանակ, Գրիգոր «Լուսաւորիչի» մոլեռանդ առաջնորդութեամբ:

Եթէ Մեսրոպից առաջ հայերէն գրութիւն չի եղել, ապա պատճառը կարող է լինել նախ այն, թէ հեշտ ու նպատակայարմար էր

օգտագործել ընթացքի մէջ եղող կամ միջազգային դարձած մի գրաւոր լեզու եւ գրութիւն: Երկրորդ՝ կային հայերէն տարբեր բարբառներ, եւ դժուար էր նրանցից որեւէ մէկը գրականացնել՝ ընթացքի մէջ եղող նշանագրերով, որոնք չէին կարող լրիւ արտայայտել հայերէնի հնչիւնային համակարգը, ինչպէս ասուում է Դանիէլեան նշանագրերի համար: Եւ ինչպէս նշել են, հայերը (ժողովուրդը) ունեցել են մեհենական կոչուած *հիէրոգլիֆ*ային ինքնուրոյն ու պարզ նշանագրեր, որոնցով բաւարարուել են իրենց մանր գործառնութիւնների համար:

Եւ ահա, Մեսրոպի ժամանակ, ժողովրդի խօսակցականով (հայերէնով) գրելու եւ հայերէնի համար էլ *յարմար* նշանագրեր ստեղծելու անհրաժեշտութիւն է ծագել հայ ժողովրդի ազգային ինքնութիւնն ու գոյութիւնը վտանգած այն հակամարտութիւնների պայմաններում, որոնք տիրում էին Հայաստանը իրենց մէջ բաժանած արեւելքի եւ արեւմուտքի (Պարսկաստանի ու Հռոմի) միջեւ: Եւ ահա Մեսրոպեանները գրեցին հայերէնի մի սքանչելի բարբառով, որը հազարաւոր տարիներով մշակուել ու յղկուել էր հանճարեղ գուսանների (ինչպիսին էին գողթան երգիչները) եւ վարպետ վիպասանների ու դերասանների (եւ ապահովաբար նաեւ ժողովրդի) կողմից եւ որը իր ճոխութեամբ ու մակարդակով չէր զիջում դասական դարձած յունարէնին, ասորերէնին ու լատիներէնին, մի երեւոյթ, որ ենթադրում է պետական ու քաղաքակիրթ կեանքի երկար անցեալ:

4. ԲՈՒՆ ՍՈՒԲԱՐՏՈՒՆ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի հարաւային մասում եւ Սիջազետքի հիւսիսային շրջաններում էր գտնուում սումեր-աքքադների յայտնի բուն Սուբարտուն: «Արգաւանդ մահիկ»-ի կարեւոր մասը մտնում էր Սուբարտուի մէջ, այլ խօսքով՝ հարաւցիների տեսանկիւնից՝ Սուբարտուն հանդիսանում էր հիւսիսային լեռնաշխարհի (հնդեւրոպական հայրենիք) հարաւային մասը, որ անմիջական

շִׁמְּוֹן מֵעַד לְרֵי שְׁמֵי־הַשָּׁמַיִם, սումերների, եւ էլամացիների հետ: Մենք ընդունում ենք որոշ գիտնականների առաջ քաշած այն միտքը, թէ Սիրիական անապատը, որպէս Արաբական թերակղզու հողերի շարունակութիւնը, նոյնպէս եղել է սեմական ցեղերի օրրան-հայրենիքը: Այնպէս որ՝ բուն Սուրարտուն գտնուում էր սեմական աշխարհից անմիջապէս հիւսիս:

Այս երկու (հնդեւրոպական ու սեմական) աշխարհների լեզուները, իրենց կառուցուածքով, թեքական են: Անգամ առաջ է քաշուում հիմնատրուած տեսութիւն նրանց անցեալ հին ազգակցութեան մասին, որ պայմանաւորուած պիտի լինի (վերետում մեր ցոյց տուած) նրանց աշխարհագրական հարեւանութեամբ: Հետեւաբար, անհնարին ենք համարում, որ այս երկու տեղաբնիկ ու հարեւան լեզուաընտանիքների արանքում, մի նեղ շերտում, ի ծնէ գոյացած լինի այդ երկու լեզուաընտանիքների հետ հակադրուող եւ մի այլ խմբի պատկանող օտար լեզու: Մենք արդէն զիտենք, թէ խտրութիւնները եկուոր են:

Ուստի, եթէ սուրարիները բնիկ են, ինչպէս երետում է նրանց շատ հին (պատմական շրջանի սկզբից ի վեր) առկայութեամբ, ապա դա փաստ է թէ նրանք խտրութիւններ չեն, եւ նրանց լեզուն պիտի պատկանած լինի կամ հնդեւրոպական եւ կամ սեմական ընտանիքին: Գիտութեան մէջ ընդունուած է, թէ նրանք սեմական չեն: Հետեւաբար, պիտի ընդունել այն հաւանականութիւնը, որ նրանք (լեզուականօրէն) պատկանած լինեն հնդեւրոպական խմբին¹:

Ինձ յայտնի չէ սուրարիների լեզուով որեւէ գրութիւն: Landsberger-ի կողմից նախաստուերական բնակիչներին վերագրուող բառերի քննութիւնով էլ դժուար կը լինի հասնել այս հարցի համար

¹ I. Gelb-ը Էբլայի սեմական լեզուում՝ հնդեւրոպականի հետ սեմական հին լեզուների կապ է տեսնում: Նա գրում է. «This very old feature of Iblaic furnishes an important piece of evidence linking early Semitic languages with Indo-European» (տե՛ս TA1, 27): Ի հարկէ, այդ կապի երետոյթը կարող է լինել հետք՝ խոր անցեալում սեմական ու հնդեւրոպական լեզուների հին ազգակցութեան: Այսուհանդերձ, անհնար չէ, որ այդ կապը առաջացած լինի Էբլայում (ինչպէս եւ Աքքադում) սուրարիների հին առկայութեամբ, որի մասին արդէն խօսել եմ վերետում:

կարելու որ ծանրակշիռ հետետութիւնների, քանի որ յայտնի չէ, թէ դրանք պատկանու՞մ են սուբարիներին, թէ ոչ:

Այսուհանդերձ, յայտնի է, թէ սուբարիներին վերագրուող անձնանունները սեմական չեն: Բայց այդ անունների հնդեւրոպական յատկանիշներ ցուցաբերած լինելու մասին էլ խօսք չի լինում: Ի հարկէ, սուբարիներն էլ, մինչեւ սեպագրերի սկզբնատրումը, կարող էին արդէն որդեգրած լինել այլ ծագումով որոշ անձնանուններ՝ ինչպէս հիմա հայերի որոշ մասը: Այսուհանդերձ, I. Gelb-ը սուբարիական անձնանունները զատել ու առանձնացրել է խորրիականներից: Իսկ սքքադների համար, իրենց երկրի համեմատութեամբ՝ աշխարհի չորս կողմերի մասին պահպանուած աւանդական մի հին ըմբռնման համաձայն, «հիւսիսը Սուբարին է, հարաւը՝ Սումեր, արեւելքը՝ Էլամ, իսկ արեւմուտքը՝ Ամուրրու»¹: Ուստի, պիտի ընդունել այն հաւանականութիւնը, որ սուբարիները պատկանած լինեն հիւսիսի (հնդեւրոպական) լեռնաշխարհին: Արդէն, ինչպէս տեսանք, նրանց բուն *Սու-բիր* ազգանունն ստուգաբանութիւնը նրանց կապում է հնդեւրոպական *-բիր* բաղադրիչն ունեցող ցեղանունների ու տեղանունների շրջանակի հետ: Եւ ինչպէս նշել են, Գելբը Նուզիում յիշուած *Suwar-Heba* անունն *Suwar*-ի մասին գրում է. «մեծ հաւանականութեամբ հնդեւրոպական է», եւ անհաւանական չէ, որ այն լինի անուան մի բարասային ձեւը:

Սուբարտու անունը, աւելի ուշ ժամանակաշրջանում, դարձել է աշխարհագրական եզր, որովհետեւ, հարաւում եղած սուբարիները յետագայում խառնուել ու ձուլուել են սումերների, սեմականների եւ Էլամացիների հետ՝ որդեգրելով նրանց լեզուները: Իսկ նրանց հիւսիսային բուն հատուածները պատմագէտների համար մնացին քողարկուած՝ իրենց գրութիւնների համար ընդունած լինելով խորրիների լեզուն, որոնք քաղաքականապէս ու մշակոյթով միացել էին իրենց հետ: Այսուհանդերձ՝ Մերոպ Մաշտոցից յետոյ յանկարծ երեւացին որպէս հնդեւրոպական բարբառներով խօսող նախրեաններ:

¹ ANE, 23:

Պիտի չնոռանալ, թե հին Միջագետքին վերաբերող մի շարք մութ հարցերի լուծման գործում՝ թնճուկի թելի երկու ծայրերից մեկը գտնուում է Սումերում: Որովհետև, սումերական խնդրի լուծմամբ՝ կը լուսաբանուեն շատ մութ հարցեր: Այդ խնդիրը, անցեալ դարաշրջանում, սումերների գոյութիւն ունեցած լինելու մասին առաջին նշանների յայտնաբերումից ի վեր, եղել է, ու այժմ էլ մնում է, չլուծուած հարց: Թէև այդ օրերից յետոյ կատարուել են հնագիտական նոր ու մեծ յայտնագործութիւններ, եւ նրանց մասին սումերական ու արքադական հարիւր հազարաւոր արձանագրութիւնների յայտնաբերմամբ՝ սումերական լեզուի, մշակոյթի ու ընկերային-քաղաքական կեանքի մասին կուտակուել է հարուստ նիւթ, եւ առաջացել է գիտահետազօտական մեծածաւալ գրականութիւն, սակայն, թե ովքե՞ր են եղել սումերները, բնի՞կ են եղել Սումերում, թե եկուոր, եւ եթէ եղել են եկուոր, ապա ո՞րտեղից, ե՞րբ եւ ի՞նչ ճանապարհով են եկել - այս հարցերը եղել են եւ մնում են նոյնքան մութ ու վիճելի խնդիրներ:

Այս խնդիրների լուծման գործում, գիտնականների տարբեր եւ մերթ հակասական դիրքաւորումներն էլ, հանգոյցը քանդելու տեղ, կարծես, աւելի են խճճել-բարդացրել ու դարձրել թնճուկ: Մինչեւ հիմա, գիտնականները սումերական խնդրի լուծման գործում, հարցին մօտեցել են գլխաւորաբար երկու կողմից՝ լեզուաբանական ու հնագիտական դիրքերից, եւ իրենց պատճառաբանութիւններն ու մեկնաբանութիւններն էլ հիմնել են այս երկու բնագաւառներից եկող տուեալների վրայ՝ իրենց ժամանակների գիտութեան ընձեռած մակարդակով: Ի հարկէ՝ սրանք չեն եղել բարար եւ չեն ունեցել անհրաժեշտ կշիռը՝ հանդիսանալու համար որոշիչ հիմք՝ բոլորի կողմից ընդունելի մի պատասխանի համար:

Ինչպէս յայտնի է, Landsberger-ը, Speiser-ը, Oppenheim-ը, Woolley-ն, S. Lloyd-ը, Kramer-ը, Gelb-ը, T. B. Jones-ը եւ մի շարք այլ հեղինակութիւններ, հիմնուելով հնագիտական ու յատկապէս լեզուական նիւթերի վրայ, եզրակացրել են, թէ սումերները չեն եղել

Հարաւային Միջագետքի տեղաբնիկները, չեն եղել Սոււմերի առաջին բնակիչները, այլ՝ նրանցից առաջ եղել են ուրիշներ: Թէեւ ուղղակի ոչինչ չեն ասում նախասումերական այդ բնակիչների ինքնութեան մասին, սակայն նրանց ձեւակերպումներում եղած որոշ ակնարկութիւնները՝ ընթերցողի ուշադրութիւնը ուղղում են դէպի հիւսիս՝ անուղղակիօրէն յիշեցնելով սուբարիներին:

Կան նաեւ նոյնքան անուանի գիտնականներ (E. Meyer, H. Frankford, J. Oates, G. Roux, R. O' Callaghan եւ ուրիշներ), որոնք հակուած են ընդունել, թէ սոււմերները եղել են Սոււմերի տեղաբնիկները:

Մեր կարծիքով՝ սոււմերների ճանաչման գործում եղած այս բոլոր դժուարութիւնները ծագում են գլխաւորաբար այն բանից, թէ լեզուաբանութիւնը, իր ներկայ մակարդակում, դեռ չի կարողանում սոււմերերէնը տեղաւորել լեզուական յայտնի որեւէ ընտանիքի մէջ: Իսկ դժուար է ընդունել թէ սոււմերերէնը եղել է աշխարհի մնացած մասից կտրուած, առանձին եւ եզակի երեւոյթ: Մանաւանդ՝ եթէ բնիկ է, Սոււմերն էլ իր շրջապատի աշխարհից կտրուած կղզի չէ: Ուրեմն, այն երեւոյթը որ դեռ չեն կարողանում այդ լեզուն տեղաւորել յայտնի որեւէ լեզուական ընտանիքի մէջ, պարզապէս ցոյց է տալիս, թէ այդ լեզուի ճանաչման գործում, նրա մասին եղած գիտելիքներում, դեռ կան շատ թերի ու անյայտ բաներ: Մենք կարծում ենք, թէ դժուարութիւնը գալիս է առաւելաբար այդ լեզուի հնչիւնային կողմի մասին ծանօթութիւնների անբաւարարութիւնից եւ անճշտութիւններից: Արդէն այդ լեզուն դեռ լրիւ չէ վերծանուած: Գուցէ Oppenheim-ը ճիշդ էր, երբ գրում էր, թէ սեպագրական համակարգը բաւարար չափով չի յարմարում սոււմերերէնին, այսինքն՝ չի կարող արտայայտել սոււմերերէնի բոլոր հնչիւնները, այլ խօսքով՝ այն չի ստեղծուել սոււմերերէնի համար: Ի հարկէ՝ այս մտքի համար կարող է փաստ լինել սեպախմբերին բազմահնչիւնային յատկութիւններ վերագրուելը: Եթէ Oppenheim-ը ճիշդ է, ապա կամ սոււմերները չեն եղել գրի ստեղծողները եւ կամ էլ նրանց սեպագրերի հնչիւնային արժէքների մասին եղած գիտելիքները թերի են տակաւին:

Միաժամանակ պիտի ասել, թե այս հարցում խաբուսիկ է յե-
նուել լեզուի կցական յատկութիւնների վրայ, որին պետք չէ համա-
րել այս կարեւոր կէտում որոշիչ յատկանիշ, քանի որ թեքական ու
կցական յատկութիւնները ժամանակի հետ կապուած զարգաց-
ման երեւոյթներ են, եւ այսօր թեքական ընտանիքին պատկանող
խմբի մէջ էլ կան (լինում են) կցական յատկանիշներ զարգացնող-
ներ, ինչպէս, օրինակ՝ կելտական (հնդեւրոպական) լեզուներից ու-
մանք: Նոյնիսկ՝ երբ մեր գրաբարը բոլորովին թեքական է, արեւ-
մտահայերէնը զարգացնում է կցական յատկանիշներ:

Հետեւաբար, սեպագրութեան շուրջ մեր ունեցած գիտելիքնե-
րի ներկայ փուլում, երեւի, պիտի հնարաւոր չլինի սումերական
հարցին տալ վերջնական լուծում՝ սումերերէնի մասին այժմ եղած
լեզուական թերի գիտելիքներով, որոնք թէեւ բաւական մեծ առաջ-
ընթաց են արձանագրած, բայց դեռ գտնուում են իրենց ճշդման ու
կատարելագործման փուլում:

Միաժամանակ Landsberger-ի հաւաքած ու նախասումերա-
կան բնակչութեան վերագրած մի շարք բառերի մասին արուած
դատողութիւններն էլ չունեն այս հարցերին յստակ պատասխան
բերելու կշիռ ու բնոյթ: Մանաւանդ որ՝ եթէ անգամ ճիշդ լինեն, թէ
դրանք պատկանում են Հարաւային Միջագետքի կանխագոյն
բնակիչներին, միեւնոյն է, դժուար է այդ սահմանափակ (նախա-
դասութիւն էլ չեղող) բառերի լեզուի ինքնութեան մասին վերջնա-
կան կամ գոնէ համոզիչ բան ասել: Սումերական չհամարուող տե-
ղանունների (քաղաքանունների) քննութիւնն էլ կարող է լինել մո-
լորեցուցիչ, քանի որ՝ նրանք կարող են լինել աւելի ուշ եկողների
կողմից կատարուած փոխանակումներ, ինչպէս, օրինակ՝ Անա-
տոլիայի ու Հայաստանի շատ հին տեղանունների տեղ այժմ
գտնում ենք յետագայում կայցուած թրքական անուններ:

Ուստի, պիտի ընդունել, թէ մեզ յայտնի տուեալների ներկայ
փուլում, դժուար է սումերական այս ծանրակշիռ խնդրին պատաս-
խան գտնել լեզուաբանական ճանապարհով, որքան ժամանակ որ
հնարաւոր չէ սումերերէնը տեղաւորել լեզուական յայտնի ընտա-
նիքներից մէկում: (Եթէ մի օր լրիւ պարզուի սումերերէնի հնչիւնա-
յին կողմը եւ հաստատապէս յայտնի դառնայ, թէ այդ լեզուն չի

պատկանում Մերձաւոր Արեւելքում յայտնի լեզուական ընտանիքներից որեւէ մէկին, ապա կարելի կը լինի վերջնականապէս ընդունել, թէ սումերները եկուոր են եւ ոչ տեղացի): Լեզուաբանական ներկայ տուեալները, լաւագոյն դէպքում, կարող են լինել լոկ օժանդակ ցուցմունքներ՝ այլ բնագաւառներից գալիք փաստերի համար:

Նոյնը պիտի ասել մեզ ծանօթ հնագիտական տուեալների մասին: Ինչպէս յայտնի է, մի ժամանակ Ուբէյդեան մշակոյթը ժամանակագրականօրէն համարուում էր հնագոյնը, եւ նրա ու յետագայ (սումերական եղող) Ուրուքեան նստուածքներում նշմարուում էին զգալի տարբերութիւններ: Այս տարբերութիւնները ուժ էին տալիս այն տեսութեան, թէ սումերները չեն եղել Սումերի առաջին բնակիչները:

Համաշխարհային II պատերազմից յետոյ, Էրիդուի մէջ իրաքցիների կատարած նոր պեղումները սկզբում ի յայտ բերեցին Ուբէյդեան ժամանակաշրջանին ու մշակոյթին պատկանած ճարտարապետութեան, խեցեղէնի եւ այլ բնագաւառի նիւթեր, որոնք մշակութապէս Ուրուքեանի նկատմամբ ցոյց էին տալիս շարունակականութիւն, ոչ թէ խզում: Այս երեւոյթի վրայ յենուելով՝ ոմանց մէջ զօրացաւ այն միտքը, թէ սումերները եկուոր չեն, եւ Ուբէյդն էլ պատկանում է նրանց: Սակայն, ավելի յետոյ յայտնաբերուած նախա-Էրիդու-ական կոչուած նիւթերը ի յայտ բերեցին Ուբէյդեան նստուածքներին նախորդած անելի հին մշակոյթ, որը ուներ Ուբէյդեանի համեմատութեամբ զգալի տարբերութիւններ եւ մանաւանդ՝ ընդհատում: Մի երեւոյթ՝ որը իր հերթին նոր ուժ տուեց նախասումերական բնակչութեան գոյութեան մասին եղած տեսութեան:

Ինչպէս երեւում է, նոյնպէս դժուար է՝ հնագիտութեան մինչեւ հիմա ձեռք բերած նիւթերի ու նրանց յեղյեղուկ տուեալների վրայ յենուելով՝ սումերական ծանրակշիռ խնդրին տալ հաստատ ու վերջնական լուծում, քանի որ գիտական աշխարհում (ռազմական ջղագարութեան ներկայ առկայութեան պայմաններում) հնագիտութեանը տրուում են երկրորդական-երրորդական տեղ ու նիւթա-

կան փոքր յատկացումներ. ուստի այն չունի այժմ մեծ ծառայ: Ուստի, այս բնագաւառում էլ միշտ սպասելի են անակնկալներ:

Սումերների կամ սումերական մշակոյթի օրրանը որոնելիս՝ ոմանց աչքերը ուղղուում են դէպի Իրան (Fars, Marv Dasht եւայլն) եւ անգամ Ինդոսի հովիտը (Armi եւայլն), որոնք չունեն սումերականների հետ կոնկրետ նմանութիւն ու կապ եւ պատկանում են աւելի ուշ ժամանակաշրջանին, ուստի չեն կարող ցուցմունք լինել սումերական մշակոյթի կամ սումերների եկած ուղու կամ օրրանի համար: Դրանք, առաւելագոյնը, կարող են մտնել Մերձատր Արեւելքի տուեալ ժամանակների մշակութային ընդհանրութիւնների լայն շրջանակի մէջ: Ոմանք աչքի առաջ են բերում Սումերի եւ Էւլամի միջեւ եղած կապերը, բայց Իրան ասելով, պիտի հասկանալ իրականում այն սարահարթը, որ գտնուում է Չագրոս լեռնաշղթայից այն կողմ, իսկ Էլամը գտնուում էր Սումերի մօտ, որի հետ Սումերի կապը դժուար չէր, եւ Էլամերէնն էլ չի կապուում սումերերէնի հետ:

Ահա թէ ինչու՝ նրանք, որոնք խաբուսիկ նմանութիւններ են տեսնում Հարաւային Միջագետքի եւ Ինդոս հովտի, Իրանի, Անդրկովկասի, Անատոլիայի եւ այլ վայրերի հնագիտական օրինակների միջեւ՝ միշտ էլ ենթակայ են շտապ ու ենթակայական հետետութիւններ հանելու փորձութեան: Մինչդէռ այդպիսի նմանութիւնները, շատ դէպքերում, արդիւնք են լինում ոչ թէ ժողովուրդների տեղաշարժերի, այլ մշակութային նիւթերի ու նուաճումների այս կամ այն միջոցներով տարածման ու ընդհանրացման՝ մերթ հանդիսանալով ժամանակավրէպ ներկայութիւններ: Ուստի, դրանք կարելի է ընդունել, առաւելագոյնը, լոկ իբրեւ օժանդակ տուեալներ՝ ուրիշ եւ աւելի հաստատուն բնագաւառներից եկող կամ գալիք փաստերի համար:

Սակայն կայ մի բնագաւառ, որը կայուն է եւ անփոփոխ, նոյնատեն անկախ՝ յետագայ լեզուաբանական ու հնագիտական հետազօտութիւնների յեղյեղուկ արդիւնքներից: Դա աշխարհագրական հաստատուն բնագաւառն է, որի մասին ուզում ենք այստեղ բերել մեր նկատառումները:

Նախքան այդ, ասենք, թե մենք ճիշդ ու տրամաբանական չենք համարում երկրաբանական այն միտքը, թե Հարաւային Միջազգետքի ցամաքը ունի նոր կազմաւորում, եւ իբր թէ Սումերի առաջին բնակիչները յայտնուել են մ.թ.ա. 4-րդ հազարամեակի սկզբին եւ ամենականութիւնը՝ 5-րդ հազարամեակի կէսերին, երբ «Նոր էր Պարսից ծոցը նահանջել» Սուներ կոչուած շրջանակներից: Եթէ գետերի բերած տիղմի պատճառով ցամաքը երկարում է դէպի ծով, ու Պարսից ծոցը նահանջում է, ապա այն չի կատարում կարճ ժամանակում, կամ այնպիսի արագութեամբ, ինչպէս որ ենթադրում է հարցը այդպէս դնողների տեսակետը: Տրամաբանութիւնը պահանջում է ընդունել, թէ ամէն մի մետր ցամաքի կազմաւորումը կը տեւեր գոնէ դարեր, եւ Ծոցի ամէն մի կիլոմետր նահանջի համար էլ պէտք կը լինէր հազարամեակներ: Այլապէս, անցած միլիոնաւոր տարիների ընթացքում, այդպիսի արագ տեղատուութեամբ, մինչեւ հիմա Պարսից ծոցը վերացած կը լինէր: Անգամ պատահում է, որ ցամաքն է նահանջում եւ ոչ թէ ծովը:

Սուների հնագոյն քաղաքը, ըստ սումերների, *Էրիդուն* է, որը գտնուում է Սուների բնակավայրային շրջանի հարաւային ծայրում, ամենամօտը Ծոցի ճահճային շրջանին, եւ ոչ թէ Սուների հիւսիսային սահմաններում: Սուներ երկրի ցամաքի կազմութիւնը՝ Ծոցի (վերջերս պատահած) նահանջի երեւոյթի վրայ յենող տեսութեան տրամաբանութիւնը կը պահանջէր, որ Սուների ամենահին քաղաքը գտնուած լինէր Սուների ամենահիւսիսային սահմանում, եւ յետագայ քաղաքների կառուցումներն էլ աստիճանաբար հետեւած լինէին ծովի նահանջի փուլերին: Մինչդեռ, իրական պատկերը հակառակն է ցոյց տալիս: Այլ դէպքում էլ, եթէ ընդունենք այն միտքը, թէ *Էրիդունի* առաջին բնակիչները եղել են սումերները եւ նրանք էլ եկել են ծովով ու իրենց առաջին քաղաքը (Էրիդուն) հաստատել են Ծոցի (այդ ժամանակուայ) ափին, եւ միւս քաղաքներն էլ աստիճանաբար կառուցել են գետերի հոսանքն ի վեր, ապա, նոյնպէս բնական կը լինէր, որ Սուների յետագայ քաղաքներից գոնէ մի քանի հատը շինուած լինէին Էրիդունից վար՝ Ծոցի նահանջի ուղղութեամբ:

Միաժամանակ, եթե ընդունենք, թե *Էրիդուն* հիմնադրուել է ծովափին, եւ այդ հիմնադրութիւնը կատարուել է (ասենք) 5-րդ հազարամեակի վերջում, ապա *Էրիդունից* մինչեւ ներկայ ծովափը եղած մօտ 200 կիլոմետր ցամաքային տարածութիւնը (չհաշուած ճահճուտները) պիտի ծովը նահանջած լինի 6000 տարիների ընթացքում. այսինքն՝ ծովը ամէն մի կիլոմետրը միջին հաշուով պիտի նահանջած լինի միայն 30 տարուան ընթացքում: Եթե ընդունենք այս վարկածը, ապա Ծոցի ներկայ ափին գտնուող արաբական փոքր քաղաքների վայրերը 60 տարի առաջ պիտի գտնուած լինէին ջրի տակ, ու Պարսից ծոցն էլ, շատ չանցած կը վերանայ: Իսկ ինչո՞ւ այս վերջին բանը չի կատարուել անցած մի քանի հարիւր հազարամեակների ընթացքում:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ծոցի նահանջի վրայ յենուած վարկածը տրամաբանականօրէն խախտու է: Արդէն G. M. Lees-ի, I. N. L. Falcon-ի երկրաբանական (աւելի ուշ կատարուած) հետազոտութիւնները¹ հաստատում են թէ Պարսից ծոցից վեր սումերական ցամաքի կազմութիւնը ունի շատ հին անցեալ: Անգամ նշաններ կան, որ ցամաքը իջնում է, եւ ծովի ջուրը բարձրանում է այդ շրջանում եւ ոչ թէ քաշուում: Պարսից ծոցի ու Էրիդունի միջեւ եղած ճահճուտներն էլ կարող են յետագայ գոյացութիւններ լինել, որոնք գուցէ ծածկել են շատ աւելի հին բնակութեան հետքերը:

Հետեւաբար միանգամայն ճիշդ կը լինի ընդունել, թէ յետագայում Սումեր կոչուած երկիրը արդէն ցամաք էր առնուազն Նէոլիթի սկզբներից ի վեր (եթէ ոչ շատ աւելի կանուխից). հետեւաբար դեռ այն ժամանակներից, երբ աշխարհի բնակչութիւնը շատ քիչ էր ու ցանցառ, երբ, հաւանաբար, հնդեւրոպական ու սեմական լեզուների տարբերութիւնները դեռ չէին մեծացել՝ նրանց առանձին ընտանիքներ համարելու աստիճան: Ուստի հասարակութեան նախնադարեան համայնական փուլում գտնուած այդ բնակչութեան տոհմական փոքր միատրների համար մասսայաբար ծովեր ու լեռնաշղթաներ անցնելու եւ նոր երկրներ որոնելու գիտակցական մղումներն ու միջոցները դեռ չէին կարող հասունացած լինել:

¹ GHMP, 24-29: Տե՛ս նաեւ SP, 125, 130:

Մարդկանց տեղաշարժերը այդ ժամանակներում սահմանափակում էին լոկ (սնունդ որոնելիս) հաւաքչութեան ու որսորդութեան համար կատարուած եղանակային պարբերական տեղական փոքր շարժումներից: Եւ եթէ լինում էին աստիճանական տեղաշարժեր դէպի անյայտ երկրներ, դրանք էլ տեսում էին հազարամեակներ, որոնք աւելի հեշտութեամբ կատարուում էին գետերի ափերով:

Ի մտի ունենալով ահա այս դրութիւնը, աչքի առաջ ենք բերում Մերձաւոր Արեւելքի քարտէսը՝ տեսնելու համար, թէ այդ խոր անցեալում ի՞նչ ձեւերով կարող էր Հարաւային Միջագետքը (յետագայում Սումեր կոչուած երկիրը) կապուած լինել շրջակայ երկրների ու տարածութիւնների հետ: Կամ ո՞ր ուղիներն ու պատճառները կարող էին հարեւան ու դրսի աշխարհի մարդկանց հեշտութեամբ ու բնականօրէն տանել դէպի Սումեր:

Սումերի եւ առհասարակ Հարաւային Միջագետքի աշխարհագրական դրուածքի համար աչքի զարնող ամենաբնորոշ երեւոյթներն են *հարաւում ծովը, հիւսիսում երկու նշանատր, լայնահուն ու կենսատու գետերը, որոնք Սումերը կապում են հիւսիսի հնդեւրոպական (հայկական) լեռնաշխարհի հետ, արեւմուտքում սեմական լայնատարած անապատը, իսկ արեւելքում էլամական փոքր տարածութիւններից յետոյ Չագրոսեան մեծ լեռնաշղթան, որը որպէս հզօր պատուար Սումերը բաժանում է յետագայում իրանական կոչուած սարահարթից:*

Այստեղ ուզում ենք նկատի առնել ոչ թէ միայն մ.թ.ա. 5-րդ հազարամեակը, այլ մի քանի հազարամեակ էլ աւելի կանուխ ժամանակները, երբ Միջագետքում սկիզբ էր առնում գիւղական կեանքը, երբ, ինչպէս ասացինք, Հարաւային Միջագետքը արդէն ցամաք էր:

Արդէօք կարո՞ղ էր այդ կանուխ ժամանակներում այս բերրի եւ բարեխառն կլիմայ ունեցող երկիրը եղած լինել մարդկային բնակչութիւնից դատարկ տարածութիւն:

Յայտնի է, թէ հին անցեալում գետերը հանդիսացել են մարդկանց երթեւեկութիւնների ու տեղաշարժերի ամենաբնական ու ամենահեշտ ուղին: Մեր ներկայացրած համար 8 քարտէսում պարզ

երևում է, թէ Wadi al Batin-ը, որ առաջ եղել է հոսուն գետ, Հարաւային Միջագետք է գալիս Արաբական Թերակղզու խորքերից: Karūn, Karkheh եւ Tib գետերը Սումեր են իջնում Չագրոսից: Իսկ նշանաւոր Տիգրիսն ու Եփրատը Սումերը կապում են Վերին Միջագետքի ու Հայկական լեռնաշխարհի հետ (նկատի չենք առնում ծովի կողմը, որովհետեւ նախնական այդ օրերի մարդկանց համար այդքան հեշտ ուղի չէր ծովը):

Եթէ այդ խոր անցեալում Չագրոսը, սեմական տարածութիւններն ու Հայկական լեռնաշխարհը ունէին մարդկային բնակչութիւն (փաստեր կան, որ հիւսիսային լեռնաշխարհը ունէր), ապա մի՞թէ ճիշդ կը լինի, այս գետերի առկայութեամբ, մտածել, թէ Սումերը նշուած ժամանակներում եղել է անբնակ տարածութիւն: Ի հարկէ ոչ: Հետեւաբար Հարաւային Միջագետքը պէտք է, որ բնակեցուած լինի առնուազն Նէոլիթի սկզբներից ի վեր. եւ եթէ Սումերում մարդկային նէոլիթեան հետքեր չեն յայտնաբերուել, դա դեռ փաստ չէ, թէ չեն եղել: Այս հարցում պիտի աչքի առաջ ունենալ որոշ ընդմիջումներով տեղի ունեցած՝ գետերի (յատկապէս Տիգրիսի ու Եփրատի) մեծ հեղեղումների՝ լայնատարած ջրհեղեղների բերած տիղմային եւ յետոյ էլ աւազային ծածկոյթները. էլ չենք խօսում ներկայ ճահճուտների նոր գոյացութիւններ լինելու հաւանականութեան մասին: Ուստի, պէտք է որ այստեղ լինէին մարդիկ առնուազն գիւղական կեանքի կազմաւորման սկզբներից ի վեր, որը պիտի տանել մ.թ.ա. 8-ից 10-րդ հազարամեակ:

Ուստի պիտի անխուսափելիօրէն ընդունել, թէ Հարաւային Միջագետքի առաջին ու կանխագոյն բնակիչները կարող էին ելած լինել կամ Չագրոսի շրջանից, կամ Արաբական Թերակղզու կողմից եւ կամ էլ Հայկական լեռնաշխարհից. եւ անհաւանական չէ, որ նրանք եղած լինեն այս բոլոր կողմերից եկածների խառնուրդ: Այս է աշխարհագրական դրուածքից բխող անխուսափելի ու բնական հետեւութիւնը:

Այս այսպէս լինելով՝ միաժամանակ պիտի յատկապէս նկատի առնել հետեւեալ պատկերը. Սումերի համար աջում կար Չագրոս լեռնաշղթայի պատուարը, ձախում սիրիական չոր անապատը, իսկ առջեւում հրաշալի ու կենսատու Եփրատն ու Տիգրի-

սը: Այս պատկերի առաջ ո՞ր ուղին էր անելի հեշտ ու բնական այդ նախնական օրուայ մարդու համար. միանգամայն պարզ է, թէ հիւսիսային ուղին էր բոլորից անելի բացն ու հեշտը:

Մենք մեր նախորդ աշխատութիւններում խօսել ենք սումերներին՝ հիւսիսային կողմերից Եփրատ ու Տիգրիս գետերով աստիճանաբար ներքեւ իջած լինելու հաւանականութեան մասին, որ դեռ չենք համարում վերացած: Այս մտքին ուժ էին տալիս սումերահայ լեզուական ու հոգեւոր մշակոյթի որոշ ընդհանրութիւնները, ինչպէս սումերական մշակոյթի հետ որոշ կապակցութիւն ցոյց տուող (արեւմուտքից դէպի արեւելք ձգուած) հնավայրերը՝ Հաջիլարը, Չաթալ-Հոյուկը, Մերսինը, Թէլ-Հալաֆը, Չագար-Բագարը եւայլն, ինչպէս եւ (հիւսիսից դէպի հարաւ իջնող) Շէնգալիթը, Կղզեակ-Բլուրը, Շամիրամ-ալթին, Հասսունան, Կալա-ատ-ջարմոն, Սամարրան եւ այլ նեոլիթեան բնակավայրերը:

Ի հարկէ սրանցից ոմանք պատկանում են Նէոլիթի անելի ուշ շրջանին, երբ, ըստ մեզ, Սումերում պէտք է որ գտնուած լինէր բնակչութիւն: Հետեւաբար մշակութային շարժումը կարող էր որոշ դէպքերում տեղի ունեցած լինել ներքեւից վեր: Ինչպէս ասացինք, մենք անելի յենում ենք աշխարհագրական հաստատուն իրավիճակի (Եփրատի ու Տիգրիսի դէպի վար հոսող գործօնի) վրայ՝ երկրորդական տեղ տալով հնագիտական, մերթ խաբուսիկ, նիւթերին: Մանաւանդ որ այնպիսի նիւթեր, ինչպիսին են կնիքները (թէ տափակ եւ թէ գլանաձեւ), անիւր, ձիւն, մետաղը, ճարտարապետական հաստատուն կառոյցներն ու նրանց ձեւերը եւայլն պատկանում են ուշ ժամանակաշրջանին, երբ արդէն վաղուց սկսել էր գիւղական կեանքը: Նոյնիսկ դժուար է հաստատապէս յենուել խեցեղէնի ու նրա տեսակների վրայ. թէեւ սա սկիզբ է առնում շատ անելի կանուխ ժամանակներից, սակայն այն էլ արդիւնք է *նստակեաց կեանքի* եւ կարող է իր օրրանում քիչ արտադրուած ու անյայտացած լինել, իսկ օտար վայրում կարող է մի որեւէ միջոցով (առետուրով, որպէս աւար ու տուրք) ստացուելուց յետոյ ընօրինակուելով շատ արտադրուել ու տարածուել: Մերթ էլ կարիքը ստիպում է, որ նոյն բանը անկախաբար ստեղծուի տարբեր վայրերում եւ տարբեր ժամանակներում: Ահա թէ ինչու՝ մենք անելի յե-

նում ենք աշխարհագրական կայուն դրուածքի վրայ, յատկապէս հաշուի ենք առնում Եփրատ ու Տիգրիս գետերի հիւսիսից դէպի հարաւ հոսքի գործօնը:

Հետեւաբար, որտեղից էլ որ եկած լինեն սումերները, միեւնոյնն է, նրանց ժամանակ եւ (քանի որ չեն կապուում հնդեւրոպական աշխարհի հետ) նրանցից էլ առաջ պէտք է որ Սումերում եղած լինեն հիւսիսից՝ Եփրատի ու Տիգրիսի ակնադրիւրների լեռնաշխարհից իջած մարդիկ:



Աշխարհի բաբելոնական քարտէսը, ուր ցոյց է տրուած աշխարհը շրջապատող ովկիանոսը, եւ որպէս նրա կենտրոն՝ նշանակուած է Բաբելոնը Եփրատի վրայ: Ցոյց է տրուած նաեւ լեռները գետի ակնադրիւրների շրջանում, Ասորեստանը, Bît-Iakinu-ն եւ ճահիճները Եփրատի գետաբերանին: (British Museum, The Babylonian Legends of the Creation, p. 3, London, 1931).

British Muzcum N° 92687

Anton Moortgat-ը իրաւացիօրէն գտնում է, թէ «early Sumerian culture ultimately takes its source more easily from North Mesopotamia than from Iran, inasmuch as temple structure, the representations of the bull motif and the Mother-Goddess, which reflect Halafian practice, and the affinities of a Jemdet Nasr goddess with the middle chalcolithic period, all point to this conclusion»¹:

Հայկական լեռնաշխարհում մարդկային բնակչութիւնը գոյութիւն է ունեցել կենդանական աշխարհից մարդու անջատման ժամանակներից ի վեր: Հայաստանում յայտնաբերուել է *Հին քարե դարի* (Paleolith-ի), *Միջին քարե դարի* (Mesolith-ի), *Նոր քարե դարի* (Neolith-ի) եւ *Պոնոքարային* (Eneolith-ի) դարաշրջանների հին բնակավայրեր²: Սուների կանխագոյն բնակիչների մասին ամէն մի հետազօտող պիտի մտքից չհանի Եփրատի ու Տիգրիսի պէս մեծ գետերի վերին ծայրում (ու վերին աւազանում) Հայկական լեռնաշխարհի այս հին բնակչութեան գոյութիւն ունեցած լինելը: Անգամ, այս երկու մեծ ու նաւարկելի գետերի առկայութեամբ, զարմանալի ու անբնական կը լինէր, եթէ քաղաքակրթութեան արշալոյսից ի վեր մարդկային փոքր խմբեր ու բախտախնդիրներ իջած չլինէն դէպի հարաւ ու հաստատուած չլինէն բարեխառն կլիմայ ունեցող Հարաւային Միջագետքի բերրի դաշտերում:

Առասպելները չեն ստեղծուում առանց հիմքի ու դրոյապատճառի: Ս. Գրքում աշխարհի ստեղծագործութեան առասպելում մարդկութեան ծնողների (Ադամի եւ Եւայի) օրրանը պատկերացուել է Տիգրիս ու Եփրատ գետերի ակնաղբիւրների շրջանում: Ի հարկէ տարբեր շրջաններում կամ ցամաքամասերում, անգամ տարբեր ժողովուրդների մօտ կարող է այս օրրանը («դրախտը») պատկերացուել կամ տեղադրուած լինել այլ վայրերում, բայց այս առասպելը ծնունդ է առել Մերձատր Արեւելքում, յատկապէս Միջագետքում: Ինձ յայտնի չէ սեպագրական որեւէ վկայութիւն այդ օրրանը Տիգրիս ու Եփրատ գետերի վերին աւազանում տեղադրուած լինելու մասին, բայց դա չի նշանակում, թէ այս առասպելը

¹ ESH: Տե՛ս նաեւ AN, 12:

² ՆՀՀ, 9, 93:

չի ստեղծուել Միջագետքում խոր անցեալում: Մանաւանդ որ այս առասպելում մարդը կերտուել է ոչ թէ քարից, որը բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհին, այլ՝ կաւից, որը միշտ աչքի առաջ է գտնուում Միջագետքում¹: Իսկ ինչո՞ւ մարդկութեան ծնողների օրրանը տարել են Հայաստան եւ ոչ թէ մի այլ տեղ Միջագետքում: Միանգամայն պարզ է, թէ այդ մտքին պիտի յանգած լինեն Տիգրիս եւ Եփրատ գետերի առկայութեամբ: Ուստի նրանց ակնադրիւրների շրջանից է որ պիտի մարդկային սերունդները իջած լինեն ներքեւ հոսանքնիվար:

Այս առասպելը կարող էր պատահական մի եզակի երեւոյթ թուալ, սակայն, միայն այն չէ, որ մարդկութեան օրրանը դնում է Տիգրիսի ու Եփրատի ակնադրիւրների շրջաններում, այլ ջրհեղեղի առասպելում էլ՝ տապանը կանգնում է Արարատ (աւելի ճիշդը՝ Արարադ) լեռան վրայ եւ Նոյի սերունդները նոյնպէս Հայկական լեռնաշխարհից են, որ տարածուում են չորս կողմն աշխարհի:

Խորենացու բերածում՝ Արարադը գտնուում է «*Կադմուսի տան մօտ*» (Կադմուսիի մօտ), այսինքն՝ *Ուրուատրիում*: Արդէն ըստ Բերոսոսի (Berossus)՝ դա Կորդուաց լեռներն են՝ Վանայ լճից ներքեւ. սա Նոյին էլ կոչում է Xisuthros²: Խորենացին քաղելով Բերոսոսից եւ Աբիդենոսից (Abydenus) նշում է Քսիսութրոսին: Ասորական եւ արաբական ասանդութիւնները նոյնպէս Կորդուաց աշխարհի Արարադ լեռն են համարում տապանի կանգնած վայրը: Ամենայն դէպս, այս առասպելի պատումների բոլոր փոփոխակներում³ էլ մարդկութիւնը (Նոյի կամ Քսիսութրոսի սերունդները)

¹ Գիլգամեշի դիւցազնավէպում Aruru դիցուծին Enkidu-ին ստեղծում է կաւից (տե՛ս GE, 19):

² GE, 250:

³ Սումերական ասանդութեան մէջ Նոյը կոչուում է Ziusudra, որին Berossus-ը բերում է Xisuthros ձեւով: Իսկ Գիլգամեշի դիւցազնավէպում նա կոչուում է Utnapistim, իսկ տապանի կանգնած լեռը՝ Nisir (որի տեղը յայտնի չէ. ոմանք դնում են Միջագետքում): Գիլգամեշի դիւցազնավէպում յիշուում է նաեւ Mušu լեռնաշղթան եւ մի ծով, որոնց Գիլգամեշը անցնում է հասնելու համար Utnapistim-ի մօտ: Այս ծովը, որին մի նաւակով միւս կողմն են հասնում, ոմանք համարում են Միջերկրականը, բայց այն պէտք է լինի Վանայ լիճը:

դարձեալ հիւսիսային լեռնաշխարհից է որ տարածուում են աշխարհի չորս կողմերը:

Արդեօք այս առասպելները չե՞ն պահպանում հնդեւրոպական ժողովուրդների՝ հիւսիսային լեռնաշխարհից չորս կողմ տարածուած լինելու եւ որոշ խմբերի էլ զոյգ գետերի հոսանքով Միջագետք ու Սումեր իջած լինելու ժողովրդական հին յիշողութիւնները: Գուցէ սուբարիները որոշ դեր են ունեցել այս առասպելների յօրինման մէջ:

Ինչպէս ասացինք, այս առասպելների կազմութեան գլխաւոր գործօնը եղել են Տիգրիսն ու Եփրատը, որոնք միաժամանակ պաշտամունքի առարկայ են եղել Սումերում: Սումերները իրենց ջրի Ea աստծուն (որի՝ Eridu-ի մէջ գտնուած բուն տաճարի կառուցման գործում հիմնական դեր է վերագրուում Aratta-ի ժողովրդին) պատկերացնում էին ձեռքում բռնած սկիհով, որից հոսում ու գետին էին թափուում ջրի երկու շիթեր՝ որպէս խորհրդանշները Միջագետքի կենսատու զոյգ գետերի:

Ի հարկէ բնական էր, որ Միջագետքի ժողովուրդների համար կեանքի աղբիւր եղող այդ զոյգ գետերի մասին հիստուած լինէին տարբեր առասպելներ ու պահպանուած լինէին ժողովրդական հին ասանդութիւններ այդ գետերի ակնաղբիւրների շրջանում եղած մայր աշխարհի հետ իրենց ունեցած սերտ կապերի մասին: Արդէն այդ սերտ կապերի ասանդական հին արձագանգն են հանդիսանում նաեւ Aratta-Erech դիւցազնավէպերում պահպանուած ժողովրդական յիշողութիւնները:

Խորենացին բերելով Քսիսութրոսի դէպի Հայաստան նաւարկութեան շուրջ Յունաստանում տարածուած ասանդութեան մասին (ըստ Գաիթ Անյադթի) Ոլիմպիոտորոսի պատմածը՝ յիշում է տապանի՝ ցամաքի հանդիպած վայրի հիւսիս-արեւմուտքում գտնուած Սիւ լեռան անունը, որին մօտենում է Նոյի որդին (Խորենացի, Ա-գ): Միաժամանակ յայտնի է, թէ Արարատ լեռը (ուր, ըստ Ս. Գրքի կանգնել է տապանը) եւ Հայաստանի որոշ լեռներ (Սիփան, Կաշիարի ելն.) հնում նոյնպէս կոչուած են եղել Մասիս (յոյներից, հռոմէացիներից՝ Masius/Masion): Եթէ այս Sim եւ Mas(is)/Mas(ius) անունները գալիս են խոր անցեալից որպէս Հայկական լեռնաշխարհի լեռնանուններ, ապա անհաւանական չէ, որ դրանցում պահպանուած լինի Nis(ir) եւ Mušu լեռների յիշատակը:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառներից կտրուած լաստերով, փչած տիկերով կամ կաշիով պատած նախնական (պրիմիտիւ) նաւակներով այս մեծ գետերի հոսանքն ի վար իջնելը այնքան բնական ու աւանդական հին սովորոյթ է եղել, որ Հերոդոտը (մ.թ.ա. V դար) յատուկ վկայութիւն է պահել, թէ արմէնների կողմերից եկող մարդիկ կաշեպատ նաւակներով, Եփրատի հոսանքն ի վար իջնելով, առետուր էին անում Բաբելոնի հետ: Անգամ (ըստ Բեհիստունի արձանագրութեան) հասկացում է, թէ Բաբելոնում եղել է հայկական գաղութ, ուր Արախս անունով մի արմին, թագաւոր է դարձել Դարեհի ժամանակ: Սրանք դեռ վերաբերում են շատ աւելի ուշ ժամանակներին: Եփրատ ու Տիգրիս գետերի վրայով Հարաւային Միջագետքի հետ եղած այդ կապերը արմէնների համար չեն եղել ինչ-որ պատահական առանձնակի դէպք կամ ժամանակաւոր երեւոյթ: Դրանք ունեցել են հազարամեակների աւանդոյթ:

Մեծամօրում յայտնաբերուած եւ մ.թ.ա. II հազարամեակի կէսերին վերաբերող, արքադական սեպագրութեամբ, բաբելական կշռաքարը շօշափելի փաստ է թէ Հարաւային Միջագետքի հետ առետրական այդ կապերը գոյութիւն են ունեցել Հերոդոտից էլ հազար տարի առաջ: Իսկ դրանից էլ մէկուկէս հազարամեակ աւելի կանուխ ժամանակներին են վերաբերում Aratta-Erech սերտ կապերի մասին խօսող սումերական դիւցազնավէպերը:

Հայկական լեռնաշխարհի ու Սումերի միջեւ մշակութային նիւթափոխանակութիւնների, ընկերային-քաղաքական ու կրօնական սերտ կապերի մասին պատմող սումերական այդ դիւցազնավէպերը պիտի համարել արձագանգը պատմական իրողութիւնների: Դրանք հերոսական ժամանակաշրջանի պատմագրութեան իւրայատուկ ոճածեւերն էին, որոնց պիտի համարել կարելոր վկայութիւններ, թէ սումերական հնագոյն քաղաքներ Էրիդուի եւ Էրեքի (Ուրուկի) գլխաւոր տաճարների (երեւի եւ քաղաքների) հիմնադրման գործում կարելոր դեր են խաղացել Հայկական լեռնաշխարհից իջած մարդիկ¹: Դրանք կարելոր տուեալներ են, թէ Հայ-

¹ Սումերի հնագոյն գերեզմանոցներում յայտնաբերուած մարդկային՝ Միջերկրականեան երկարագանգ (dolichocephalic) եւ կլորագանգ (armenoid) տիպերի գո-

կական լեռնաշխարհի բնիկները, յատկապես սուբարիները, անյիշելի ժամանակներից եղել են Հարաւային Միջագետքում եւ կարեւոր դեր են խաղացել սումերական մշակոյթի կազմաւորման ու զարգացման գործում:

Բաբելոնիայի տարածքում անյիշելի ժամանակներից սուբարիների առկայութեան մասին են վկայում սումերական ընթեռնելի ամենահին փաստաթղթերն հանդիսացած՝ Ֆարայի գրութիւններում Šubar (=šubari) անունով մարդկանց յիշուելը: Արդէն ի գուր չէ, որ Գելըր ասում է, թէ սուբարիների սկզբնաւորութիւնը կորսուած է Բաբելոնիայի նախապատմութեան մթութեան մէջ: Եւ ինչպէս տեսանք, Գելըր միաժամանակ գրում է, թէ «սուբարիների հետ մեր առաջին հաղորդութիւնը (contact-ը) կարող է գնալ ետ մինչեւ սումերական՝ նախաջրհեղեղեան առաջին դինաստիային, որը, ասում է, թէ բնակուում էր HA. A^{KI} (=Eridu) քաղաքում, որը աքքադական թարգմանութիւններում բերուում է որպէս Su-bari ...: Հետեւաբար, հնարաւոր է, որ սումերական առաջին դինաստիայի այս (HA. A^{KI} =Eridu = Subari) քաղաքը կոչուած լինի սուբարիների անունով»: Արդեօք սրա արձագանգը չէ՞ սումերական դիւցազնավէպում այն, որ Հայկական լեռնաշխարհի (Aratta-ի) մարդկանց է յանձնուում Eridu-ի տաճարի կառուցման գործը:

Հնդեւրոպական մայր լեզուի տրոհումով՝ նրա տարբեր ճիւղերի կողմերը, բնակչութեան աճի հետեւանքով, Հայկական լեռնաշխարհից ու Փոքր Ասիայի հարեւան շրջաններից ճառագայթել են չորս կողմ: Նրանցից ոմանք շարժուելով Փոքր Ասիայի արեւմրտեան կողմը՝ անցել են Եւրոպա, ոմանք Կովկասի անցումներով գնացել են Հիւսիս, իսկ ոմանք էլ դէպի արեւելք-հարաւ՝ դէպի Իրանական սարահարթ: Այս երեք կողմ ճառագայթումների մասին մտորելիս՝ գտնում էինք, թէ զարմանալի կը լինէր, եթէ որոշ հատուածներ էլ գնացած չլինեն Միջագետքի ուղղութեամբ դէպի հարաւ, մի ուղղութիւն, որով շատ աւելի հեշտ էր գնալ Տիգրիս ու Եփրատ գետերի հոսանքով:

յութիւն ունեցած լինելը պիտի փաստ համարել, թէ այդտեղ եղել են մարդիկ թէ՛ Հայկական լեռնաշխարհից եւ թէ այլ վայրերից:

Եւ ահա արքադական արձանագրութիւններում կան նշումներ, թէ սուբարիները եղել են բաց-գոյն (շէկ կամ շատ սպիտակ մորթով) մարդիկ: Բաբելոնում շատ յարգի են եղել ստրուկ սուբարի աղջիկները իրենց «բաց-գոյն ու հաճելի տեսքով»: Արձանագրութիւններից մէկում կարդացուում է, «^{res}wardam SU. BIR^{KI} namram» («մի բաց-գոյն սուբարի ստրուկ»)¹: Գելլը, ելնելով այսպիսի մի շարք տուեալներից՝ գտնում է, թէ սուբարիները եղել են «light-colored, fair-skinned»² մարդիկ, մի յատկանիշ, որ պիտի վերագրել հիւսիսի լեռնային երկրների ցեղերին ու հնդեւրոպական ժողովուրդներին (պիտի նշել նաեւ, թէ արձանագրութիւններում այսպիսի որակումներ չեն տրուել խուրիներին):

Այս բոլոր երեւոյթները թելադրում են մեզ հաւանական համարել, թէ Սումերի՝ նախաջրհեղեղեան առաջին դինաստիայի ժամանակների այս սուբարի բնակչութիւնը խոր անցեալում Տիգրիս ու Եփրատ գետերի հոսանքով Հայկական լեռնաշխարհից Հարաւային Միջագետք իջած նաիրեաններն էին: Եւ ինչպէս նշեցինք, նրանց անուան հետ է կապուած եղել Սումերի հնագոյն HA. A^{KI} = Eridu = Subir քաղաքը:

Հարցին այս տեսանկիւնից դիտելով հասկանալի կը լինի սումերահայ լեզուա-մշակութային փոխյարաբերութիւններից ու փոխազդեցութիւններից մնացած հետքերը: Եւ եթէ նկատի առնենք անցած հազարամեակների յեղափոխիչ վերիվայրումները, ապա լեզուական ու կրօնա-մշակութային նշմարելի այդքան ընդհանրութիւնների գոյատեւումն անգամ ցոյց է տալիս խոր անցեալում երկու կողմերի միջեւ եղած փոխյարաբերութիւնների մեծութիւնն ու սերտութիւնը:

Այս մեկնութիւնների լոյսի տակ հնարատր կը լինի ատելի լաւ հասկանալ այն, թէ Հայկական լեռնաշխարհը սումեր-արքադներին յայտնի էր իր հարաւային (նրանց հաստոյութեան մէջ գրտնուած) շրջաններով որպէս Սուբարտու, եւ հետեւաբար հնարատր կը լինի ատելի լաւ ընկալել *Արմանիի* մ.թ.ա. III հազարամեակին

¹ HS, 43:

² Նոյն: Եթէ սուբարիները շիկահեր էին՝ գուցէ դրանով ատելի հասկանալի կը լինի սումերների (որպէս սեւահերներ) sag-giga «սեւագլուխներ» կոչուած լինելը:

Սուբարտում՝ Տիգրիսի ու Խարուրի ակնադրիւրների շրջաններում գտնուած լինելը, յետոյ էլ Արիմէ-Արմէ անուան տակ Շուրիայի հետ ունեցած նոյնութիւնը:

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Սումերա-ակկադական և ասորեստանյան արքաների սեպագիր արձանագրություններում «Վերևի ծով» տերմինը հաճախ է հանդիպում: Մերթ ասվում է, թե տվյալ արքային հաջողվել է երկրներ նվաճել մինչև «Վերևի ծովը» կամ աստվածները նրան են հանձնել «Ներքևի ծովից» մինչև «Վերևի ծով» տարածվող երկրները:

Հայտնի բոլոր արևելագետներն էլ համակարծիք են, որ «Ներքևի ծովը» Պարսից ծոցն է: Ինչ վերաբերում է «Վերևի ծովի» տեղադրությանը, ապա հետազոտողներն այս հարցում տարակարծիք են: Արևելագետներից ոմանք գտնում են, որ «Վերևի ծովը» Վանա լիճն է¹, կա նաև կարծիք, որ այն Միջերկրական ծովն է²: Որոշ գիտնականներ էլ կարծում են, թե «Վերևի ծովը» Սև ծովն է³, չնայած սեպագիր աղբյուրներում այդ կարծիքը հաստատող որևէ ուղղակի կամ անուղղակի վկայություն չկա:

Սումերական քաղաքները հակամարտ փոքր քաղաք-պետություններ էին, որոնք միմյանց դեմ տևական կռիվներ էին մղում: Այս պայմաններում դժվար թե դրանցից որևէ մեկի արքան կարողանար հասնել Սև ծով: Միջագետքյան տափաստանները հյուսիսից փակող դժվարանց լեռներն ու ռազմատենչ ցեղերի դիմադրությունը հաղթահարելով Վանա լիճ հասնելը սումերական անգամ

¹ Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագիր շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 431, Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 349, Н. В. Арутюнян, Бнайнили, Ереван, 1970, стр. 110:

² L. W. King, A History of Sumer and Akkad, London, 1916, p. 195.

³ Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ. էջ 59, «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. I, Երևան, 1974, էջ 568: Լավ կլիներ, որ քիչ պաշտպանված վարկածները հանրագիտարանում չերևան առանձին՝ որպես տվյալ հարցի շուրջ գոյություն ունեցող միակ տեսակետ. իհարկե, նպատակահարմար է նշել այդպիսի վարկածները, բայց պայմանով, որ դրանք տեղ գտնեն տվյալ հարցի շուրջ ավելի լավ պաշտպանված տեսակետի կամ տեսակետների կողքին, որովհետև հանրագիտարանը պիտի լինի համապարփակ:

մեծագույն արքայից կպահանջեր այդ ժամանակների համար վիթխարի ուժ և մեծ խիզախություն:

Մ. ք. ա. III հազարամյակում ապրած Լուգալ-Չագիսին՝ սու-մերական Էրեք քաղաքի արքան, կարո՞ղ էր հասած լինել Սև ծով՝ անգամ երբ իր իշխանությանն էր ենթարկել մի քանի քաղաքներ: Ահա թե ինչ է գրում նա. «...Երբ Էնլիլ աստվածը, երկրների (Սու-մերի) արքան, Լուգալ-Չագիսին էր հանձնել երկրների թագավորությունը և շնորհել նրան հաջողություն երկրի աչքի առաջ, և երբ նրա հզորությունը երկրներին խոնարհեցրել էր, և նա նրանց հաղթել էր արևի ծագից մինչև նրա մայրամուտը, այդ ժամանակ նա ուղիղ ճամփա բացեց Ներքևի ծովից Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով մինչև Վերևի ծով...»¹:

Լ. Քինգը քննելով այս արձանագրության բովանդակությունը, գրում է. «...Պարզ է, որ Ներքևի ծովը Պարսից ծոցն է, իսկ «Վերևի ծովով», հավանական է, որ նշված լինի Միջերկրականը, քան թե Ուրմիա լիճը կամ Վանա լիճը...»²: Ինչպես տեսնում ենք, նա Լուգալ-Չագիսի համար Միջերկրական ծով հասնելը ավելի հեշտ է համարել, քան թե Վանա լիճը և կասկած է հայտնել սումերական այս արքայի այդքան հեռու (մինչև Վանա լիճ) գնացող նվաճումների հնարավորության մասին՝ երևի նկատի ունենալով այն մեծ դժվարությունները, որոնց նա կհանդիպեր թշնամի ռազմատենչ լեռնական ցեղերի միջով և դժվարանց լեռների վրայով Վանա լիճ հասնելու ճանապարհին:

Այս ենթադրությունը ճիշտ չէ թեկուզ այն պատճառով, որ Եփրատ ու Տիգրիս գետերով կարելի է հասնել ոչ թե Միջերկրական ծով, այլ՝ Վանա լիճ: Մյուս կողմից՝ սումերա-ակկադական և ասորեստանյան արքաները Միջերկրականը կոչել են «Մեծ ծով» և ոչ թե «Վերևի ծով»: Ահա այս մասին Ասորեստանի արքա Շամսի-Ադադի մի հիշատակությունը. «...Իմ մեծ անունս և իմ հուշակոթոս ես կանգնեցրի Labān երկրում Մեծ ծովի ափին»³:

¹ L.W. King, նշվ. աշխ., էջ 195:

² Նույն տեղում (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են - Մ. Գ.):

³ D. Lukenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago, 1927, p. 17.

Վերոհիշյալ տվյալները ցույց են տալիս, որ «Վերևի ծով» արտահայտությամբ կարող էր նշված լինել միայն Վանա լիճը:

Այս եզրակացությանը հանգեցինք լոկ տրամաբանական հետևությանը, բայց, բարեբախտաբար, ունենք սեպագիր կոնկրետ վկայություն-տվյալներ, որոնք հավաստում են, որ «Վերևի ծով» արտահայտությամբ նշվել է Վանա լիճը:

Եփրատ ու Տիգրիս գետերը միջագետքյան ժողովուրդների կյանքում տնտեսական մեծ դեր են խաղացել և միաժամանակ եղել են պաշտամունքի առարկա: Այսպես, օրինակ, սումերներն իրենց ջրի Էա աստծուն (որի տաճարը գտնվում էր Էրիդու քաղաքում) պատկերացնում էին ձեռքում բռնած մի սկիհ, որից հոսում ու գետին էին թափվում ջրի երկու շիթեր, որոնք խորհրդանշում էին Միջագետքի սրբազան գույգ գետերը: Միջագետքյան ժողովուրդները այս գետերի մասին հորինել էին բազմաթիվ առասպելներ: Այս գետերի հեռավոր ակնադրյությունները և դրանց բխեցնող հյուսիսային լեռնաշխարհը նրանց համար ունեին առեղծվածային խորհրդավորություն՝ որպես առասպելական գանձերի երկիր, որպես աստվածների բնակավայր հանդիսացող լեռների աշխարհ: Միաժամանակ, այդ լեռները հարուստ էին անտառանյութով, որից գուրկ էին Միջագետքի ընդարձակ տափաստանները: Այդ անտառանյութը կարելի էր հեշտությամբ տեղափոխել այս մեծ գետերով՝ հոսանքն ի վար:

Հետևաբար, կասկած չկա, որ այս արքաները պիտի ձգտեին թափանցելու Եփրատի ու Տիգրիսի հոսանքն ի վեր՝ դեպի «Վերևի երկրները», դեպի այդ գետերի ակնադրյությունները, ուր և գտնվում էր «Վերևի ծովը»: Ահա թե ինչ է գրում Սալմանասար III-ը (858-824 թթ. մ. թ. ա.). «...ին գահակալության 15-րդ տարում ես առաջացա դեպի Տիգրիսի ու Եփրատի ակնադրյությունները, ես դրոշմեցի (քանդակեցի) իմ արքայական պատկերը նրանց ժայռերի վրա»¹:

Ասորեստանի աշխարհակալ արքաները հաճախ Նաիրյան երկրներին անվանում են «Վերևի երկիր», հաճախ էլ գրում են. «գնացի դեպի վերև՝ դեպի Նաիրի»: Ահա մի հիշատակություն

¹ Նույն տեղում, էջ 205:

Շամսի-Ադադ V-ից (823-810թթ. մ. թ. ա.). «Իմ առաջին արշավանքի ժամանակ գնացի վերև՝ Նահիրիի դեմ, տուրք (բաղկացած) լծի վարժեցրած ձիերից ես ստացա բոլոր արքաներից Նահիրիի...»¹: Հետևաբար պարզ է, որ «Վերևի ծովն» էլ պիտի գտնվեր «Վերևի երկիր» կոչված Նահիրի երկրներում:

Այս իրողությունը պարզ երևում է Թուկուլտի-Ուրտա I-ի մի արձանագրությունից. «Թուկուլտի-Ուրտա՝ արքա տիեզերքի, արքա Ասորեստանի, արքան (աշխարհի) չորս շրջանների, արևը բոլոր ժողովուրդների, արքան հզոր, արքա Քարդունիաշի (Բաբելոնի), արքա Սուների և Ակկադի, արքա Վերևի (ու) Ներքևի ծովերի, արքա լեռների ու լայն դաշտերի (անապատի), արքա Շուբարիի (ու) Կուտիի և արքա բոլոր Նահիրի երկրների, արքա, որին աստվածները հասցրել են իր սրտի ցանկություններին (գր.՝ Հաթթանակի)...»²:

Այս արքան իրեն կոչում է «արքա Վերևի ու Ներքևի ծովերի», մի՞թե կարելի է «Վերևի ծովի» տակ Սև ծով հասկանալով ընդունել, որ Թուկուլտի-Ուրտա I-ը իրեն կոչում է Սև ծովի եզերքների երկրների արքա: Իհարկե ոչ: Նա որոշակիորեն թվարկում է այն երկրները, որոնց արքան է համարում իրեն: Թուկուլտի-Ուրտա I-ը իրեն «արքա Վերևի ու Ներքևի ծովերի» անվանելուց հետո նույն միտքը կրկնում է այլ ձևով. «արքա լեռների ու լայն դաշտերի (անապատի)», և ապա այդ միտքն ավելի կոնկրետացնելով գրում է. «արքա Քարդունիաշի (Բաբելոնի), արքա Սուների և Ակկադի»: Բացի այդ, «լեռների» և «Վերևի ծովի» տեղերն ավելի որոշակի դարձնելու միտումով գրում է. «Արքա Շուբարիի, Կուտիի և բոլոր Նահիրի երկրների»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ «Վերևի ծով» ասելով Սև ծով հասկանալը կլիներ անհեթեթություն:

«Վերևի ծովի» տեղադրությունը ճշտող կոնկրետ տվյալներ կան նաև Նահիրյան երկրների արքաների գինակցության դեմ Թիզլաթ-Պալասար I-ի (մոտ 1100թ. մ. թ. ա.) կատարած հաղթական արշավանքի մասին թողած արձանագրության մեջ: Այնտեղ մասնավորապես ասված է. «...Այդ ժամանակ հռչակված հզորությ-

¹ Նույն տեղում, էջ 255:

² Նույն տեղում, էջ 50:

յամբ Աշուրի... քայլեցի դժվար ճանապարհների վրայով և սրաթեք անցքերի միջով, որոնց ներսերը (սիրտը) նախկին օրերի ոչ մի արքա չգիտեր, դեպի երկրները հեռավոր արքաների, որոնք Վերևի ծովի եզերքներում են և որոնք բնավ չգիտեն հայատակություն... անցա... տասնվեց հզոր լեռներ իմ մարտակառքով, որտեղ երկիրը լավ էր, և որտեղ այն դժվար էր՝ ես տաշեցի իմ ճանապարհը բրոնզե կացիներով: Ուրումի ծառեր, ծառեր լեռների, ես կտրեցի, շինեցի ամուր կամուրջներ անցման համար իմ զորքերի և անցա Եփրատը... 23 արքաներ Նաիրի երկրի հավաքել էին իրենք մարտակառքերն ու բազմություններն իրենց երկրների և հառաջացել էին պատերազմելու և դիմադրելու: Մոլեգնությամբն իմ սուկալի զենքերի հարձակվեցի նրանց վրա և բերեցի կործանում նրանց լայնասփյուռ զորքերին... 60 արքաներին Նաիրի երկրների, ինչպես և նրանց, որոնք եկել էին սրանց օգնության, հալածեցի ծայրով իմ նիզակի անգամ դեպի Վերևի ծով: ...Իմ ձեռքերը ձերբակալեցին բոլոր արքաներին Նաիրի երկրների, ես գթացի այդ արքաներին ու խնայեցի նրանց կյանքը... Ես նրանց ազատ թողեցի...: Միե՛նին՝ արքան Գայաէնի երկրի, որը չէր հանձնվել Աշուրին՝ իմ տիրոջը, ես բերեցի կապված ու գերի. ես գթացի նրան, ազատ արձակեցի...: Իմ այս արշավանքի ընթացքում ես քայլեցի Միլիդիա քաղաքի վրա, որը Հանի Գալբատ երկրում է... Նրանք սարսափեցին իմ պատերազմական հզոր շարքերի մերձեցումից և փարվեցին իմ ոտքերին, ես գթացի նրանց և չգրավեցի այդ քաղաքը...»¹:

«Վերևի ծովի» տեղադրության մասին սրանից ավելի որոշակի ու կոնկրետ վկայությունն ավելորդ է. Թիգլաթ-Պալասար I-ը Նաիրյան երկրների մասին պարզ գրում է. «...երկրները հեռավոր արքաների, որոնք Վերևի ծովի եզերքներում են...»: Ինչպես տեսնում ենք, Թիգլաթ-Պալասար I-ը պարզ ու որոշակի նշում է, թե Նաիրյան այս երկրները գտնվում են Վերևի ծովի եզերքներում: Եթե «Վերևի ծով» ասելով հասկանանք Սև ծովը, ապա պետք է ընդունենք, որ Նաիրյան երկրները գտնվում էին Սև ծովի եզերքներում՝ հակասելով գիտական ճշմարտությանը: Բաջ հայտնի է, որ

¹ Նույն տեղում, էջ 80-82:

Ուրարտուի արքաները իրենց կոչում էին «արքա Նաիրի երկրի»։ մի՞թե Ուրարտուն գտնվում էր Սև ծովի ափին: Եթե Նաիրյան այդ երկրները գտնված լինեին Սև ծովի ափին, ապա դրանց արքաները ինչո՞ւ պիտի անհանգստանային Թիզլաթ-Պալասար I-ի Եփրատն անցնելուց: Այսպիսով, միանգամայն պարզ է, որ «Վերևի ծով» ասելով հասկացվել է Վանա լիճը, որի շուրջ գտնվում էին Նաիրյան երկրները և դրա համար էլ Սալմանասար III-ը Վանա լիճը կոչել է «Նաիրի երկրի ծով»:

Թիզլաթ-Պալասար I-ը Նաիրյան երկրներ է մտել անցնելով Եփրատը՝ արևմուտքից-արևելք: Ասորեստանի արքաներն աշխատել են իրենց ելման կետից (Աշուրից) Եփրատին մոտենալ կարճ գծով՝ մոտավորապես ամորիտների մայրաքաղաք Մարիից (Միրիա-Իրաք սահմանագծի Եփրատին հատող կետը) հարավ՝ կարճելով սիրիական անջրդի անապատով անցնող ճամփան: Նրանք այս տեղերից մերթ արշավել են Դամասկոսի կամ Համայի երկրների վրա, մերթ էլ Եփրատ գետով բարձրանալով վեր՝ հարձակվել են Հաթի (Կարբեմիշի) երկրի դեմ: Թիզլաթ-Պալասար I-ը Նաիրյան երկրների դեմ արշավանք սկսելիս արդեն գտնվում էր Եփրատի արևմուտքում: Նա գրում է, որ այս արշավանքի ընթացքում անցել է Եփրատից արևմուտք գտնվող Միլիդիայի (Մալաթիայի) կողքով, առանց այն գրավելու: Նա նաև նշում է, որ Նաիրի մտնելու համար անցել է 16 լեռներ, որտեղից կտրել է Ուրումի ծառեր՝ Եփրատի վրա կամուրջ շինելու համար: Սա ցույց է տալիս, որ նա արևմուտքից Եփրատին մոտեցել է Հայկական Տավրոսի արևմտյան թևի (Միլիդիայից հարավ, Եփրատից արևմուտք գտնվող) լեռներն անցնելուց հետո: Թիզլաթ-Պալասար I-ը Միլիդիայի մոտով անցել է Եփրատի վրայով Նաիրի մտնելուց առաջ և չի հիշատակում, թե Միլիդիային մոտեցել է Նաիրյան երկրներից վերադառնալիս, այլ նշում է, թե Միլիդիային մոտեցել է արշավանքի ընթացքում: Իհարկե, նա Նաիրյան երկրներից գրաված մեծ ավարը և բազմաթիվ գերիները Աշուր տանելու համար չէր գնա Նաիրի երկրներից դեպի արևմուտք՝ դեպի Միլիդիա, մի քանի անգամ երկարացնելով ու դժվարացնելով իր վերադարձի ճամփան: Պարզ է, որ նա Միլիդիային մոտեցել կամ նրա կողքով անցել է

Նաիրյան երկրներ մտնելուց առաջ: Հետևաբար, նա Եփրատը պետք է անցած լինի Միլիդիայի շրջանում՝ Արածանի-Եփրատ գետախառնուրդից հարավ: Իհարկե սխալ կլիներ կարծել, թե Թիգլաթ-Պալասար I-ի Եփրատ կոչած գետը Արածանին է, քանի որ վերջինս սեպագիր արձանագրություններում կոչվել է Արզանի:

Այսպիսով, Թիգլաթ-Պալասար I-ը Եփրատն անցել է Միլիդիայի հյուսիսից: Գյուլջուք լճի մոտով առաջանալով դեպի արևելք, Լիջե գյուղից վեր՝ Տիգրիսի Սուբնատ ճյուղի ակնադրյունների շրջանում, նա թողել է արձանագրություն: Արևմուտքից՝ Եփրատի կողմից, թշնամու գալուստի մասին տեղեկացած Վանա լճի եզերքներում գտնվող Նաիրյան երկրների արքաները միացյալ ուժերով դեպի արևմուտք՝ Արածանիին զուգահեռ գծով, ընդառաջ են եկել Թիգլաթ-Պալասար I-ին, բավականին հետ թողնելով Վանա լիճը: Դրա համար էլ Թիգլաթ-Պալասար I-ը ասում է, թե նա 60 արքաներին հալածել է դեպի «Վերևի ծով», այսինքն՝ հալածել է մինչև նրանց ելման կետը և կենտրոնը հանդիսացող Վանա լիճը: Այսպիսով, նա հասել է Մանազկերտի շրջան, բայց Արածանիից վեր չի անցել:

Ահա այս է ամբողջ իրողությունը, որով հերքվում է այն անհիմն կարծիքը, թե «Վերևի ծովը» Սև ծովն է:

Մեր այս փաստարկումներից սխալ եզրակացությունների հանգելը կանխելու համար ասենք, որ բնավ չենք մերժում Խուրրի-հայական երկրների՝ մինչև Սև ծով տարածված լինելու մեծ հավանականությունը: Այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ Սև ծովը չի առնչվել ոչ սումերա-ակկադական և ասորեստանյան արքաների ճանաչած Նաիրյան երկրների և ոչ էլ «Վերևի ծով» տերմինի հետ:

Երբ խօսք է լինում հայկական կամ ուրարտական մշակոյթի մասին, նշում են նրանց միջեւ եղած նմանութիւններն ու ընդհանրութիւնները եւ եզրակացում, թէ հայերը դրսից գալով Հայկական լեռնաշխարհ՝ ժառանգել են ուրարտական քաղաքակրթութիւնը: Ուզում են ասած լինել, թէ հայերը ոչ մի դեր չեն խաղացել ուրարտական մշակոյթի կազմաւորման գործում, թէ ուրարտացիներն ուրիշ են, հայերը՝ ուրիշ: Ու դա ասում է հակառակ այն իրողութեան, որ հնագէտները Հայկական լեռնաշխարհում հայերին պատկանող նիւթական մշակոյթի առանձին եւ նոր շերտ չեն գտնում, որ տարբեր լինի ուրարտականից:

Հայերի դերի մասին այս սխալ կողմնորոշումը, ի հարկէ, ունէր իր դրդապատճառը: Այն գալիս էր գլխաւորապէս արմէնների գաղթի տեսութիւնից, որին կեանք տուեց համեմատական լեզուաբանութիւնը: Իբր թէ արմէնները մեր թուարկութիւնից հազար երկու հարիւր տարի առաջ Բալկաններից անցան Փոքր Ասիա, եւ երբ հասան Հայկական լեռնաշխարհ՝ արդէն գոյութիւն ունէր Ուրարտուն, որով եզրակացնում են, թէ Ուրարտուն չէր կարող լինել հայկական: Այս սխալ տեսութեամբ օտարացրին հայերին, եւ ուրարտագիտութեան հենց սկզբից փշալարերի ցանկապատ քաշեցին հայերի եւ Ուրարտուի միջեւ: Ուրարտուի ոչ հայկական լինելու գաղափարի տարածման նպաստեցին նաեւ ուրարտական սեպագրերի լեզուի հետ մեսրոպատառ հայերէնի ունեցած տարբերութիւնները:

Ուրարտահայ հարցերի գնահատման գործում այսպիսի կանխակալ ելակէտերի առկայութեամբ՝ անտեսում են պատմագիտական, լեզուաբանական, դիցաբանական ու աշխարհագրական բազմաթիւ տուեալներ, որոնք վկայում են այն մասին, թէ հենց Ուրարտուն էր հայ ժողովրդի կազմաւորումն իրականացնող գլխաւոր ուժը:

Ուրարտու կամ Բիայնա անունները չունեն ազգագրական արժէք: Եթէ Ուրարտու կամ Բիայնա անունով առանձին ցեղ լի-

նէր, ապա անպայման կը յիշուէր Ռշտունիների, Արծրունիների, Ապահունիների եւ միւս նախարարութիւնների շարքում: Ուրարտու եւ Բիւայնա աշխարհագրական տերմիններ են:

Բազմաթիւ տուեալներ ու երեւոյթներ կան, որոնք ցոյց են տալիս արմէն հայերի առկայութիւնն ուրարտական պետութեան կառուցուածքում:

Այստեղ ժամանակը սուղ է, ուստի հակիրճ ձեւով կը նշեմ միայն մի քանի փաստացի երեւոյթներ:

Ուրարտուի անկման ժամանակաշրջանը մութ է: Ոմանք ասում են, թէ մարերը կործանեցին Ուրարտուն: Ուրիշներ այն վերագրում են մարասկիւթներին, ասում են նաեւ, թէ մարերը սկիւթների զինակցութեամբ նուաճեցին Ուրարտուն:

Մի բան սակայն պարզ է, որ ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ իշխանութեան գլուխ եկաւ Երուանդունիների հարստութիւնը: Միաժամանակ ընդունում է, որ Երուանդունիների պետութիւնը հայկական էր: Ահա հենց զարմանալին էլ այստեղ է: Այդ մարերն ինչ ազնիւ ու հայասէր մարդիկ են եղել, որ Ուրարտուին յաղթելուց յետոյ դրսից հրաւիրել են անտուն հայերին, որ գան ու առօք-փառօք տէր դառնան մարերի նուաճած երկրին եւ այն կոչեն Արմինա: Արդեօք լուրջ պատմաբանը կարո՞ղ է ընդունել այս բանը:

Ի՞նչպէս բացատրել այն աղաղակող երեւոյթը, որ ուրարտական հարստութեան անկումից յետոյ Երուանդունիների հայկական պետութեան մէջ մտնում է Ուրարտուի ամբողջ հողամասը եւ այդ էլ մարերի եւ յետոյ աքիմենեանների գերիշխանութեան տակ:

Պիտի ընդունիլ, թէ ընդարձակ Հայաստանը շարունակութիւնն էր Ուրարտուի: Փոխուած էր լոկ հարստութիւնը: **Ուրարտական իշխանութեան մէջ հայերի առկայութեամբ միայն կարող էր երկիրը մարերի եւ աքիմենեանների տիրապետութեան տակ շարունակել մնալ հայկական:**

Ուրարտական հարստութեան անկումից եօթանասուն տարի չանցած՝ Դարեհը Բեհիստունի ժայռի վրայ գրում է, թէ հայերն ապստամբեցին եւ հինգ անգամ ճակատամարտ մղեցին իր դէմ: Եթէ երկրում կար արմէններից տարբեր ուրարտական ժողովուրդ,

եւ եթէ արմէնները մարերի եւ աքիմենեանների շնորհիւ է, որ եկել ու մնում էին իշխանութեան գլուխ, էլ ինչու՞ պիտի ապստամբէին եւ «թշնամի ուրարտացիների առկայութեամբ» խախտէին ի նպաստ իրենց ստեղծուած դրութիւնը: Միանգամայն պարզ է, թէ հայերը ապստամբելով՝ աշխատել են վերականգնել իրենց ուրարտական անկախութիւնը:

Առաւել դրան՝ հայերն Արախսայի ղեկավարութեամբ յատուկ առաքելութիւն են ուղարկել Բաբելոն եւ բաբելական ժողովրդին ոտքի հանել Դարեհի դէմ՝ բանալով երկրորդ ճակատ: Այս բոլորը չէր կարող կատարուել մարերի եւ աքիմենեանների օգնութեամբ իշխանութեան գլուխ եկած եւ երկրի համար օտար տարրերի կողմից:

Դարեհը Բեհիստունի ժայռի իր արձանագրութեան մէջ յայտնում է, թէ Բաբելոնում իրեն թագաւոր հռչակած արմէն Արախսայի հօր անունը Խալդիտա է:

Երբ Արախսան Բաբելոնում իրեն թագաւոր է հռչակում, նա կարող էր լինել երեսունից յիսուն տարեկան: Ուրարտական հարստութեան անկումից մինչեւ Արախսան անցել էր միայն եօթանասուն տարի, հետեւաբար, Արախսայի մեծ հայրը, անկասկած, ապրում է Ուրարտուի ժամանակ:

Խնդրում են պատկերացրէք հետեւեալը:

Ուրարտուի ժամանակ ապրող այդ հայն իր որդուն՝ Արախսայի հօրը կոչել է Խալդիտա, այսինքն՝ իր որդուն կոչել է Ուրարտուի աստուած Խալդիի անունով: Եթէ հայերը Խալդիին պաշտող ուրարտացիները չէին, եթէ կային հայերից դուրս եւ հայերին թշնամի ուրարտացիներ, այդ հայն իր որդուն Խալդիտա կը կոչէ՞ր: Անհերքելիօրէն պարզ է, որ Արախսայի մեծ հայրն ուրարտական ժողովրդի գաւակն էր, հաւանաբար նա ուրարտական իշխան էր, այլապէս Արախսան չէր կարող Բաբելոնում թագաւոր դառնալու չափ հեղինակութիւն ունենալ: Ուրարտուն ու Բաբելոնը հին բաբելականներ էին արիւնաբբու Ասորեստանի դէմ իրենց մղած դարաւոր պայքարի ժամանակ: Հետեւաբար, միայն մի ուրարտական իշխան կարող էր Բաբելոնում ընդունուել որպէս արքա-

յական-աստուածային ծագում ունեցող հեղինակութիւն ու թագաւոր դառնալ:

Ուրարտական հարստութեան հայկական լինելու մասին է վկայում հայոց նահապետ Արամի՝ Ուրարտական պետութեան հիմնադիր Արամէն լինելը: Գժուար է ուրիշ կերպ բացատրել նաեւ ուրարտական արքաների շարքում Էրիմենայի գոյութիւնը: Այս բոլորի մասին շատ է խօսուել, բայց չի տրուել ճիշդ գնահատական:

Իմ խօսքը վերջացնելուց առաջ ուզում եմ մի քանի փաստ բերել Արգիշտիի Արամայիս լինելու մասին:

Մեզ յայտնի է, որ Արգիշտին Արաքսի ափին կառուցել է քաղաք եւ իր անունով կոչել Արգիշտիխինիլի: Գիտենք նաեւ, որ այդ քաղաքը Արմաւիրն է: Իսկ Խորենացին գրում է, թէ Արմաւիրը կառուցող եւ իր անունով կոչող արքան Արամայիսն է: Հետեւաբար Արգիշտին Արամայիսն է:

Հեթանոսական մեծ եւ աշխարհակալ արքաներից ոմանք իրենց համարել են իրենց սիրած կամ ազգային աստուծոյ սերունդ եւ կրել են տուեալ աստուծոյ անուան հետ կապուած անուններ: Այդպիսի անուն է եղել նաեւ Արգիշտին:

Արգիշտի անուան սեպախմբերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ Ար-գիշ-տի նշանակում է «Արեւ-որդին-կենդանի»: Թէեւ -գիշ-ը սեպագրութեան մէջ որպէս որոշիչ գրուած է ծառատեսակների եւ փայտից շինուած առարկաների սկզբին, բայց այն այստեղ բերուած է որպէս գաղափարագիր «ճիւղ, սերունդ, որդի» իմաստով: Անուան -տի- բաղադրիչը նոյնպէս գաղափարագիր է եւ նշանակում է «կենդանի, ապրող», որը կցուած է Արգիշ անուան որպէս մակդիր, որով անուան կարեւորագոյն մասը Արգիշ-ն է:

Արգիշ անունը մերթ ուրարտական արձանագրութիւնների մէջ բերուած է Ար-գի-իշ սեպախմբերով: Հենց այս սեպախմբերն էլ կարող են արտայայտել Ար-մա-իս անուանաձեւը: Միանգամայն ակնյայտ է, թէ Ար-գի-իշ եւ Ար-մա-իս կապակցութիւնների առաջին եւ վերջին բաղադրիչները համընկնում են: Մնում է բացատրել միայն միջին -գի- բաղադրիչի -մա- լինելը: Բանն այն է, որ -գի- (նախապէս՝ -գին-) բաղադրիչի բառարմատ է եւ գալիս է սումերերէնից եւ ունի «եղեգ» եւ «ծին» նշանակութիւնը: Դիցարա-

նութեան յայտնի է, թէ հեթանոսական հաւատալիքներով արելը ծնունել է բոյսից, յատկապէս եղեգից: Այս իրողութիւնը գտնում ենք նաեւ Վահագնի ծնունդն աւետող բանաստեղծութեան մէջ.

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ:

Ուստի միանգամայն պարզ է, թէ *Ար-գի-իշ* անուան միջին -գի- (նախապէս -գին-) բաղադրիչն արտայայտել է -մա-ի «ծին» իմաստը, որով որպէս գաղափարագիր կարելի է այն կարդալ նաեւ -մա-: Հետեւաբար *Ար-գի-իշ* անունը կարելի է կարդալ նաեւ *Ար-մա-իւ*:

Արգիշտի անուան Արմայիս լինելը ցոյց տուող մեր ամփոփ ձեւով բերած այս եւ չբերած այլ փաստերը միանգամայն հաստատում են վերջերս մեր ուշադրութիւնը գրաւած պատմագիտական մի շօշափելի վկայութեամբ, որը երեւի պատմագիտական մի արժէքաւոր մատեանից քաղել ու պահել է Թովմա Արծրունին: Ահա այդ վկայութիւն-տուեալը:

«Արդ, ինչո՞ւ են ասում, թէ բազում ժամանակներ յետոյ Շամիրամի ամուսին Նինոսը, որից սերունց Նինուասը, կառուցել է Նինուէն: Նրա սերունդները աճելով հասել են մինչեւ Սենեքերիմ թագաւորը, երբայեցիների թագաւոր Եգեկիայի եւ մեր Հարամայիսի ժամանակները»: (Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Երեւան, 1978, էջ 30):

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ վկայութիւն կայ այն մասին, թէ Ասորեստանի Սենեքերիմ, երբայեցիների Եգեկիա եւ մեր Հարամայիս (Արամայիս) արքաները ժամանակակից են: Նրանց գահակալութեան տարեթուերը բերուած են արդէն Թովմա Արծրունու նշուած թարգմանութեան ծանօթագրութիւնների մէջ՝ էջ 330: Ահա դրանք.

Սենեքերիմ՝ մ.թ.ա. 705-680:

Եգեկիա՝ մ.թ.ա. մօտ 723-694:

Հետաքրքիր է իմանալ, թէ մ.թ.ա. 8-րդ ու 7-րդ դարերի այս սահմաններին մեզանում ո՞վ էր գահակալում, որ կոչուել է Հարամայիս: Պարզ էր, որ դա Ուրարտուի ժամանակներին էր:

Նայելով ուրարտական արքաների ցուցակին՝ տեսնում ենք, որ այս օրերին գահակալել է

Արգիշտի Բ՝ մ.թ.ա. 713-685:

Պատմագիտական այս շօշափելի ու ճշգրիտ վկայութիւնը պարզօրէն ցոյց է տալիս, որ ուրարտական այս արքան, որի անունան սեպախմբերը կարդում են Արգիշտի, կոչում էր Արամայիս (Հարամայիսի հ-ն աճած է որպէս սաստկացուցիչ):

Եթէ այս մասին համոզուելու համար բաւական չէին սեպագրական-լեզուաբանական վերծանումների ու վերլուծութիւնների արդիւնք եղող մեր եզրայանգումներն ու Խորենացու պահած քանկագին վկայութիւնները, ապա, կարծում ենք, որ Թովմա Արծրունու հազար հարիւր տարի առաջ քաղած ու պահած այս շօշափելի, պատմագիտականօրէն ճշգրիտ վկայութեան աւելացումը կը վերացնի ամէն կասկած: Այս վկայութիւնն այնպիսի ուշագրաւ ու անհերքելի փաստ է, որի անտեսումը կը լինէր մեղանշում ուրարտագիտութեան ճիշդ ուղիով զարգացման դէմ:

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹՅՒՆՆԵՐ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՒՆ ՕՏԱՐ ԼԵՉՈՒՆԵՐՈՎ

- AAL *Annual of Armenian Linguistics*, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, USA, 1982.
- ACC D. M. Lang, Armenia, *Cradle of Civilization*, London, 1970.
- AE Giovanni Pettinato, *The Archives of Ebla*, New York, 1981.
- ACS Raymond Jestin, *Abrege de Grammaire Sumerienne*, Paris, 1951.
- AKA E. A. W. Budge, L. W. King, *The Annals of the Kings of Assyria*, I, London, 1902.
- AM *Ancient Mesopotamia, Socio-Economic History, A Collection of Studies by Soviet Scholars*, Edited by I. M. Diakonoff, Moscow, 1969.
- AN R. T. O'Callaghan, *Aram Naharaim*, Roma, 1948 (Reeditio, 1961).
- ANE W. W. Hallo and W. K. Simpson, *The Ancient Near East*, New York, 1971.
- ARAB D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1927.
- AT J. H. Breasted, *Ancient Times*, Boston, 1935.
- Biainili N. V. Harutiunian, Biainili (նուտրդն), Yerevan, 1970.
- BR BOOK REVIEW, by John A. C. Greppin, *The Armenian Reporter*, May 8, 1986.
- CELTS T. G. E. Powell, *THE CELTS*, London (1958) 1984.
- Celts Nora Chadwich, *The Celts*, Penguin Books (1970) 1984.
- CHHM G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni*, Paris, 1948.
- CIV A. Sayce, The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, XIV, 1882.
- DH J. L. Myers, *The Dawn of History*, London, 1915.
- EBLA Ch. Berman and M. Weitzman, *EBLA*, London, 1979.
- EER Paolo Matthiae, *EBLA an Empire Rediscovered*, New York, 1980.
- ESH Anton Moortgat, *Die Entstehung der Sumerischen Hochkultur*, Leipzig, 1945.
- GE Alexander Heidel, *The Gilgamesh Epic*, Chicago, 1949.
- GHMP G. M. Lees and N. L. Falcon, *The Geographical History of the Mesopotamian Plains*, Geographical Journal CXVIII, 1952.
- HA Nicolas Adontz, *Histoire d'Armenie*, Paris, 1946.
- HCS F. Thureau-Dangin, *Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon*, Paris, 1912.
- HS Ignace J. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chicago, [1944] 1973.
- HSA L. W. King, *A History of Sumer and Akkad*, London, 1916.

- IH E. A. Speiser, *Introduction to Hurrian*, New Haven, 1941.
- KAH *Keilschrifttexte aus Assur Historischen Inhalts*, 1. Heft hrsg. von L. Messerschmidt; 2. Heft hrsg. von O. Schroeder (WVDOG XVI [1911] and XXXVII [1922]), Leipzig.
- KAV O. Schroeder, *Keilschrifttexte aus Assur Verschiedenen Inhalts* (WVDOG XXXV. [1920]), Leipzig.
- NH *Studies on the Civilization and Culture of NUZI and the HURRIANS*, In Honor of Ernest R. Lacheman, Edited by M. A. Morrison and D. I. Owen, Winona, Indiana, 1981.
- NLHS Ignace J. Gelb, *New Light on Hurrians and Subarians*. STUDI ORIENTALISTICI IN ONORE DI GIORGIO LEVI DELLA VIDA (Roma, 1956).
- OHR Solomon Reinach, *ORPHEUS*, a History of Religions, New York, 1942.
- PhA O. O. Karagyozyan, Phrakiitsy na jugo-zapade Armjanskogo nagorja, (ռուսերէն – Թրակիացիները Հայկական լեռնաշխարհի Հարաւ-Արեւմուտքում), PH, 1, 1981.
- RBA Moris Jastro, *The Religion of Babylonia and Assyria*.
- RISA G. A. Barton, *The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad*, (London, 1929).
- SAG P. A. Deimel, *Sumerisch-Akkadisches Glossar*, Roma I, 1934. Reprinted in Austria, 1962.
- SGC S. Langdon, *A Sumerian Grammar and Chrestomathy*, Paris, 1911.
- SIDG British Museum, *The Sculptures and Inscriptions of Darius the Great, on the Rock of Behistun in Persia*, London, 1907.
- SP *The Sumerian Problem*, Edited by Tom B. Jones, New York, 1969.
- Sumerians S. N. Kramer, *The SUMERIANS, Their History, Culture and Character*, Chicago (1963) 1972.
- TAI Ignace G. Gelb, *Thoughts About Ibla* (Syro-Mesopotamian Studies, Monographic Journal of the Near-East, Volume 1, Issue 1, May 1977).
- TR Seton Lloyd, *Twin Rivers*, Oxford, 1943.
- TrD Henri de Genouillac, *La Trouvaille de Dreheim, Etude avec un Choix de Texte de Constantinople et Bruxelles*, Paris, 1911.
- UKN G. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* (Urartian Cuneiform Inscriptions), Moscow, 1960.
- URI Joint Expedition of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia. Ur Excavations. Text 1, *Royal Inscriptions*, by C. J. Cadd and Leon Legrain, with Contributions by Sidney Smith and E. R. Burrows, London, 1928.
- WA Alfred Haldar, *Who Were the Amorites?*, Leiden, 1971.

(ՀԱՅԵՐԷՆ)

- ԱԳ Հ. Մատիկեան, *Արա Գեղեցիկ*, Վիեննա, 1930:
- ԱԳՊ Գր. Ղափանցեան, *Արա Գեղեցիկի Պաշտամունքը*, Երեւան, 1945:
- ԱԳՊ Կ. Վ. Սելիք-Փաշաեան, *Անահիտ Դիցուհու Պաշտամունքը*, Երեւան, 1963:
- ԱՀԾՈՒ Մ. Գալուրճեան, *Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրութ, 1973:
- ԲԵՀ Բանբեր *Երեւանի Համալսարանի*:
- ԼԲՀԼ Հր. Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Երեւան, 1971:
- ՀԱԲ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Երեւան:
- ՀԲ Արարատ Ղարիբեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն*, Երեւան, 1953:
- ՀԺԾ Մ. Գալուրճեան, *Հայ Ժողովրդի Ծագումը*, Մոնթրէալ, 1982:
- ՀԺՊ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ՀՍՍՀ Գիտ. Ակ. Երեւան, 1971
- ՀԼՄ Է. Խանգաղեան, *Հայկական Լեռնաշխարհի Մշակոյթը մ.թ.ա. III Հազարամեակում*, Երեւան, 1967:
- ՀՀԳՊ Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Գիրք Ա, Երեւան, 1944:
- ՀՀԽ Գ. Խ. Սարգսեան, *Հեյլենիստական Դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացի*, Երեւան, 1966:
- ՀՃ Թ. Թորամանեան, *Հայկական ճարտարապետութիւն*, II, Ժողովածու, Երեւան, 1948:
- ՀՅԼԱ Ն. Ա. Կուն, *Հին Յունաստանի Լեզուններն ու Առասպելները*, (թարգմ. Լ. Հախվերդեանի), Երեւան, 1956:
- ՀՊ Ն. Արոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, (Թարգմ. Վ. Սեդրոսեանի), Երեւան, 1972:
- ՀՊԱ Թ. Ա. Յակոբեան, *Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութիւն*, Երեւան, 1968:
- ՀՍՀ Հայկական Մովետական Հանրագիտարան, Երեւան:
- ՀՍԲՊ Ա. Խաչատրեան, *Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Քննական Պատմութիւն*, Երեւան, 1933:
- Սեծամօր Է. Վ. Խանգաղեան, *Սեծամօր*, Երեւան, 1973:
- ՆՀ Ե. Ս. Քասունի, *Նախահայկական Հայաստան*, Պէյրութ, 1950:
- ՆՀՀ Ս. Սարգսեան, *Նախնադարեան Հասարակութիւնը Հայաստանում*, Երեւան, 1967:
- ՈւՊ Գր. Ղափանցեան, *Ուրարտուի Պատմութիւն*, Երեւան, 1940:
- ՊԱՏ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Արծրունեաց Տան*, (աշխ. թարգմ. Վր. Վարդանեան), Երեւան, 1978:
- ՊԲՀ Պատմաբանաափրական Հանդէս, Երեւան:
- ՏՏ Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտութիւն եւ Տոմար*, Երեւան, 1940:

ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբեղեան (տոհմանուն) – 285, 290
 Աբեղեան Մ. – 208, 346, 373
 Աբիդենոս – 428
 Ագամեմոն – 337
 Ագուլիս – 196
 Ադադ – 46, 204, 293, 332, 338
 Ադադ-Նիրարի – 115, 173, 178, 181
 Ադադ-Նիրարի Ա - 153, 178, 181
 Ադադ-Նիրարի Բ. – 46, 91, 177, 182-184, 188, 193, 194, 198, 349
 Ադամ – 427
 Ադոնց, Ն. – 43-46, 74, 172, 176, 186, 208, 305, 360, 361, 435
 Ադրազար – 52, 214, 281, 293
 Ադրամեկիք – 64
 Ադրպատական - 299
 Ազգի – 74, 76, 77, 79, 81-83, 160, 390
 Ագեիմ – 153, 156
 Ագովի շրջան – 314
 Ագու - Տե՛ս Սու
 Ագու – 196
 Ագուբիրան, Ագուբիրանի – 173, 196
 Ալագեսագ, Տես՝ Արագած
 Ալաիա – 255, 268, 406
 Ալալախ Երկիր – 173, 174, 399
 Ալալախ IV – 153, 163, 165, 167, 177, 205, 212
 Ալաշկերտ – 193
 Ալ-Արման - Տե՛ս Հայ, Հայեր
 Ալարոտ – 354
 Ալ-Արտան (Ժողովուրդ) – 284, 285
 Ալդի – 72, 127, 330, 354, 360, 367, 402
 Ալդինի - Տե՛ս Ալդի
 Ալեքսանդր Երուանդունի – 376
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 110
 Ալզի – 72, 74, 79-84, 88, 93, 100, 188, 190, 255, 268, 277, 346, 406
 Ալզինի (Շուրբիական քաղաք) – 263
 Ալզինի, Ալզինինի (Քաղաք՝ Հայաստանի) – 51, 81, 83, 202, 203, 211, 263, 282, 354
 Ալթըն-Թեփե – 76, 282
 Ալիս Գետ – 85, 188, 305, 320
 Ալլաբրիա – 288, 293, 296
 Ալկմեոն – 337
 Ալ-Ուբեյդ – 31, 262, 419
 Ալ- Ուբեյդեաններ – 262
 Ախալցխա – 193
 Ախլամե – Տե՛ս Ախլամի
 Ախլամի – 182, 183, 202, 276
 Ախլամու (Ժողովուրդ) - Տե՛ս Ախլամի
 Ախուրեան (Ախուրիանի) – 84, 283
 Ակկադ- Տես՝ Աքքադ
 Ակն – 196
 Ահուրա, Ահուրամագդա, Ահուրա-Մագդա – 355, 356

Աճառեան, Հրաչեայ – 10, 21, 26,
 61, 74, 192, 196, 293, 296, 301,
 303, 326, 363, 371, 470,
 Աղթամար – 119
 Աղձնիք – 42, 45, 51, 72, 83, 84, 88,
 154, 172, 174, 175, 177, 188,
 189, 203, 277, 282, 285, 349,
 406
 Ամանոս – 40, 42, 44, 165, 169-175,
 234
 Ամեդու - Տե՛ս Ամիդա
 Ամենոփիս – 115
 Ամիդա – 183, 184
 Ամորի, Ամորիներ, Ամորիսներ –
 42, 160, 187, 440
 Ամուրբու, Ամուրրիական
 տարածութիւն – 415
 Այ - Տե՛ս Հայ, Հայեր
 Այադու Երկիր - Տե՛ս Առբերանի
 Այա Սոֆիայի Տաճար – 241
 Այադու – 218
 Այաս, Այաշ – 74
 Այդր Լիճ – 247
 Այրարատ, Այրարատեան
 Աշխարհ, Երկիր – 65, 234-236,
 243, 245, 246, 349, 353
 Այրիվանեացի, Միւ. – 48, 204
 Անահիտ – 122, 240, 247, 323, 337,
 360, 362-365
 Անանուն – 90, 102, 103, 110, 140,
 446
 Անատոլիա, Անատոլիական
 տարածութիւն – 320, 326, 400,
 418, 420
 Անգեղեայ Տորք - Տե՛ս Տորք Անգեղ
 Անգեղ Տուն – 27, 347, 349
 Անգլիա – 318
 Անգլոսաքսոններ – 193
 Անդիս – 201, 293
 Անդոք – 62
 Անդրկովկաս – 418
 Անգիտիներ – 190
 Անկարա – 307
 Անձիտ – 84, 282, 285
 Անճանախլա – 37
 Անշան Երկիր – 230, 231, 233
 Անշանի Լեռներ – 223, 230, 233
 Անտիոք – 34, 153, 188, 347
 Անուշաւան – 98, 99, 116, 117,
 122, 123, 125-130, 148
 Աշուր, Աշշուր (Քաղաք) – 88, 162,
 199, 208, 210, 276, 439, 440
 Աշշուր (Աստուած) – 53, 90, 180,
 351, 439
 Աշշուր Բանի Բալ – 132, 282
 Աշուր-Բել-Կալա – 91
 Աշշուր-նազիր-պալ Ա. – 82, 256
 Աշշուր-նազիր-պալ Բ. – 59, 65,
 221, 237
 Աշուր-Ուբալիտ Աշտիշատ – 115
 Աշտու (Արտու, Արդի) – 356, 358,
 359, 390
 Աշտուաշ – 79
 Աշտուխիներ – 390
 Աշտուպիներ – 356
 Ապահունի – 84, 285, 289, 443
 Ապուրն – 337
 Առ - Տե՛ս Ար, Արա – 221, 329, 352
 Առ (Յեղ) - Տե՛ս Ար, Արեր
 Առանիա – 44
 Առապիսա – 88, 153, 276
 Առաջաւոր Ասիա – 50, 85, 88, 113,
 115, 210, 211, 335
 Առաջին Հայք – 102, 190, 347
 Առաքելեան, Ակադ. – 365

Առբերան, Առբերանի – 57, 59,
 186, 195, 217, 218, 221, 236,
 351, 390
 Ասարխատրոն – 44
 Ասիա – 8, 69, 388
 Ասիական ծով – 341, 344
 Ասլանբեգ – 196
 Ասորեստան – 45, 47, 48, 54, 58,
 63, 67-69, 71, 76, 80-82, 87-91,
 93-95, 98-101, 105, 113, 114,
 121, 123, 128, 130, 132, 134,
 136, 140-142, 148, 177, 180,
 188, 199, 208, 210, 216, 217,
 240, 252, 258, 266, 269, 275-
 278, 281, 283, 285, 292, 294,
 295, 298, 299, 335, 343-345,
 351, 357, 358, 382, 400, 406,
 409, 426, 435-438, 440, 444,
 446
 Ասորեստանեան Կայսրութիւն,
 Պետութիւն – 159, 266
 Ասորի, Ասորեստանցիներ,
 Ասորիներ, Ասորիք – 33, 34,
 51, 80, 87, 212, 343, 352
 Ասորիք - Տե՛ս Սիրիա
 Ասոր – 141
 Ասորաբաբելացիներ – 196, 205,
 235
 Ասորաբաբելական Կայսրութիւն
 – 350
 Աստատամա – 53, 212
 Աստարտէ – 363
 Աստիագէս – 258, 290, 291, 411
 Աստղիկ, Աստղիկին – 363, 364,
 367
 Աստուած – 79, 103, 322, 354-356,
 358, 359, 367, 368
 Աստուածաշունչ – 64, 104, 105,
 343, 345, 350, 402
 Աստուր, Մ. – 167
 Ատաունէ – 55, 213
 Ատլանտեան Ովկիանոս – 318
 Ատրազար (Ադրազար) – 52, 218,
 281
 Ար, Արա (Աստուած) – 50, 52, 53,
 59, 73, 79, 134, 135, 144, 145,
 208, 211, 219, 221, 225, 334,
 351-353, 358-362
 Ար, Արեր – 59, 85, 133, 135, 137,
 144, 186, 188, 220, 221, 238
 Ար, Արա (Իշխան Հայոց) – 50, 51,
 60, 136, 137, 184, 211, 214, 219
 Արաբ, Արաբներ – 47, 48, 284, 377
 Արաբական Թերակղզի – 397,
 414, 424
 Արաբերանի - Տես՝ Առբերանի
 Արաբիա – 48, 68, 180
 Արագած – 59, 96, 186, 219, 221,
 236, 351, 354, 390
 Արա Գեղեցիկ – 50, 52, 65, 99,
 120, 128, 129, 209, 240
 Արագեն – 221
 Արագեջ – 59
 Արագու – 221
 Արաժին – 59, 221
 Արախա – 59, 70, 71, 105, 106, 110,
 219, 258, 279-281, 430, 444
 Արած – 59
 Արածանի – 55, 59, 205, 215, 219,
 220, 236, 266, 283, 351, 390,
 441
 Արածին – 51, 73, 84, 135-137,
 145, 211-213
 Արահեգ – 59, 221
 Արահուծ – 59, 221

Արամ Նահապետ – 51, 100, 101, 212, 445
 Արամ (Ժողովուրդ) - Տե՛ս Արամէացի
 Արամազդ – 355, 356
 Արամալի – 57-59, 186, 218, 221, 236, 390
 Արամայիս – 97, 114, 115, 127, 133, 138-147, 147, 219, 445-447
 Արամանեակ – 49, 56, 96, 99, 103, 106, 121, 127, 206, 219, 276, 279, 298, 406
 Արամանի – 58
 Արամեան Հարստութիւն - Տե՛ս Ուրարտուի Արամեան Հարստութիւն
 Արամենակ - Տե՛ս Արամանեակ
 Արամէ – 99, 101, 113-115, 117, 124, 180, 212, 278, 279, 291, 296, 339-343, 345, 382, 445
 Արամէացի, Արամէացիներ – 179, 180, 182-184, 187, 188, 284, 345
 Արայ - Տե՛ս Ար, Արա
 Արայեան Արայ – 98, 120-124, 128, 131, 135
 Արայեան Երկիր - Տե՛ս Արեւի Երկիր
 Արայի Գետ – 55, 59, 216
 Արայի Գիւղ – 221
 Արայի դաշտ – 65, 237, 238, 353
 Արայի լեռ – 59, 221, 351
 Արայորդի, Արայորդիներ – 51, 71, 123, 129, 133, 211, 281
 Արաշէն – 51, 60, 211, 213
 Արասիս Գետ – 235
 Արաստ Գետ - Տե՛ս Արասիս Գետ
 Արատտա Գետ - Տե՛ս Արասիս Գետ
 Արատտա – 33, 164, 226-242, 245, 247-253, 260, 265, 267, 292, 297, 315, 359, 363, 369
 Արատտացիներ – 249
 Արարադ – 56, 64, 91-93, 98, 106, 234, 276, 298, 402
 Արարատ (Լեռ՝ Կորդուքի մէջ) – 62-64, 88, 233, 236, 277, 278, 293, 428
 Արարատ – 65, 84, 90, 235, 236, 238, 282, 284, 285, 354, 428
 Արարատեան Բարբառ – 408
 Արարատեան Աշխարհ, Դաշտ – 90, 96, 98, 242, 243, 245, 246, 305, 362
 Արարդի – 237
 Արարտա - Տե՛ս Արատտա
 Արաքս – 59, 96, 97, 138, 219, 221, 235, 305, 400, 445
 Արքակ – 110
 Արքու – 221, 382
 Արզամ – 184, 310
 Արզաւանդ մահիկ – 413
 Արզէոս – 85, 188, 221, 342, 346, 347
 Արզիշ – 445, 446
 Արզիշտի Ա. – 96, 289, 343, 345, 346, 445
 Արզիշտի Բ. – 220, 300, 447
 Արզիշտիխինիլի - Տե՛ս Արմաւիր
 Արզիշտիունա – 288
 Արդ - Տե՛ս Արդի
 Արդի – 72, 330, 354, 356, 359, 361
 Արդին – 73
 Արդինի – 72, 73
 Արեւելեան Անատոլիա – 401

Արեւելեան Խաբուր – 177, 397
 Արեւելեան Տիգրիս – 235, 293, 297, 299
 Արեւիք – 220, 221, 235, 286
 Արեւմուտքի Ծով - Տե՛ս
 Միջերկրական Ծով
 Արեւմտեան Հայաստան – 267, 388
 Արեւմտեան Տիգրիս – 153, 154, 174, 177
 Արեւորդի, Արեւորդիներ – 51, 53, 117, 135-137, 214, 329
 Արեր – 220
 Արզան – 441
 Արզանենա – 72
 Արզանենէ – 45, 72
 Արզանիա – 84
 Արզասկու – 92, 382
 Արզիանենէ - Տե՛ս Ալզիանի
 Արզն – 72
 Արզուն – 72
 Արզոն – 72
 Արէս – 122, 361
 Արի, Արիացիներ – 55, 59, 186, 216
 Արի Երկիր - Տե՛ս Արմէ
 Արիա Երկիր (Իրանի մէջ) – 399
 Արիա Երկիր (Սեւանի Արեւելք) – 221, 399
 Արիմ (Նախահայր՝
 Կապադովկիացիներու) – 342
 Արիմ, Արիմներ, Արիմեցիներ – 45
 Արիմէ – 46-48, 84, 153, 177, 178, 194, 255, 433
 Արիմների Լեռներ – 347
 Արիմ – 59
 Ար-լիճ – 56, 57, 59, 217
 Արլճեցիներ - Տե՛ս Արծրունիներ
 Արլճի Երկիր - Տե՛ս Արծրունիների
 Երկիր
 Արխի Երկիր – 55, 59, 122, 186, 213, 219, 220, 236, 351
 Արխու - Տե՛ս Ար, արեր
 Արծաթի Լեռներ - Տե՛ս Կիլիկիա
 Արծակ - Տե՛ս Արճակ
 Արծն – 72
 Արծուէ- Տե՛ս՝ Արճակ
 Արծուէակ - Տե՛ս Արճակ
 Արծունիունի - Տե՛ս Արծրունի
 Արծրունի, Արծրունիների – 56, 59, 84, 217, 282, 285, 289, 443
 Արծրունիների Երկիր – 56
 Արկանիա – 43, 44
 Արճակ Քաղաք – 56
 Արճակ Լիճ – 56, 57, 59, 217, 221
 Արճիշակ (գետ) – 57
 Արճիշ, Արճիս (գիւղ) – 57
 Արճիշակ (գավառ) – 57
 Արճէշի Շրջան – 218
 Արնա – 53, 57, 73, 177, 188, 212, 216, 218, 222
 Արնաացիներ, Արնացիներ – 182, 202
 Արնաբիր - Տե՛ս Արնաւիր
 Արնադան – 366, 367
 Արնայիս - Տե՛ս Արամայիս
 Արնան – 154, 156
 Արնանեակ - Տե՛ս Արմանեակ
 Արնանի – 107, 152-158, 160-162, 164-166, 170-177, 183, 186, 187, 191, 192, 194, 200-206, 209-211, 214, 218, 219, 253, 255, 265, 266, 271, 296, 298, 312, 358, 359, 365, 432
 Արնանիակ - Տե՛ս Արմանեակ
 Արնանիմ – 152

Արմանում – 255
 Արմարիլի - Տե՛ս Արմալի
 Արմալիր – 90, 96, 97, 100, 126, 127, 138, 205, 256, 257, 267, 287, 289, 294, 329, 330, 344, 445
 Արմատրիա – 140
 Արմենակ - Տե՛ս Արմանեակ – 48, 75, 91, 96, 97, 106, 107, 110, 185, 205, 206
 Արմենի – 47, 48, 50, 51, 53, 66, 84, 115, 154, 177, 194, 203, 210-212, 214, 218, 219, 279, 358, 359
 Արմենիա – 38, 68-70, 102, 219, 299, 347, 358
 Արմենո-Խուրրիներ – 299
 Արմենո-Նայիրեաններ – 299
 Արմենոս – 110
 Արմէ – 47, 48, 51, 55, 58, 59, 73, 81, 82, 84, 154, 186, 188, 194, 195, 212, 213, 216, 220, 236, 255, 407, 433
 Արմէն, Արմէններ – 37, 5, 115, 127, 134, 145, 154, 177, 205, 251, 257, 279, 322, 334
 Արմէնի - Տե՛ս Արմանի
 Արմէ-Շուրրիա - Տե՛ս Շուրրիա
 Արմի – 160
 Արմին, Արմիններ - Տե՛ս Արմէն, արմէններ
 Արմինա Պետութիւն – 47, 48, 66, 68, 70, 71, 84, 154, 194, 205, 255, 279, 281, 282, 295, 296, 358, 411, 443
 Արմնիք - Տե՛ս Արմէն, Արմէններ
 Արմունա – 221
 Արնա – 221
 Արշակունիներ – 84, 283, 381
 Արշամ – 184, 310
 Արշէն – 59
 Արորդիներ – 55, 211, 216, 218, 219
 Արու – 186
 Արուա Լեռ – 221
 Արուանդ – 296
 Արուանքունիք (Գաւառ Վասպուրականի) – 294, 297
 Արուբանի – 336, 366, 367
 Արուբէ – 59, 221
 Արունի Լեռ – 59, 221
 Արուսեակ – 231
 Արուրա – 221
 Արպաչիյա – 34
 Արսանիա - Տե՛ս Արածանի
 Արսիդու Լեռ – 183
 Արսինոյէ – 361
 Արտազնէս – 371
 Արտան – 285
 Արտաշաձին - Տե՛ս Արտաշամա
 Արտաշամա – 52, 137, 213
 Արտաշատ – 189, 362, 372
 Արտաշէս Ա. – 52, 213, 248, 295
 Արտաշէսեան Թագաւորութիւն, Հարստութիւն – 83, 217, 289, 407, 410
 Արտաշէսեաններ – 84, 139, 248, 284, 296, 299, 328, 349, 356, 362, 367, 383, 411, 412
 Արտատամա – 88
 Արտաւագդ – 116, 117
 Արտու Լեռ – 59, 62, 357, 381
 Արտու – 356, 359
 Արրապխա – 44
 Արցախ – 245, 305
 Աւետիսեան Կ. – 43
 Աւսորիա – 315

Ատոմնա – 213
 Ափրոտիդէ – 361
 Ափրոդիտէ-Արսինոյէ – 361
 Աքեմենեաններ – 72, 281, 282,
 290, 365, 411
 Աքտէոն – 337
 Աքքադ (Ակկադ) – 123, 126, 195,
 414, 438
 Աքքատական Կայսրութիւն,
 Հարստութիւն – 152, 159, 175
 Աքքատներ, Աքքատական
 Տարրեր – 26, 47, 152, 159, 164,
 167, 195, 264, 397, 416
 Աֆղանիստան – 388
 Աֆրիկա – 311, 388
 Աֆրիկյան Ժողովուրդներ – 315

 Բաբելացիներ, Բաբելական
 Ժողովուրդ – 67, 70, 72, 105,
 131, 196, 206, 235, 251, 261,
 279, 281
 Բաբելոն – 68, 70, 71, 88, 90, 91,
 98, 103-106, 109, 110, 114, 128,
 157, 180, 200, 240, 248, 249,
 251, 258, 276, 279-281, 352,
 359, 360, 378, 397, 399, 400,
 406, 426, 430, 432, 438, 444
 Բաբելոնիա – 179, 180, 258, 259,
 264, 276, 398, 431
 Բաբլսի – 90, 255, 256, 268, 406
 Բագամ – 184, 310
 Բագ-բարտու – 127, 329
 Բագրատունիներ – 241
 Բագ – 96
 Բալ, Բալեր – 391
 Բալահովիտ – 286, 390
 Բալթիկա – 8

 Բալկաններ – 8, 38, 315, 350, 391,
 442
 Բալու – 390
 Բաղդադ – 139
 Բաղէշ – 390
 Բաղնատուն – 286
 Բաղք – 390
 Բայազէդ – 203
 Բայրութեան, Ե. – 317
 Բարախշում – 37, 173, 174
 Բարդի, Բարտի – 127, 323, 329-
 331
 Բարձր Հայք – 74, 190
 Բարշամ – 100, 344
 Բարշու(ա) – 90
 Բարուատա – 184, 237
 Բարսուա – 311
 Բել – 55, 102-106, 108-111, 113-
 115, 127, 215, 216, 278
 Բելոռուսիա – 352
 Բելուջիստան – 231
 Բենիստուն – 47, 66, 70, 105, 154,
 258, 279, 357, 358, 402, 430,
 443, 444
 Բէյրութ – 43
 Բերկրի – 56
 Բերոսու – 428
 Բիայ Յեդ – 284
 Բիահնա, Բիայնա – 58, 84, 189,
 217, 282, 285, 378-383, 442,
 443
 Բիահնիլի, Բիայնիլի – 57, 78, 118,
 202, 218, 237, 379, 382
 Բիթ-Ագուսի – 195
 Բիթ-Չամանի – 195
 Բիթլիս - Տե՛ս Բաղէշ – 390
 Բիտարովսկի Բ. – 116
 Բիտ-Բարուա - Տե՛ս Բարուատա

Բիտ-Նանիբ – 175
 Բիզանդիա – 241
 Բիրականայ Լեռներ – 390
 Բողազքեօյ (Բողազ-Քեօյ) – 200, 327, 333
 Բուլանըխ – 196
 Բունանա... – 39
 Բուշշի – 255, 268, 406
 Բուրանուն [= Եփրատ] – 31, 84, 282
 Բուրատտու (Բուրադու) – 31, 121
 Բուրտուր – 60
 Բուրուկուզգի – 256, 268, 406
 Բրիտանական Կղզիներ – 311

Գագիկ Արծրունի – 119
 Գալատիա - Տե՛ս Գաղատիա – 313
 Գահնամակ – 289
 Գաղատիա – 307
 Գամիք – 305, 312
 Գամգրեյիժե, Ակադ. Թ. Վ. – 300-302
 Գանգես – 219
 Գառնի – 117, 306, 394, 395
 Գասուր - Տե՛ս Նուզի – 160
 Գալգամես – 294
 Գավուրճեան Մ. – 37, 45, 107, 134, 152, 268
 Գել - Տե՛ս Գեղ – 306
 Գելը, Ի. – 174, 184, 185, 200, 201, 204, 258-260, 263, 264, 322, 323, 326, 415, 431, 432
 Գեղ Լեռ – 97, 306, 308, 310
 Գեղ (Յեղ) – 311
 Գեղամ – 97, 310
 Գեղամայ Լեռնաշղթայ – 306, 308

Գեղամայ լիճ - Տե՛ս Սեւան, Սեւանայ Լիճ
 Գեղարդ – 97, 306
 Գեղաքունի – 97, 305-308, 310
 Գեղարքունի, Քեղարքունի - Տե՛ս Գեղարքունի
 Գերմանիա – 352
 Գլղղ-Բրմաք - Տե՛ս Ալիս Գետ – 320
 Գիգանտներ – 342, 346, 373
 Գիլգամեշ – 226, 247, 428
 Գիմներներ - Տե՛ս Կիմներներ
 Գինգի – 195
 Գինգիբիր – 138, 195, 196, 256, 257, 287
 Գիւմրի - Տե՛ս Լենինական
 Գյուլջուք – 441
 Գոլ - Տե՛ս Գեղ (Յեղ) – 306
 Գողթ, Գողթ – 306
 Գորիս – 196
 Գուգարիներ - Տե՛ս Գուգարք
 Գուգարք – 305
 Գուդեա – 40, 41, 157, 164, 167
 Գուշուա – 37
 Գրիգոր «Լուսատրիչ» – 412

Դագան – 42, 167, 169-171
 Դադարշիշ – 71, 281
 Դայաեհի – 51, 86, 96, 202, 203, 211, 282, 439
 Դանիելեան Նշանագրեր – 413
 Դամասկոս – 440
 Դանուք – 314
 Դանուքի Ասագան – 8, 314, 316
 Դաշտն Արայի – 65, 353
 Դատանա – 201
 Դատուան – 110
 Դարանաղի – 202, 218

Գարալագեազ – 221
 Գարեհ I, Գարեհ Մեծ – 47, 48, 66,
 70, 71, 105, 154, 205, 219, 279-
 281, 357, 358, 411, 430, 443,
 444
 Գարոյնք – 84, 282
 Գաւիթ (Հրէից թագաւոր) – 52, 281
 Գաւիթ Անյաղթ – 138
 Գիակոնով, Ի. – 74, 179, 323
 Գիարբեքիր – 39, 82, 174, 179,
 180, 182, 183, 266
 Գիյալա – 153, 154, 167, 170, 172,
 174, 258, 397
 Գիոս-Չեսս – 356
 Գոռոնա – 126, 127, 330
 Գուբալա – 70, 105, 279
 Գուքքամա – 52, 212
 Եար, Եարիլօ – 352, 353
 Եարմութի, Եարմուտի – 42, 167,
 171
 Եբրայեցի – 71, 140-142, 281, 446
 Եզիպտացիներ – 82, 180, 219
 Եզիպտոս – 62, 68, 88, 114, 134,
 180, 285, 352, 364, 400
 Եդեսիա – 43, 190
 Եզեկիա – 140, 141, 446
 Եթովպիա – 68
 Եկեղեաց Գաւառ – 77, 78, 266,
 282
 Եհովա – 356
 Ենիօ – 122, 361
 Ենսեն, Պ. – 330
 Եր - Տե՛ս Ար
 Եր (Լեռ) – 59
 Երասիւ- Տես՝ Արաքս
 Երեզ – 362
 Երեմեան, Ակադ. Ս. – 288
 Երեսան – 60, 84, 126, 130, 193,
 196, 197, 256, 282, 324, 446
 Երզնկայ – 76
 Երիզայ – 84, 221, 282
 Երինու – 221
 Երիշատ – 59
 Երիտա – 59
 Երկիր Բիայնաների - Տե՛ս
 Բիաինա, Բիայնա
 Երկրորդ Հայք – 190, 346
 Երուանդ Արքայ – 296
 Երուանդ Ա. – 82, 283, 296
 Երուանդաշատ – 372
 Երուանդունի Հարստութիւն,
 Երուանդունիներ, Տոհմ – 138,
 139, 256-258, 282, 284, 290,
 291, 293-298, 371, 376, 411,
 443
 Երուանդունիք - Տե՛ս Հայոց Չոր
 Երկրորդ Հայք – 190
 Եւա – 324, 427
 Եւսեբիոս Կեսարացի – 141
 Եւրոպա – 8, 20, 35, 75, 261, 272,
 274, 300, 311, 313-316, 320,
 337, 355, 377, 388, 389, 391,
 431
 Եւրոպացի, Եւրոպացիներ – 8, 20,
 311, 315
 Եփեսոս – 107
 Եփրատ – 31, 33, 41-43, 52, 68, 84,
 87, 88, 100, 118, 167, 169-172,
 193, 194, 196, 214, 219, 221,
 229, 234-236, 238, 248-253,
 259, 260, 262, 263, 277, 282,
 283, 286, 386, 388, 390, 391,
 397, 398, 405, 406, 424-432,
 435-437, 439-441
 Եփրատեան Սահման – 180

Եօթանասանից Թագմանութիւն -
 Տե՛ս Աստուածաշունչ

Զար - Տե՛ս Մեծ Զար
 Զար (Փոքր Զար) – 45, 235, 293
 Զագրոս, Զագրոսեան
 Լեռնաշղթայ – 87, 153, 155,
 156, 230, 233, 269, 292, 298,
 390, 397, 399, 420, 423, 424
 Զամաս – 99
 Զամես – 98, 99, 121, 123, 128
 Զամեսես – 109, 121, 123
 Զամուս Երկիր - Տե՛ս Աղրազար
 Զարասայ – 100
 Զարիշատ – 372
 Զես – 126, 127, 330, 338, 340-342,
 345, 346, 348, 356
 Զէյթուն – 60, 196
 Զիկիրտու – 293
 Զիպանի – 37
 Զող – 245
 Զուպրի – 44
 Զրադաշտական Կրօն – 110, 299
 Զրուան – 106, 110

Էա – 437
 Էաննադում – 87
 Էբլա – 39, 152, 156-165, 167, 169-
 177, 184, 187, 204, 205, 222,
 265, 266, 333, 339, 403, 414
 Էգիլ - Տե՛ս Անգեղ Տուն
 Էթիունի - Տե՛ս Ուրուրի – 390
 Էլամ – 68, 173, 230, 233, 258, 261,
 420
 Էլամացիներ – 67, 251, 397, 414,
 415
 Էլար – 394
 Էնարիա, Էնարիմ – 347

Էնգիտ - Տե՛ս Անձիտ – 84, 282
 Էնիլ – 252, 292, 436
 Էնմերքար – 226-233, 239, 241,
 245, 247, 250-252, 260, 292
 Էնսուկուշիրաննա – 229
 Էջմիածին – 157, 294
 Էսարհադդոն – 205
 Էտնա Լեռ – 347
 Էր - Տե՛ս Ար
 Էրեբունի – 54, 73, 84, 101, 107,
 124, 126, 130, 188, 189, 256,
 282, 328, 336, 344, 346
 Էրեք – 33, 164, 224, 226-234, 236,
 238, 239, 241, 245, 246, 249,
 250, 260, 292, 297, 359, 369,
 430, 436
 Էրեքեցիներ – 231
 Էրզինճան, Էրզինջան - Տե՛ս
 Երիզա – 84, 221, 282, 362
 Էրզրում - Տե՛ս Կարին – 285
 Էրի - Տե՛ս Արա
 Էրիախի – 59, 142, 143, 186, 219,
 221, 390
 Էրիդիա – 221, 245
 Էրիդիանի, Էրիդիանու – 221, 285
 Էրիդու – 241, 245, 249, 419, 421,
 422, 430, 437
 Էրիկուախի – 59
 Էրիմենա – 58, 201, 219, 279, 445
 Էրիտիա Լեռ – 221, 236, 245
 Էրճիաս - Տե՛ս Արգէոս – 85, 221

Ընշտունի - Տե՛ս Ռշտունի – 84

Թամմուզ – 240, 360
 Թարխիզամա – 52, 212, 343, 349,
 355
 Թեգարամա – 190, 346

Թեշոբ, Թեշոպ – 327, 339, 367
 Թեշոբ – 46, 47, 204, 205
 Թեշեբա – 328, 331, 332, 337, 338, 340, 342, 347, 348, 367
 Թեշեբահնի – 267, 311, 316
 Թեշ-Հալաֆ – 34, 425
 Թեշ-Մարտիխ – 40, 41
 Թեփե-Գաուրա – 34
 Թիգլաթ-Պալասար Ա. – 46, 55, 56, 80, 90, 91, 94, 153, 182, 195, 196, 202, 205, 217, 266, 403, 439-441
 Թիլուսինա – 201
 Թիմբրիա – 288
 Թոնդուրակ, Թոնդուրիկ Լեռ – 62, 63, 378
 Թովմա Արծրունի – 110, 119, 138-141, 446, 447
 Թորգոմ – 349, 350
 Թորգոմա Տուն – 195
 Թուկուլթի-Նինուրթա Ա. – 255, 268, 406
 Թուկուլտի-Ուրտա I – 438
 Թուտուլի, Թուտուլ – 167, 170-173, 255, 268, 406, 438
 Թուրքիա – 301
 Թոփրախ-Կալե – 267, 336
 Թրակա-փռիզներ - Տե՛ս Փռիզներ
 Թրակիա – 352, 361
 Թութանխամոն – 115

 Ժամկոչեան Հ.Գ – 82

 Իբերիա - Տե՛ս Պիրենեան Թերակղզի
 Իբլա – 39-44, 46
 Իդիգլաթ - Տե՛ս Տիգրիս

 Իլիական – 180
 Իլշունաիլ – 38
 Ինաննա – 226-230, 232, 239-241, 247, 250, 337, 359, 360, 362, 365
 Ինարիմ - Տե՛ս Անգեղ Տուն
 Ինդոս – 219
 Ինդոսի Հովիտ – 420
 Ինդրա – 377, 392
 Ինզիտի – 82
 Ինիպ-Թեշոբ – 205
 Ինուշպուա – 127
 Իշխանեան, Պրոֆ. Ռ. – 287
 Իշպիլիբրիա – 288
 Իշպուինի, Իշբուինի – 90, 100, 117, 120, 121, 123, 124, 245, 283, 335, 366, 409, 410
 Իշտար – 122, 129, 143, 239, 240, 247, 360, 363, 364, 367
 Իշբուր – 228
 Իռիդա Ամրոց – 183
 Իռլանդա – 311, 312, 318, 352
 Իռլանդացիներ – 312
 Իս-Գիպպ[ու] – 38
 Իսլամական Կրօն – 399
 Իսմիլ Խաթուն – 366, 367
 Իսրաէլեան Մ. – 124
 Իսուա – 82, 190
 Իրան – 31, 108, 110, 229, 230, 274, 332, 336, 348, 362, 363, 368, 388, 389, 392-394, 397, 399, 420
 Իրանական Սարահարթ – 261, 296, 300, 390, 431
 Իրանցիներ – 363
 Իրաք – 34, 42, 48, 53, 137, 167, 301, 440
 Իրաքցիներ – 48, 419

Իւանով, Ակադ. Վ. Վ. – 300-302

Լազաշ – 87, 157, 292

Լաթաքիա – 272

Լապանաիլա – 37

Լարակ – 38

Լարիներ - Տե՛ս Հոմէրոսներ

Լարիստան – 231

Լենինական – 313

Լէօ – 53, 214, 249, 251

Լիբիա – 68

Լիդիա, Լիդիա – 68, 347

Լիկիա – 373

Լինչ, Հ. – 375

Լիջե – 441

Լճաշէն – 316, 319

Լոռի – 305

Լուրդի – 44, 45, 153

Լուգալ-Ջագգիսի – 252, 265, 436

Լուգալբանդա, Լուգուլանտա –
230, 231, 239

Լուլու – 45

Լուլունու – 45

Լուլլուքի – 44, 45, 153, 173, 293

Լուլլունի Երկիր – 45, 293

Լուվիացիներ – 408

Լուվրի Աղիսակ – 235

Լուտիպրի – 117, 119-121, 126

Խա – 77, 127

Խաբիսի Երկիր – 47, 95

Խաբուր – 42, 88, 172-174, 177,
178, 192, 193, 258, 277, 298,
386, 397, 433

Խաբուր (Արեւմտեան) – 88

Խաթէ, Խաթի Երկիր – 37, 39,
103, 182, 188, 189, 204, 343

Խաթէ Ժողովուրդ – 189

Խաթրուսիլ Ա. – 43

Խաթրուսիլ Գ. – 76, 77

Խաթինա - Տե՛ս Խեթ, Խեթեր

Խաթինա - Տե՛ս Խաթէ երկիր

Խալդի, խալդեան ժողովուրդ – 281

Խալդեան Տաճար - Տե՛ս Խալդինի

Խալդի – 70-73, 90, 93, 97, 98, 103,

108-110, 116, 118, 128, 129,

278, 280, 281, 285, 289, 323,

326, 328-331, 335, 336, 338,

340, 342, 347-350, 354-356,

359, 360, 365-368, 372, 382,

383, 404, 444

Խալդինի – 72, 93, 107, 127, 134,

294, 329, 330, 354

Խալդիտա – 70, 71, 105, 106, 279-
281, 444

Խալիդու – 83

Խալման, Խալմանի – 153, 154,
156, 165, 170, 172

Խալպա – 43

Խախ – 79

Խախա – 79, 81, 266

Խախանի – 81

Խախիա – 85

Խամագի – 162, 163, 187

Խալաշա – 74, 75, 78

Խալասացիներ – 78

Խանակին – 172

Խանիգալբատ - Տե՛ս նաեւ Խաթ-
բերդ – 84, 89, 198, 263, 264,
277, 282

Խանիռաբատ - Տե՛ս Խաթբերդ

Խաչատրեան Ա. – 81, 82, 88, 89

Խաչատրեան Վ. – 76

Խաչիկեան, Օրդ. Մ. Լ. – 323

Խառան – 43, 46, 162, 190, 352

Խատտու – 81

- Խարբերդ, Խարպուտ – 84, 196, 282
- Խարրի – 81
- Խեթեր – 52, 68, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 88, 101, 155, 158, 165, 181, 182, 196, 212, 268, 275, 276, 300, 302, 326, 331, 341, 348, 353, 402, 405, 407, 409
- Խեթական Գաշնակցութիւն – 89, 189, 277, 345
- Խեթական Իշխանութիւն, Կայսրութիւն – 159, 266, 346
- Խեպետ – 325
- Խոյ – 61, 62, 81, 221
- Խոշաբ – 294
- Խոռ, Խոռեր, Տես՝ Խուրրի, Խուրրիներ
- Խոռխոռունի, Խորխորունի – 237, 289
- Խորաբջուր – 60, 122, 308
- Խորեան – 108
- Խորենացի, Մ. – 48, 51-56, 65, 73-75, 77, 88, 90, 92, 94, 96, 98-103, 106-110, 115, 116, 119-124, 126, 127, 130-132, 137-139, 142, 143, 177, 190, 195, 205, 206, 212, 213, 215, 216, 233, 236, 237, 240, 248, 256, 257, 277, 279, 289, 291, 293, 295, 298, 310, 328, 329, 340-345, 349, 350, 353, 360, 373, 378, 402, 403, 428, 429, 445, 447
- Խորիւն, Խորեացիներ – 186
- Խորսարատ – 329
- Խութ – 284
- Խուպուշկիա, Խութուշկիա – 100, 201
- Խուրրե, Խուրրի, Խուրրիներ, Խուրրիական Ժողովուրդ, Յեղ, Ջարմ, Տոհմ – 48, 52, 57, 68, 76, 79, 81-83, 87-89, 91, 92, 96, 111, 190, 201, 257, 263, 278, 297, 400, 401, 405, 408, 441
- Խուսարուաշ – 37
- Ծաղկանց Լեռնաշղթայ – 221, 390
- Ծաղկունեաց Լեռնաշղթայ – 306
- Ծերեթելի, Մ. – 196
- Ծովինար Գիւղ – 305, 312
- Ծովնիա - Տե՛ս Սեան, Սեանայ Լիճ
- Ծուպանի - Տե՛ս Ծովք
- Ծովք – 45, 52, 71, 83, 84, 89, 188-190, 203, 214, 217, 281, 282, 285-289, 346
- Ծովք-Կոմագենէ – 80, 81, 184
- Ծովնիա – 84, 283
- Ծուպանի – 51, 84, 89, 101, 188, 189, 202, 203, 211, 277, 282, 343
- Կաղմեայ Տուն, Կաղմոսի Տուն – 93, 110, 195
- Կաղմոս – 56, 91-93, 105, 109, 110, 195, 298, 406, 428
- Կաղմուխի – 56, 88, 91, 93, 100, 109, 110, 205, 277, 298, 399, 406, 428
- Կալա-ատ-ջարմոն, Կալատ-Չարմոն – 34, 425
- Կալախ – 292
- Կալի-Թեշուր – 46, 47, 115, 205
- Կալիկաղնոս – 347
- Կամախ – 84, 282

Կանեշ – 37, 162
 Կաշիարի – 46, 82, 153, 178, 181, 196, 256, 288, 390, 429
 Կաշմիախա – 77
 Կապադովկիա – 88, 101, 256, 313, 320, 341, 342, 344, 345, 347
 Կապադովկիացիներ – 342
 Կասպից Ծով – 219, 233, 234, 268, 271, 274, 286, 301
 Կարագեօգեան – 196, 288
 Կարանիա – 43, 44
 Կարդոս – 109, 115, 120, 121, 123, 124, 128, 129
 Կարդու – 64, 297, 299, 379, 402, 404
 Կարթագեն – 68
 Կարին – 192, 196, 308
 Կարմիր Քարեր – 244
 Կարքեմիշ – 178, 182, 192, 440
 Կելիշին – 235
 Կելկիտ – 320
 Կելտ, Կելտեր, Կելտական Ժողովուրդ, Ցեղեր – 305-306, 309-316, 319, 320
 Կելտական Մայր Հայրենիք, Կելտական Ցեղերի Նախահայրենիք – 312
 Կենտրոնախու - Տե՛ս Արեւելեան Տիգրիս
 Կենտրոնական Անատոլիա – 268, 300, 401
 Կենտրոնական Սիջագետք – 263
 Կեսարիա – 101, 104, 191, 299, 342-347
 Կիաքսար – 132
 Կիզուատնա – 81
 Կիլի-Թեշուր - Տե՛ս Կալի-Թեշուր
 Կիլիկիա – 34, 35, 42, 74, 167, 171, 174, 188, 269, 274, 298, 347, 400
 Կիլիկեան Տարոս – 41
 Կիմերներ, Կիմերիական Ցեղեր – 313, 314, 316, 318
 Կիմերների Երկիր – 313
 Կիրրուրի – 59
 Կիրխի – 254
 Կիւրոս – 66, 67, 251, 291
 Կղարջ – 305, 306
 Կղզեակ – 34, 425
 Կոմբրիա – 288
 Կոմմագեն – 277, 371, 376, 377, 379
 Կովկաս – 8, 261, 274, 314, 316, 377, 391, 399, 431
 [Կովկասեան] Իբերներ – 305, 315
 Կովկասեաններ – 301, 302, 305, 306, 308, 309, 314, 401
 Կոտայք – 97
 Կորդուաց Աշխարհ – 64, 428
 Կորդուաց Լեռներ – 428
 Կորդուխներ - Տե՛ս Քիւրդ, Քուրտ
 Կորդուք – 45, 62, 88, 235, 276, 277, 298, 299, 343, 399, 402
 Կոտմուխի - Տե՛ս Կուտումխի
 Կուլլար Լեռնաշղթայ – 293
 Կումայրի - Տե՛ս Լենինական
 Կումենու – 343
 Կումմախա (Քաղաք՝ Հայասայի) – 263
 Կումմախա (Քաղաք՝ Ուրֆայի մօտ) – 263
 Կուտի – 438
 Կուտմուխի – 46, 47, 55, 181, 217, 255, 268
 Կուր – 286, 301, 305, 306, 309, 314

- Կորշաուրա – 382
 Կորտի – 254
 Կռոնոս – 341, 347
 Կրուդա – 184
- Հադակ – 349
 Հադէս – 338, 340, 342, 345, 348, 349
 Հադրոս – 604
 Հաթի – 440
 Հալէա – 40-44, 156, 161, 164, 165
 Հաճըն – 60, 356
 Համա – 88, 276, 440
 Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմ – 234, 419
 Համմուրաբի – 399
 Համշէն – 60, 124, 192, 196, 356
 Հայ, Հայեր, Հայ Ժողովուրդ, Հայկական Յեղեր – 51, 60, 75, 76, 80, 87, 104, 271, 350, 354, 355, 362, 369, 381, 442
 Հայ Արշակունիներ, Արշակունեան Թագաւորութիւն – 84, 285, 289, 383,
 Հայասա – 52, 73-77, 79, 81-83, 191, 201, 212, 263, 266, 286, 322, 346, 355, 356, 358, 400
 Հայաստան – 8, 48, 53-55, 59, 62, 74, 107, 111, 113, 116, 122, 129, 131, 179, 194, 212, 214-216, 240-243, 248, 251, 257, 258, 290, 294, 323, 328, 331, 342, 344, 348-350, 354-357, 359, 360, 362, 365, 367, 370, 377, 383, 388, 394, 406, 411-413, 418, 427-429, 443
 Հայաստու – 74
- Հայդակ - Տե՛ս Հադակ
 Հայկ – 54-56, 60, 72, 73, 75, 87, 90-99, 101-104, 106-108, 111, 113-116, 127, 215, 216, 218, 220, 221, 276-280, 289, 298, 328, 330, 331, 349, 353, 355, 359, 361, 365, 368, 377, 383
 Հայկակ – 49, 110, 185, 206, 280
 Հայկական Բարբառներ – 286, 287
 Հայկական Բարձրաւանդակ – 389
 Հայկական, Նախրեան
 Լեռնաշխարհ – 8, 9, 20, 32, 36, 35, 37, 39, 50, 52, 58, 62, 63, 69, 74-77, 79, 80, 82-85, 87, 93, 130, 149, 162, 164, 175, 180, 184-188, 193, 194, 204, 208, 213-215, 223, 238-243, 245, 250, 252, 253, 255-257, 260, 261, 263, 265-278, 283, 285-287, 290, 296, 298-300, 312-316, 319, 325, 328, 334, 336, 337, 346, 347, 349-352, 354, 357, 361, 363, 368, 385, 387-392, 394, 397, 399, 401, 407, 408, 410, 413, 424, 427-432, 442
 Հայկական Միջագետք – 42, 89, 172, 174, 177, 187, 258
 Հայկական Պար – 390
 Հայկական Տարոս – 41, 57, 183, 195, 196, 390, 440
 Հայկաշէն – 92, 213
 Հայկ Համաստեղութիւն - Տե՛ս Օրիոն
 Հայկ եւ Բելի Դիւցազնավէպ – 99, 114, 145, 127, 276, 278, 328
 Հայոց Չոր – 60, 236, 293, 294, 297

Հայոց Չոր Գետ – 293
 Հայք – 51, 55, 60, 179, 194, 212, 218, 331, 359, 381, 407
 Հանի - Տե՛ս Հանիգալբատ
 Հանիգալբատ – 178, 182, 400, 439, 440
 Հանձիք – 84
 Հաջիլար – 425
 Հասսունա – 425
 Հասրաթեան Մ. – 130
 Հար – 56, 60, 217, 407
 Հարամայիս – 140, 143, 214, 446, 447
 Հարաւային Միջագետք – 164, 248-251, 253, 259-263, 417, 418, 420, 421, 423, 424, 427, 430-432
 Հարիս – 55, 56, 59, 65, 90, 195, 217, 220, 221, 233, 234, 236
 Հարմա – 53, 59, 97, 177, 216, 218
 Հարք – 53-56, 59, 60, 89, 74, 96, 98, 109, 173, 193, 215-218, 220, 236, 257, 277, 278, 295, 298, 299, 331, 349, 350, 406, 407
 Հանունի – 285
 Հաուկ – 185
 Հաքքիարի – 236
 Հելլադա – 210
 Հելլենոս – 210
 Հերակլէս – 367, 368, 377
 Հերոդոտ – 248, 251, 430
 Հեփեստոս, Հեպեստոս – 73, 106, 107, 328, 349, 378
 Հին Կտակարան - Տե՛ս Աստուածաշունչ
 Հիպպա – 326
 Հիպտա – 326
 Հիբշման Հ. – 72, 192, 357, 380
 Հիսիսային Լեռնաշխարհ – 397, 413, 424, 429
 Հիսիսային Միջագետք – 180, 181, 187, 271, 273, 274, 298, 327, 392, 396, 397, 399, 400, 424
 Հիսիսային Սիրիա – 269, 271, 273, 274, 298, 392, 397, 398, 401
 Հնդեւրոպական Ժողովուրդներ, Ընտանիք, Ցեղեր, Հնդեւրոպականներ – 193, 262, 268-270, 274, 274, 286, 287, 296, 301, 302, 305, 312, 336, 337, 385, 388-394, 397, 399, 400, 403, 405, 408, 414, 429, 432
 Հնդեւրոպական Աշխարհ, Լեռնաշխարհ, Հայրենիք, Մայրերկիր, Նախահայրենիք – 188, 255, 263, 270, 271, 273, 274, 288, 300, 301, 304, 305, 309, 313, 314, 325, 340, 351, 392, 413-415, 423, 426
 Հնդիկներ – 219
 Հնդիրանցիներ, Հնդիրանականներ – 273, 274, 296, 300, 352, 390, 391, 393, 394
 Հնդկաստան – 66-70, 231, 251, 296, 300, 388, 389, 392-394, 399
 Հոմեր, Հոմերոս – 180, 188, 339, 340, 347, 361
 Հոկտեմբերեան – 147
 Հորմիզդ - Տե՛ս Ահուրա, Ահուրամազդա
 Հուկկանա – 201

Հորում – 231, 233, 234, 246
 Հոէա – 341
 Հոռն, Հոռնէական Կայսրութիւն,
 Պետութիւն – 40, 134, 210, 216-
 218, 413
 Հոռնէացիներ – 306, 307, 311, 429
 Հոռնուրու – 210
 Հրաչեայ – 130-134

 Ձենով Յովան – 62

 Դազար – 119
 Դարաբաղ – 201
 Դարիբեան, Ակադ. Արարատ – 60,
 203
 Դափան – 60
 Դափանցեան, Ակադ. Գր. – 55, 57,
 195, 208, 216, 217, 219, 351

 Ըէպեճեան Ռ. – 41
 Ըորոխ – 320

 Մա – 52, 211
 Մադանի – 255, 268, 406
 Մադակիւնա, Մադատիւնա – 37, 38,
 152, 200, 201, 205, 210
 Մադէս – 100, 344
 Մաքիէ Պաուլօ – 40, 41
 Մաժակ - Տե՛ս Կեսարիա
 Մալաթիա – 34, 41, 84, 101, 282,
 440
 Մալխասեան, Ակադ. Ստ. – 1204,
 143, 289, 341, 344, 367
 Մակեդոնիա – 352, 353
 Մահմեդիկ – 147
 Մամիկոնեաններ – 289
 Մայրենի, Մայրիների Լեռ - Տե՛ս
 Ամանոս
 Մայրենի Անտառ - Տե՛ս Ամանոս
 Մանա, Մաննա, Մանայեան
 Երկիր – 227, 284-288, 291,
 303, 327, 335
 Մանազկերտ – 90, 433
 Մանանադի – 194, 210
 Մանանդեան, Ակադ. Յ. – 102, 286
 Մանաւազ – 90
 Մաշտոցի բլուր – 28
 Մառ – 72
 Մասիս – 92, 402, 429
 Մատիէնէ - Տե՛ս Մանա,
 Մանայեան Երկիր
 Մատիկեան, Հ. Ա. – 49, 50, 52,
 208-210, 214
 Մատտիուազա – 325, 401
 Մար, Մարեր - Տե՛ս Մեղացիներ
 Մար-Աբբա, Մար-Աբաս Կուտիւնա
 – 92, 99, 102-109, 120, 121, 349
 Մարաշ – 45
 Մարաստան – 70, 100, 105, 109,
 258, 279
 Մարդիխ – 155, 158, 160, 167, 169,
 170, 176, 177
 Մարդին(ի) – 179, 349, 392
 Մարդուկ – 157, 293
 Մարեր – 443
 Մարի – 44, 88, 159, 167, 170-172,
 323, 333, 395, 440
 Մարիաննա – 394, 395
 Մարիաննի – 296
 Մարխաշի – 45, 174
 Մարկուարտ, Յ. – 342, 343
 Մարմաշէն – 221
 Մարտու Ժողովուրդ – 239
 Մեդ, Մեդեր, Մեղացիներ – 69, 99,
 280, 290, 291, 295, 344, 411

Մեղապարսիկներ - Տե՛ս Պարսիկ,
 Պարսիկ ժողովուրդ
 Մեղիա - Տե՛ս Մարաստան
 Մեիշտա – 90
 Մելիդու - Տե՛ս Մալաթիա
 Մելիքիշուիլի Գ.Ա. – 55, 95, 196
 Մելիք-Փաշայեան, Կ. Վ. – 247
 Մելրոնեան Հ.Գ. – 64
 Մելսրի – 201
 Մեծ Ջաբ – 234, 236, 292, 402
 Մեծ Հայք – 83, 117, 217, 345, 346,
 407, 408
 Մեծ Սհեր – 62, 365, 366
 Մեծ Ուրարտու – 291
 Մեծամօր – 164, 242-248, 258, 267,
 315, 363, 370, 430
 Մեծամօր զեւտ – 242, 243, 362
 Մեծն Ներսես – 77
 Մեհենական Նշանագրեր – 284,
 413
 Մեղրագեւոցիներ – 286
 Մեղրի – 286
 Մենեմբրիա - Տե՛ս Մեսեմբրիա
 Մենուա (Արքայ Ուրարտուի) – 55,
 56, 73, 89, 90, 94, 96, 100, 101,
 119, 125, 213, 216, 219, 335,
 343, 345, 346
 Մենուախինիլի – 57, 119, 288
 Մեսամբրիա, Մեսեմբրիա – 288
 Մեսրոպեան Գիրեր – 286
 Մեսրոպեաններ – 413
 Մեսրոպ Մաշտոց – 412, 415
 Մերձաւոր Արեւելք – 9, 75, 115,
 136, 158, 159, 180, 204, 213,
 261, 264, 269, 272, 274, 275,
 297, 298, 323-325, 327, 333,
 388, 396, 397, 410, 419, 420,
 423, 427
 Մերսին – 34, 425
 Մեիշտա – 335
 Միդանական Յեղեր - Տե՛ս
 Մեղացիներ
 Միթրա – 273, 365, 392
 Միլետոսցի – 68
 Միլիդիա – 439, 440, 441
 Միիր – 118, 365
 Միիրդատ (Վրաց մեծ բղեշխ) –
 116
 Միիրդատ Բ. (Արքայ Պոնտոսի) –
 116, 213
 Միջագետք – 30, 31, 33-35, 48, 87,
 129, 135, 204, 219, 234, 258,
 269, 271, 300, 334, 326, 343,
 353, 385, 388, 391-383, 396,
 401, 412, 413, 416, 423, 427-
 429, 431, 437
 Միջագետք Հայոց – 42, 187
 Միջերկրական Ծով – 34, 68, 153,
 169-1724, 261, 270, 273, 347,
 397, 398, 399, 435, 436
 Միջին Ասիա – 8, 274, 391
 Միջին Արեւելք – 398
 Միսիա – 347
 Միտաննի, Միտանեան,
 Միտաննական Կայսրութիւն,
 Պետութիւն – 82, 88, 188, 190,
 201, 202, 211, 212, 263, 264,
 268-270, 273, 275, 278, 283,
 284, 294, 296, 298, 323, 340,
 364, 365, 392-394, 396, 400,
 401, 404-410
 Միտաննացիներ, Միտաննի
 ժողովուրդ – 274, 275, 364
 Միրխիսու – 82
 Միւ. Այրիվանեցի – 48, 206
 Մծուրք – 108

Սկրեան – 74, 904
 Սիեր – 62, 116, 365-367
 Սիերի Գուռ – 148, 221, 336, 358
 Սոխրաբլուր – 243
 Սոկաց Նախարարութիւն – 289
 Սոկսիաններ – 408
 Մոսքոս – 378
 Մովաբացիներ – 52
 Մորթման – 329
 Մուզուրի – 57
 Մուսնի – 255, 268, 406
 Մուշ – 55, 59, 61, 193, 196, 213, 216, 286, 362, 390
 Մուշկ, Մուշկեր – 390, 408
 Մուսասիր – 45, 72, 88, 93, 100, 127, 135, 201, 235, 277, 283, 293-295, 297, 298, 329, 330, 354, 359, 360, 372, 399, 402, 405, 406, 409
 Մուսուլ – 34, 53, 234-236
 Մովատալլի – 81
 Մուրարիբ – 46
 Մուրատ – 31
 Մուրսիլ Ա. – 43
 Մուրսիլ – 52, 212
 Մար – 366
 Մարայ Մելիք – 366
 Յապետոս - Տէ՛ս Հեփետոս
 Յապետոսեան Հայկ - Տէ՛ս Հայկ
 Յարութիւնեան Ն. – 118
 Յիսուս – 137
 Յոյն, Յոյներ – 47, 48, 68, 106, 110, 114, 115, 154, 190, 205, 210, 284, 305, 306, 311, 312, 347, 429
 Յովման Մարգարէ – 56, 235
 Յովսէպոս Փլալիոս – 52, 214
 Յովիանոս Հալիկառնացի – 143
 Յունաստան – 69, 337, 352, 429
 Նաբոնիտոս – 70, 379
 Նաբուգոդոնոսոր – 70, 105, 131, 132, 279
 Նաբուլա – 178
 Նաիրեան Ժողովուրդ, Յեղեր, Նայիրեաններ – 63, 66, 74, 76, 77, 79, 80, 82-85, 87, 89, 98, 147, 148, 150, 195, 196, 204, 217, 256, 257, 266, 268, 277, 278, 283, 285, 287-291, 295, 298, 299, 348, 351, 354, 361, 376, 381-383, 408, 409
 Նաիրեան Լեռնաշխարհ - Տէ՛ս Հայկական Լեռնաշխարհ
 Նաիրեան Յեղերի Համադաշնակցութիւն – 268, 278, 296, 406
 Նաիրի, Նաիրեան Երկիր, Երկրներ – 45, 63, 195, 216, 256, 268, 278, 299, 350, 383, 405, 407, 437-441
 Նախիջեան – 196, 356
 Նահարինա - Տէ՛ս Սիտաննի
 Նամրի – 57
 Նանէ - Տէ՛ս Անահիտ, Ինաննա
 Նաննար – 124
 Նասատեա – 273, 392
 Նարամ-Սին – 37-42, 44, 46, 49, 81, 87, 117, 152, 154-158, 161, 162, 164, 167-177, 183, 187, 194, 200-202, 204, 210, 222, 266, 271, 292, 293, 296, 349
 Ների-Եունըս Գիւղ – 235
 Ներրովթ, Ներրութ - Տէ՛ս Նեմրութ
 Նեխերիա – 179
 Նեղոս – 68, 219

Նեմրոս – 31, 55, 62, 63, 109, 119,
 216, 236, 348, 357, 374-376,
 378, 381
 Ներգալ – 169, 293, 350
 Ների – 45
 Ներսես Շնորհալի – 214, 323
 Ներքեի Չար- Տես՝ Փոքր Չար
 Ներքեի Ծով-Տես Պարսից Ծոց
 Նիգիմիսի Երկիր – 181
 Նիխանի – 202, 211, 255, 268, 406
 Նիկիպաա – 292, 293, 296, 297
 Նիկկի – 38
 Նինգիրսու – 40
 Նինիլ – 292
 Նինու, Նինուաս – 96, 100, 140,
 141, 342, 345, 367, 446
 Նինուէ – 55, 56, 89, 98-100, 132,
 140, 141, 235, 282, 344, 345,
 367, 444
 Նիսիբին – 34, 392
 Նիւբար Սադէս – 100, 344
 Նոյ – 428
 Նոր-Նախիջեան – 196
 Նոր-Չուղա – 192
 Նու – 122, 240, 359-361
 Նուարդ – 122, 127, 237, 240, 323,
 329, 353, 359-362, 367
 Նուզի – 154, 160, 167, 173, 174,
 258, 276, 326, 415
 Նուր – 37

 Շաղի-Թեշուր – 205
 Շահնամե – 293, 296, 297
 Շամազան – 204
 Շամախի – 193, 196
 Շամաշ – 99, 136, 204, 293

 Շամիրամ – 65, 99, 120, 130, 131,
 142, 143, 237, 334, 353, 367,
 446
 Շամիրամ-Ալթի – 425
 Շամմուրամաթ – 130
 Շամշադին – 203
 Շամշի Աղադ V – 191, 438
 Շամսի-Աղադ – 435
 Շամսի-Աղադ Ա. – 45, 399, 400
 Շամսի-Աղադ Գ. – 195
 Շամուխա – 77
 Շատտուարա – 182
 Շարայ – 144, 145
 Շաւարշ - Տես՝ Սաբարիս
 Շելարդի – 361
 Շենգաւիթ – 317
 Շիմիզէ – 204
 Շին ցեղեր – 195
 Շինիբիր – 195
 Շինիբիրնի – 195, 287, 288
 Շիրակ – 96, 98, 142, 143, 219, 285,
 305, 306
 Շիւինի – 328, 332-334, 338, 340,
 342, 347, 348, 359, 360, 365
 Շու - Տես՝ Սուբարիներ, Սուբարի
 Ժողովուրդ, Յեղ
 Շուբարի Երկիր- Տես՝ Սուբարի
 Երկիր
 Շուբարսու Երկիր – Տես՝
 Սուբարսու
 Շուբրիա, Շուարիա – 42, 44, 46-
 49, 81, 82, 89, 131, 138, 154,
 178, 184, 188, 190, 205, 214,
 216, 256, 265, 277, 349, 365,
 406, 407, 435
 Շուբրիա - Աղձնիքի Շրջաններ –
 154
 Շուքթարնա – 191

Շումեր – 31
 Շուպրե, Շուբրե - Տե՛ս Շուբրիա
 Շուրա – 198
 Շուրիլի – 173
 Շուրուպպաք – 259
 Շրեշ-Բլուր – 395
 Շվինի – 129

Ոլիմպիատորոս – 429
 Ուն Արագածու – 98
 Որոնդես – 277
 Որմիզդ - Տես՝ Ահուրա,
 Ահուրամազդա
 Ովկիանոս – 341, 344
 Ուբեյդ- Տես՝ Ալ-Ուբեյդ
 Ուբեյդեան Մշակոյթ – 31, 419
 Ուգարիտ – 68, 88, 153, 173, 276,
 323, 333, 339, 340, 355, 399
 Ուգար-Սալլիմ – 154
 Ուդուրի, Ուեդուրի – 400
 Ուլիսու, Ուլիսում – 169-171
 Ուլլիվի – 37
 Ուլլուրի – 47
 Ուլիսու - Տես՝ Խոյ
 Ուկրաինա – 8, 352, 391
 Ումմա – 145, 252, 265
 Ունագաշտուաշ, Ունագ-Աշտաաշ
 – 79, 356
 Ունգնադ – 199
 Ուռհա- Տես՝ Ուրֆա
 Ուր (սումերական քաղաք) – 173,
 247
 Ուր III – 200
 Ուրալ-Ալթայեյան Մշակոյթ – 388
 Ուրախինաշ – 205
 Ուրանոս – 341

Ուրաշտու – 66, 68, 70, 71, 86, 279,
 281, 295, 296, 356-359, 379,
 402, 411
 Ուրատի - Տես՝ Ուրարտու
 Ուրատրու- Տես՝ Ուրարտու
 Ուրարդի- Տես՝ Ուրարտու
 Ուրարդու- Տես՝ Ուրարտու
 Ուրարտ Յեդ - Տես՝ Ուրարտացի,
 Ուրարտացիներու Յեդ,
 Ուրարտական հայեր
 Ուրարտական Առաքելութիւն –
 281
 Ուրարտական, Ուրարտուի
 Արամեան Հարստութիւն –
 282, 291, 293-296, 411
 Ուրարտական Թագաւորութիւն,
 Հարստութիւն, Պետութիւն – 9,
 67, 70, 71, 83, 94, 95, 212, 217,
 283, 290, 383, 406, 443-445
 Ուրարտացի, Ուրարտացիներու
 Յեդ, Ուրարտական հայեր –
 70-72, 116, 132, 280, 282, 342,
 411, 442, 444
 Ուրարտի - Տես Ուրարտու
 Ուրարտու – 9, 47, 48, 51, 55-59,
 62, 63-72, 76, 78, 81, 82, 84, 89,
 90, 93-97, 99, 100, 106, 107,
 111, 113-117, 119, 128-132,
 134, 139, 140, 142, 148, 188,
 201, 213, 216, 218-220, 236-
 238, 240, 265-268, 275-276,
 278-285, 289-296, 298, 305,
 309, 311, 320, 323, 328, 331,
 333-338, 341, 342, 344-348,
 352-354, 356-360, 365-367, 371,
 379, 381-383, 402, 405-407,
 410, 411, 440, 442-444, 446
 Ուր-ըր]անդա – 38

Ուրդեխտ – 245
 Ուրզանա – 133, 201
 Ուր-ի Ուշ – 173
 Ուրինի – 59
 Ուր-լարակ – 38
 Ուրիա – 43, 84
 Ուրմէ - Տե՛ս Արմէ
 Ուրմէուխի – 188, 195
 Ուրմիոյ Լիճ – 62, 80, 85, 87, 100, 220, 231, 233, 235, 256, 269, 274, 285, 287, 397, 405, 406, 436
 Ուրուատրի, Ուրուադրի – 56, 62-65, 72, 81, 82, 88, 89, 91-93, 98, 100, 107, 198, 233, 236, 238, 277, 278, 291, 293, 294, 297, 298, 353, 357-359, 379, 401, 402, 406, 428
 Ուրուկ - Տե՛ս Էրեք
 Ուրուկեան Սշակոյթ – 34, 419
 Ուրումէ – 47, 48, 154
 Ուրսու – 40, 41, 157
 Ուրուսա – 41
 Ուրքիշ – 323
 Ուրֆա – 43, 84, 102, 190, 191, 263

 Չագար-Բագար – 425
 Չաթալ-Հույուկ – 425
 Չըլաքըր Լիճ – 301, 305, 309
 Չորրորդ Հայք – 190

 Պալայացիներ – 408
 Պալասանեան Ս. – 130
 Պախխուա – 190, 346
 Պակկ {ի...} – 37
 Պաղեստին – 88
 Պաճոյճ – 131
 Պամպա – 37

 Պամփիլիա – 219, 352
 Պայապիս Քաադեայ Տիտանեան – 101, 341, 344, 373
 Պաուսա – 46, 178
 Պապ (Թագաւոր Հայոց) – 102, 191
 Պապայոս Խիմայրագենէս, Խիմայրածին – 373
 Պարաշի - Տե՛ս Բարախշում
 Պարոյր – 131, 132
 Պարսիկ Ժողովուրդ, Պարսիկներ – 47, 48, 61, 66, 67, 69 115, 126, 251, 283, 284, 290, 291, 296, 363, 380, 409, 411
 Պարսից Ծոց – 31, 33, 40, 153, 231, 234, 252, 265, 397, 421, 422, 435, 436
 Պարսկաստան – 48, 66, 69, 70, 100, 107, 203, 251, 279, 331, 332, 335, 412, 413
 Պուրսուա - Տե՛ս Պարսկաստան
 Պարսք- Տե՛ս՝ Պարսկաստան
 Պարսիկ ժողովուրդ – 51, 212
 Պելագեական Ափրոդիտէ - Տե՛ս Ափրոդիտէ
 Պենսիլանիա – 34
 Պեշիտտո – 402
 Պետրոս – 60, 137
 Պետրոսեան – 97
 Պերսեպոլիս – 282
 Պերսիս – 299
 Պիզմալիոն – 337
 Պիկուրզի – 160
 Պիրենեան Թերակղզի – 315
 Պլինիոս – 294
 Պղատոն – 219
 Պոլիս – 91, 109, 192, 196
 Պոլտիորբիա – 288

Պոնտական Լեռներ – 390
 Պոնտոս – 88, 213, 341, 346
 Պոսեյդոն – 338, 340, 342, 345, 348
 Պորտուգալիա – 318
 Պուրատտու - Տե՛ս Եփրատ
 Պուրուլումզի - Տե՛ս Պուրուկուզզի
 Պուրուկուզզի – 160
 Պոռոսին Արմենիա – 102, 347
 Պտղոմէոս Փիլադելփոս – 138, 361
 Պրոկոպիոս – 72
 Պրոմէթէոս – 377
 Պրոֆ. Մաթտիաէ – 158, 160-162, 167, 170, 176
 Պրոֆ. Պետտինատո – 159, 160, 184

 Ջահուկեան, Ակադ. Գ. – 74, 78, 385
 Ջէրել-Բիբլ Ա. – 34
 Ջիբրալթար – 315
 Ջոդի Լեռ – 357
 Ջուլամերկ – 47
 Ջուդա – 196, 203

 Ռ-ապիգոմ – 44
 Ռ-աս Շամրայ – 34, 272, 332
 Ռ-աքքա – 170
 Ռ-եշնիկով Ի. – 111
 Ռ-եւանդուզ – 293, 294, 296
 Ռ-իդ-Ադադ – 169, 171, 173
 Ռ-իդ-Թեշուր, Ռ-եդ-Թեշուր - Տես՝ Ռ-իշ-Թեշուր
 Ռ-իշ-Թեշուր – 46, 169, 171, 172, 204, 205
 Ռ-շտունի – 84
 Ռ-շտունիներ – 66, 119, 289, 443
 Ռ-ոմ - Տե՛ս Հռոմ
 Ռ-ոտոսթո – 193, 196

 Ռ-ուսա – 119, 130-134, 312, 382
 Ռ-ուսա Ա – 294, 305, 308, 312, 320
 Ռ-ուսա Բ – 101, 149
 Ռ-ուսա Գ – 130, 132, 148, 204
 Ռ-ուսա Դ – 130-132, 134
 Ռ-ուսախինիլի – 119, 288
 Ռ-ուսաստան – 352

 Սաբարիս – 82, 258, 296
 Սաբլել – 81
 Սալամբրիա – 288
 Սալմանասար Ա. – 45, 91, 179, 182
 Սալմանասար Գ. – 57, 59, 82, 94, 128, 153, 165, 218, 221, 236, 245, 252, 437, 440
 Սահակ Կաթողիկոս – 289
 Սամարրա – 425
 Սամուէլ Անեցի – 48, 206
 Սանանդաշ – 397
 Սանասար – 62
 Սաուշաստարշ – 190
 Սասանեաններ – 299
 Սասուն – 62, 179, 188, 284, 365
 Սասունցի Դավիթ Դիցազնավէպ – 62, 365, 366
 Սարագէպ – 40
 Սարասար – 64
 Սարաքէր – 157
 Սարգոն (արքադական) – 152, 162, 164, 167, 170, 172, 173, 175, 176, 187, 195, 196
 Սարգոն Ա (աշշուրեան) – 43-45, 47, 65, 74, 153
 Սարգոն Բ – 94, 136, 201, 218, 221, 231, 235-237, 292-294, 329, 330, 353
 Սարգոն (Մեծ) – 44, 46

Սարգսեան Գ.Խ. – 116, 117
 Սարգանապալ – 132
 Սարգարեան Ս. Հ. – 34, 35, 271
 Սարդի – 122
 Սարդուրի Ա – 120, 121, 123, 124, 128, 129, 142
 Սարդուրի Բ – 78, 79, 94
 Սարդուրիխուրդա – 119, 288
 Սաւազիոս – 322
 Սաքչէ Գեօզի – 34
 Սաֆար – 139
 Սեբաստիա – 60, 193, 203
 Սեբէոս Պատմիչ – 48, 205, 257
 Սելենէ – 360
 Սելեբրիա - Տե՛ս Սալաբրիա
 Սելճուկ-Օսմանեան
 Տիրապետութիւն – 299
 Սեմական Ժողովուրդ,
 Սեմականներ, Սեմիտներ – 181, 201, 204, 230, 239, 258, 270, 275, 315, 324, 327, 364, 415
 Սեմ – 141
 Սեմաքերիք – 382
 Սեմեքերիմ – 31, 64, 119, 140, 141, 446
 Սեւան, Սեւանայ Լիճ – 61, 86, 90, 97, 98, 283, 301, 305, 306, 310, 312, 313, 316, 399
 Սեւ Ծով – 8, 76, 314-316, 391, 435, 439, 441
 Սեւ Ջուր – 247
 Սէյս, Ա. Հ. – 208
 Սեուդեան Արաբիա – 48
 Սիենի – 439
 Սիէլ-Արդի – 122
 Սիմ – 429
 Սիմեսիեան Արմանի - Տե՛ս Խալման, Խալմանի
 Սիմոն Պետրոս – 137
 Սին – 169
 Սինեխերիք – 31, 119, 140, 141
 Սինճար – 34
 Սինու արդի – 124
 Սիսակ – 97, 98, 110
 Սիվերէք – 179
 Սիրիա – 33, 34, 37, 40, 51, 80, 87, 157, 172, 187, 188, 212, 269, 273-275, 301, 343, 352, 392, 395, 397, 400, 401
 Սիրիական Անապատ – 397, 414
 Սիրիացիներ – 1900
 Սիրիուս – 243, 247, 363
 Սիւնիք – 90, 97, 98, 221, 286
 Սիփան – 236, 381, 429
 Սկելաբրիա – 288
 Սկիւթներ – 70, 314, 408, 443
 Սու Ժողովուրդ, Ցեղ - Տե՛ս Սուբարիների Ժողովուրդ
 Սուբար, Սուբարի, Սուբարիական Երկիր – 31-33, 42, 44, 45, 57, 81, 82, 87, 173, 174, 183, 190, 199, 256-258, 261, 263, 296, 322, 324, 334, 365, 396, 406, 415, 438
 Սուբարի Ժողովուրդ, Ցեղեր, Սուբարիներ – 81, 192, 194, 191, 252
 Սուբարիս - Տե՛ս Սաբարիս
 Սուբարդու, Սուբարտու – 33, 45, 173, 174, 177, 188, 190, 191, 194, 198, 199, 202, 253, 255, 256, 263, 265, 268, 273, 297, 298, 327, 334, 358, 383, 396, 397, 406, 413-415, 432, 433,

Սուրիք – 33, 188, 197, 257
 Սուրնատ – 441
 Սուեան Երկիր - Տե՛ս Սուրար,
 Սուրարիական Երկիր
 Սուխի – 182
 Սուխմու – 190, 396
 Սումեր Երկիր – 31-35, 65, 118,
 126, 225, 226, 229, 230, 232,
 234, 236, 238-241, 245, 247,
 436, 438
 Սումերականներ, Սումերներ – 9,
 19, 20, 26, 28-32, 35, 51, 118,
 125, 196, 227, 249, 250, 252,
 253, 259, 261, 264, 321, 322,
 368, 369, 380, 385, 387, 414-
 417, 419-421, 425, 426, 430,
 437
 Սունա – 201
 Սունաշուրա – 81
 Սուպալիլուլիումա – 325, 401
 Սուտի – 276
 Ս. գիրք, Սուրբ Գիրք - Տե՛ս
 Աստուածաշունչ
 Սուրբ Սահակ Եկեղեցի (Վան) –
 305
 Սուրիա - Տե՛ս Սիրիա
 Սուրիշինիլի – 343
 Սպանիա – 318
 Սպարտա – 352
 Ստոկհոլմ – 395
 Ստորին Ծով - Տե՛ս Պարսից Ծոց
 Ստրաբոն – 110, 299, 319, 411
 Սրուանձտեանց, Գ. Վրդ. – 91

 Վահագն – 107, 145, 331, 348, 349,
 363, 367-373, 375-378, 381,
 383, 386, 446
 Վահե Վահեան Տաճար – 372
 Վահունի Տոհմ, Վահունիք – 184,
 372
 Վաղարշապատ – 157
 Վայգներ – 82
 Վան – 34, 57, 66, 84, 122, 129, 217,
 236, 269, 282, 284, 292, 294,
 295, 333, 334, 343, 357, 372,
 381, 382, 405
 Վանայ Ազնաւարար – 366
 Վանայ Լիճ, Ծով – 45, 55-57, 59,
 62, 63, 66, 74, 80, 85, 89, 92-94,
 98, 108, 113, 119, 149, 193, 201,
 216-218, 220, 221, 231, 233,
 236, 245, 252, 265, 266, 268,
 277, 278, 294, 295, 297, 298,
 301, 328, 334, 358, 368, 369,
 374-376, 380-382, 399, 406,
 428, 435-441
 Վանանդ – 59, 221
 Վաշշուկանի, Վաշշուգանի – 45,
 46, 392
 Վաումիսա – 71, 281
 Վասիլ Կայսր – 241
 Վասպուրական – 233, 235, 236,
 294, 297, 390
 Վարազ – 236, 357, 376, 377, 381
 Վարբակէս – 132
 Վարդանեան Վրէժ – 140
 Վարի Ծով - Տե՛ս Պարսից Ծոց
 Վարունա – 138, 273, 392
 Վեներա – 247
 Վետայական Սբ. Գիրք – 392
 Վերեթրագնա, Վերեթրանա – 368,
 377
 Վերին Երկիր [= Հայաստան] –
 45, 232, 437
 Վերին Եփրատ – 390
 Վերին Ջար – 292

Վերին Ծով - Տե՛ս Վանայ Լիճ,
 Ծով
 Վերին Միջագետք - Տե՛ս
 Հիւսիսային Միջագետք
 Վիրք - Տե՛ս Վրաստան
 Վրաստան, Վրացիներ – 51, 194,
 212, 352, 353
 Վրտրագինա, Վրտրահան – 377

 Տաճկաստան – 304
 Տայդ Ամրոց – 183
 Տայք – 203, 221, 282, 285, 286, 290
 Տաշթեփե – 335
 Տարիունի – 84, 282
 Տարկու, Տարքու - Տե՛ս Տորք, Տորք
 Անգեղ
 Տարկումա - Տե՛ս Թարխիզամա
 Տարուբերան - Տե՛ս Տուրուբերան
 Տարօն – 289, 375
 Տարոս - Տե՛ս Հայկական Տարոս
 Տար Ցեղ – 195
 Տերուրգի – 256, 268, 404
 Տեր Յակոբեան Ա. – 137
 Տիրուա – 178
 Տիգրան (Երուանդունի
 իշխանագուն) – 258
 Տիգրանակերտ – 189, 196
 Տիգրան Ա – 131
 Տիգրան Բ. Մեծ – 81, 116, 189, 190,
 213, 295
 Տիգրիս – 31, 33, 34, 68, 84, 88, 118,
 154-156, 167, 169, 170, 172,
 175-178, 191, 219, 234-236,
 238, 248, 250-253, 260, 262,
 265, 276, 282, 293, 388, 391,
 397, 399, 424-433, 436, 437,
 439
 Տիեշշ[ի.....] – 38

 Տիշ[ը]բինկի – 38
 Տիշշ[ե]նկի – 37
 Տիտան, Տիտաններ – 101, 106,
 108, 110, 341-347
 Տիտանոս – 349
 Տիտիմզի – 160
 Տիրացեան Ա. – 84, 336
 Տիրուկ – 185
 Տիւփոն, Տիփոն, Տիփոս, Տիֆոն –
 347
 Տոր, Տորք, Տորք-Անգեղ – 51, 212,
 349, 350
 Տորքաշէն – 51, 212
 Տուգրիշ – 45
 Տումմէ Երկիր – 59, 221
 Տումմի (գիւղ) – 60
 Տունն Կաղմեայ – 109
 Տուշպա - Տե՛ս Վան
 Տուշպուէա – 333, 334
 Տուշրատտա – 89
 Տուրուբերան, Տուրուբերանի – 57,
 195
 Տուրուկի, Տուրկի Երկիր– 181
 Տուտուկի – 42
 Տրաքիզոն – 285
 Տրդատ – 117
 Տրդատ Ճարտարապետ – 241
 Տփղիս – 192, 196

 Յուլակ – 49, 110, 206

 Փայլակ – 49, 206
 Փառնակ – 110
 Փառնուաս – 133
 Փաւստոս Բուզանդ – 102, 191
 Փիւնիկիա – 36
 Փորուտ – 41

Փոքր Ասիա – 8, 9, 35, 39, 41, 52,
69, 75, 76, 186, 188, 193, 208,
211, 213, 261, 268, 271-275,
291, 300, 313-315, 320, 323,
325, 334-336, 340, 348, 351,
355, 385, 388-391, 393, 394,
396, 397, 404, 431, 442
Փոքր Չար – 45, 235, 293
Փոքր Հայք – 83, 200, 346
Փոքր Սիեր – 62
Փռիւզացիներ, Փռիւզներ – 288,
355, 368

Քաղղէացիներ – 139
Քանաան – 87, 88
Քանէշ – 39
Քարդունիաշ – 438
Քետացիներ - Տե՛ս Խեթ, Խեթեր
Քէրքուկ, Քերքուք – 88
Քիմայրա – 373
Քինգ – 436
Քիւրդ, Քուրդ – 299
Քոյունճուք – 54
Քսենոֆոն – 251, 299
Քսերքսես – 282
Քսիստրոս – 428, 429
Քրիստոս – 137

Օտլու - Տե՛ս Օրդու
Օրդու – 285
Օրին – 350, 361
Օրմիզդ - Տե՛ս Ահուրա,
Ահուրամազդա
Օրոնտես – 88, 347
Օրտայացիներ – 285
Օրօանդներ – 294
Օրֆիկ Հիմներ – 326

Ֆարա – 259, 431
Ֆարս - Տե՛ս Պարսկաստան
Ֆիլադելֆիա – 225
Ֆուրաս - Տե՛ս Եփրատ

A-ar-ma – 153
Aba – 169
Abaeni – 285
Abiliani – 285
Abirata – 273
Abuni – 200, 285
Abydenus – 428
Ad-Aras – 41
Adahuni – 305
Adamma – 164, 222
Adabuni – 200
Adontz N. – 38, 153
Ahriman – 332
Ahrame – 180, 181, 188
Ahlamî – 182
Aitagama – 273
Akhlamu - See Ahlamî
Akkad – 39, 42, 162, 435
Alalah IV – 165
Alalah VII – 165
Alalakh – 273
Aleppo – 165
Alman – 153, 176
Al-Masr – 285
Al-Ubaid – 31
Alzinini – 285, 312
Am – 183
Anait, Anahit, Anâhita, Anaïtis –
386
Anniya – 78
Anunit - See Inanna
Apšam – 184
Aquitani – 311

Ar - See Ar-Ennum
 Ar - See Ara
 Ara – 185, 187, 208, 222, 352, 353
 A-ra-am - See Aram
 Araha – 186
 Arali – 352, 353
 Aram (Town) – 180, 183, 185, 188
 Arame – 180, 186
 Aramusuni – 185
 Aramu - See Arramu
 Ararta - See Aratta
 Aras - See Ares
 Aratta – 33, 225, 236, 237, 387, 401,
 403, 429-431
 Arazu – 186
 Arbu – 186
 Ardi – 352, 360, 361, 402, 404
 Ardini – 402, 404
 Ar-Ennum – 163, 187, 222
 Ares – 352, 361
 Arhi – 55, 213, 216
 Aria – 186, 352, 393
 Aridupuk – 186
 Ariḫuḫa – 186
 Arik-dên-ilu – 181, 186
 Arikumme – 186
 Arim, Arime – 178-180, 183, 186,
 188, 194
 Arinu – 186
 Arios – 209
 Arišen – 186
 Arma - See Armani
 Arma-an – 153
 Arman – 153-155, 172
 Armani, Armanim, Armani-um,
 Armanu, Armanum – 153-155
 Armarili – 201
 Arme – 177, 179, 180, 379
 Armeni – 179, 180, 379
 Armenians – 179, 209
 Armenios – 136
 Armi – 420
 Armi^{ki} – 222
 Armi^{ki} Armi^{ki} – 222, 265
 Armina – 154, 179
 Armini-Armeni – 179
 Armni-ja – 154
 Arna – 186
 Arnija – 78
 Arquqini – 305
 Arramu – 184
 Arsuniuini – 285
 Artaššumara – 198
 Aru – 24
 Arube – 186
 Aruni – 186
 Arura – 186
 Aruru – 428
 Arverni – 311
 Arwand – 293, 296, 297
 Arzanene – 312
 Arziija – 78
 Arya – 393, 221
 Astoreth – 364
 Astor, M. – 152, 153, 165, 175
 Astuaş - See Aštuas
 Aššur – 95, 114
 Aššyria – 46, 181, 436
 Ašur – 182
 Assur-Uballit I – 400
 Aštabi – 164, 222
 Aštuas – 263, 322, 355
 Aštupinu – 322
 Atallur – 166
 Atra-Kadru – 64
 Azupirani – 196

Baal – 333
 Barbaragi – 200
 Babylon, Babylonia – 179, 200
 Badtibira – 120
 Bāgawa – 273
 Bagbartu – 323
 Baraḥšum – 173
 Barga – 273
 Barsia – 323
 Baršua – 203
 Barton G. – 39, 42, 152
 Behistun – 70
 Bel - See Bilgin
 Beli – 164
 Berossus – 428
 Biaina – 197, 292, 379-381, 405
 Biainili – 220, 381, 382
 Bidara – 198
 Bilgin – 371, 376-378, 380, 386
 Biryawāza – 273
 Bit-Iakinu – 426
 Bit-Na-ni-ib – 152, 175
 Bit-Zamāni – 182
 Breasted J.H – 68, 248
 British Museum – 70, 280, 338, 426
 Bulbat, Buulbaat – 200
 Buia – 293
 Buranun – 193, 386

 Carchemish – 273
 Catuvellauni – 311
 Caucasus – 393
 Celtae – 307
 Chadwick, Nora – 316
 Chagar Bazar – 184
 Cilicia – 273
 Cimmerians – 316
 Citania de Sanfin – 318

 Contenau, Dr. G. – 38, 50, 89, 110,
 145, 210
 Cymry – 313
 Cyrtii – 299

 Dada-Ar – 222
 Dagan – 170, 171, 333
 Daiaeni – 285
 Damu – 163, 187, 222
 Darius – 70
 Dašuuk – 185, 199
 Deimel, P. A. – 10, 24, 43, 51, 117,
 123, 125, 127, 137, 197, 230,
 237
 Derik – 349
 Diakonoff, I. – 179, 324
 Diana – 337, 387
 Diešop - See Teišop
 Dumuzi – 240, 360, 362
 Dūr-Ebla – 160, 167, 176, 177

 Ea – 429
 Eanna – 226, 228, 232
 Ebla – 152, 157, 163, 164, 167, 172,
 175, 187, 204, 226
 Egypt – 62, 165, 394
 Eḥli-Tešup – 163, 187, 205
 Eire – 313
 Elam – 173
 Eloah, Elohim – 186
 Endiku – 126
 Engur – 350
 Enki – 226
 Enmerkar – 225, 229
 Enn – 362
 Ennamibaragga-Utu – 229
 Ensukushsiranna – 229
 Enuo – 361

Er - See Ara
 Erebuni – 124, 197, 322
 Erech – 31, 33, 224, 226, 228, 387,
 401, 403, 429, 430
 Eriah̄i – 219, 285, 305, 306
 Eriaini – 313
 Eridu – 226, 228, 233, 245, 260,
 429, 431, 432
 Erimena – 180
 Eriu – 313
 Ertag – 352
 Ervand – 292
 Ester, Esther – 364
 Europe – 316, 319
 Ewarikira – 198

 Falcon, I. N. L. – 422
 Fars – 420
 Fertile Crescent – 394
 Figulla, H. – 200
 Flinders Petrie – 62
 Frankford, H. – 417
 Forrer E. – 38

 Gadd, C. I. – 169, 172, 174
 Galatae – 307, 311
 Galatia – 307, 320
 Galli - See Gaul
 Gamirra – 313
 Garstang J. – 38
 Gasmijāha – 80
 Gaul – 267, 318
 Gel - See Gaul
 Gel (Mnt.) – 306
 Gel (Lake) – 319
 Gelb, Ignace J. – 153, 156, 163, 178,
 197, 198, 199, 245, 255, 259,
 264, 414-416

 Germani – 312
 Gibil - See Bilgin
 Gimirra - See Gamirra
 Ginzibir – 195
 Girduni, Z. C. – 299
 Greppin, J. C. – 301
 Gudea – 292
 Gul – 306
 Gulut – 306
 Gulutah̄i – 305-308, 310, 313, 320
 Guterbock – 156
 Gutium – 292
 Guzuzi – 163, 187, 222

 HA.A^{k1} – 245, 260, 262, 263
 Haarmana, Haarmani – 153
 Haate – 182
 Hadad – 164
 Haidak - See Haik
 Haidēs – 341
 Haik – 179, 350
 Halat, Halpa - See Halap
 Haldar, Alfred – 181
 Hallo, W. – 259, 261
 Hallstatt – 315, 316
 Halukkan, Halukkani – 156
 Hamazi – 160, 163, 187
 Hammurabi – 185
 Hapat – 164
 Haria - See Hurum
 Harki – 173, 178, 193
 Harshamadki – 183
 Hate, Hatte – 346
 Hatti - See Hate
 Hayk-Armina - See Haik
 Hecataeus – 68, 69
 Hellespont – 393
 Hittites – 108

Hor – 61
 Hrozni, B. – 156
 Hurr, Hurra – 405
 Hurri, Hurrites – 108, 404
 Hurrians – 164, 197, 233, 255
 Hurum – 231, 233, 236, 297, 298,
 401-403
HA – 262
HA.A - See SU.A
Habab – 164
Habat – 222
Habatu - See Heba
Habir, Habur – 263
Haḥa – 237, 263
Haiaša – 263
Halab – 165
Halba, Halpa - See Halab
Haldi – 289, 330
Halman, Halmanic, Halmaniwa -
 See Arman
Halwan - See Arman
Hapiram – 184
Harmana, Harmani – 156
Harmania – 258
Harran, Harrani, Harranum – 156
Hašuuk – 185, 199
Hawa, Hawwā, Hawwatu – 324
Heba, Hebatu – 204, 324, 326, 327,
 367, 385, 415
Hebe - See Heba
Hepet – 326
Heta - See Hate, Hatte
Hipatu – 326
Holwān – 153, 155
Hri – 272
Hti – 272
Huba - See Heba
Hupitam – 184, 310
Hu-ša-al-ḥi – 78
Hu-ša-ni – 78
Ibbi-Sipiš – 161
Ibbit-Lim – 162
Ibla^{ki} - See Ebla
Ibrium – 171
Ibubu – 163
Iceni – 312
Idiglat - See Tigris
Ierne - See Éire
Igriš -Heba, Igriš -Hepa – 187
Inanna – 226, 239, 240, 249, 323,
 327, 363, 364
Indo-Aryans – 274, 393
Ippihir – 187
Ir – 353
Iran – 393, 427
Irkab-Ar – 163, 187, 222
Irkab-Damu – 163, 187, 222
Išbi-Irra, Išbi-Urra – 128
Išbi-Sin – 128
Išbuini – 126
Isin – 128
Išhara – 164, 222
Ištar – 164, 364, 387
Ištarbušga – 334
Isua - See Sophene
Jastrow, Moris – 240
Jemdet Nasr – 427
Jestin R. – 51, 211
Jones, T. B. – 259, 417
Kadesh – 273
Kaltuk – 199
Kamiš – 164
Kargamiš – 182

Karkheh – 425
 Karst – 24
 Karūn – 95, 116, 289
 Katarza – 305, 306
 Keltoi – 307, 311
 Kiardu – 65, 297, 298, 379, 402-404
 Ki-engi – 65
 Kimani – 200
 King L. – 38, 128, 435, 436
 Ki-uri – 65
 Kizwatna - See Cilicia
 Kizzuk – 199
 Kramer, S. N. – 31-34, 84, 118, 125, 224, 225, 229-231, 233, 249, 259, 416
 Ktesias – 209
 Kumarbi – 332
 Kumarwi – 333
 Kurtioi – 299
 Kuzuzu – 200

Labān – 436
 Labat R. – 137
 Lahuratil – 263, 322, 323
 Lahurhila – 263, 323
 Lake Van – 233
 Lallar – 166
 Landsberger, B. – 32, 118, 259, 262, 414, 416, 418
 Lang, D. M. – 313
 Langdon S. – 10, 35, 53, 125, 127, 128, 210
 Legrain, – 169
 Lloyd, S. – 416
 Lu-barhi, Lu-barna – 118
 Lube-Šubur – 259
 Luckenbill D. – 46, 55, 84
 Lu-dingir-ra – 118

Lu-enna – 118
 Lueruḫie – 305
 Lugalbanda – 230, 292
 Luša – 305

Ma – 186
 Madakina – 152, 200
 Madadina, Madadilna, Madatina -
 See Madakina
 Maconia – 201
 Mama, Mami – 326
 Mannai – 231
 Mardaban, Mardaman, <ardamani –
 156
 Marḫaši - See Baraḫšum
 Mari – 165, 167
 Marija – 78
 Martu – 230, 232
 Masion - See Masis
 Masis – 430
 Masius - See Masis
 Masr - See Al-Masr
 Matthiae, Paolo – 158
 Mesopotamia – 393, 427
 Marv dasht – 420
 Meyer, E. – 417
 Mitani, Mitanni, Mitanu – 108, 274
 Moortgat, Anton – 427
 Murarir, Murarur – 184
 Mušihuna – 273
 Mušu – 430
 Myers, J. – 180

Nabuchadnezzar – 133
 Naharuk – 199
 Nana – 240, 361
 Nannar – 122

Naram-Sin, Naram-Enzu, Naram-Su-en – 39, 183
 Naūarsi – 322, 323
 Near East – 164, 181
 Nebi-Yunes – 54, 235
 Negro – 311
 Nergal – 209
 Neo-Assyrians – 165
 Nidaba – 227, 229
 Ni-ik-ki... – 155, 292
 Ni-ik-ki-ip-pa – 292
 Nikipa, Nikippa – 292
 Nina-See Inanna
 Ninni – 240
 Nisir – 429
 Nizuk – 199
 North Mesopotamia – 427
 North Syrian Mountain – 166
 Nuzi – 185, 275
 Nuzu – 274

 Oannes – 235
 OAram – 165
 Oates, J. – 417
 O'Callaghan, R – 181, 183, 273, 274, 393, 394
 Oppenheim Baron Von – 34, 416, 417
 Or – 134
 Orondes – 294
 Orontes – 273
 Orrhoë – 190

 Palestine – 274
 Pahhuteja – 78
 Paraja – 78
 Parasi - See Barahšum
 Parsi – 322, 323

 Parsua, Paršua, Parsuas - See Baršua
 Patuzana – 273
 Pettinato, G. – 159, 161, 164, 222, 403
 Polybius – 299
 Poseidon – 338
 Powell, T. G. C. – 312, 316, 318
 Pretani – 312
 Proto-Euphrateans – 32, 259
 Pušam – 184, 311

 Quriani – 310
 Qattunan, Qattunanim – 156

 Ra – 354
 Raši – 200
 Reinach, Solomon – 126, 340, 363
 Rešeph – 333
 Rihamun – 332
 Red-Adad, Rid-Adad – 161
 Riš-Adad (Tešub) – 152
 Riš-Tešub - See Red-Adad
 Rišuaini – 204
 Ritti-Marduk – 338
 Rome – 218
 Roux, G. – 417
 Russia – 316

 Sabarra - See Šabarra
 Sabazios - See Savazios
 Sagburru – 229
 Samas - See Šamaš
 Sasoun – 179
 Sausatar, Sauššatar- Šaturna – 108
 Savazios – 355, 356, 358, 368
 Scythians – 316
 Sennacherib – 345
 Sequani – 312

Shalmaneser I – 183
 Shalmaneser III – 165
 Sibi - See Siwini
 Silia – 360
 Sim – 430
 Simpson, W. – 261
 Simiga, Simige - See Siwini
 Sinabir – 235
 Sinibirni – 235, 362
 Sinini – 200
 Sinuiardi – 362
 Sipiš - See Šibiš
 Siwini – 332, 333, 339
 Smith, S. – 38, 156, 161
 Sophanenaē - See Supani
 Sopheue - See Supani
 Speiser E.A. – 72, 156, 263, 416
 Strabo – 318
 Su [Country] – 185, 197, 200, 202,
 257, 262
 SU.A – 197, 262
 Subar - See Subir
 Subari – 194, 196, 396, 431
 Subarians – 197, 255, 264
 Subartu - See SU. BIR
 Subaru - See Subari
 SU. BIR, Subir – 197-199
 Subria – 197
 Subur - See Šubur
 Sudarna – 273
 Suḫi – 182, 202
 Sumbi – 293
 Sumer – 39, 42, 249, 427, 435
 Sumida – 273
 Supani - See Šupani
 Supari - See Subari
 Susi – 126-128, 329, 330
 Susuku – 237
 Sutadara – 273
 Suti – 180, 181, 188
 Sutû – 180
 Swatiti – 273
 Syria – 273, 274, 394
 Šabarra – 198
 Šabas, Šapaš - See Šibiš, Šipiš
 Šamagan – 333, 334
 Šamaš – 135, 333
 Šamuška – 334
 Šattuara – 198
 Šauska – 334
 Šauskas – 334
 Šawušan – 334
 Šawuška – 334
 Šbr – 272, 273
 Šebi – 200
 Šeebba – 200
 Šehlam – 184, 310
 Šelardi, Šielardi – 360
 Šennam – 162, 184
 Šibiš, Šipiš – 333-335, 340, 341, 356,
 359, 387
 Šimiga - See Šamagan
 Šinibirani – 195
 Šu - See Su
 Šuba - See Siwini
 Šubari - See Subari
 Šubartu - See Subartu
 Šubre – 222
 Šubur – 187, 222, 259, 431
 Šubria - See Subria
 Šunašura – 273
 Šupani – 214, 285, 313
 Šura – 198
 Šurili - See Armarili
 Šu-Sin – 327

Šušuuk – 199
 Šuwar – 326, 415
 Taida – 392
 Tarḫigamani – 349
 La Tène – 321
 Teišebā – 324, 338, 387
 Teišebaini – 333
 Tešup, Teišop, Tešop, Teššop,
 Teššup – 163, 323, 324, 332,
 338, 339, 387
 Tešup-Šelah – 205
 Tib – 424
 Tigris – 397
 Tihar, Ti-ḫa-ar – 183
 Tilla – 324, 326, 327
 Thureau-Dangin – 135
 Transtigris – 166
 Tsikriyara – 273
 Tušpa – 129
 Tušpaea – 129
 Tuttul – 170, 171
 Tutuli – 167
 Typhaceus – 346, 373

 Uarubani, Urubani - See Warubane
 Ueirda – 99
 Uelikuḫi, Uelikuni – 305, 307
 Ugarit – 165, 275
 Ugar-Šallim – 153
 Unag-Aštuaš - See Aštuaš
 Ungnad, A. – 401
 Upa – 293
 Ur – 33, 123, 230, 248, 292, 410
 Ur III – 197, 199, 200, 205, 310, 327
 Urardu, Urartu – 299, 403
 Urbanda – 292, 293, 296-298
 Ur-Bau – 292
 Urhōi – 190

 Uri – 65, 123, 126, 230
 Urme – 183
 Urnfield – 316, 319
 Ur-Ningirsu – 292
 Ursa, Ursu – 135
 Uruadri, Uruatri - See Urardu
 Uruk - See Erech
 Utnapištim – 428
 Utu – 24, 226, 229, 232, 241

 Velikuḫi - See Uelikuḫi
 Venus – 231
 Vulcan – 145, 376, 377, 386

 Wadi al Batin – 424
 Wales – 302, 310
 Warka – 31
 Warubane – 329
 Wassukanan, Wassukani – 379
 Wel – 306, 309
 Welch – 310, 311, 313
 Welikuni - See Uelikuni
 Welsh - See Welch
 Wooley, C. L. – 248, 417

 Xisuthros – 428

 Yarmuti – 167

 Zagros – 153, 166, 397
 Zeus – 319, 339, 340, 355, 358, 387
 Zipšam – 184
 Ziu – 339
 Ziusudra – 428
 Zizanu – 322
 Zizi – 163, 187

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՎՈՒՔՈՅԱՆ (Համառոտ կենսագրություն) 3
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ 4

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՍՈՒՄԵՐԵՐԷՆԻ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ
ՈՒ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՐՅԵՐՈՒՄ

 7
1. ԱՐՄԷՆՆԵՐԻ ԳԱՂԹԻ ՎԱՐԿԱԾԻ ՄԱՍԻՆ 8
2. ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒՈՂ ԿԱՄԿԱՊՈՒՈՂ
ՍՈՒՄԵՐ ԲԱՌԵՐ 11
ԳԼՈՒԽ Բ. ՆԱԻՐԵԱՆ ՀԱՅ-ԱՐՄԷՆՆԵՐԸ 36
1. ԱՐՄԱՆԻ-ԱՐՄԵՆԻ 37
2. ԱՐ ԿԱՄ ՀԱՐ 53
3. ՆԱԻՐԻ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒ 62
4. ԱՐՄԻՆԱ - ՈՒՐԱՇՏՈՒ 66
5. ՀԱՅԱՍՏԱ-ԽԱԽԱ 73
6. ՆԱԻՐԵԱՆՆԵՐ 80
ԳԼՈՒԽ Գ. ՀԱՅԿ ԵՒ ԲԵԼ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ 86
ԳԼՈՒԽ Դ. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՔԱՅԱՆՈՒՆՆԵՐ 112
1. Արամէ 115
2. Լուսիպրի 117
3. Սարղուրի Ա եւ Իշպուիմի 120
4. Ռուսա 130
5. Արգիշտի 134

**ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՒ ՍՈՒՄԵՐ
ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ**

ԳԼՈՒԽ 1. ԱՐՄԱՆԻ 151
1. ԱՐՄԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ ՅԻՇՈՂ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲԻՐՆԵՐ

 152
2. ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ԷՔԼԱ 157
3. ԱՐՄԱՆԻԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 170
4. ԱՐԻՄԷ (ԱՐՄԱՆԻ) ԵՒ ՍՈՒՐԱՐՏՈՒ 177
5. ՍՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ 194
6. ԱՐՄԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԱՆՈՒՆԸ 199
ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐԱՅԻ ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ 207
1. ԱՐ (ԿԱՄ ԱՐԱ) ԱՍՏՈՒԾԸ 208
2. ԱՐՄԱՆԻ ԱՆՈՒԱՆ ԻՄԱՍՏԸ 211
3. ԱՐ ԲԱՂԱԳԻԲՉՈՎ ԿԱԶՄՈՒԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ՈՒ
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ 215

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՐԱՏՏԱ ԵՒ ԷՐԵՔ	224
1. ՍՈՒՍԵՐԱԿԱՆ ԴԻԻՑԱԶՆԱՎԷՊԵՐ	225
2. ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՏԵՂԻ ՄԱՍԻՆ	232
3. ԱՐԱՏՏԱ ԵՒ ԱՅՐԱՐԱՏ	242
ԳԼՈՒԽ 4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ	
ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ	254
1. ՍՈՒԲԱՐԻՆԵՐԸ	255
2. ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԻ ՄԻԱՆԱԼԸ ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՒ ԽՈՒՐՐԻԵՆԻ ՇԻՋՈՒՄԸ	265
3. ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԸ	290
4. ԿԵԼՏԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ԿԵԼՏԱ-ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԸ	300
ԳԼՈՒԽ 5. ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ	321
1. ՍՈՒԲԱՐԻԱԿԱՆ ՄԱՏՈՒԱԾՆԵՐ	322
2. ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ	323
3. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ	328
Ա. ԽԱԼԴԻ	328
Բ. ԹԷՅՇԵՔԱ	331
Գ. ՇԻԻՆԻ	332
4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԾԱԲԱԼՈՒՄԸ	
ԵՐԿՐԻՑ ԴՈՒՐՄ	335
5. ՀԱՅԵՐԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	348
Ա. ՀԱՅԿ	348
Բ. ԱՐԱ	351
Գ. ԱՍՏՈՒԱԾ	354
Դ. ՆՈՒԱՐԳ - ԱՆԱՀԻՏ	359
Ե. ԱՍՏՂԻԿ	363
Զ. ՄԻՀՐ ԿԱՄՄՀԵՐ	365
Է. ՎԱՀԱԳՆ	367
6. ԲԻԱՅՆԱ (BIAINA)	379
ԳԼՈՒԽ 6. ԱՄՓՈՓՈՒՄ ՈՒ ԿԱՊԱԿՅՈՒՄՆԵՐ	384
1. ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՄԻՏԱՆՆԻՆ	385
2. ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԽՈՒՐՐԻՆԵՐԸ	396
3. ՀԱՅԵՐԵՆԸ ՄՆՈՒՄ Է ԱՆՊԱՐՏԵԼԻ	407
4. ԲՈՒՆ ՍՈՒԲԱՐՏՈՒՆ ՀՆԳԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ	413
5. ՍՈՒՍԵՐԱԿԱՆ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ	416

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

«ՎԵՐԵՎԻ ԾՈՎԻ» ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	435
ՀԱՅ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	442
ՀԱՍԱՌ-ՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	448
ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ	451

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՎՈՒՔՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

♦ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

♦ ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ ԵՎ ՍՈՒՄԵՐ.
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻԸԸ
ԵՎ ՀԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏԸԸ

♦ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Կազմող և հրատարակիչ՝
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2010